

ІВАН ФРАНКО

АКАДЕМІЯ НАУК
УКРАЇНСЬКОЇ РСР

ІНСТИТУТ
ЛІТЕРАТУРИ
ім. Т. Г. ШЕВЧЕНКА

ІВАН ФРАНКО

ЗІБРАННЯ ТВОРІВ
У П'ЯТДЕСЯТИ ТОМАХ

ХУДОЖНІ ТВОРИ
ТОМИ 1—25

ІВАН ФРАНКО

ТОМ 22

ПОВІСТІ ТА ОПОВІДАННЯ
(1904—1913)

ВИДАВНИЦТВО
«НАУКОВА ДУМКА»
КИЇВ — 1979

Редакційна колегія

І. І. Басс
М. Д. Бернштейн
Г. Д. Вервес
А. Т. Гордієнко
О. І. Дей
Б. А. Деркач (заступник голови)
В. Ю. Євдокименко
О. Є. Засенко
Д. В. Затонський
С. Д. Зубков
Є. П. Кирилюк (голова)
П. Й. Колесник
Н. Є. Крутікова
В. Л. Микитась
Ф. П. Погребенник (відповідальний секретар)
Є. С. Шаблювський

Редактор тому

Н. Є. Крутікова

Упорядкування та коментарі

О. В. Мишанича

Редакція художньої літератури

Ф 70303-186
М221(04)-79 передплатне 4702590100

© Видавництво «Наукова думка», 1979

ПОВІСТІ
ТА
ОПОВІДАННЯ

ХОМА З СЕРЦЕМ І ХОМА БЕЗ СЕРЦЯ

I

Раз якось у двох різних селах Східної Галичини, але одного й того самого року, одного й того самого дня, а власне в провідну, або так звану томину, неділю вродилися два хлопчики. Отим-то обох їх охрещено іменем Хома.

Їх святий патрон, апостол Тома, був ласкав на них обох і показав на них великі чуда. Вони не повмирали ані від простуди, хоч малими дітьми бігали босо по снігу, ані від сонячного удару, хоч бігали голі по сонячній спеці і не раз спали з відкритими головками під палючим літнім, сонцем, ані на різачку, хоч літом день у день напихали собі животики недозрілими овочами, ані на задавлячку, ані на голодний тиф, хоч зимою жили не раз моченим бобом та вівсяним ощипком із дурійкою, ані на жодну з тих 77 язв, що ненастанно, зимою й літом, обсаджують хлопську хату. Се певно було велике чудо.

Але святий Тома показав іще більші чудеса на своїх малих тезках: вони попали до шкіл, училися пильно, перегризлися сяк-не-так крізь тисячні противності та перешкоди, які руському хлопському синові завалюють навіть найпростішу і найрівнішу дорогу до сонячної сторони життя, і дісталися нарешті на університет. Та святий Тома і тут не випустив їх із-під своєї опіки; вони не зробилися безхарактерними, як не один із тих суб'єктів, що видобувся з безодні вбожества, зробилися острі на язик, правдомовні, зарозумілі й невірні, як сам їх святий патрон.

Аж тут, на університеті, вони й зустрілися. Се сталося при досить дивоглядній нагоді.

Було се вполудне, коли студенти виходили з університетських аудиторій, а запізнені п'яниці з шинків, аби плентатися додому. Один із тих веселих сватків вийшов із мо-

литви до скляного бога в такім неприкаянім стані, що, скоро лиш опинився на вулиці і його обвіяло тепле, свіже повітря, зараз ударив крепкий поклін до землі і не міг уже потім піднятися на ноги, але, пильно слухаючи чмелів, переривав се заняття лише беззв'язними відривками якогось монологу.

— А я тобі кажу, куме Блажею... кроть твою мать за ногу... жінка має рацію... що забагато, того й свині... чи то чесно, чи то подобно, як чоловік отак уп'єся?

Досить значна купка студентів обступила сю жертву надмірної інспірації і в веселім настрої духу хапали обривки її моральних рефлексій. Серед тої купки здибалися випадково й оба Хоми, що досі ще не були знайомі з собою.

Перший Хома з затурбованим лицем нахилився зараз над п'яним і силкувався підвести його на ноги.

— А ви що робите? — запитав другий Хома.

— Прошу вас, допоможіть мені, — благав перший. — Адже ж бачите, бідний чоловік не може встати. Надлетить фіакер і переїде його. Або поліціант надійде та й арештує його.

— Що ж, се, може, було б і найрозумніше. Думаю, що було б ліпше лишити його тут у спокої і зараз-таки покликати поліціанта. Найкраще я сам і зроблю се.

І він пустився йти.

— Але ж, прошу вас, — благав перший Хома. — Що ви вигадуете? Се ж, може, бідний робітник, його арештують і пару день передержуть узаперті, а його сім'я тим часом буде гинути з голоду. Треба ж мати серце. Се ж безсердечно зараз кликати поліцію.

— Е, що там! — відповів другий Хома. — Бідні робітники не мають звичаю впиватися отак у робучий день, а втім...

Він перервав свої докази і пішов вулицею, шукаючи поліціанта. А що в Галичині поліціанта звичайно зовсім не можна знайти там, де його власне треба, то се потривало добру хвилю, заки він повернув на те саме місце в супроводі «рамени закону».

Там за той час зібралася вже ціла купа людей, а в середині тої купи відгравалася якась високодраматична сцена, бо з-посеред загального гомону та реготу юрби чути було раз грізно-крикливі, то знов благально-зацитькуючі слова. При наближенні сторожа публічної безпеки люди розступилися в дві лави, і прихожим показалася не надто приваб-

лива картина. П'яний стояв уже на ногах. Обома руками він держався за кляпи сурдута Хоми і теліпав свого помічника, як грушу, обвішану дуже твердошкірими грушками, риплячи ненастанно:

— Поліція! Поліція! Арештувати його! Се злодій! Се мошенник! До ката з тобою! Ти обікрав мене! Віддай мої гроші! Де мій годинник? Поліція! Поліція!

Кляпи від сурдута бідного Хоми давно були повідривані і висіли, мов нужденне фалаття; капелюх свого порятівника збив п'яний на землю і топтав по нім ногами.

— Але ж... пане... чоловіче... християнине! — стогнав уриваним голосом Хома н-р 1, держачися руками за руки п'яниці, що, сам заточуючися, не переставав теліпати його.

— Кроть твою мати за ногу! Я тобі не чоловік! Я тобі не християнин! Віддай мої гроші й годинник! Поліція! Поліція! — кричав щосили п'яний.

Тут інтервеніювало «око закону». Воно крепкою правою вхопило п'яного за манчестер, а лівою дало йому такого стусана в груди, що неборакові відразу світ замиктрився і він напів зо страху та несподіванки, а напів із надмірного потрясіння розвів руками широко і горілиць повалився на землю. Поліціант добув свою свиставку, зашвак, як стій над'їхала дорожка, і оба Хоми, поліціант і п'яний потуркотіли до поліційної інспекції. По дорозі оба студенти розповіли поліціантові, як було діло, і не минуло півгодини, а вже в поліції все було залагоджене, протокол підписаний, п'яного відведено до поліційного арешту, а оба Хоми, — номер перший у зовсім не салоновім костюмі, — опинилися на вулиці.

— Маю честь представитися — Хома Галабурда, — сказав Хома номер другий.

— А я Хома Бідолаха, — відповів Хома номер перший.

— Слухач прав на третім півріччі, — продовжав Хома номер другий.

— А я слухач германістики на третім півріччі, — додав Хома номер перший.

— Ну, а що думаєте про того бідного робітника? — запитав Хома номер другий не без іронії.

— Ну, прошу вас, хто би був таке подумав! — з боєм у голосі відповів перший.

— Я відразу подумав, — відповів другий. — Але, знаєте, ваш сурдут і ваш капелюх конче потребують якоїсь

індемнізації, а бодай невеличкої санації. Було б добре пошукати для них відповідного майстра.

Хома Бідолаха позирав то на свого нового знайомого, то на своє понівечене убрання, а на його лиці малювалося не то зачудування, не то якийсь жаль; потім оба подалися шукати якогось полатайка.

II

Відтоді вони зробилися приятелями. Не надто близькими, а все-таки. Вони були майже вповні контрасти один супроти одного, і ся сила контрасту лучила їх до купи. Хома Бідолаха — се був невеличкий живий чоловічок із повним виразу, але звичайно меланхолійним лицем, з очима, майже все немов примгленими слізьми, з лагідним, м'яким, хоч не мелодійним, голосом. Натомість Хома Галабурда був високий ростом, трохи неповертливий, з лицем немов дерев'яним, із різким, сухим голосом і з іронічним усміхом на устах. Перший усе чутливий, іноді сентиментальний, легко попадав у ентузіазм, усе одушевлений високими ідеалами загального ущасливлення, з невичерпаним засобом декламацій про свободу, братерство і гуманність, — одним словом, невважаючи на свій атеїзм, натура наскрізь релігійна і навіть склонна до сектантства; другий усе скептичний, іноді цинічний, здержливий і мовчазливий серед шумних товариських балачок, робив вражіння ума вбогого на думки і невисокого лету, зверненого більше на практичні питання. Перший задля своєї товариської, легко запальної і немов липкої вдачі волочив за собою все цілий хвіст сателітів, прихильників і побожних слухачів; другий, звичайно самотний, ходив якимось боком, своїми окремими дорогами. Знайомі назвали для того одного Хомою з серцем, а другого Хомою без серця, — розуміється, жартом, бо оба були хлопці наскрізь чесні і далекі від егоїстичного шкаралупництва.

Оба Хоми сходилися не раз із собою на ґрунті популярних тоді серед молодезі дискусій про народництво та задачі інтелігенції супроти робучої маси.

— Мусимо любити народ, що вигодував нас працею своїх рук і потом свого чола! — проповідав із щирим запалом Хома з серцем.

— До чого здасть[ся] народові наша любов? — бурчав Хома без серця. — Народ потребує реальнішої поживи.

— Нехай ми тільки полюбимо його! Любов піддасть нам також реальніші думки.

— Любов сліпа. Вона затемнює думки, затісняє горизонт,— говорив Хома без серця, про якого злі язика говорили, що смертельно закохався в якійсь гарній польці, але силкувався тепер перемогти сю свою любов і сердився сам на себе та лаяв себе, що та нещасна любов не хотіла вступитися з його серця, неважаючи на всі ясні, як сонце, докази його розуму.— Тільки розум наведе нас на добру дорогу,— повторяв він, майже скрегочучи зубами, хоч зі спокійним видом.

— Ах, розум холодний і егоїстичний,— зітхав Хома з серцем.

— В такім разі се дрібненький і обмежений розум; можна його вважати синонімом глупоти. Правдивий розум глядить ясно й широко, обдумує загальні завдання і розважає великі реформи.

— Але любов мусить бути движучою силою; без неї діло розуму мертво.

— Дурниця! — відбуркував Хома без серця.— Любов плодить немовлят і ідіотів, і тільки розум робить із них твори, більше або менше подібні до людей. На тобі сю роботу довершено лиш до половини.

Хома з серцем відвертається, більше засмучений, ніж розсерджений, а Хома без серця спльовує і відходить, не прощавшись, злий, мабуть, більше сам на себе, як на товариша.

III

Потім на одну часть молодежи найшла нова течія. Говорено багато про бідних пролетаріїв і твердосердих визискувачів, обмірковувано соціальні проблеми, дискутовано з більш або менше розкішною дрожжю про великий соціальний переворот, який ось-ось має надійти і перебудувати цілий світ на нових основах. Хома з серцем залюбки плавав у бурливих хвилях тої течії, віддавався новій вірі всею своєю малокритичною душею, прагнущою якоїсь твердої догми. Він покинув навіть свої германістичні студії і віддався з цілим запалом пропаганді соціалістичних ідей, промовляв на робітницьких зібраннях, писав статті в робітницьких газетах, обертаяся в самім

центрі пововродженого, не дуже ще зрештою міцного робітницького руху.

По однім бурливим робітницьким вічу, де зразу аранжери мусили видержати завзяту боротьбу з поліційним комісаром за свободу слова, а потому говорено іронічно про ті лояльні міщанські верстви, що вважають себе підпорами престолу й вітвара за те, що вносять до цісарських кас гроші, не ними зароблені, і такі ж гроші складають на будування церков і монастирів на честь бога, в якого не вірять, і для проповідування простому людові та робітникам віри й моралі, якої самі ті, ніби освічені, верстви не признають,— по тім пам'ятнім зборі, на яким наш Хома з серцем, не мігши стерпіти півслівця та іронізування, нарешті промовив «від серця», з слізьми на очах малював недолю робучого люду, з огнем святого обурення почав їздити по новочасних тиранах та кровопійцях, що насичуються потом і слізьми робучого люду, і закінчив блискучим пророкуванням швидкої побіди «злучених пролетаріїв усього світу», причім, на жаль, поліційний комісар перервав його на половині речення і, бачачи надто великий ентузіазм зібраних, розв'язав збори,— по тім пам'ятнім зібранні, коли сотки зворушених, розгарячених, обурених робітників купами звільна і серед живих розмов та погроз розходилися з Єзуїтського саду на всі боки міста, Хома з серцем, вирвавшись з одної такої купи, де всі мовчки і з подякою стискали йому руки, здібався на однім закруті хідника зі своїм приятелем і противником, Хомою без серця, який, очевидно, також ішов із тих зборів, хоч іншою дорогою.

— Ну, що, гратулювати тобі твоеї блискучої промови?— мовив Хома без серця, всміхаючися іронічно і простягаючи приятелєві руку.

— Говориш «гратулювати», а думаєш щось інше,— мовив Хома з серцем, бачачи його іронічний усміх.

— Ти вгадав,— мовив Хома без серця.— Я думав власне про те, що твій професор германістики допитувався вчора, коли принесеш на семінарію свою працю про «Короля Ротера», на яку він жеде отсе вже півроку.

Хома з серцем махнув рукою.

— «Король Ротер»! Ну, скажи сам, що кого в світі обходить нині «Король Ротер» і яка кому користь із того, що я сидітиму в цюпі та бабратиму руки в тій мертвеччині? Сам бачиш, яка нині пора!

— Значить, вішаєш свою германістику на кілку?

— Ну, та й далась тобі ся германістика! Хай вона скажеться без мене! А ти скажи мені, що думаєш про сьогоднішні збори? Який матеріал! Яке поле до ділання, га!

— Чекай, чекай,— мовив Хома без серця,— прийдем і до того. Але поперед усього позволь сказати тобі, що, на мою думку, се ще не логіка задля того «матеріалу» і задля того «поля» покидати ті університетські студії, які могли б дати тобі коли вже не щось інше, то бодай яке-такє самостійне удержання.

— Посаду! Ярмо на шию і намордник на уста! — з нетаєною ненавистю скрикнув Хома з серцем.— Ні, дякую красенько. Се не для мене.

— Ну, певно, посада гімназіального вчителя, звісно, не велика малина. Але хто ж тебе силував іти на германістику? Переписуйся на права! Будеш адвокатом, будеш боронити селян, організувати робітників, будеш незалежним...

— Брехунцем! — не менше злобно втрутив Хома з серцем.

— Чого ж брехунцем? Се ж уже від тебе самого залежатиме.

— Всяке становище в суспільності накладає пута на душу, на волю, на язик, а я хочу бути свободним,— заявив горячо Хома з серцем.

— А при тім,— тягнув далі Хома без серця, не звертаючи увагу на його заяву,— правничі студії дали б тобі троха більше зрозуміння суспільних відносин, троха більше критичності...

— Втовкмачили б мені в голову троха більше конвенціональних брехень та буржуазійних софізмів! — скрикнув із обуренням Хома з серцем.

— Вибачай,— відповів Хома без серця,— але я мушу висловити тобі свій жаль, що ти з таким запалом і з такою певністю торочиш отій безкритичній масі такі дурниці. Се не свідчить корисно про стан твого розумового підкування.

— Дурниці! — скрикнув, аж немов переполоханий, Хома з серцем.— Чоловіче, вкуси себе в язик! Ти сказав хулу. Се ж ідеї найбільших геніїв людства, Маркса й Енгельса! Се ж євангеліє новочасної людськості!

— Знаєш, любчику, що сказав небіжчик Гоголь: «Певна річ, Александер Македонський — герой, але нащо ж

зараз крісла ламати?» Ніякий геній не забезпечений від дурниць, та я й не суджу геніїв, а твою сьгоднішню промову. Може, ти не зрозумів гаразд тих геніїв, а може, вони й помиляються. В усякім разі ти не повинен був так говорити.

— Робітники мають право почути раз повну правду про своє положення і про свою будучину.

— Певно, певно, тільки що ти ані того положення, ані, тим менше, тої будучини не знаєш.

— В мене серце крається, дивлячись на їх убожество й нужду.

— І ти годуєш їх фантомами.

— І я піддержую їх надію.

— Щоб зготовити їй тим болючіше розбиття, коли всі ті пророкування не сповняться.

— Не бійся, сповняться! Мусять сповнитися! Се вже не такі люди, як ми з тобою, обміркували та обчислили. Читай Маркса! Читай Енгельса!

— Читав, братику, Маркса, але там не знайшов того, чого шукав, та й не знайшов того, що ти говорив. А Енгельсове пророкування, по-моєму, не може сповнитися.

— Не може? Чому?

— А тому, бо збудоване на фальшивих премісах.

— А то які, по-твойому, фальшиві преміси?

— Такі, що колись буде така революція, яка одним замахом доконає побіди визискуваних над визискувачами, утиснених над тиранами.

— Се в тебе фальшива преміса?

— Розуміється. Нема ніяких визискувачів, нема ніяких тиранів.

Хома з серцем зупинився, мов пригвожджений до місця, і не міг сказати ані слова. Його товариш глядів на нього спокійно, мов отсе сказав річ таку просту й ясну, яка розуміється сама собою.

— Як то? Значить, по-твойому, нема також ніяких пригнетених та визискуваних? — не то промовив, не то простогнав Хома з серцем.

— Ну, се ще не те значить. Ми всі, бідні й багаті, всі ми пригнетені й визискувані. Але наші визискувачі й тирани сидять у нас самих. Се наша апатія, наша дурнота і наша трусливість. Ніякий соціальний переворот не увільнить нас від них. А доки вони панують, доти й ніяка переміна на ліпше неможлива.

— Ей, ти знов скачеш у сухий проповідницький тон! Учися, трудися, щади! Се ми вже давно чули!

— Розуміється! Тільки ніколи гаразд не виконували,— буркнув Хома без серця.— Певна річ, се ж безмірно легше ганятися за фантомами зверхніх тиранів та визискувачів, ніж узяти себе самого в руки і увільнити себе від внутрішніх ворогів. А все ж таки, повторяю тобі, доки не доконаємо сього внутрішнього увільнення, доти всі теорії соціального перевороту, доти всі соціальні реформи безплідні. Сьогодні увільнені від одного зверхнього натиску люди попадуть завтра під інший, ще гірший.

Отак розмовляючи, приятелі зайшли на квартиру, де жив Хома з серцем. Він, утомлений, ще весь гарячий від внутрішнього запалу, кинувся на софу, коли тим часом Хома без серця, немов задивлений у щось далеке в своєму нутрі, ходив по хаті широкими кроками.

— Новий лад принесе з собою також нове виховання, а по кількох генераціях будемо мати нове людство.

— Егеж, еге, все тільки якась панацея, якийсь таємничий еліксир на всі хороби, якась гучна формула і якийсь переказ на будучину, що повинна зробити все те, чого ми не можемо навіть обміркувати гаразд. Се ваша метода, ви всі добродієць народу! — бурчав Хома без серця.— Нове виховання! Як коли б се було щось таке, що можна отак шасть-прасть виссати з пальця і накинути цілій суспільності. Виховання народу мусить вирости з традиції, з культурного стану того народу, мусить корінитися в характері, привичках народу, інакше се буде даремна трата часу й сил. Нове виховання потребує нових учителів, а сих не може народ виписати собі з-за границі.

— Значить, поперед усього організуємо вчительську семінарію на нових принципах,— пробував тепер і зі свого боку іронізувати Хома з серцем.— Се, мабуть, було б тобі до смаку. Тільки що нема ще того правительства, яке признало би ті принципи, заснувало б ту семінарію і наставило б тих нових учителів на посади.

— Не плети дурниць! — сердито відгризнувся Хома без серця.— Кождий мусить сю семінарію пройти сам у собі і сам із собою, мусить виповісти війну апатії й шаблонів у всіх формах, мусить сам у собі і в своїм оточенні збудити і піддержувати тугу не за новими порядками, але за новими, вищими духово й етично, культурнішими людьми. Ось у чім діло!

Тут розмову обох приятелів перервав прихід кількох знайомих університетських студентів, гарячих молодих ентузіастів, прихильників Хоми з серцем. Вони всі були ще під вражінням сьогоднішніх зборів, gratулювали Хоми, оповідали свої вражіння та спостереження зі зборів, упоювалися блискучими надіями на недалеку радикальну зміну людських відносин. Швидко звичайна розмова стала занадто і вбогою і холодною для їх ентузіастичного настрою, і вони почали співати. Сама собою з їх уст зірвалася пісня, уложена Хомою з серцем, якої остатні куплети будили серед молодезі особливий ентузіазм:

Ви в церкві з свічками перед образами,
А ми стоїмо за дверми;
Вам честь за столами поміж багачами,
А слинку ковтаємо ми.

Ми дбаєм, збираєм, та й голі й немиті,
А в вас повні каси й склепи;
Ми постим і сохнем, ви ж, п'яні і ситі,
Вчите нас: молись і терпи!

Терпливість — від вас нам наука єдина,
Від церкви, від шкіл і тюрми!
Терпливість — се наша найтяжча провина!
Отим-то все бідні ми!

Кінцеві два рядки повторено з таким притиском, що аж шибки в вікнах забряжчали. А коли по скінченні пісні в хатині залягла хвилива тиша, і всіх лица палали ще рум'янцями, і всіх груди важко дихали з натуги й розбурханого запалу, залунав серед тої хвилевої тиші сухий, упертий голос Хоми без серця:

— От, то, то, то! Терпливість, або ще краще: терпимість, із якою всі ми зносимо свою власну безкритичність, та недумство, та безхарактерність! Ось чому ми бідні!

І, сказавши се, він вийшов із хати.

IV

Минуло пару літ. Хома без серця скінчив права і щез якось раптово з горизонту, а Хома з серцем увесь віддався діяльності серед міських робітників.

Надійшла ера арештувань і політичних процесів, і оба приятелі здибалися знов — у тюрмі. Вони належали до

двох різних процесів, а що ув'язнених із одного і другого процесу було багато, то їх дали обох до одної казні.

— Ага, шпачку, і ти тут? — зажартував сим разом виїмково Хома з серцем, коли Хома без серця, двигачучи величезний сінник, протискався крізь вузькі дверці до казні.

— Дуже мене тішить, що застаю тебе в такому добрім гуморі, — відповів «цувак», коли казню замкнено і ключник віддалився.

— І що привело тебе сюди?

— Ат, дрібниця. Я помагав організувати хлопський страйк. Мое арештування має більше моральний, ніж кримінальний характер.

— Як то моральний?

— Ну, хочуть через се на страйкарів зробити моральний натиск. Скоро страйк буде зламаний, мене випустять на волю.

— Але ж се може всякого обурити! — скрикнув, запалюючися, Хома з серцем. — Організувати страйк се не жаден злочин. Се вільно, коли тільки не намовляється людей до ніяких насильств. За що ж тут арештувати?

Хома без серця поклонився іронічно.

— Спасибі тобі за комплімент! І бачу, що, хоч невдалий германіст із фаху, ти все-таки практикою здобув деякі правничі відомості. Але як же ти думаєш, ліпше було б, якби мене арештували дійсно за якийсь злочин? Думаю, що тоді ти мав би більше право обурюватися. А так — байдуже.

— Ну, може, тобі байдуже, але я не можу дивитися байдужно на очевидну несправедливість.

— Ну, то ти сам, певно, мусиш мати на сумлінні якусь немалу провину, коли твоє власне ув'язнення не лиш не обурило тебе, але ввело в такий незвичайно веселий настрій.

— Мое ув'язнення? Ну, як би тобі сказати? У нас було дуже бурливе робітницьке зібрання, комісар безправно розв'язав його, жандарми кинулися розтручувати людей, а я крикнув людям, щоб не давали штуркати себе. Люди троха не так зрозуміли мене. Прийшло до бійки, кількох жандармів потурбовано, а потім рушено походом на поліцію, повибивано вікна камінням і так далі. Одним словом — вражіння демонстрації було величезне.

— Скажи ясніше: дурниця була величезна.

— Чому дурниця? Хіба задемонстрування народної сили і рішучості в обороні свободи слова, по-твойому, дурниця?

— Ні, не се дурниця, а те, що така демонстрація була зроблена без наміслу, задля дурного, необдуманого слова.

— Елементарний вибух обурення! — філософічно втрутив Хома з серцем.

— Гумбуг, а не елементарний вибух. Се ви один із другим заводові агітатори псуєте народну масу. Шумними словами, вибухами свого власного, на те вже вишколеного, темпераменту (навіть не чуття, бо не раз дійсне чуття не має з тим нічого спільного) ви те й робите, що безпежите прості, наївні серця людей, підготовляєте, підгриваєте їх, немов насипаєте порохом, а потім кидаєте в той порох запалку, і коли настане вибух — сліпий, легкокомисний, необчислений у своїх наслідках і неясний у своїх цілях, — ви ховаєтеся за невідоме, кажете: «Що ж ми винні? Се був елементарний вибух народного чуття, народного обурення». Не бійся, якби ти не був систематично підготовив, підбурих їх, вони не були би зробили сього. Значить, вони зробили се задля тебе, тому що вірили в силу і правду твого слова. Значить, ти повинен сам на себе взяти всю одвічальність за наслідки.

— І що ж, ти думаєш, що я відрікся від свого вчинку і не готов відповісти за нього?

Хома без серця зупинився перед своїм товаришем і твердо глянув йому в очі.

— Слухай, Хомо! — мовив він. — Коли б я не знав, що ти чоловік наскрізь чесний, але бездонно наївний, то, їй-богу, не говорив би з тобою ані слова більше. «Готов відповісти!» Але за що ж ти будеш відповідати? Очевидно, тільки за те, що кликнув до людей такі й такі слова. Що ж се за одвічальність? Нехай і так, що з огляду на дальші наслідки тобі сипнуть за се пару неділь або й пару місяців арешту. Се дурниця, і се тобі належиться. Але я певний, що, крім тебе, арештовано за демонстрацію ще кількох людей...

— Вісімнадцять.

— І що під час демонстрації, крім жандармів і поліціантів, потерпіло й демонстрантів немало...

— Було п'ять ранених.

— І все те за тебе, за твій оклик. Ну, скажи, як ти уявляєш собі саму можливість одвічальності за ті всі події?

— За ті всі..?

— Ба, та бо то ще не всі! Адже ж у тій історії найгірший її моральний бік. Найгірше те, що ти вмовив сам собі і тим людям ілюзію, буцімто ви, демонструючи отак палицями та камінням, робите щось велике, сміле, енергійне, щось таке, що належить до емансипаційної боротьби четвертого стану і творить, може, один крок у напрямі до здійснення якогось великого ідеалу, коли насправду се тільки переливання з пустого в порожне.

— Помиляєшся дуже! Се наше виховування має до практичної політичної діяльності, до пильнування своїх прав,— реплікував Хома з серцем.

— Ах, ілюзіоністе, ілюзіоністе! — хитаючи головою, мовив Хома без серця.— Невже ж ти не бачиш, що се пародія виховання? Адже я певний, що не один із тих, який уполудне задля твого гарячого слова пішов проливати свою й чужу кров на міськiм бруку, рано дома бив свою жінку, коли посміла упімнути його за щось, полаявся з сусідом, пропив у шинку зайвих двадцять сотиків, за які міг на цілий тиждень зробити радість своїй дитині. Я певний, що та сама маса, яка тепер готова дертися по стінах за перше-ліпше шумне слово, завтра преспокійно, вусом не моргнувши, дасть собі ущербити найдорожче людське право або й сама залюбки буде ссати отруту з уст іншого, хитрішого від вас, не так наївного псевдовчителя. І ти, нездібний передумати сотої часті наслідків свого вчинку, з чистим сумлінням і радісним обличчям говориш, що готов відповідати за нього!

Хома з серцем поник головою при сих словах і мовив сумно:

— Ти без серця!

— Стара байка,— відповів Хома без серця.

— Ти дуже остро судиш. Гляди, коли б і твою діяльність не осуджено так само остро або й ще остріше!

— Від сього ніхто не забезпечений. І звісне діло, що історія не конструюється, не будується по наперед уложеному плану, як будівничий будує дім, а інженер міст. Історія росте з даного ґрунту і з даних сімен, як росте збіжжя або ліс. Елементи свідомого й несвідомого, наміреного й ненаміреного мішаються в ній шохвиля. Тисячні впливи й імпульси переплітаються і поборюють себе, змінюючи через се свій напрям, свою інтенсивність, навіть свій зміст,

і для того результат виходить звичайно зовсім не такий, якого надіялися ініціатори й діячі певного руху.

— Що я чую! — скрикнув весело Хома з серцем. — Наш завзятий раціоналіст, поклонник розуму і його єдиноспасительної місії на вернувся на соціалістичну віру, на матеріалістичний світогляд!

— Ти не зовсім точно висловився, — відповів Хома без серця. — Я не на вернувся від розуму до матеріалістичного розуміння історії, але дійшов до нього розумом. Та й моє розуміння історії зовсім не таке матеріалістичне, як ваших марксістів. Бо допускати вагу несвідомого, елементарного в історії — се ще не значить допускати в ній виключно самі матеріальні чинники. В сфері духу несвідоме й ненамірене грає ще далеко більшу роль, ніж у сфері матеріальних явищ. І в додатку, друже мій, моє розуміння історії відразу показує ілюзійність усіх соціалістичних чи яких інших конструкцій будучини і безпредметовість суперечок про таке чи інакше уформування тої будучини.

— Он як! — скрикнув Хома з серцем. — Значить, усе те, вся боротьба за поліпшення долі робучих мас, усе змагання до соціалістичного ідеалу, вся агітація — то зайве, на твою думку?

— Не плутай, братику! — остро скрикнув Хома без серця. — Не боротьба зайва, не змагання зайві, але зайві всі рецепти будучого устрою, всі конструкції, всі так звані ідеали. Або ще краще, навіть вони не зайві, бо і в них єсть елементи руху, розвою, сконцентрування енергії. Але треба завсіди розуміти і вияснювати, що се не жадні справжні ідеали, не жадні святощі, а тільки виплоди нашого власного духу, форми нашого думання, що з нами разом мнуть і мусять змінитися. Ось що треба тямити, а не дурити людей, що ви знайшли панацею, яка раз назавсіди вилічить усі їх болячки.

— Але люди потребують віри, потребують догми, потребують чогось певного, неповорушного, до чого б мали добиватися і скуплювати свою енергію.

— А на мою думку, ти помиляєшся. Всього того потребують не люди, а ті наші старі тирани та визискувачі, що сидять у нас самих і яких ми препобожно, нетиканих і невменшених, передаємо своїм дітям і внукам, неважаючи на всю нашу освіту й цивілізацію. Наша духовна лінь і безкритичність, наша трусливість та апатія — ось хто по-

требує віри, догми, неомильної рецепти на те, що буде і чого ніхто не знає і не може знати.

— Одно мені дивно,— мовив по хвилі глибокої задуми Хома з серцем,— як се ти з такими поглядами дійшов до аранжування хлопського страйку.

— О, зовсім попросту, а властиво, можна сказати, іронією історії, яка носить кулі зовсім не туди, куди вистрілює їх наша воля. Я власне скінчив права і поробив екзамени, коли нараз умер мій батько. Лишилася мати, немічна та хоропита, лишилося шестеро дрібних дітей... А господарство у нас гарне, велике, потребує не лише рук, але й голови. Зрозумієш, що, розглянувшись в ситуації, я постановив замість судової та адвокатської практики лишитися дома та вести господарство. Я зробився знову мужиком і помалу ввійшов у свою роль. Зі шкіл виніс я не одно таке, що могло дуже стати в пригоді селу. Я став громадським писарем, викуривши з села давнього писаря, збанкротованого канцеляриста, п'яницю, безсовісного дереуна та ошуканця. Я зорганізував читальню, поставив на ноги цілу молоду партію в селі, допоміг їй вибрати нову раду громадську і нового вйта. Ну, одним словом, звичайна історія. Багато оповідати, а мало слухати. А головно, я пробував освічувати селян, освічувати у всіх питаннях громадського, матеріального і духового життя. А страйк против діди́ча зовсім не лежав у моїм плані. Та, розуміється, коли збільшена свідомість і вироблене почуття селян самі дійшли до того, що боротьба з панськими посіпаками та їх визиском зробилася конечною, то й тут я, не висуваючи себе наперед, не накидаючися на проводиря, але й не ховаючися за чужі плечі, повів діло так, як умів і як серед даних обставин було можна. Нас арештовано десятиох, але ми можемо сміятися з того. Наше поле оброблене, а пан уже тепер має таку научку, що її не легко забуде. Зрештою головна річ, що була причиною страйку, вже тепер осягнена: пан нагнав нелюдяного завідателя, що знущався над робітниками і кривдив їх при виплатах. Тільки що наші селяни в розпалі боротьби розширили свій первісний план і хотіли осягнути ще дещо понад те, ну, і се довело до нашого арештування. Але се пусте. Ми ставимо собі плани скромні, близькі, можливі до осягнення коли не тепер, то в четвер; се не жадні догми, не жадні святощі, а просте діло рахунку. Не можна осягнути так, по-пробуємо інакше.

— Цікаво знати, що се за план? — запитав Хома з серцем.

— О, план простий: погодити «хату» з «двором».

— Що? — скрикнув зачудований Хома з серцем. — І ти вже тої співаєш? І ти на угодову дорогу йдеш? А чи то давно, як ти статистичними та всякими іншими аргументами доказував, що така згода неможлива, що мусить прийти до боротьби.

— Адже бачиш, що ми й стоїмо в самім розпалі боротьби.

— І міркуєте про згоду?

— Так, як вояк у війні про мир.

— Значить, усе-таки допускаєш можливість миру?

— Розуміється. Коли не стане у нас дворів із чужонародним, паразитним населенням, тоді не буде з ким ані за що боротися. Отсе наш невеличкий ідеал, і ми вже дещо приспособили для його осущення.

— І думаєш, що по осягненні того, як ти кажеш, ідеалу селянське життя піде краще?

— Я про се не думаю. Бачу камінь серед шляху і добираю способів, щоб його усунути, аби шлях був рівний і безпечний. А тоді поїдемо далі. Певно, що там напіткаємо знов якусь нову заваду і, певно, не одну. І що з того? Будемо усувати кожду за чергою і їхати далі. Але поперед усього я не думаю так, як ви, що, осягнувши якийсь, хоч би, по-моєму, ідеальний, соціалістичний лад, ми вже тим самим станемо на точці, де історія зупинить свою течію і розвій знайде собі мету, з якої вже нікуди йому буде рушити далі. Отсього я не думаю і таке думання вважаю догматичним і наївним.

У тюрмі вільного часу багато, і оба Хоми мали час виговоритися. Але по кількох днях Хому без серця покликали до протоколу і випустили на волю, і Хома з серцем знов надовго стратив його з очей.

V

Роки минали від того часу. Хома без серця нічого не давав про себе чути. Його старі товариші згадували його часом та й махали рукою. Пропав чоловік, закопався десь на селі, схлопів зовсім. Та від часу до часу виринали його ім'я в газетах при різних нагодах: тут він

заснував читальню, там обіймав люстрацію всіх читалень у повіті, то знов його заходами заснувалося повітове політичне товариство, то він їздив із популярними відчитами по селах, устроював театральні вистави, організував огневі сторожі. Звільна всі привикли до того, що, де була яка просвітня чи організаційна робота в тім повіті, там певно була його рука, його фактичний провід. На чоло, до репрезентування він не пхався, але робив, давав приклад, агітував. Він справді «схлопів», осів на батьківським ґрунті, який значно розширив при парцеляції панського фільварку, закупленого за його приводом двома сумежними громадами, оженився з селянською дівчиною, яка, за його намовою, скінчила вчительську семінарію і здобула диплом на народну вчительку, засідав у громадській раді і навіть був шість літ громадським начальником, і всюди, на кождім полі діяльності, старався дати своїм співгромадянам приклад сумлінності, точності в сповнюванні своїх обов'язків, розумного ведення діл і незалежного, свобідного суду і слова. Він відразу поставив себе так, що не потребував нікому стояти о ласку і не боявся сказати правду. Звільна здобув він собі признання і пошану у селян не лише свого села, але й цілого повіту; як громадський начальник він дав себе пізнати й повітовим властям і, хоча за його правдомовність, непідкупність та популярність його не любили, хоча староство два рази касувало його вибір на начальника, все-таки своїм характером і знанням він і тут виборов собі певний респект. Його вибрано до повітової ради і навіть до повітового виділу, де він мав нагоду і змогу остро дивитися на пальці всім тим, що завідували повітовою господаркою. І всюди він був той сам практичний, до високої фразеології неприхильний, безсердечний, але розумом ясний і чесний Хома.

А його старий приятель усе ще був агітатором, газетярем, борцем у великій, всесвітній боротьбі праці з капіталом. Він кілька разів кандидував до ради державної, але все перепадав; видавав різні газети, які раз по разу конфісковано і які швидко упадали з вичерпання сил, і провадив оживлену конспіраційну та організаційну діяльність. Він їздив по робітницьких зборах від міста до міста, забирав голос у політичних і економічних справах, радив добиватися загального, рівного і тайного голосування, промовляв горячо за рівноправністю жінок, вияснював робітникам свій план федеральної перебудови Австрії і федера-

тивного перестрою, соціально-демократичної організації. Робітницькі організації вибирали його своїм делегатом на міжнародні соціально-демократичні з'їзди, і він підносив і там свій голос у різних високих питаннях. Одним словом, його ім'я було голосне в краю і потроху й поза його границями і часто стрічалось в газетах: одні його ляляли, інші величали, та всі віддавали признання його енергії і бездоганному особистому характерові.

Від мимовільної стрічі в тюрмі оба колишні приятелі не бачилися. Хома з серцем, маючи очі, звернені на широку арену політичного та міжнародного робітницького життя, зовсім забув про старого товариша, що добровільно, здавалось йому, пірнув у каламутні хвилі буденщини. Натомість Хома без серця пильно слідив по газетах за діяльністю свого тезка і, коли недавно йому довелося загостити до Львова, не проминув нагоди, щоб відвідати його. Не розпитуючи за його квартиру, він подався до одної звісної каварні, де Хома з серцем оце вже тридцятий рік усе правильно, в тім самім часі і при тім самім столику, випивав чашку чорної кави і з купи газет набирався політичної і всякої іншої премудрості. Хома з серцем дуже постарівся, посивів і вилисів, але його очі все ще палали лагідним огнем і рівночасно неначе плавали в водичі.

— Ну, як ся маєте, Хомо з серцем? — промовив, приступаючи до нього, якийсь довгов'язий, та проте кремезний і сильно сонцем обгорілий селянин, простягаючи йому грубу, мозолясту і порепану руку.

— Не пізнаєш мене? Я Хома без серця, — сказав сей і голосно засміявся.

— А, здоров був! здоров був! — промовив Хома з серцем і озирнувся, якомсь немов затурбований.

— Конспіруєш і боїшся шпигів? — випалив просто з моста Хома без серця.

— Ей, що! Ти все любиш жартувати! — відповів Хома з серцем і додав, понижаючи голос: — Розуміється, в теперішніх часах чоловік ніколи не безпечний перед тими добродіями...

— І маєш що таїти перед ними? Так, так! Усе однаковий! А може, боїшся, що я сам...

— Ну, що ти вигадуєш! — скрикнув немов переляканий Хома з серцем. — Знаєш що, ходімо до Стрийського парку. Там я знаю такий затишний куток... Можемо псбалакати без перешкоди.

— Про мене, хоч я волів би лишитися тут. Так давно вже чоловік не дихав тим каварняним повітрям. Знаєш, іноді тужно за ним... привикнеш до нього так, як інші привикають їсти арсенік.

Вони вийшли з каварні, посідали на трамвай і поїхали до Стрийського парку, який ще був зовсім безлюдний.

— Ну, як же йдуть твої конспірації? — запитав Хома без серця. — Розуміється, твоїх секретів я не хочу знати. Питаю лише так, загалом. Знаєш, я читав твої брошури і твої промови і дещо з твоїх газетних статей.

— Ну, і що ж скажеш про них?

— Бачу в них одну цікаву еволюцію, і власне ся еволюція довела до того, що я сьогодні зважився по довгих роках відшукати тебе. Я рад би з твоїх власних уст почути, що маю думати про неї. Та поперед усього скажи мені по щирості: піддержуєш усе ще надію бідних людей?

— Так, хоча...

— Хоча сам ти стратив її! Я так і знав. Гей, гей, великий переворот заставляє довго ждати на себе, не приходять.

— Се ще не найгірше лихо, — відповів із затурбованим видом Хома з серцем. — А бачиш, от що! Люди, як звичайно, по дорозі до тої далекої мети познаходили багато дечого такого, що довело їх до забуття властивої мети. Уряд дав нам новий закон промисловий, каси недужих та забезпечення від випадків, попхнув людей до організації, дав нібито їм самим у руки поправу їх долі. Якийсь час здавалося, що вони, засукавши рукави, взялися до праці. Переведено завзяту боротьбу за опанування тих інституцій, і справді соціально-демократичні робітницькі організації одержали перемогу. Виборено також сяку-таку свободу слова і зборів. Такі глупі процеси, якими мордовано нас колись, тепер, можна сказати, вже неможливі...

— Але ж се все дуже гарно! — скрикнув Хома без серця.

— Власне, власне се найгірше! — пропищав майже тривожно Хома з серцем. — Люди не мають тепер за що боротися, нудяться, розкрадають гроші в касах, сваряться за особи і свищуть на принципи.

— Для мене се зовсім ясне й природне. Ви до своїх нових організацій поприймали старих тиранів та визискувачів, і вони тепер панують над вами по своєму звичаю.

— Старих тиранів і визис...

— Ну, так, стару апатію, безкритичність, лінивість та трусливість.

— Ей, жартуєш, а діло занадто поважне. Нужда у тих людей велика, моральна, може, ще гірша, ніж матеріальна. В мене серце розривається, коли дивлюся на се все, коли мушу бути свідком, безрадним свідком її зросту. І ось я дійшов до переконання, що дотеперішня дорога була хибна.

— Ну, нарешті! — скрикнув із відтінком радості Хома без серця.

— Уряд попхнув нас на дорогу мирного розвою, організації, парламентарної праці. Він знав, що чинить. Се була хитра штука, спосіб, щоб звести нас із нашої властивої революційної дороги. Коли дальше підемо в тім напрямі, мусимо занидіти і зогнити; гниль міщанських партій уділюється й нам. От тим-то я прийшов до переконання, що конче треба звернути на іншу дорогу.

— На іншу дорогу?

— Так! Сили, нагромаджені досі в легальних організаціях, випробувати і насталити в нелегальній боротьбі.

— І змарнувати.

— Виборену досі міру політичної свободи ужити як операційну підставу для основи великої бойової організації.

— І стратити.

— Ах, не перебивай мене! Хто нічого не має, той не може нічого стратити.

— А те, що досі виборено і запрацьовано, се ти вважаєш нічим?

— Се ще гірше, як ніщо. Се ілюзія чогось, чого на правду нема. Мусимо нарешті взятися серйозно до діла. Мусимо в ту ліниву масу ввітхнути зворушення, пристрасть і огонь.

— Значить, що ж? Убійства, барикади, *à la lanterne*?¹

— О, ні! Сі старі бойові способи належать до історії. Ми держимося новочасної тактики: б'ємо ворога в його власності, в його засобах, в його почутті безпечності, мусимо *ad oculos*² задемонструвати йому неможливість удержання теперішнього порядку на всіх точках.

---

¹ На ліхтар (повісити аристократів) (*франц.*); слова із пісні часів Великої французької буржуазної революції «*Ça ira!*» («Піде! Піде!») — *Ред.*

² Навіч (*лат.*). — *Ред.*

— Отже, все-таки пожежі, вискоки залізниць із шин або, може, лише крадіжки по касах, фальшиві телеграми, викликування панік на біржах і всякі подібні штуки?..

— Якщо покажеться, якщо покажеться,— буркнув Хома з серцем.

— Слухай, друже Хомо,— мовив другий по короткій роздумі.— Я, може, змужичився і здичів, але ся твоя новочасна страва мені зовсім не до смаку.

— А проте се одинока дорога.

— Дорога розпуки.

— Нехай і так. Але розпука також велика сила.

— Як бомба. Лусне і вб'є.

— Ні, посіє нове життя на руїнах старого.

— Ти здавна був кепський, не хочу казати — фальшивий, пророк. Але сим разом — слухай, друже,— справа дійсно серйозна. Я дивлюся на се діло зі становища великої більшини людності нашого краю, селян і робітників. Яке їм діло — найбільшій частині з них — до твоїх шалених планів? Чи се їм pomoже що, хоч крихіточку?

— Результат вийде всім на добро.

— А як і результату ніякого не буде? Як се станеться лише в інтересі політичних та фінансових верховодів, що раді би зробити *tabula rasa*¹ зі всім, що здобув народ і що виборено для народу, щоб потім без перешкоди ловити рибу в каламутній воді? Слухай, друже Хомо! Ся твоя найновіша теорія, ті комітети розпуки, се навертання на нелегальну дорогу — все те виглядає око в око як робота платних провокаційних агентів.

Хома з серцем зірвався зі свого сидження на парковій лавці.

— Що!.. Таке підозріння... від тебе! — пробубонів він, не можучи стямитися.

— Заспокійся! Сядь,— мовив той спокійно.— Се не підозріння, а щонайменше не таке підозріння, яке могло б діткнути тебе особисто. Се тільки увага чоловіка постороннього, не посвяченого в тайники ваших конспірацій. Я не знаю складу ваших комітетів, не знаю, з ким ти конспіруєш, але досить добре знаю твою невлічиму наївність. Та подумай лише, може, й історія колись буде такими самими очима дивитися на тебе й на твою роботу. Що у тебе в серці, які чуття попихають тебе наперед і доводять до

¹ Чиста дошка, порожнє місце (лат.).— Ред.

такої нещасної роботи, се щезне в історичній перспективі. Лише результат буде видний, і по ньому будуть судити тебе. Історія також без серця.

— Що мені до історії! Що до її суду! — простогнав Хома з серцем.— Коли б я тільки міг допомогти тим бідним людям у їх нужді під сю хвилю!

— І думаєш, що допоможеш їм, збільшуючи їх нужду, роблячи їм доступ до світла та свободи ще стрімкішим, ще неприступнішим?

— Але ж вони ще тепер не вміють зносити свободи і світла. Лише під гнетом мусять загартуватися. Тільки гнет викличе противділання з їх боку.

— Знаєш се так напевно? Гнет викликає противділання лише в еластичних тілах. А м'які, безопірні роздавлює. Свобода — се не ланцюг, який можна склеїти в огні і сформувані ударами молота. Свобода — се коштовний плід, що досягає і набирається солодошів у сонячнім світлі й теплі.

Хома з серцем похилив голову і шептав:

— Все одно! Я вже не можу вернути назад. При великих рухах усе так: ізразу чоловік думає, що попихає і кермує, а нарешті бачить, що його самого пхають і несуть. Я не можу вернути назад. Діло мусить піти своєю дорогою.

— В таким разі бувай здоров! — мовив Хома без серця.— Я не хочу більше мати з тобою ніякого діла. Наші дороги розходяться.

І він устав із лавки.

— Подожди ще, — благав той.— Бачиш, може, то воно не вийде так погано, як ти міркуєш. Ходи, я розповім тобі дещо подрібніше.

— Не треба, — відповів Хома без серця коротко.— Я навмисно відшукав тебе, щоб остерегти тебе. Але тепер, коли ти зайшов занадто далеко і, як кажеш, не можеш вернути назад, — тепер про що нам балакати? Наші дороги розійшлися.

І він зробив крок.

— Ах, якби ти знав, який я нещасний, яке liebe було б мені одне-одніське ласкаве слово, слово заохоти та піддержки з твого боку в сій хвилі! — зітхнув Хома з серцем.

— Було б підло з мого боку сказати тобі в сій хвилі таке слово! — відрізав Хома без серця, затискаючи зуби.

— Ах, Хомо, Хомо! Остро судиш! Ти без серця і тому так остро судиш. Не осуджуй, щоб і тебе не осудили.

Хома без серця обернувся і мовив:

— Ліпше не мати серця, як мати його на невідповіднім місці. Бувай здоров!

І він пішов. А Хома з серцем сидів іще кілька минут на лавці, а потім якимось зламаним ходом поволікся також до міста. А коли по кількох днях одержав телеграму про велику пожежу в Бориславі, про покликання компанії війська і про кроваві розрухи, то поблід іще дужче, ніж звичайно, і почув, немовби щось закололо його в серці.

Другого ранку знайшли його неживого в ліжку. Обдукція виказала розрив серця.

БУДЯКИ

Ученик станув перед учителем, весь запалений, весь тремтячи з обурення.

— Учителю,— мовив він, ледве переводячи дух.— Ти післав мене між людей, і велів жити серед них десять літ, і брати участь у їх житті, і придивлятися їх ділам...

Він урвав, задихавшись.

— А ти приходиш по році і, як бачу, не дуже задоволений,— мовив учитель, усміхаючися лагідно.

— Ах, не говори мені про задоволення! — вибухнув молодий чоловік.— Я весь палаю і тремчу. Нічого подібного мені і ві сні не снилося, як те, що довелося бачити за той рік. Стільки брехні, стільки фарисейства, стільки дрібної злоби, і безтямності, і нещирості!

— Ну, ну, ну! — мовив учитель.— Твоє обурення гарно свідчить про твоє незіпсоване серце. Але говори троха докладніше, що ти бачив і що так обурило тебе?

— Докладніше! Хіба ж можливо розповісти тобі докладно все, що я пережив за той рік? Я жив, мов чоловік, запертий між блощиці. Кожний дотик був і біль, і свербіння, і обридження. Я бачив політиків, що на народних зборах розпливалися, буцімто готові йти на муки за народ, а зараз потім програвали в карти тисячі і благали кредиту у ворогів того народу. Я бачив газетярів, що в своїх газетах кидали громи на хрунів та донощиків і самі зараз же доносили ворогам про все, що діялося в їх таборі. Я бачив учителів, що перед молодіжжю опльовували й гидили науку і лаяли саму ту молодіж, яка тиснеться до шкіл і задає їм клопоту. Я бачив духовних, що прилюдно обурювалися на кожного, хто посмів хоч несмілим слівцем осудити їх хиби, а самі проводили ночі за картами та пиятикою і підіймали на сміх своїх власних собратів. Я бачив...

— Сину мій,— перервав йому учитель,— хіба думаєш, що те, що ти бачив, то щось таке нове, чого досі не бувало ніколи?

— Може й бувало, та не у нас, не в такій мірі, не робилося так безсоромно. Кажу ж тобі, вчителю, що руки опадають, дух замирає, коли дивишся на се все. Подумай: пускають для геци між темні маси оклик: палити ворожі дома́та склади! І тішаться наперед, що їм за їх поклики не буде нічого, а потерплять ті, що підуть за їх покликом. А коли ніхто не пішов за ними, вони говорять: «З нашим ворогом можливі лише два способи: або палити його, або цілувати в руку. Ми кликали палити, не йшов ніхто, тепер підемо в противний бік».

— Ну, що ж,— мовив учитель,— *umgekehrt ist auch gefahren*¹. Се ще не таке диво.

— Подумай лише: один одного рад би в ложці води втопити, по кавалочку розщипати, а прилюдно кличуть усіх до згоди та малюють благодаті єдності! І все те лише в тій цілі, «аби моє наверху було», все в якійсь дивовижно сліпій спекуляції на щось таке, чого не мають у руках, у погоні за якоюсь чортівською радістю, що ось то «не буде ані їм, ані мені».

— Слухай, синку,— мовив учитель, подаючи ученикові склянку чистої холодної води,— ось на, випий!

— Що се має значити? — запитав ученик.

— Випий і послухай, що тобі казатиму. Не зануджу тебе довгим оповіданням. Бачиш, коли я був молодий, то жив у домі мого батька в селі. А недалеко нашого дому була простора громадська толока. Тягну її змалку: була рівна, покрита густою, хоч і низенькою, травою. Малим хлопчиком у товаристві інших дітей бігав я часто по тій толоці, качався по траві і досі ще, здається, чую її м'який шовковистий дотик на своїм тілі.

Минуло кілька літ. Я пішов до школи, до міста, і бував у батьковім домі рідко. Та раз, прибувши на вакації, я здивувався немало: наша толока майже вся була поросла величезними будяками. Вони розсілися по ній здоровеними островами сіро-зелених колючок, що зверху понакроплювані були блідо-рожевими крапками будякових головок, а деінде білілися сріблястим пухом достиглого будякового насіння. Від тих островів, мов від великих

¹ Обернувши назад, також можна їхати (нім.).— Ред.

полків, ішли в різні боки менші або більші лави будяків, мов відділи, вислані на те, аби завойовувати чимраз більше місця. Аж на дорогу, що вела серединою толоки, на береги річки, що обрмовувала її з двох боків величезним гаком, вибігали то маленькі купки, то поодинокі бадилля тих смілих, узброєних пакісників ростинного царства, а декуди стояли вже густими рядами, мов вояки в гліді. Де розсядеться один такий галапас, там зараз біля нього видно цілу громаду менших, мабуть, паростків із його кореня. Під їх стрепіхатим листям, що широким вінцем розлягається по землі, ще заки бадило вистрілить угору, нидіє м'яка травка, щезають біленькі очка маргариток; навіть тверді бадильці пахучого кмину мусили уступати перед тими гордими і в своїй шпичкастій зброї недоступними галапасами.

— Таточку, а се що у вас таке? — запитав я батька, бачачи таку халепу на моїй улюбленій толоці.

— Сам бачиш, синку, будяки, — мовив батько.

— Відкіля ж вони взялися?

— А бог їх знає. Самі з себе вирости.

— Але ж вони зіпсують вам усю толоку.

— Уже й зопсували. Та що робити?

— Викосити їх.

— Уже ми косили, синку, та нічого не помагає. Ще дужче ростуть.

— Розорати толоку.

— Сього нам не вільно. Толока громадська. А громада волить мати хоч тінь своєї вигоди...

Я не раз ходив і придивлявся тому будяковому полю. Воно, здавалося мені, навіть без вітру шелестіло. Здоровенні будяки, заввишки в ріст високого чоловіка, стояли, як густий ліс, і хитали своїми головками, мов сміялися з моєї безсильної туги за гладкою м'якорунною толокою. А коли звернуло під осінь і в усіх головках подостигали купки вовнистого насіння, тоді кожний подув вітру розганяв мільйони тих пухових зерняток на всі боки. Одні підіймалися високо в повітря і летіли милями; інші неслися хмарами понад землю, чіплялися плотів і дерев, заповняли рови, покривали ставки і калюжі біластими ниточками свого пуху, застиляли людські подвір'я, засівали всі поля, огороди, сади проклятим будяковим насінням, залітали навіть до хат і товклися по вікнах, немов бажали доочне сказати хліборобам, що будякова армія грозиться

забрати у них усю плодючу землю, занепасти всі їх, з таким трудом управлені, ниви; закрити весь світ перед їх очима. Мені страшно робилося на вид тої безмежної сніговійниці будякового насіння, і я мало не з сльозами на очах показував їх батькові.

— Таточку, що буде з нами? Адже кождий такий пушок — се ось такий здоровенний будяк, що запоганить квадратovu стопу землі. А дивіть, скільки мільонів їх літає.

— Що ж, синку, нехай собі літають. Ми їх не зіпрем.

— Але ж вони відберуть нам землю з-під ніг.

— Не бійся, синку, бог ласкав. Не кожде таке насіннячко мусить зійти і вирости. Мільйони їх летять і мільйони їх пропадуть. Та й ми також не без рук. Зробимо, що зможемо, щоб не дати їм занадто паношитися на своїй землі.

Коли настала осінь, я знов поїхав із батьківського дому в світ у школу. Мені не довелося вернутися додому аж за десять літ. Наближаючися до рідного села, я пригадав собі толоку і був цікавий побачити, які поступи зробила за той час будякова армія. Певно, тепер ся толока буде одним будяковим морем, перерізаним хіба одною доріжкою. Я не мав якось відваги запитати про се свого візника, для того ждав, поки не доїдемо на місце. Ось уже знайомий горбик, по якому закручується змією дорога, ось стара громадська ліса, яку відчиняє перед нами старий дід Панько з насуненою на лисину кучмою, хоч надворі стоїть літня спека. Ось ми й виїхали на толоку. Що за диво! Ані одного — кажу тобі, ані одного будяка з тих гордих велетнів, що тут уперед пишались такими густими лавами та островами. Десь-не-десь стирчить по одному невеличкому будячкові, але вже зовсім іншої породи, не такої, як мої колишні знайомі. А скрізь на толоці подавньому низенька, густа, м'яка травка, та мільйони білих очок маргариток, та де-де біля дороги жовті цвіточки козельцю, та й годі.

Приїхавши додому, я не міг утаїти своєї цікавості і зараз по перших привітаннях запитав батька:

— Таточку, а що то сталося з нашими будяками на толоці?

— А бачиш, синку, дав бог, минулися.

— Та бачу. Але як? Ви переорювали толоку?

— Ні.

— Викосили їх?

— Ні.

— То, може, випалили огнем?

— Де там! Минулися. Поліття на них не стало. Тоді були мокрі роки, а надто пониже толоки пан хотів було поставити млин та загатив річку. От, мабуть, земля на толоці нассалася вогкості, а ті галапаси, видно, злюбили собі та й кинулися рости. А по кількох роках гать вирвало, річка поменшала, земля просохла, і їм не стало поліття. І вивелися. Як прийшли хтозна-відки й як, так і щезли. Щороку їх робилося менше, поки зовсім не перевелися. Бачиш, і така погань має своє поліття.

— На сьому скінчив мій батько своє оповідання, на сьому і я кінчу своє,— мовив учитель до ученика.— Розумієш його, сину?

Ученик глядів на учителя якимись непевними очима.

— То ніби що? Чекати, аж лихо само мине?

— А не забувай про греблю, про ту греблю, що спиняє свобідний біг ріки, що задержує гнилизну і застій і сприяє ростові будяка! Греблю, синку, греблю треба розірвати! Ти бачиш об'яви гнилизни й застою, а не добачив причини, яку треба усунути!

— Розумію тебе! — мовив ученик, зриваючися з місця.— Іду і робитиму, що зможу.

ПІД ОБОРОГОМ

I

Малий Мирон сьогодні щасливий. Неділя. Йому не веліли сьогодні йти за худобою, не посилають до снопів, ані до сіна, ані до жадної іншої роботи, як у будень; сьогодні справді у нього вакації. Відколи вернув із міста зі школи, се у нього тільки другий такий вакаційний день. І він щасливий. Уся цілотижнева мука на сонячній спеці або сльоті, при праці, що часто переходить його дитинячі, десятимісячною шкільною морокою витончені сили, — все те щезає, забувається. Він бачить перед собою лише сю чудову неділю, сей гарний день, у яким його лишать у спокої, — і він щасливий.

Рано він схопився з постелі, умився, вхопив шматок хліба і побіг у ліс. Для нього нема більшого щастя, як самотою блукати по лісі — рано, в неділю, коли там нема ані живої душі. Се його церква. Він слухає шуму дубів, тремтить разом із осиковим листочком на тонкій гілляці, відчуває розкіш кожної квітки, кожної травки, що хилиться під вагою діамантового намиста роси, то знов любить містичною дрожжю таємного і невідомого, яка проходить його, коли загляне в Глибоку Дебру з її крутими берегами, оброслими густим хашем та високими деревами, і коли зо дна тої дебрі зівне на нього густа пітьма та якийсь таємничий шелест чогось укритого на дні тої пітьми — чи то шелест гадюк, що в'ються по сухому листю, чи шемрання малесенького потічка, що дзюрчить-капотить по дні... Всі ті неясні почуття, з яких у людській душі зароджується релігія, переходять малого Мирона в лісі в часі таких самотніх проходів, і вони й творять ту дивну принаду, той чар, яким ліс оповиває його душу.

Хоча ліс великий і займає мало не квадратovu мильо простору, то проте малий Мирон не боїться в нім: він знає тут кожний ярк, кожду поляну, кожний окіп і кожду лінію; мов старих знайомих, відвідує щонеділі і найкращі дуби, і незвичайно похилену скрипливу березу, що під час вітру скрипить, мов дитина плаче, і джерельце з солоною водою, де часто, сховавшись серед густих яличок, цілими годинами підглядає, як прибігають пити тоньконогі серни з малими красенькими серненнями, і цапи-рогачі, і витріскоокі зайчики. А висидівшись, він іде далі в ялички, на знайомі грибовища, і, назбиравши купу грибів та зложивши їх разом, добуває невеличкогo ножика, сідає біля них на пеньку і починає чистити їх, гуторячи з ними весело:

— А, мій паничику! Вдався ти біленький зверху і знизу! Певно, лише сеї ночі виклюнувся з землі. Та й корінець здоровий! Се гарно. А ви, старенький дідусю! Що то, на зальоти збиралися, що так одну крису свого капелюха вгору задрали! Ой, погана гіллячка! Лягла вам на голову і от якого шрама надавила! А ось і панночка-голубіночка, сивенька і кругленька, мов табакерочка! А слимачка всередині не маєте? Як же би ні? Єсть, єсть! Ну, та ще не ушкодив, ще лише встиг розгоститися. Геравс, Грицьку! Забирайся звідси, шукай собі якогo скрипуха!

Сусід Рябина, також охотник до ранніх проходів по лісі, раз якось підслухав оті розмови малого Мирона і не міг потім наоповідатися про нього, своїм звичаєм часто і, так сказати, лише теоретично спльовуючи (бо на правду не плював, тільки говорив «тьфу») і пускаючи слова крізь ніс:

— Тьфу, тьфу, паскуда! Іду стежкою, аж чую, щось жебонить. Тьфу, тьфу, думаю собі, а се що таке? Звір не звір, птах не птах, прислухаюся: ніби дитина. Тьфу, аж по мні, знаєте, мороз пішов! Адже то ліс, рано ще, то що би тут дитина робила? І то в таких яличкових гущаках, що хіба лис пролізе. Тьфу, тьфу, паскуда! І сюди заходжу — не можна доступити, і туди заходжу — не можна доступити. А воно в самій середині, мов за плотом, жебонить собі та й жебонить! Далі мені аж страшно стало! Тьфу, пек ти, може, яка лісова душа. Гадаю собі: чи втікати, чи додивитися? Та бо озираюся, білий день довкола, сонечко святе світить! Прислухаюся, а воно по-людськи жебонить, ніби з кимось розмовляє, а другого голосу не

чути. Аж чую — хрупнула одна гілляка, далі друга, — просто на мене йде. Аж у мні душа застила. Та бо дивлюся, а то, вважаєте, той хлопчище, студент-от! Тьфу, тьфу, паскуда, най здоров росте!

І сьогодні рано Мирон був у лісі, вернув аж десь о одинадцятій годині, саме на обід, а пообідавши, побіг із кількома сусідськими хлопцями до млинівки купатися. Викупавшись, він оце вертає додому, перейшов кладкою через річку, переліз перелазом у свій садок і помаленьку йде стежкою на невеликий горбик, а потім далі, далі, поміж грядки легко спохватим садком, під овочеві дерева, а йдучи, розмовляє своїм звичаєм сам із собою:

— Отсе так! Викупатися ми викупали. І в лісі були. Двадцять вісім грибів ізнайшли. А тепер іще якби грушку достиглу знайти. Е, ні, не знайдемо! Ще грушки зелені. А поки зелені, то вони терпкі. Вкусиш, і язик стане як кілок. І не соковита. Пожуеш-пожуеш та й мусиш виплюнути. Ну, то що тепер будемо робити? Там десь хлопці побігли на вигін, перебігаються. Та мені не хочеться бігати. Ноги болять. Та де ж, я аж на стару лінію заходив та в унятицький зруб. Малини були славні! Може би, ще піти на малини? Ні, не хочеться вже, та й тепер там, певно, народу-народу! Ні, не піду. Ноги болять. Краще ми ось що зробимо: виліземо на оборіг та й полежимо. Там холодок, свіже сіно, мух нема, а видно скрізь довкола. Ану!

Се говорячи, він саме наблизився до оборогу, що, навантажений свіжим сіном на які три сажні заввишки, стояв поконець саду, мов пузатий багач, насунувши на голову свій здоровенний капелюх та розсівшись вигідно між чотирма оборожинами, мов у широкім кріслі. Хоча не було приставленої драбини, то малий Мирон не дбав про се. Він обхопив руками оборожину і, встромляючи свої босі, порепані ноги в туго натолочене сіно та чіпляючися руками все вище й вище, мов кицька горі гладким деревом, майже моментально видряпався нагору, де капелюх оборогу майже налягав на сіно (се так видавалося знизу, а на правду оборіг був іще з на локоть понад сіном), і, зручним рухом обсунувшись довкола оборожини, скочив досередини і в першій хвилі майже потонув у свіжій, м'якій, пахучім сіні.

— Ось тут гарно! Ось тут чудово! — мало не скрикнув малий Мирон, — але не скрикнув. Він ізмаленьку привик із усяким виявом свого чуття ховатися від людей і для

того й тепер не скрикнув, щоб дехто не почув його, тільки півголосом, «жебонячи», сказав сі слова сам до себе — і зараз замовк.

II

Він лежав якусь хвилю горілиць і глядів. Над ним було нутро оборогу — прості палички, позаверчувані скісно в огнива, бігли догори і збігалися разом у чубі, а поперек них ішли тоненькі півперечки з лісового пруття, попереживані де-де космиками соломи, а поза тим зверху густа солом'яна пішва. І Мирон пригадує, як татуньо робили сей оборіг, і він, придивляючися їх роботі, не переставав розпитувати їх про всяку всячину, і як вони від часу до часу відповідали йому.

— А нащо, татуню, кладете в огонь кінець огнива? Так ладно видовбали і палите?

— Ні, синку, не палю, а присмалюю троха лише зверху. Той кінець буде вистирчати надвір, то щоб не гнів.

— А хіба як припалене, то не буде гнити?

— Ні, синку, до вугля гнилизна не чіпляється.

— А нащо, татуню, вертите так скісно дірки? І зовсім неоднаково, одна більше похилена, а друга менше.

— Так треба, синку. Як повбиваємо в ті дірки палички, то вони зо всіх чотирьох огнів мусять збігатися до одного чубка.

Мирон іще й тепер пригадує собі, як йому заімпувала отся татуньова мудрість, і усміхається.

— Зі всіх чотирьох сторін! То штука так зробити. А я, як буду великий, чи також потрафлю таке робити?

— Вчися, синку, то потрафиш.

— І отакий оборіг зробити?

— Ще й не такий, синку. От підеш до школи, будеш учитися багато-багато такого, чого я і гадкою не прибагну, то навчишся ще більшої штуки.

Малий Мирон зажмурює оченята і марить хвилину про ті невідомі дива, які обіцяли йому татуньо, а потім знов водить очима по скелеті оборогу і по тих паличках, що з усіх сторін світу, кермовані мудрою татуньовою волею, так справно і рівно збігаються вгору до одного чубка.

«А таки се непогана штука!» — думається йому.

В тій хвилі якийсь дивний голос звертає на себе його увагу. Звичайні голоси, які долітають до нього — гавкання

Лиска коло хати, п'яння когута, цекотання сороки на грушці — вони торкають його слух і не доходять до уваги. Але се — що се було? Він посувається по сіні на південний край оборогу і визирає крізь щілину між сінном і стріхою оборогу надвір. Перед ним стелиться добре відомий йому вид: похилений на південь горбик саду, під ним захована між глибокими берегами вузька річка — води не видно з оборогу, тільки поруччя кладки, прибите до двох верб, що з двох боків хилять над річку свої чепіргаті, задумані голови, — далі невеличкий шмат зарічних огордів — коноплі й капуста, капуста й коноплі; за ними тільки що скошена лука — де-де ще стоять копиці, а переважно гола стерня, тобто не гола, а сіро-зелена, бо вже вкривається молоденькою м'якою отавою. А ще далі — а з оборогу видається зовсім близенько — густою темно-зеленою стіною стоїть ліс Радичів. На його окопі видно поодинокі дерева: онде біла береза спускає вниз довгі гнучкі пачоси, що так і просяться, аби сплести їх на гойданку; а онде грубезний дуб гріє до сонця свої конарі; а ось тут, на мокравині, карловаті вільхи густими купками порозсідалися, мов прачки над калюжею. Все те відоме йому, звичайне, хоча він не може без радісного усміху глянути на сю картину — така вона гарна та привабна під сим гарячим, сильно блискучим промінням липневого сонця. Але голос, голос! Що за голос доходить до його слуху? Здається, не чути ніде в селі ані на полі, щоб хто кричав, клепає косу (сьогодні неділя!) або прав шмаття, аби Радичів потребував відкликатися, а проте Радичів — бо, очевидно, се він — своїм могутнім голосом гуде та вигукує все одно слово, яке в Миронових вухах звучить як:

— Рани! Рани! Рани!

Мирон витріщає оченята, напружує слух, озирається довкола, — ні, нема і не чути нічого, що могло б видавати такий голос. А голос усе йде від Радичева, летять виразні-сінько слова, не вимовлені ніякими устами, відгукувані дубами, та березами, та грабами:

— Рани! Рани! Рани!

Миронові робиться моторошно. Він озирається ще раз довкола, прислухається, запираючи в собі дух, напружує свою уяву, щоб зміркувати, що таке в селі могло б видавати подібний голос і викрикнути подібні слова, які б відгукував ліс — про лісове відгукування він знає добре і не раз випробовував його, стоячи в саду та кричачи до Радичів.

чева різні слова,— але ніяк не може догадатися нічого. Невже сам Радичів кричить отак у білий день під гарячим сонячним промінням, серед полудневої тиші? І про які рани кричить він? Слова звучать виразно, але не страшно. Се не крик раненої людини, не стогін, не чути в ньому болю, благання — се зовсім не відгук людського ані звірячого крику. Се монотонні, ритмічні вигуки, мов згущена і на людські слова перетворена музика самого лісу, без чуття, а проте дивно зворушлива в своїй ніби байдужності та елементарній силі...

— Рани! Рани! Рани!

Нема ніякого сумніву! Радичів вигукує такі слова. Немов сонний простягшися під сонячним пригаром, він лепотить їх кризь сон.

«Про які рани він говорить?» — міркує малий Мирон, незначним скоком уяви вважаючи ліс Радичів якоюсь живою істотою. І його фантазія малює йому сцени за сценами важкого довголітнього конання серед могутньої хвилі лісового життя. Ось вони під одним дубом клали огонь і випалили в його живому тілі велику діру,— адже сей дуб хорує, конає помалу! А скільки беріз покалічили вони, вертячи їх весною за соком? А може, Радичів пригадав собі тепер усіх тих серн, цапів та диких кабанів, яких у ньому вистріляно остатньої зими? А може, він плаче за тим смерековим ліском у його середині, що згіб торік від черв'якової пошесті?

Миранові робиться моторошно, немовби він підслухав якусь страшну тайну, немовби заглянув раннім ранком у Глибоку Дебру,— ні, в якусь далеко глибшу безодню, повну невідомих і страшних таємниць,— і його дитяче чоло морщиться, і дитяча душа дізнає одного з тих потрясінь, які в первісному людстві мусили бути дуже часті і дуже сильні і вилилися в почуття релігійного жаху перед невідомим у природі, яке дитиняча людська уява перетворила в невідоме за природою і над природою.

III

В тій хвилі почувся новий звук, що змусив Мирона звернути увагу в інший бік. Із заходу, з-над Ділу, загриміло. Мирон глипнув у той бік, а те, що побачив там, так зацікавило його, що він не влежав на місці, підвівся на коліна, переліз по сні до західного краю обороту і знов

ляг на животі і прогріб собі в сні настільки простору прогалину, щоб міг вигідно дивитися.

Перед ним стелився сим разом без порівняння ширший і величніший вид, ніж до полудневого боку. І тут ішли зразу сточисті сади та огороди аж до річки, простягаєся за річкою рівний, також уже скошений пастівник, та за пастівником легкими хвилями підіймалися все вище й вище орані поля, тяглися різнобарвними смугами півперек обрїю, немов велетенські постави різної матерії: жовтої, зеленої сірої, бурої та блакитної, накладені здоровенною стиртою, якої вершок кінчився далеко-далеко і для ока творив неначе підвалину, постамент для колосальної будови — Ділу, що величезною темно-синьою стіною вистрілював, здавалося, зовсім стрімко понад ту шахівницю ніль, одностайний, недоступний, високий аж під саме небо і довгий так, що сягав від одного краю обрїю до другого. Його горішні контури, легко хвилясті, вирізувалися ярко на пречистій небесній блакиті, хоч і він сам висів над усім краєвидом як здоровенний шмат тої самої блакиті, тільки густої, якоїсь важкої, темнуватої. Лиш у однім місці, де над лінією тої блакиті, між нею і небом, висіла сіро-зелена латка, гола полонина Хребті-гори, лише там, над тою полониною, стояло те, що так заняло Миронову увагу.

Се була велетенська голова, мало чим менша від самої Хребти-гори, на довгій товстій шиї, що, бачилось, вирячалася з-за гори і не то цікаво, не то з якимось звірячим задоволенням глипала на села, долини, ліси внизу, а оце нараз звернула свої величезні очища просто на оборіг, під яким лежав Мирон.

Він пізнав її зараз. Пізнав і очі, й ніс, більший від ратушевої вежі в Дрогобичі, і низьке, мов праником розплекане, чоло, і густі темні патли, що розкидалися на всі боки, і грубі широчезні губи почвари, що простяглися вшир від огидливого усміху. Йому здалося, що той велетень моргає до нього, мов до старого знайомого, і він усміхнувся. Йому не страшно було ані крихти,— навпаки, його смішили і широкі губи, і довжезний ніс, і розстрапані патли велетня.

— Ага, се, певно, один із тих велетнів, що як один став під Ділом, то другому до Радичева сокиру подав,— мовив сам до себе Мирон.— Ну, ну, нанашку, вилізај із-за гори, покажи, що ти вмієш.

І справді, мов на розказ хлопчини, голова велетня зарухалася. Розуміється, не по-людськи. З нею почало робитися щось таке, що малий Мирон, не зводячи з неї очей, аж зареготався. Носище в неї перекривився, одно око пішло вгору, а друге десь-кудись убік, губи розкрилися і почали роззявлюватися щораз ширше, а з-між них показався червоний язик, що почав висолоплюватися дужче й дужче, звисати нижче й нижче, немовби збирався злизати весь ліс із Хребти-гори.

— Ха, ха, ха! Ха, ха, ха! — зареготався Мирон.— Ото ти вибрався! Та куди тобі, навіжений? Сховай свій язичище, сховай!

І справді, велетень немов засоромився і сховав свій червоний язик якимось так незаметно, що Мирон не завважив того. Але його увага була вже звернена на щось інше — на велетневі вуха! Ще перед хвилиною їх майже не було видно, а тепер вони раптом хопилися рости. Ростуть та й ростуть просто вгору — як дві товстючі оборожини, як два величезні роги, а тепер уже виглядають, як два вітрила — широкі, замашні. І патли велетня настобурчилися і також ростуть, розвіваються, рвуться та відриваються по шматочку, мов жмені сіна, шарпаного буйним вітром. Малий Мирон дивиться на се все і сміється, сміється сердечно!

— Ну, що? Чого зупинився? — кричав він весело до велетня.— Чому не вилізаєш? Чого лежиш на однім місці та надуваєшся? Вилізай увесь! Покажися сюди! Чи, може, мене боїшся?

Остатні слова вирвалися Миронові якимось так, несподівано, та зараз же потягли за собою ціле пасмо думок чи радше уяв. Адже справді, велетень, немов зацукавшись, впирав у нього свої величезні очі, а тепер, ледве прогомніли Миронові слова, з-над Ділу почулося знов глухе бурчання.

— Ого, ти сердися! — скрикнув Мирон усе ще в веселім настрої.— І чого тобі сердитися? Вилізай із-за Ділу! Стався мені перед очі!

В тій хвилині велетенська голова немов справді ожилилася. Вона незграбним і дуже комічним рухом перехилилася на один бік, потім на другий, її шия почала видовжуватися та понижче неї показалися величезні плечі, мов колосальна стіна, що заняла чверть усього Ділу, і ті плечі почали висуватися далі, далі над лінію Ділу, а голова,

розростаючися все більше, раз у раз немов хиталася, немов напухала і кривилася то в один бік, то в другий. Мирон не зводив очей із того дивогляду — і сміявся тепер ще дужче.

— Вуйку! — кричав він, плещучи в долоні.— А тобі що таке? Чи танцювати берешся? Чи, може, ти п'яний? Пригадуєш мені — знаєш кого? Того ріпника, що п'яний ішов, танцюючи, по Бориславським тракці в Дрогобичі. На тракці болото по кістки, рідке і чорне, як смола, а він чалап-чалап то на один край вулиці, то на другий, руками розмахує, голову викривляє, точнісінько, як ти, широкий заслинений рот роззявив і щосили реве танечну пісню:

Заграй мені: тадрітом!
Та й іще раз: тадрітом!
Заграй мені круцю-верцю
Та й іще раз: тадрітом!

— Ха, ха, ха! Вуйку! А може, й ти потанцював би так само? Може, й ти заспівав би «круцю-верцю»? Ану, втни лише!

— Вурр! — загуло з-над Ділу, і легесенько, мов не-сміло ще, підхопив той гуркіт Радичів і, мов опуку, перекинув його через долину до Мирона під оборіг. Хлопець не злякався, але його сміх затих, і він почав уважніше дивитися на голову того величезного «вуйка». Голова вже розрослася так, що її годі було й пізнати, навіть при живій та передразненій Мироновій фантазії. Вона творила над Ділом величезний темно-синій бовдур, а її патли білими рівними пасмами покрили вже півнісба і якраз добігали до сонця. Тільки дві точки показували ще подобу голови: се були очі велетня. Тепер вони вже нахилилися не над Ділом, а ось-ось близько, над горішнім кінцем села, і не знати, чи від сонця, чи від якогось внутрішнього огню, вони налилися пурпуровою загравою, оберталися на місці, мов два огняні колеса, і Миронові здавалося, що вони з якоюсь дикою злобою дивляться на нього. Він уже не міг сміятися, але його веселий гумор ще не минув зовсім, і він іще раз підняв голос супроти велетня:

— Що, вуйку, сердися? Хіба ж я образив тебе? Я ж тобі не сказав прикрого слова. А як не хочеш танцювати, то я тебе не силую. Може, заграєш? Га?

Немов відповідь на се питання, загуло сильним громом із вершка Ділу. І Радичів, і Панчужна, і дальші ліси віді-

звалися тепер сильним риком. І той рик збудив у ярах якусь нову силу. Мов лютий звір зі схованки, вихопився буйний вітер і зашумів, засвистів, заскиглив у лісах, застогнав у крутих берегах річки, покотився по сіножатах курявою розшарпаного з копиць сіна, а по гостинці, що йшов поміж нивами, піднявся до неба сіро-жовтими бовдурами пороху. І немов у одній хвилі змінився весь кругозір. Хмари загасили сонце, погасли й пурпурові очі велетня, щезла східна, досі ще чиста, всміхнена половина неба, щез привид велетня, все небо заволоклося темною важксю хмарою, а з-понад Ділу пониже тої хмари почали гнати величезні сірі коні на схід, усе на схід, швидко, швидко! Зразу поодинокі, далі рядами, а далі цілими табунами. Вони перебігали все небо за кілька хвилин і ховалися десь там за лісом, а за одним табуном вилітав із-за Ділу другий, третій. Вихор розвівав по небі їх гриви, сотки копит стугоніло по небесному помості, а з-під тих копит бризкали грубі, холодні краплі води, зразу рідкі, а дедалі все густіші. Кілька тих крапель упало Миронові на лице, вихилене трохи з-під оборогу,— се були немов вимірені на нього стріли невидимого велетня. Він стрепенувся. Він почув виразно, що велетень сердиться на нього, грозить йому чимось, своїм шумом, і свистом, і стогнанням кличе на поміч якісь страшні сили. Вітер ухопився під оборіг, почав шарпати сіно довкола Мирона, а навіть дмухнув якоюсь ледовато-холодною струєю хлопцю за розхристану пазуху. Від того подиху він затремтів увесь, відсунувся трохи від краю оборогу, скулився, зариваючися глибше в сіно, та все-таки не зводив очей із заходу. Хребти-гори ані Ділу вже не було видно. Велетень, бачилось, увесь уже пересунувся на сей бік Ділу і ляг грудьми на Підгір'ї. Але на Ділу чути було тепер ненастанний глухий гуркіт, немов там пересипали великі копиці товченого каміння. Велетень пересував через Діл своє здоровенне черево, наповнене знищенням і руїною, щоб висипати його зміст на плодючі ниви та невижаті збіжжя благодатного Підгір'я.

Мирон увесь тремтів. Він тер долонями своє розпалене чоло, немов силкувався зміркувати, що тут діється і до чого воно йдеться.

Помалу картина змінилася.

Досі лише над Ділом хвиля за хвилею мигали червоні блискавки, немов незримі руки перекидалися там розпеченими залізними штабами. Та тепер раптом потемніло. Небо засунено густими фіранками, а під оборогом засіла майже щільна пітьма. Але в тій же хвилі якась сердита рука роздерла фіранку від одного краю неба до другого і обсипала всю землю страшним сліпучим світлом. І рівночасно ревули немов сотки громів, немов тисячі гарматних вистрілів. І затряслася земля. І Миронові бачилося, що оборіг із сіном і з оборожинами з жаху підскаочив на сажень від землі і зараз же знов сів на своє місце, та готов зараз же завалитися набік. Рев був такий страшенний, що Радичів і Панчужна мов забули язика в роті, мов оніміли і не озвалися привичною луною, — може, не могли з себе видати такого міцного голосу. Тільки далекі Діли — Попелівський та Бориславський — озвалися і заклекотіли довгим грізним гуркотом.

Але за першим ударом швидко наступив другий, третій. Блискавки бігли з різних сторін до середини неба, саме до того місця, під яким стояв оборіг. Вихор клав на землю збіжжя, ламав гілляки дерев, свистів вербовим пруттям біля оборогу і, бачилося, спирався дужими плечима о сіно та оборожини, щоб перевернути оборіг або бодай зірвати з нього наголовач. У природі скрізь пішов нечуваний заколот, рев, шум, тріск і скрип. Мирон лежав на сіні, не чуючи нічого, не бачачи нічого, і тільки витріщав оченята, затикав долонями вуха і силкувався, силкувався щось пригадати собі.

Він не боявся смерті, і ся думка, що ось перун може вдарити в оборіг і вбити його, якось не постала в його голові. Так само він не боявся ані реву бурі, ані гуркоту громів, ані того виду шаліючих елементів, бо все те було не чуже йому, до всього того він придивлявся не раз. Так само не боявся він самоти серед того шаленого танцю природи, — він любив самоту, і йому не першина була пробувати самому під дощем та під громами. А проте щось немов млоїло його внутрі, щось важке налягало на душу, підступало до горла, душило, мов силоміць стримуваний кашель або здавлювані сльози. Його голова працювала сильно, уява мучилася, щоб пригадати щось, та проте не могла

пригадати, вилася та висилювалася, мов живий чоловік, привалений каменем. А жах чимраз сильніше хапав його за груди, волосся на голові їжилосся, холодний піт покривав дитиняче чоло.

— Що то я мав?.. Що то я мав?..— белькотіли несвідомо уста, тимчасом як долоні щосили затикали вуха, щоб їх не оглушив шалений рик громів та рев бурі.

Аж нова блискавка, що розпорола черево п'їтьми і велетенським зигзагом скочила в Радичів і тут же розсипалася оглушливим брязкотом, мовби з безмірної висоти висипано сто возів усякого заліза на скляний тік,— аж отся блискавка допомогла його уяві. Раптом він зрозумів, чого йому страшно, зрозумів, що значить отсей глухий гуркіт у хмарі, грізніший і важчий від тріскоту громів та реву бурі, і що значить той тоненький бренькіт, що ледве-ледве продирався до його слуху крізь загальний гармидер розшалілої природи, бренькіт немов золотої мушки, що сіпається в павутинні: се був голос дзвонів, якими дзвонено на тривогу, на прогнання граду і який тепер, супроти тої гігантської музики в природі, виглядав мов цінькання дрімби супроти могутньої оркестри. Мирон зрозумів усе те відразу. Блискавка показала йому ясно широкі поля, покриті ось-ось уже доспілим житом, колосистою пшеницею, вівсом, конюшиною, сіножаті, покриті травами, і все те аж прилягає до землі під шаленими подувами вітру, хилиться, кланяється, молиться, благає:

— Пощади нас! Пощади нас!

І його уява бачить уже, як страшний велетень там угорі кривиться злобно, морщиться, регочеться тим колосальним реготом, від якого Діли стрясаються в своїх віковичних посадах, і реве своїм страшним голосом:

— Га, га, га! Ось я вас зараз! Ось я вас зараз!

Голос посвячених дзвонів замирає у клекоті тих безмірних куп товченого леду, що горами насуваються в отій темно-сірій хмарі,— ні, їм не спинити велетня. Мирон чує, що ще хвилина, ще один удар грому — і шлюза відімкнеться, і бухне фатальна градова злива, і застогне земля, і все живе на ній повалиться додолу, і вся краса й радощі на ній упадуть у болото, мов ранені птахи,— і його дитяче серце зупиняється, в голові шумить, у очах бігають огняні іскри, і він, сам себе не тямлячи, в якімось припадку екзальтації, істерії, божевілля, простягає обі руки поза острішок оборогу і щосили кричить:

— Не смій! Не смій! Тут тобі не місце!

Замість сподіваного страшеного грому, що мав бути початком руїни, чути лише глухе воркотання, сердитий гуркіт велетня.

— Не смій! Я тобі кажу, не смій! Тут тобі не місце! — кричить малий Мирон, грозючи кулаками догори.

Вітер у берегах ріки свистить, вищить, завиває, мов сердиться.

— Ні, не пушу! Не смій тут розсипатися! Не пушу! — кричить Мирон, мов божевільний.

Над Ділом змагається клекіт. Здається, що нагромаджені засоби руїної матерії пруться, тиснуть велетня і що він гнеться та стогне під їх вагою.

— Не смій тут! Вертай назад! На Діли, на дебрі! Сюди я не пушу тебе! — не перестає кричати Мирон.

У хмарі, сям разом уже не над Ділом, але ось тут, майже над головою Мирона, почувся страшний гуркіт та клекіт. Понад Ділом літали блискавки. Хмара грубшала щораз більше, нависала над землею, робилася тяжчою; здавалося, що там давить якийсь страшений тягар, та щось з нечуваним зусиллям піддержує його знизу і ось-ось пустить, і тягар упаде на землю і розвалить, розітре все живе на порох. Дивні голоси немов пищали, скиглили, скомліли та ревли в тій хмарі, але рішучого, фатального удару все ще не було.

— Не пушу! Не пушу! — кричав Мирон. — Даремно грозиш! Я не боюсь тебе! Мушиш слухати мене! Адже бачиш, що я міг сперти тебе досі. І зіпру! І не пушу! Вертай назад! На гори, на Діли! Не смій тут пускати!

Хлопець піднявся на коліна. Його лице горіло, очі горіли, в висках стукала кров, як молотами, віддих був прискорений, у грудях хрипіло щось, немовби й сам він двигав якийсь величезний тягар або боровся з кимось невидимим з крайнім напруженням усіх своїх сил.

Писк, клекіт, зойк у хмарі зробився ще дужчий. Ось-ось вона трісне, ось-ось сповниться велетнева погроза. Навіть вітер утих на хвилю. Блискавки над Ділом погасли. Була хвилина страшеного тривожного напруження в усій природі; все, що живе внизу, дерева, збіжжя і трави, звірі й люди стояли, тремтячи і запираючи в собі дух; голос дзвонів на далекій дзвіниці чувся тепер виразно, але не як сильна, переможна сила, а тільки як жалібне голосіння по помершим.

Та малий Мирон і тепер не подався. Він чув, що послабни він тепер, опусти руки, знизил голос, і найближча хвиля принесе спустошення на все село, і велетень зареготеться всею своєю величезною хавкою і засипле, погребе, розторощить усе життя довкола. Він чув, що його сили слабнуть, що руки й ноги у нього вже похололи як лід, що його груди здавлює щось, що якась холодна рука, мов кліщами, стискає його за горло, але він безмірним напруженням волі ще раз підняв голову догори, наставив оба кулаки проти хмари і, як міг найголосніше, кричав:

— На боки! На боки! На Радичів і на Панчужну! А тут не смій! Ані одного зеренця на ниви! Чуєш!

І в тій хвилі немов нараз знято таємничу печать із природи, немов відсунено невідомий замок, немов піднято запору! Заторохтіли громи, осліпили очі блискавки, що немов з усіх кінців світу рівночасно вдарили в середину градової хмари, і та хмара розділилася моментально надвоє, і страшений вітер заревів та почав гнати одну її половину на Радичів, а одну на Панчужну — два ліси, що обмежали село від півдня і від півночі. Ще хвилина — і над Радичевом стояв величезний, щільно густий сірий стовп — се валилася на ліс градова туча. Ще хвиля — і із лісу почувся глухий стогін, тріск, хрускіт дерев, ломіт валених гілок, і зеленою курявою поніс вітер понад сим пеклом зелене листя, пооббиване з дерев. Малий Мирон затрусився. Щось спазматично захлипало в його горлі і зараз попустило. Його сили були вичерпані. Він, мов неживий, повалився на сіно, з його очей бризнули сльози, а з грудей видобувся непритомний сміх.

— Ха, ха, ха! Ха, ха, ха! А видиш! А видиш! Я дужчий від тебе! Ти таки послухав мене! Мусив послухати! Мусив піти туди, куди я велів! Ха, ха, ха! Ха, ха, ха!

Під рев вітру, клекіт граду над лісом і шум дощу над оборогом, при частих, але щораз дальших громових ударах ще чути було якийсь час отой різкий божевільний регіт знесилоного хлопця. Поки ще буря перейшла, він, з головою заритий у сіно, запов у глибокий сон.

V

Вечоріло. Небо вже зовсім прочистилося, тільки далеко на сході стояла ще темна смуга хмари. Бурлила річка, котячи повні береги темно-жовтої, каламутної води.

Було холодно; від лісу віяло ледовими подихами: там насипало граду майже в коліно. Масу дерев поперевертало з корінням, а купи граду скрізь були перемішані з оббитим листям та обламаними гілляками. Люди, ще бліді від перебутої тривоги, ходили по полях, хрестилися і дякували богу, що градова туча обминула їх ниви.

— Мироне! Мироне! — кликала Миронова мати, хвдючи по саду та озираючися довкола почервонілими від плачу очима. Вона оббігала вже всі хати по селу всі закартки і всі сади; батько й інші домашні, затурбовані тим, що дитина не вернула ще перед бурею, і боячися, щоб вона не побігла в ліс та не попала там під град, порозбігалися по лісах, шукаючи Мирона. В хаті стояв сум, чяпіла по кутах глуха тривога. Всі сусіди також були затурбовані; деякі й собі пішли шукати хлопця, інші стояли на перелавах та вигонах, розмовляли або потішали затурбовану Миронову матір.

— Та не бійтеся, кумо, — говорила Василиха. — То ж не може бути, щоб він пішов у ліс.

— Рано ходив у Панчужну, — говорила мати. — Прийшов на обід, ззів дещо, як той горобець, та й побіг. Ще питаю його: «Куди йдеш?» А він каже: «Купатися».

— Та там ходили діти до млинівки. І мій Андрусь ходив.

— Отож я й боюся, чи він від млинівки не пішов у Радичів.

— Ні, кумо! Андрусь казав, що від млинівки він вернув додому.

— Але ж дома ніхто не бачив його.

— А не шукали ви в стодолі, під оборогом? Може, запхався де в сіно та заснув.

— Та шукали хлопці. Скрізь по стодолі шукали. Нема. А під оборогом — або я знаю. Та й як би він дістався під оборіг? Там до нього й драбини нема приставленої.

— А йдіть, кумо, йдіть! Хлопець, як вивірка. Хіба йому багато треба, аби вилізти на оборіг. Ану, подивіться!

Миронова мати була ще молода молодиця, здорова й енергічна. Їй не треба було два рази говорити, особливо, коли діло йшло про її любого сінка. Вона так само, як Мирон, вилізла по оборожині під оборіг і заглянула до середини.

— Ні, не видно нічого! — сказала вона напів до себе самої, а напів до Василихи, що стояла за плотом у своїм

саду. І вже хотіла злазити вниз, коли, втім, щось немов торкнуло її вилізти зовсім на сіно і заглянути ближче. Вилізла і в тій хвилі побачила Мирона, який спав, заритий у сіні так, що здалека зовсім не можна було добачити його.

Мати аж перехрестилася, потім сіла на сіні біля сонного хлопця, відгорнула йому злегка сіно з-над голови і вдивлялася в зарум'янене лице дитини. В тій хвилі Мирон відкрив очі і побачив матір.

— Ах, то ви, мамо? — запитав він.

— Я, синку.

— А довго я спав?

— Уже сонічко заходить.

— Але то мені снилося!..

— Що, синку?

— Що над Ділом стояв велетень — чорний і страшний, — а потому почав вилазити з-за Ділу і хотів засипати градом усе наше село. І сердився страшенно.

— То, синку, справді туча була.

— Справді? І засипало поля градом?

— Ні, синку. Бог милував. Перегнало градову тучу, розірвало її надвое. Одна часть висипалася на Радичів, а друга на Панчужну. Такої кари в лісі наробило, що глянути страшно. Не дай боже, якби було се висипало на поля, то було би витовкло все до кореня.

Мирон усміхнувся якимось дивним сміхом.

— Се я зробив, мамо, — мовив він.

Мати глянула на нього зачудованими очима.

— Ти, синку? Що таке ти зробив?

— Я не пустив граду на ниви.

Мати всміхнулася якось маркітно.

— А се ти як зробив?

— Я боровся з тим велетнем.

— З яким велетнем?

— А з тим, що тяг із-за Ділу градову хмару. Я спинив його. Я накричав на нього. Він сердився страшенно, але не міг переперти мене.

Мати всміхнулася знов і повеселіла.

— Се ж тобі снилося, синку.

— І я так гадав, мамо, що снилося. Але коли справді була градова туча і коли справді град пішов на ліс, то се мені не снилося. Адіть, я весь мокрий, так утомився. І руки мокрі зовсім, бо я держав їх виставлені на дощ.

— Пощо, синку?

— А якби я був сховав хоч одну, то він був би переміг мене.

Мати знов усміхнулася, але в її очах заблищали сльози. Вона притулила уста до Миронового чола і почула в ньому гарячку. Потім поцілувала хлопця і мовила:

— Добре, синку, добре. Але нікому не говори про се. І таткові не говори.

— Чому?

— Бо би татко дуже гризся.

— Я не хочу, аби татко гризлися.

— А ти ніколи більше під таку годину не виходи з хати.

— Чому?

— Недобре малим дітям бути самим серед таких страховищ.

— Але ж я не боявся, мамо.

— Добре, добре. Але міг перелякатися і вмерти зо страху. І тоді мама плакала б за тобою.

— Не треба, аби ви плакали.

— Ну, а тепер ходім до хати. Там десь татко вже з лісу вернув.

— А чого ж татко ходили в ліс?

— За тобою шукати.

— Ото, а я й не знав. А я сплю собі тут, як у колисці. А проте добре, що я був сьогодні під оборогом. Якби не я, то був би сьогодні град усі поля витовк.

Мати знов довго поглядила на сина. В її очах мигнула турбота. Вона боялася за здоров'я свого сина. Але разом з тим на дні її душі заclubився якийсь забобонний жах. Ану ж справді у хлопця якась особлива натура? Ану ж він має зв'язок із якимись надприродними силами? Не раз уже в розмовах з нею він закидав такі слова, що вона не то дивувалася, не то жахалася його. І тепер знов! Невже в його словах не хвороба, не гарячка, а якась правда, таємна, вища, недоступна їй?

Вона притисла Мирона до себе, перехрестила його і, цілуючи в розпалене чоло, мовила ще раз:

— Добре, синку, добре. Але пам'ятай, не говори про се нікому.

— Чому, мамо?

— Бо всі будуть із тебе сміятися. І тоді твоя мама буде також плакати.

— Ні, мамо! Не треба, аби ви плакали. Не буду говорити про се нікому.

І в якімось дивнім, святочнім настрої обое, зразу хлопець, а потім мати, злізли з оборогу і мовчки пішли до хати.

Львів, 18—22 січня 1905

СОЙЧИНЕ КРИЛО

ІЗ ЗАПИСОК ВІДЛЮДЬКА

Завтра Новий рік і zarazом сорокові роковини моїх уродин. Подвійний празник. А бодай подвійний пам'ятковий день. І я надумав стрітити його незвичайно, празнично.

Ха, ха, ха! Празнично! Що таке празничне стрічання Нового року? Шумне товариство, молоді жіночі голоси, мов срібні дзвоники. Старші панове гудуть, мов дуби в теплом вітрі. Світло салону. Звуки фортеп'яна. Хор, пісні, сола... Декламація, брава, оплески. Жарти. «Кришталева чаша, срібная криш...» Наближається північ. Починає бити дванадцята. Всі підносять чарки, вихиляють душком, а батько родини кидає свою додолу. Нехай так пропадає всяка турбота! Бреннь! І раптом гаснуть світла. Всі запирають у собі дух. Бам... бам... бам... Числять до дванадцяти. Най жие Новий рік! Най сяє нове щастя! Світла! Музика. Пісні. Нові чарки, нові тости. Поцілуї. Радість і стиски рук... Діти, діти!

Та що балакати! І я там був, мід-вино пив. І я колись стрічав отак сю врочисту хвилю, сміявся і радувався назустріч тій примані, що зветься Новим роком. І до мене простягалися теплі руки, сміялися блискучі очі, шептали солодкі слова не одні малинові уста. І я вірив, мріяв, любив. Тонув душею в рожевім тумані, будував золоті замки на вітрі, вважав окрасою життя те, що було лише конвенціональною брехнею...

Минулося. Сороковий рік життя, так як і тридцять дев'ятий, і тридцять восьмий, починатиму зовсім інакше. Відлюдьком, самотником. Та сим разом попробую празничніше, краще, гармонійніше розпочати його, як двох попередніх років.

Поперед усього до чорта меланхолію!

Двох попередніх років я ще був новаком у твердій школі самоти. Ще не порвав усіх ниток з минулим і теперішнім. Ще щось тягло мене кудись. У душі ще не вмерла була та мала дитинка, що плаче до мами. Тепер се вже скінчилося. Давні рахунки замкнені, давні рани загоєні. Де колись хвилювало та бушувало, тепер тихо та гладко.

Сьогоднішній празник буде zarazом перший триумф мого нового світогляду, нової життєвої норми. А ся норма — старе Горацієве: *Aequam servare mentem!*¹

Без оптимізму, без зайвих надій, бо оптимізм — се признак дитячої наївності, що бачить у житті те, чого нема, і надіється того, чого життя не може дати.

Без песимізму, бо песимізм — се признак хоробливої малодушності, се *testimonium paupertatis*², яке сам собі виставляє чоловік.

Без зайвої байдужності і без зайвого ентузіазму! Без зайвого завзяття та жорстокості в життєвій боротьбі, але й без недбальства та слямазарності. У всьому розумно, оглядно, помірковано і поперед усього спокійно, спокійно, як годиться сороклітньому мужеві.

Дурень, хто на порозі сорокового року життя не пізнав ціни життя, не зробився артистом життя!

Я пройшов важку школу і, здається, навчився в ній дечого. Я погубив багато цвітів по життєвій дорозі, похоронив багато ілюзій та охоронив коштовний плід і виніс його зі всіх катастроф, як Камоєнс свою епопею з кораблекрушення, а се, власне, ту вмілість жити і насолоджуватися життям.

Жити для себе самого, з самим собою, самому в собі!

Життя — се мій скарб, мій власний, одинокий, якого найменшої частинки, одної мінутки не гідні заплатити мені всі скарби світу. Ніхто не має права жадати від мене найменшої жертви з того скарбу, так, як я не жадаю такої жертви ні від кого.

Суспільність, держава, народ! Усе се подвійні кайдани. Один ланцюг укований із твердого заліза — насилля, а другий паралельний із ним, виплетений із м'якої павутини — конвенціональної брехні. Один в'яже тіло, другий душу, а оба з одною метою — опутати, прикрутити, обез-

¹ Зберегти рівновагу духу! (лат.) — Ред.

² Свідectво вбожества (лат.) — Ред.

личити і упідлити високий, вольний витвір природи — людську одиницю.

Живе, реально живе, працює, думає, терпить і бореться, паде й тріумфує тільки одиниця. І моя скромна одиниця доходить до того, щоб тріумфувати по многих і болючих упадках. Тріумфувати не шумно, со тимпани і органи, щоб шарпати слухи ворогів і будити зависть завидющих. Се тріумф дикунів, негідний освіченого чоловіка. Мій тріумф тихий і ясний, як погідний літній вечір. Мій тріумф не має ворогів і не будить нічної зависті. Та він правдивий, глибокий і тривкий. Він не моментальний, не вислід шаленої боротьби і зусилля. Се мое щоденне життя, але піднесене до другого ступня, осяяне подвійним сонцем, напоєне красою й гармонією.

Я витворив собі оте життя як нездобуту твердиню, в якій живу й паную, з якої маю широкий вигляд на весь світ та яка, проте, не стоїть нікому на заваді, не дразнить нікого своїм видом і не манить нікого до облоги. Ся твердиня побудована в моїй душі.

Світові бурі, потреби, пристрасті, мов щось далеке і посторонне, шумлять наді мною, не доходячи до моєї твердині. Я даю тому зверхньому світові свою данину, посвячую йому частину свого життя в заміну за ті матеріальні і духові добра, що потрібні мені для піддержання свого внутрішнього життя. Я працюю в однім бюрі, занятий працею, що напружує мій розум, але не торкає серця. Я поводжуся зі своїми зверхниками і товаришами по бюру та іншими знайомими чемно, навіть дружньо, але здержано. Всі вони поважають мене, але ніхто з них не має доступу до мого «святая святих», нікому я не відкриваю своєї душі, та й, сказати по правді, ніхто з них не виявляє надмірної охоти заглядати в мою душу. Таких надмірно цікавих я вмю швидко висунути поза клямру своєї знайомості.

І ніхто з тих, що кланяються мені на вулиці, стискають мою руку в каварні, радяться зо мною в бюрі, ані не догадується, що у мене поза тим конвенціональним, шаблонним життям є своє, інше, окреме. Ніхто не підозріває в тім сухім формалісті та реалісті духового сибарита, артиста, що плекає одну штуку для штуки — вмілість жити.

Ось тут, у тім затишнім кабінеті, обставленім хоч і не багато, та по моїй уподобі, я сам свій пан. Тут світ і поезія мого життя. Тут я можу бути раз дитиною, другий раз героем, а все самим собою. Зо стін глядять на мене артис-

тично виконані портрети великих майстрів у штудії життя: Гете, Емерсона, Рескіна. На полицках стоять мої улюблені книги в гарних оправах. На постаменті в кутику мармура подобизна старинної статуї хлопчика, що витягає собі терен із ноги, а скрізь по столиках цвіти — хризантеми, мої улюблені хризантеми різних кольорів і різних відмін. А на бюрку розложена тека з моїм дневником. А обік бюрка столик, застелений, уквітчаний — їй-богу, сьогодні не лише листки барвінку, але й сині його квіткі! Штукар мій Івась, се він таку несподіванку придумав для мене. Знає, що я в тім пункті забобонний, вірю, що цвіт барвінку на Новий рік приносить щастя.

Вірю — або не вірю, а так собі. Приємно колисатися в такій надії, мов у гамаці.

А на столику вся холодна кухня. І яблука, і помаранчі, і фіги. І кілька бутельок вина. Самі добірні марки. І два келишки! Ха, ха, ха! Збиточник Івась! Думав, що й вона буде! Що без неї й празник не празник і Новий рік не Новий рік. Помилився, хлопче! Минулося моє гречане. Тепер «вона» вже не манить мене до себе, хоч би й яка була. Попробуємо обійтися без неї. І думаю, що моя радість буде не менша, та в усякім разі глибша, чистіша, як би була з нею. А то хто її вгадає! Здається, й гарна дівчина, і говориш із нею, як із другом, а тут на тобі, з її рожевих усток вилетить якесь брутальне слово, якийсь цинічний натяк або й те ні, а по її лиці мигне якась тінь, щось таке погане, огидливе, і попсує тобі весь вечір, прожене всю радість, розвіє всю поезію.

Від часу моєї остатньої романтичної історії, тої там, у лісничівці, перед трьома роками, на мене не раз знаходить дивне чуття. Коли до мене сміється, зо мною говорить, залицяється молода дівчина, особливо brunетка, мені все здається, що шкіра, і м'ясо, і нерви на її лиці робляться прозорчасті і до мене вишкіряє зуби страшна труп'яча голова. Іноді в такій хвилі мене всього обдасть морозом. Чи се знак, що я старіюся, чи, може, щось інше?

Та гов! Який-то денний порядок нинішнього вечора я уложив собі? На такі празничні вечори я все укладаю собі наперед денний порядок, з тою, одначе, умовою, що вільно мені зовсім не держатися його. Маю подвійну приємність: укладаючи точку за точкою, смакую в думках кожду з них, а потім, переміняючи їх, люблюся новими комбінаціями в виконанні.

Перша точка: Россінієва увертюра до «Вільгельма Телля», виконана на фісгармонії. Моя улюблена композиція — вводить мене звичайно в поважний та при тім бадьорий настрій. Потім оглянемо хризантеми, обнюхаємо геліотропи та туберози в салоні — вони, бідні, давно ждуть мене і сьогодні, як навмисно, порозцвіталися в повній красі. Потім вип'ємо й закусимо. Потім прочитаємо новий номер «Neue deutsche Rundschau», а властиво Уайльдову статтю про Христа — що то такий майстер стилю і такий хоробливо-новочасний чоловік сказав нового на сю тему? Потім — ах, а яка телер година?

Сьома! Ну, до дванадцятої на все се буде час. Іще переглянемо свіжі ілюстрації — і «Jugend», і «Liberum veto», і «Артистичний вісник». Дбають добрі люди за нас, грішних, щоб ми не нудьгували. А коли нічого не знайдемо в тій купі паперу, то у нас іще інша розкіш на сьогодні прилагоджена — цілий гарнітур нових валків до фонографу з піснями і розмовами різних знаменитостей. Голосую, як із парламентарної трибуни гримить Жорес, як у крузі приятелів розмовляє Габріель д'Аннунціо про потребу плекання краси серед мас народних, як зі сцени палить словами Елеонора Дузе в ролі Джіоконди і як цвіркоче в своїм салоні Клео де Мерод. Правда, бажалсь би... Та ні, ні, ні! Нічого не бажаю. Не слід бажати нічого над те, що здоровий розум показує можливим до осягнення. Печеного леду не слід бажати. Нехай молокососи та фантасти бажують неможливого! Мої бажання повинні йти і йтимуть рука в руку з можливістю виконання.

Отже, потім почне бити дванадцята година, і тоді...

Дзінь-дзінь-дзінь!

А се що? Дзвінок у передпокою? В сю пору? До мене хтось? Се не може бути! Ну, розуміється, нікого не приймаю. Хто має право сьогодні вдиратися до мене, і заколючувати мені мій порядок, і позбавляти мене моїх тихих, чесно зароблених і без нічєї кривди осягнених радощів?

Тихі кроки в салоні.

— Се ти, Йвасю?

— Я.

— А хто там дзвонив?

— Листонос. Лист до пана радника.

— До мене?

Ось він у мене в руках, той лист. Не лист, а чималий пакет. Адресований недолжно. Мое ім'я і прізвище— і Львів. Щастя, що нема нікого другого, що називався б так само, як я. А правда, і «д-р» напереді. А проте видно, що пише хтось...

Та що се? Марка російська і штампель Порт-Артур! Із Порт-Артура? Се що за диво? Хто там, у Порт-Артурі, може мати інтерес до мене? Кому там, у Порт-Артурі, цікаво доносити мені щось? А може, то не до мене? Може, яка помилка? Може, всередині є друга коверта і лист призначений для передачі комусь іншому?

Розкрити коверту і переконатися— се була би найпростіша річ. Та ні. Нехай іще хвильку полежить. Ось тут передо мною. Запечатаний лист на твоє ім'я, з невідомого місця, писаний невідомою тобі рукою,— се все-таки якась тайна, містерія, загадка. Люблю такі містерії, бо моє життя тепер не має ніяких. Мое життя — як проста, широка, вигідна, гарними деревами висаджена алея, що веде...

Тьфу! Що се я? З якої речі буду сьогодні згадувати про те, що пишеться на кінці тої алеї, на кінці кожної життєвої дороги, чи вона проста алея, чи крута, камениста та вибоїста стежка? Лишімо се, воно нас не мине, а само хіть літати туди нема ніякої потреби.

Але лист! Що в ньому може бути так багато напаковано? Кореспонденція до газети, чи дневник якогось полководця, чи якісь урядові донесення, чи розпорядок остатньої волі якого землячка, загнаного долею аж на край світу та застуканого там війною?

Адресовано, очевидно, жіночою рукою, але се не значить нічого. Такі жіночі адреси криють не раз дуже мужеські інтереси.

Щось тверде всередині. За грубістю верств паперу годі домацатися, що воно таке. Ключик не ключик, монета не монета... Ну, відчинимо та й побачимо.

Де ножиці? А може, не відчиняти? Може, сей лист, що тепер лежить іще так спокійно і лише принадний своєю таємницею, по відчиненні стратить увесь свій чар, зробиться коробкою Пандори, з якої поповзуть гадюки, що затруять мое життя, знівечать мою твердиню, а щонайменше збентежать і розворушать мое нинішнє свято? Адже

такий здоровий пакет паперу — то, певно, не голий папір. Скільки там слів написано! І подумай собі, що іноді досить одного слова, щоб убити чоловіка, щоб навіки або на довгі літа зробити його нещасливим!

Я здавна боюся всяких листів і сам не пишу їх, хіба дуже рідко, в урядових або ділових справах. Кожний лист — се бомба. Може показатися іноді, що се шоколада бомба, але з верхнього вигляду ніхто не може пізнати, чи та бомба не наладована мелінітом і чи не розірве тебе в найближчій хвилі.

Моя рука тремтить! Якесь холодне чуття пробігає по всьому тілі...

Стій! Се нехибний знак, що лист має якийсь фатальний зміст. Стій! Не руш його! Якби я тепер узяв і, не розпечатавши, кинув його в огонь? Він згорів би і поніс би всі свої тайники в безмірний простір, назад туди, відки прийшов. А я лишився б з утаєним у душі почуттям іще одної нерозв'язаної загадки — та й годі. Нерозв'язана загадка цікавить, навіває жаль або тугу — все те приємні почуття. Розв'язана може зранити або вбити.

Ха, ха, ха! Але я таки порядний боягуз! Чую себе таким певним у своїй твердині за заборонами своєї філософії, серед башт своєї самоти — і боюся отсього паперового гостя. Навіть коли б се була бомба, кинена злобною рукою, то що вона мені зробить? Особисто мене не трафить, а постороннього, дорогого і любого мені не знищить, бо нікого такого, здається, на всім світі у мене нема! А коли так, то чого мені боятися її?

Але чого ж тремтить моя рука, держачи ножиці? Чого стискається серце якимось тривожним прочуттям?

Так і є! Се якийсь фатальний лист! Без виразного наказу моєї волі, якимось механічним відрухом рука відчинила його. Тонесенький пасочок з краю відкритий. Загадка відкрита — і коли у тебе є ще який арсенал озброєння проти мене, доле, коли ти якраз сьогодні, перед Новим роком, із другого кінця світу, з далекого Порт-Артура, навела ворожі батареї на мене, то стріляй! Поборемось!

Лист відчинений!

*

Лист. Не жадна кореспонденція. Нема окремої коверти і ніякої передачі. Значить — до мене. Хто се може писати? Датовано з Порт-Артура в вересні, — якраз

чверть року пройшло. Міг би сей пакетик оповісти дещо, як то йому було перебиратися через японську облогу. Але хто пише?

Підпис: «Твоя Сойка». Що се значить? Ніякої Сойки — боже мій! І сойчине крило в листі!.. Та невже би? Невже вона, та, яку я від трьох літ споминаю між помершими? Та, якої нагле і загадкове щезнення ввігнало в гріб її батька, а мене випхнуло з кипучої течії громадської праці і загнало в отсю тиху, відлюдну пристань? Вона в остатніх днях нашого товаришування любила називати себе сойкою і все дразнила мене тою сойкою, що гніздилася перед моїм вікном, поки вона не вбила її. Невже се з тої самої сойки крило?..

Мої руки тремтять ще дужче, як уперед. У грудях ще більший неспокій, голова крутиться. Чого ти, дурне серце? Що тобі? Невже ти не оплакало, не похоронило її? Невже одна поява отих кількох аркушів, записаних її руксю, одного засушеного крильця давно вбитої пташини може вивести тебе з рівноваги?

А втім — є ще рада. В огонь з отсим листом! Від покійників кореспонденцій не приймаю.

Дурню, дурню! Мелеш язиком таке, чого не можеш сповнити! Хіба ти здобувся б на те, щоб тепер, зараз спалити сей лист, її писання, не прочитавши його?

Фаталізм! Лист прочитаю, хоч би мое серце мало тріснути з гніву, з жалю чи з обурення.

*

«Чи тямиш мене?»

Ха, ха, ха! Ха, ха, ха!

Тямиш мій сміх? Ти колись любив його слухати. Чув його здалека і приходив до мене. Чи чуєш його тепер через океани, та степи, та гори? Чи тремтить він у твоїм вусі разом з шумом вітру? Чи мерехтить разом із промінням заходового сонця? Ха, ха, ха! Ха, ха, ха!

Чи тямиш мене?

Тямиш ту весну з її пурпуровими сходами сонця, з її теплом і ясністю, з її бурями, мов сварки закоханих, з її громами, мов крики любих дітей, що пустують у широких покоях? Се я була.

Тямиш той ліс із його полянами і гущавинами, з його стежками й лініями, з його зрубами та хащами, де стояли

високі квітки з тужливо похиленими головками, де до сонця грали тисячі сверщків, а в повітрі бриніли мільйони мушок, а в затишках гніздилися рої співучих пташок, а по полянах паслися ясноокі серни, а скрізь розлита була велична гармонія, і життя йшло рівним могутнім ритмом, що передавався душам людським? Тямиш той ліс, мій рідний ліс, якого нема другого на світі? Се не був ліс, се я була.

Чи тямиш мене?

Тямиш ту лісничівку в самій середині того лісу? До неї сходилися всі лісові дороги, як артерії до серця, а з неї виходив лад, і порядок, і сильна воля на всі окраїни лісу. А в ній кублилося тихе, відлюдне життя старого батька і молодої дівчини. Лунали голосні, різкі, з золотого серця пливучі мужеські слова і ще голосніші, дзвінкіші сміхи і співи дівчини-пестійки. Тямиш її? Се я була.

Чи тямиш мене?

Тямиш ту поляну, де ми уперве здибалися? Я була в зеленій стрілецькій куртці, з лефošівкою через плече, з готуром свіжо застріленим у торбі, з свиставкою в губах. Тямиш, як ти витріщив на мене очі, побачивши мене? А я розреготалася, побачивши твоє зачудування. А ти був у простій блузі, підперезаний ременем, блідий іще від недавно відсидженої тюрми, з утомленим, помарнілим лицем, з крисатим капелюхом, насуненим на чоло. А почувши мій регіт, ти стрепенувся нараз, і зняв капелюх, і наблизився, і почав звинятися, що без дозволу ходиш по лісі, але тобі веліли лікарі... а ти тільки що вчора приїхав... і власне мав намір представитися татові... і пригадуєш собі мене ще маленькою панночкою... і тямиш мою маму... і вибачайте, що на перший ваш вид так зачудувався... і не сподівався застати вас таким Німродом. А я подала тобі руку, і ти поцілував її, і я чула, як твої уста під чорними вусами тремтіли і горіли, і гадала, що се у тебе гарячка, і просила тебе провести мене додому... А ти запитав, що я застрілила, і я показала тобі готура, і ти здивувався, відки тут узявся готур, і заявив, що ти прожив у тім лісі всю свою молодість, і ночував тут не раз з кіньми, і вештався скрізь по лісі ранками й вечорами і ніколи не видав ані не чував готура. А я сміючися сказала, що се задля мене завелися тут готури, зваблені моїм сміхом і моїм свистом, і що я чарівниця і прошу тебе берегтися мене. Ха, ха, ха! Пригадуєш тепер? Се я була!

О, я знаю, що ти тямиш мене! Мусиш тямити! Неможливо, щоб ти забув мене! Я ж сконцентрувала всю силу своєї волі, весь огонь своєї пристрасті, всі чари своєї душі й тіла, щоб навіки, незатертими буквами вписатися в твою тямку. Як добрий режисер, я брала до помочі все, що було під рукою: сонце й ліс, пурпури сходу, чари полудня і меланхолію вечора. Оповідання батька і шум лісу. Рев бурі і тихі шепти дружньої розмови. Все, все те була штафажа, були декорації для моєї ролі, яку я хотіла відіграти перед тобою, щоб лишити в твоїй душі незатерте, незабутнє, високоартистичне вражіння, таке вражіння, де ілюзія ані на волосок не різнилася від найпоетичнішої дійсності. Ха, ха, ха, пане артисте, вдячний ти мені за мою ролю?»

*

Годі читати! Сього занадто!

Чи ти ворона, що дереш горло своїм ненастанним: «чи тямиш? чи тямиш?» І сама знаєш, що тямлю. Та, мабуть, не знаєш, як тямлю. Гарнесенько зібрав усі спомини, як кісточки зі спаленого покійника, зложив їх у штучно точену урну з карнеолу і поставив далеко в куток свого серця. Нехай стоїть, нехай буде як оздоба, а не як завада в житті.

А ти з далекого краю простягаєш свою демонську руку, підіймаєш свій воронячий голос і витягаєш ту урну з глибокого закутка душі, відчиняєш і перебираєш кісточку за кісточкою, одіваєш її м'ясом і шкірою, наливаєш кров'ю і соками і надихаєш своїм огняним, демонським духом. І ще й регочешся, мов упириця, і показуєш мені ті постаті, і верещиш при кожній своє ненависне: «Чи тямиш мене? Се я була!»

Женщино, демоне! Чого тобі треба від мене? Чого ти завзялася мучити мене? Чи я в своїм житті зробив тобі яке лихо? Я віддав тобі все, що було найкраще в моїй душі, без домішки хоч би атоміка низького, підлого, брудного, а ти погралася моїми святощами і кинула їх у болото. Я вірив у тебе, як у себе самого, а ти кажеш, що лише ролю грала передо мною. Я вкладав усе своє життя, всю свою душу в кожний свій погляд, у кожне своє слово до тебе, а ти хотіла лишити мені лише незабутнє артистичне вражіння!

Женщино, комедіантко, прокляття на тебе! Всі твої слова, і сміхи, і сльози — все комедія, все роля, все ошука!

Та годі! Я тепер expertus Robertus¹. Тепер ти дармо граєш передо мною свою ролю, бо я знаю, яка її ціна й яка її вартість. Тепер я міцніше узброєний на твої стріли. Тепер я й сам сиджу за естетичними заборонами, що, мов шліфована сталь, відкидають від себе всі кулі та гранати фальшивих слів, і сліз, і сміхів.

Говори собі, пиши собі, що хочеш! Я тепер дивлюсь на все оком естетика, розпізнаю кожний момент фальшивої гри. І де ти сміятимешся, я байдужно здвигну раменами. І де ти плакатимеш, я засміюся і скажу: «Ні, дитино! Се не так! Тут іще того й того треба до осягнення повної ілюзії». І де ти впадеш у пафос, там я скривлю уста і скажу: «Тфі, се вже зовсім злий смак!»

Говори собі! Пиши собі! А я почитаю далі.

*

«Не сердься на мене, мій Массіно, не сердься на мене!»

Тямиш, як я з руського Хоми перехрестила тебе на італійського Томасо, а сього здрібнила на Томассіно, а сього вкоротила на Массіно? І як ти тоді сердився на мене за те, що я протягом одної години, між трьома серіями поцілуїв і пестошів, тричі перехрестила тебе?

Ти все сердився на мене. Твоя любов виявлялася головно сердитістю. Була немов мимовільна, силувана концесія для твоєї пророцької чи апостольської гідності.

Ха, ха, ха! Тямиш, яким пророком і апостолом я пізнала тебе? Як ти не говорив, а благовістив, не кланявся, а снисходив? І се дразнило мене. І я нищечком постановила собі стягти тебе з п'єдесталу — іронією, кпинами, сміхом, жартами. А коли сі способи не помагали, бо в тебе в душі були заборона перебутого терпіння, то я пустила в діло інші способи — сердечність, щирість і, нарешті, остатній, найсильніший — свою любов. І ти не міг опертися їй, і я побідила. А ти, почувавши свою безсильність супроти мене, супроти того людського, мужеського, що було в твоїй натурі, — сердився на мене, на себе самого, бурчав — і плив за течією. Тямиш се все, Массіно мій?

А проте не сердься, навіть тепер не сердься, коли нас розлучили отсі три роки небачення. Не докоряй мені

¹ Досвідчений Роберт (лат.). — Ред.

комедіантством! Не докоряй тим, що я грала роль перед тобою! Хіба ж я могла інакше?

Ти любиш цвіти, правда? А приглядався ти їм коли уважно? Пробивав вникнути в їх душу, в їх психологію? Ти вчений, вдумливий чоловік, ти повинен би частенько робити се.

Хіба ж ти не знаєш, що цвіт — се кокетерія рослини, що всі оті рожі, геліотропи, хризантеми та туберози те тільки й роблять, що кокетують, грають роль, б'ють на ефект — а все в одній цілі. Ти знаєш у якій. Вони дразнять наш зір своїми пишними кольорами, лоскочуть наш дотик незрівняною ніжністю своїх листочків та чашечок, бентежать наш нюх різnorodністю та розкішними комбінаціями запахів, яких наша мова не в силі назвати, а наша наука укласти. Але їм іще сього мало. Вони не задовольються нашими зміслами, заходять у нашу душу, глибоко торкають наше естетичне почуття нечуванним багатством та різnorodністю рисунка, грацією своєї цілості, принадністю та таємничістю своїх рухів. Адже геліотроп повертає свою головку за сонцем! Адже інші цвіти соромливо стуляють свої чашки вдень, щоб сонце не виссало з них пахоців, і розхиляють їх аж вечором. Вдумайся в їх психологію, Массіно, і докори їм, що вони грають роль, що кокетують, що виставляють себе в фальшивій красоті. Хіба вони можуть інакше?

Хіба ж жінщини можуть інакше? Те, що вам, твердим, тупішим, видається кокетерією, комедією, се у них найінтимніший, несвідомий вияв їх натури, се у них таке просте, і конечно, і неминуче, як дихання легкими і хождення ногами.

Не сердься на мене, Массіно мій! Я не винувата, що ти в моім житті був тим палким сонцем, яке змушує квітку розвистися і розпуститися і відкрити свою чашечку, і розлити свої найкоштовніші пахоці.

І признайся одверто, перед самим собою, чи ти тоді не був щасливий? Чи я не була квітчастим оазисом у твоім житті? Чи ти в нашій лісничівці не пережив найкращого літа, яке взагалі випало тобі на долю на твоім віці?

Ти сам говорив мені се тоді. А тепер, по трьох роках розлуки, що скажеш?

Чи осмілишся проклясти те літо за те тільки, що воно минуло? А ти ж як хотів? Щоб одно лише твоє щастя зробило виїмок із усього на світі і не минуло ніколи?

Чи осмілишся кинути каменем на мене за те, що я покинула тебе? Гай, гай, Массіно, в такому разі камінь упав би на тебе самого. Не я покинула тебе, а ти не зумів удержати мене. От що, небоже! Ти мав часу шість місяців і не зробив нічогосінько для того. Хіба ж я тому винна, що інший за шість неділь упорався зо мною краще?

Се я, Массіно, я мала би право нарікати на тебе, проклясти тебе. Адже признайся по щирості перед собою самим: ти не вірив у мене, в мою щирість, у мою любов. Ти приймав мої пестоші, всі вияви мого розбурханого молодого чуття з пасивністю сибарита — нехай і так, що ніжно, вдячно, але не виходячи з-поза заборолу свого супкою, свого егоїзму. І я відчула се. Як мене боліло те, того ти не знав і не відчуєш ніколи, ти, поганій егоїсте й сибарите! Але маєш за се кару! Я покарала тебе, і, коли у тебе є хоч шматочок людського серця в грудях, ти мусив відчути ту кару і мусиш іще не так, не так відчути її!

Та проте, Массіно, не сердься на мене! Я, караючи тебе, потерпіла сто, тисячу разів дужче, як ти, і за моє терпіння...»

*

Кінець речення замазаний, букви розплилися — чи води накапано, чи сліз?

А може, її й правда? Може, вона під впливом свого темпераменту, своєї крові, своєї вдачі робила так, як мусила і не могла інакше?

Ха, ха, ха! Я, освічений чоловік, матеріаліст і детермініст, і ставлю таке питання! Я вірю, що в природі ані один атом не порушається інакше, як під впливом неминучої конечності, і я смію ще сумніватися, щоб людина могла поступати не так, як мусить? Не так, як тягне її вічний, неохибний, хоч у сьому разі безмірно скомплікований, паралелограм сил!

Се тільки ми, гупі і тупі, не розуміючи законів того скомплікованого паралелограма, не добачаючи всіх тих сил, що складаються на його результат, плещемо про вольну волю, про злу волю або самоволю людини. І плачемо, коли рух по перекутні того паралелограма перейде через наше глупе, невидюще, егоїстичне серце і скалічить або бодай болуче торкне його.

Каже, що вона перетерпіла багато...

Каже, що могла б на мене нарікати, що я не зрбив нічогосінько, щоб задержати її, прикувати її до себе. Що я колисався в колісці сибаритства та егоїзму, поки вона розливала передо мною коштовні пахощі своєї першої любові...

Се — гм — се... се таке, що не сьогодні слід про се думати.

Се може затруїти чоловікові не лише передвечір Нового року, але навіть розкоші раю.

Ні, про се годі думати. Чоловік не може доходити кож-дій колоді кінця, а то «i umrze i nie będzie umiał w to ugo-dzić»¹, як казав колись Кохановський.

А ми читаймо далі! Може, там щось веселіше буде.

*

«Посилаю тобі сойчине крило. Тямиш ту сойку, що гніздилася на смереці перед самим вікном тої лісової хати, в якій ти проводив літо?

З моєї намови. Я хотіла мати тебе близько себе.

Я щоранку зі стрільбою на плечі прибігала до твоєї хати, щоб сказати тобі добрий день крізь вікно. І щоранку ота сойка, що гніздилася на смереці проти самого вікна, своїм скрекотом упереджала тебе про мій прихід.

Я зразу полюбила її. Вона була немов моя повірниця, моя служка. Задля неї я щадила весь сойчиний рід у лісі, бо боялася, щоб, стріляючи, не застрелити її.

Тямиш, як ми не раз обнявшись перед хатою сиділи мовчки, в щасливім забутті, і дивилися на спокійне по-рання сеї сойки в гнізді? Як вона, вичистивши гніздо, сідала в ньому і тихими розумними очима цікаво дивилася на нас, презабавно зазираючи понад краечок гнізда та повертаючи головку? Її очі мали якийсь магічний вплив на тебе. В таких хвилях ти цілував палкіше, пригортав мене до серця сильніше, і з твоїх уст лилися слова, що були для мене, мов роса для зв'яленої квітки. В таких хвилях мені здавалося, що заглядаю в твою душу, а крізь неї в якийсь величний світ, повний чудес і невиданої пиш-ноти.

А потім я почала ревнувати тебе до сеї сойки. Тихо, в глибині душі, я почувала глуху заздрість до неї. Мені

---

¹ I umrze i nie zуміє в це поцілити (польськ.).— Ред.

здавалося, що ти не мене любив, а її. Її веселий скрекіт будив тебе щоранку; її тихе порання в гнізді оживлювало тебе; цікавий погляд її очей наповняв тебе чарами, окрилював твої слова. І я зненавиділа її, як свою суперницю.

Не смійся з мене, Массіно! Се правда. Я з часом дійшла до того, що голос сойки — не лише сеї, але всякої взагалі — псував мені гумор, робив мене злою і сердитою. Я чула, що не зможу терпіти її обік себе.

І я вбила її.

Одного ранку я прийшла вчасніше, як звичайно. Хотіла підійти так тихо, щоб ота ненависна сойка не почувала мене, щоб мій, а не її голос збудив тебе. Та ні! Ледве я наблизилася на яких п'ятдесят кроків до твоєї хати, ледве моя зелена сукня показалася на стежці серед сірих дубових пнів, а вже моя суперниця почувала мій прихід, побачила мене, вискочила з гнізда і, скачучи по гілляці над самим твоїм вікном та злорадно — так мені бачилося — тріпочучи крильми, заверещала своїм хрипливим голссом:

— Кре, кре, кре, кре, кре!

І в тій хвилі я побачила, як ізсередини твоя рука відсуває вікно. Вона збудила тебе, а не я!

Ні, я не могла стерпіти сього! Я зайшла смерічками за вугол твоєї хати, підвела стрільбу до ока, і, поки навісна сойка все ще скрекотала, сидячи на гілці, я вицілила.

Гукнув вистріл, сипнуло вгору дрібненьке пір'я, і моя суперниця, ще тріпочучи крильми й лапками, мов грудка, скотилася вниз.

Ти вибіг із хати. Ти був увесь блідий. Побачивши мене, ти не всміхнувся, не простяг мені, як звичайно, обох рук, тільки з якимось докором у голосі запитав:

— Манюсю, а се що таке? Ти забила нашу сойку?

А в мене в хвилі вистрілу вже зайшла реакція в душі. Мої руки дрожали. Я захопила мертву пташину і почала цілувати її закровавлену головку. Потім розплакалася.

Тямиш, як ти обтирав мені сойчину кров із уст, і цілував мої уста, і вцитькував мене? А того-таки й не допитався, за що я забила сойку.

А на обід ми з'їли її смажену. І сміялися. Тямиш? Але я тоді вже знала, що нам не бути в парі, що та сойка — то наша розлучниця.

Я заховала її крильця, поклала їх між обложки і картки свого молитовника і не розставалася з ними ніколи. Отак зо мною заїхали вони аж сюди, до Порт-Атура.

А тепер посилаю тобі одно з них. Здається мені, що се летить до тебе половина моєї душі. А як одна половина залетить, то від твоєї душі буде залежати, чи прилетить і друга. Коли в твоїм серці є ще хоч іскра любові до мене, хоч крапельночка бажання — побачити мене, то се буде та сила, яка притягне й друге крило, другу половину моєї душі до тебе.

Лети ж, сойко, в далекий світ! До того, що любив слухати твого скрекоту, любив дивитися в твої очі! Затріпочи отсим крилом над його душею і роздуй те, що там тліє ще під попелом байдужності та розчарувань! Навій на нього солодкі мрії, любі спомини! Розворуш його серце, щоб забилося невимовною тугою, запали в його очах блискучі іскри, щоб горіли, як дорогі брильянти, і потім угаси їх слізьми, мов перлами та пишними кришталями!

Та коли він, зворушений, запитає тебе: «А де ж ти була? А що ж ти чувала?» — то мовчи! мовчи!»

*

Впадаєте в сантиментальність, шановна пані! Вона шкодить вам. Поетичні вислови та сльозоточиві фрази не до лица вам.

Того писання ще груба пачка. Вже восьма вибила. Як воно все таке саме, то зачинає бути нудне. Не варто було й трудитися писати таку пустомельщину.

Все се, коли сказати вам по правді, панно Маню, ані крихти не зворушує мене. Бо все се слова, фразеологія. Правдивого чуття в тім нема, от що. А я занадто старий воробець, щоб дав зловити себе на полову.

Ваша історія з сойкою зовсім не до речі приточена. І містику якусь із тим крилом ви не до речі підпускаєте. Се малим дітям та старим пряхам до лица, а не нам із вами, панно Маню.

Почитаю ще троха далі. Коли й там таке саме, то покину. Не буду дочитувати. Або лишу на завтра, або зараз кину в огонь. Не цікаво. А от валки повставляю до фонографа, послухаю Габріеля д'Аннунціо, або Дузе, або красуню Клео. Се буде зовсім інша забава, ніж нудне сантиментальне балакання тої авантурниці з Порт-Артура! Ну лише, що там далі пише?

*

«Я знаю, Массіно, ти не любиш сантиментальності. І тебе вже знудило отсе балакання без змісту. І ти питаєш себе: чого вона хоче? Чого чіпляється? І чи довіку думає натуркувати мені голову своїми катеринковими: чи тямиш? чи знаєш?»

*

Се чорт, не жінчина! Завважую, що вона, пишучи се, немов душею розмовляла зо мною і, укладаючи свої фрази, рівночасно своїми ящірчачими очима слідила кождий рух моєї душі. Вела зо мною нечутний діалог і зараз же відповідає на кождий заміт, що ворухиться в моїй душі.

Allen Respekt!¹ Се також талант. Чи, може, яка інша сила? А може, лише привычка, віртуозівство? Ну, та читаймо далі, побачимо, чи вміє вона промовляти й іншим тоном, бо се, очевидно, заповідає її остатня рефлексія.

*

«Отже, почну щось інше. Почну таке, чого ти найменше надієшся.

Знаєш? Вертаю до тебе. Скоро тільки тут буду вільна, скоро покладу в могилу свого мужа, вертаю до тебе.

Не думай, що я без серця, що спекулюю на смерть свого мужа. О, ні, я вірна йому, так, як була вірна сімом його попередникам. Але йому не довго жити. В остатнім штурмі куля відірвала йому обі ноги, і тепер він лежить безнадійно хорий, лежить і конає отсе вже другий тиждень.

Я сиджу біля нього. Замість сестри милосердя. Дні й ночі пильную його. А в вільних хвилях пишу тобі отсей лист. Коли тоска занадто давить серце, я хоч на папері сміюся до тебе. Коли жорстока дійсність кліщами шарпає за душу, я нагадую своє минуле, свою молодість, своє щастя і тебе, невідлучно тебе, Массіно мій.

І я верну до тебе. Тільки вмре Микола Федорович,— а він неминуче вмре, не сьогодні, то завтра,— я зараз рушаю з сього пекла. Сідаю на першу-ліпшу китайську джонку, в темну ніч, у супроводі хоч китайців, хоч самих

---

¹ Повна пошана! (нім.) — Ред.

чортів пускаюся на море і пливу, лечу, мчуся — хоч на дно моря, хоч до тебе, Массіно мій!

Я не спекулюю ні на що, не надіюся нічого від тебе, не хочу каптувати тебе для себе. Мені байдуже, чи ти приймеш мене, чи ти привітаєш мене, чи відіпхнеш мене. Байдуже. Я хочу лише побачити тебе, ще раз стиснути твою руку. А потім — байдуже.

Бачиш, яка я фантастка, романтичка. Ти сказав би: глупа сойка! Принаймні з сього погляду не змінилася за сих три роки, що ми не бачилися.

Микола Федорович застогнав. Спішу до нього!..»

*

«Ти віриш у силу сповіді?

Колись маленькою я була дуже побожна. Моя мама була побожна і мене виховувала в тім дусі. І я почувала дивну полекшу в молитві і дивну розкіш у сповіді.

Потім прийшла весела вільнодумна молодість. Батько був вільнодумець і своїми жартами, дотепами, а далі й доказами розвіяв мою дитячу віру.

А потім прийшла буря, що вхопила мене, мов листок, відірваний від гілки, і покотила далеко по світі, аж занесла сюди, на край світу. І весь сей час, хоч як мені не раз приходилося болюче, важко, страшно, я не молилася, не сповідалася. Не почувала потреби. Серце запеклося і не м'якло ані разу.

Аж тепер... Ніч. Тихо, ясно. Осінні пахощі ллються крізь відчинене вікно разом із теплом ночі. Далеко грає море, а по його хвилях танцюють роями дрібненькі світла та час від часу пересуваються величезні світляні стовпи — се рефлектори слідять, чи не підкрадається японець. Мій хорий спить важким, напівмертвим сном. Над ним плаче тінь його далекої матері. Я свобідна. В тій самій кімнатці, відділена лише параваником від його ліжка, сиджу при світлі лампи і пишу.

Розмовляю з тобою, Массіно мій. Тулюся до тебе, як бідна, нещасна сирота, що прибукалася з далекого світу і вся терпить безліччю перебутого терпіння. Тулюся до тебе, і мені якось м'яко робиться на душі. Чую присутність якоїсь вищої, доброї сили над собою.

Тямиш той чудовий уступ у Біблії: степом проходила буря, та в тій бурі не було Єгови. Гуркотів грім, та в громі

не було Єгови. Свистів вітер, та в вітрі не було Єгови. Гуло землетрясіння, та в землетрясінні не було Єгови. Та коли прояснилося, і засяло сонце, і повіяв легесенький легіт понад цвітами — глянь, і в подуві того леготу був Єгова.

Отак і я тепер, в одну з рідких для мене хвиль тиші та супочинку, чую щось таке, мов той містичний легіт. Душа відчиняється, мов квітка, що в часі бурі стулила була свої барвисті листочки.

Почуваю потребу висповідатися. Поділитися з кимось усіми своїми пригодами, всіми своїми злочинами, всім своїм терпінням.

Массіно, любий мій, єдиний на світі, кого я правдиво і беззавітно любила і досі люблю, прошу тебе, слухай моєї сповіді!

Не прошу в тебе милосердя для себе. Не прошу в тебе розгрішення для своїх гріхів. Нічого не прошу, лише вислухай моєї сповіді. А потім суди або не суди мене, як знаєш!»

*

Femina — animal clericale¹. Хто то сказав сю сентенцію?

І не помилився. Жінчина жие чуттям і, як геліотроп до сонця, обертається все до тих, що вміють найліпше грати на струнах чуття. А се, розуміється, поперед усього чорні ряси.

Містерії, тайни, сакраменти — отсе їх життєвий елемент. Се невідхильна потреба їх природи.

Коли б у всіх людей не було віри в чуда, жінчини витворили б її.

Чи ж не з жінчиною трапилося перше чудо? До неї заговорив вуж.

Коли б не було церкви з сакраментами, жінчини витворили б її. Недаром у первіснім християнстві роля жінчини така визначна, як не була в первопочинах жадної іншої релігії.

Коли суспільність почне емансипуватися від клерикалізму, жінчини силою своєї чутливої вдачі знов затягнуть її в сутінь сповідальниці. Недаром дочки Дюма, виховані в атеїзмі, в старшім віці повступали до монастиря.

¹ Жінка — клерикальна істота (лат.).— Ред.

Які дурні наші поступовці та радикали, що декламують на тему конечності рівноправності та рівнопросвітності женщин з мужчинами! Як коли би се було можливе! Як коли би се було потрібне! Як коли би се було комусь на щось пожиточне!

Дай їм сьогодні рівноправність у державі, вони зробляться незламною опорою всіх реакційних, назадницьких, клерикальних та бюрократичних напрямів.

Дай їм рівноправність, коли для них усяка просвіта, всяка наука — се тільки окремих рід туалети, спорт, спосіб приманити спеціального рода женихів.

Певно, бувають виїмки. Виїмкам усяка свобода. Але тягти весь загал жіноцтва, особливо того ситого, та вбраного, та випарфумованого, до вищої науки — се цілковита страта часу й засобів.

Ну, та годі! Що се я в антифемінізм забігаю? Нехай би почули се наші фанатики поступовства, тото би мені було! Чоловік найменше розуміє жарту в таких речах, які найменше розуміє.

А ми все-таки послухаймо сповіді нашої сойки з Порт-Артура!

*

«Ах, та сцена, та сцена, остатня сцена нашого спільного побуту!

Тямиш її, Массіно? У мене вона досі мов жива в пам'яті.

Татко від'їхав до Львова і мав вернути пізно вночі. Ти по цілоденній праці над якоюсь книжкою в своїй лісовій хатчині надвечір прийшов до нас. Ми пили чай — я, ти і пан Генрись, молодий татків практикант, прийнятий місяць перед тим.

Тямиш його? Хлопець ледве 26-літній, рум'яний, ніжний, як панночка. Так мало говорив у товаристві... Рум'янівся при кождім натяку на любов та на жіночий рід. Працював так пильно в татовій канцелярії. Був такий тихий, слухняний, такий делікатний та чемний у поведженні... Тямиш його, Массіно?

О, я думаю, що добре тямиш і тямитимеш до самої смерті.

Ми пили чай на веранді. Пробували свіжі смородинові конфітури, що я наварила того дня. Ти дуже любив їх, а пан Генрись не терпів їх запаху. А я долила йому їх до

склянки з чаєм. А він почервонівся весь і з подякою відсунув склянку. А ти мовчки взяв його склянку і подав йому свою з чистим чаєм. А я реготалася, реготалася, як шалена.

О, я багато реготалася того вечора, дуже багато. Занадто багато.

Я знала, чого регочуся, але не знала, що се остатній мій регіт. Не знала, що прийде по ньому. Ти оповідав про свій ранішній грибозбір. Потім свою розмову з селянином, якого ти здивав у лісі. Потім перейшов загалом на положення селян, на відносини до них управи камеральних дібр. Ти розвивав передо мною свій улюблений план перенесення камеральних дібр під заряд краю, закладання на тих добрах вільних хліборобських спілок при участі селян і інтелігентів, ступневого викуплювання панських дібр і парцеляції їх таким спілкам, ступневого розбивання теперішніх сіл на групи фільварків, удержуваних такими спілками. Іншим разом я так любила слухати тих твоїх реформаторських планів. Чи ти й досі ще носишся з ними?

Але тоді мені було не до спілок, і не до фільварків, і не до грибів, і не до лісових кар. У мене перед очима миготіли, мерещилися та іскрилися чарівним блиском інші, широкі, чудові світи. Світи, про які тобі й не снилося, бідний мій Массіно. Світи, повні невимовної розкоші, вольної волі, палкого кохання. Я вже кілька день носила їх у своїм серці, леліяла і берегла, як свої найсвятіші святощі, і пильнувала, як ока в голові пильнувала, щоб не зрадитися з тим своїм скарбом перед тобою. Щоб навіть надмірний блиск моїх очей не зрадив перед тобою те, що там горіло, та ясніло, та іскрилося в моїй душі.

Я напустила на себе поважний вид і почала питати тебе, як же ти думаєш зробити те, щоб перетягти ті камеральні добра під краєву управу? А ти почав толкувати мені про потребу агітації серед народних мас, про організацію великої людової партії, про виборення виборчої реформи. А мені, слухаючи твоїх виводів, було так смішно, так смішно!..

Ти весь думками й душею був у будущому, в громадській праці, в службі загалові, а не знав, що діється ось тут коло тебе.

Твої очі спочивали на мені з такою певністю, з такою любов'ю і вірою, а мені було смішно, смішно, що ти такий сліпий, такий добрий, такий легковірний, як дитина!

Генрись посидів троха і сказав, що мусить іти лагодити коні, бо ще сьогодні мусить поїхати до сусіднього села передати якісь розпорядження тамошньому лісничому. Відходячи, він ані не глянув на мене.

Ми лишилися обое. Я споважніла. Ми мовчали хвилину. Ліс довкола нашого дому помалу тонув у нічній темряві. Сова загукала на дупластім дубі, і ти стрепенувся.

— Гарна птиця,— сказав ти по хвилі,— а коли отак загукає, то чогось поневолі на серці моторошно робиться.

— Наче щось живе вмирає,— додала я, і по мені також пройшов мороз при тих словах.

— Мов якийсь демон глузує з людської віри, з людського сподівання.

— І з людської любові,— докинула я сантиментально. А мені було так смішно, так смішно!..

— І знає чоловік,— промовив ти по хвилині, коли сова обізвалася ще раз,— що се ж нічим неповинна, ні в яких демонських штуках непричасна пташка, а проте її голос робить такий ефект. Чисто театральний ефект. Штука для штуки.

— А ти певний, що за сею штукою не криється якась тенденція? — запитала я.

— Яка ж тут може бути тенденція?

— Ну, а може, справді який лихий демон у тій хвилі сміється над нами?

— Га, га, га! — засміявся ти.— Над нами? Чим же ми далися йому на сміх?

— Нашою любов'ю. Може, він завидує їй.

— Гм... як на демона, то се можливо. Та ми маємо міцне забороло на його стріли.

— Яке?

— Саму нашу любов. Її силу... Її щирість. Оту одвертість, що не допускає найменшої тіні між нами.

Ти сказав се з таким дитячим довір'ям, з такою певністю, що в мене навіть не стало духу подразнити тебе. Я затулила тобі уста гарячим поцілуєм.

— І ти, Массіно, так віриш мені? — запитала я.

— Хіба ж можна не вірити тобі? Не вірити отському?..

І ти притиснув мене до себе і цілував мої уста.

В тій хвилі від нашої возівні почувся дзвоник.

— Се Генрись збирається їхати,— сказала я мимоходом.

— Нехай собі їде. Ніч місячна,— сказав ти, держачи мене в своїх обіймах.

Затупотіли коні. Затуркотіла бричка. Скрипнула брама. Я ще раз палко поцілувала тебе і легенько увільнилася з твоїх обіймів.

— Хвилинку, Массіно. Я зараз буду тут.

І я вибігла з веранди до салону, звідтам до свого покою і тут мало не впала на ліжку. Мене душив шалений сміх. Я залилася п'яним, божевільним реготом.

— Ха, ха, ха! Ха, ха, ха! Хвилинку, Массіно! Я зараз буду тут. Ха, ха, ха!

Чи довго ти чекав?

Ся хвилинка протяглася троха довго, мій бідний, глупий, недогадливий Массіно! Від тої хвилинки ми не бачилися й досі».

*

«Мій бідний, глупий, недогадливий Массіно!»

А ти то, багата, мудра, догадлива Маріє, великого щастя доскочила? Адже скроплюєш сльозами отсі картки!

Стаєш мені як жива перед очима в тій остатній хвилі нашого бачення. Веранда густо обросла диким виноградом. У однім куті простий дощаний столик. На ньому лампа. Ти з одного боку сидиш на кріслі, я з другого. Генрись тільки що пішов. Ти регочешся вслід йому.

— Манюсю,— говорю я,— ти дуже весела сьогодні.

— Так, дуже весела, дуже весела! Ха, ха, ха!

— А не можна знати, чого ти така весела?

— Мабуть, перед сльозами.

— Що ти, люба! Відки тобі до сліз, пташино моя?

І я беру твою руку і стискаю її.

Ти встаєш і приступаєш до мене. Легенько виймаєш свою руку з моєї, кладеш мені обі руки на плечі і поважно, тихо дивишся мені в лице.

В тім моменті й тепер стоїш мов жива мені перед очима. На тобі перкальова сукня, червона з білими круглими цятками. На шиї золота брошка з опалом. У волоссі металевий гребінець. Стоїш похилена наді мною. Мої очі спочивають на твоїх грудях, що злегка хвилюють під сукнею. Потім я підводжу їх на твоє лице. Твої губи легенько тремтять.

— Любиш мене, Массіно? — запитуєш ти тихо.

— Дитя моє, ти ж знаєш, як я люблю тебе!

Я беру одну твою руку і тулю її до уст. Ти легенько відтягаєш її і знов кладеш на моє плече. Щось мов здавлене зітхання підіймає твої груди. А я сиджу і люблююся тобою.

— Любиш мене, Массіно? — по хвилевій мовчанці знов запитуєш ти.

— Манюсю моя!

І я обіймаю рукою твою талію і пригортаю тебе до себе, не встаючи з місця. Ти вся починаєш тремтіти. Твій віддих прискорюється, руки тремтять на моїх плечах.

— Та невже ж се правда, Массіно? — запитуєш ти.— Невже ти любиш мене?

— Як же маю тобі се доказати?

— Як маєш доказати? — звільна, немов з розчаруванням, повторяєш ти, і твій зір понад мою голову блудить десь у далечині.— Як маєш доказати? Хіба ж я знаю?

— Щастя — се факт, який не потребує доказу,— мовив я, не випускаючи тебе.— Я щасливий.

— Ти щасливий,— повторила ти якось бездушно, мов луна. А потім, обертаючи до мене очі, в яких раптом запалали якісь таємні іскри, ти запитала:

— А що таке щастя?

Я глядів на тебе. Мені було так любо глядіти на тебе, впиватися твоєю красою. Се було моє щастя. Давати в тій хвилі філософічну дефініцію щастя видалося мені профанацією сеї райської хвилі. Ти перша перервала її своїм сміхом. Із подвір'я забряжчав дзвінок.

Ти вибігла, щоб не вернути більше. А я сидів на веранді, курив папіроску, пускав із неї дим тонкими клубками і плавав у рожевих хвилях розкоші, дожидаючи тебе.

Дурень, дурень! Засліплений, егоїстичний дурень! І як я міг тоді не розуміти тебе? Як моє глупе серце не спалахнуло, як мої уста не крикнули, як мої руки, мої зуби не впилися в тебе?

Адже ж я знаю, розумію тепер, що та хвиля рішила про мою долю. Що в тій хвилі я втратив тебе.

О, я дурень! О, я засліплений егоїст! Естетик убив у мені живого чоловіка, а я ще й горджуся тим убитим трупом!

Маню, Маню, чи можеш ти дарувати мені непростимий гріх тої хвилі?

*

«Чи тямиш ту сукню, що я в ній була вбрана того вечора? Червону в круглі білі цятки. Вона в мене досі. Я бережу її, як святість, як найдорожчу пам'ятку.

Вона нагадує мені ті остатні хвили, пробуті з тобою. Буває так, що, дивлячися сама на себе, згадуючи свої пригоди, я починаю сумніватися, чи се я сама, чи, може, моя душа ввійшла в якийсь інше, чуже тіло. В таких хвилях та сукня дає мені живий доказ моєї тотожності.

Я цілую її і мочу сльозами. А знаєш чому? У мене в голові повсталала і, мов цвях, сидить думка, що в тій самій сукні я маю знов появитися перед тобою.

Ось чому я бережу її, як святість. Вона для мене жива запорука кращої будущини.

Бідні ми сотворіння з нашими святощами! Шмат старого полотна, засушене крило давно вбитої пташини, перед літами зів'яла квітка, стара книга на давно забутій мові — а піди ж ти!

Прикипить наше серце до такої бездушної річі, настелить на неї наша уява все найкраще і найстрашніше, що має наша природа, — і ми носимося з тою річчю, бережемо її, терпимо, і б'ємося, і вмираємо за неї!

А глянути збоку, нечутливими очима і невіруючим серцем — тільки засмієшся або плюнеш і відвернешся!»

*

«Як я сміялася, як я сміялася, сідаючи на візок біля Генрися!

Голос дзвоника — се був наш умовлений сигнал. Я спакувала свої річі вже за дня і потайно передала йому. Він мав їх у себе на возику.

В своїм покою я лише написала татові карточку: «Па, татусю! Іду на пару день до тітки до Городка. Дуже просила. Не турбуйтеся мною». Положила йому на бюро і вийшла. Ані хмариночки жалю не було в душі.

О, пізніше, аж геть пізніше прийшла вона, але вже не хмариночка, а порядна осіння хмара, що затяглася на триденну — що я кажу! — на трилітню сльоту!

Як я сміялася, виїжджаючи з рідної хати! Серце аж підскакувало, в грудях тріпалося щось, мов пташина, що виривається з клітки. Я горячо стискала Генрися, що мав

обі руки заняті, одною держачи віжки, а другою батіг. Я стискала його, цілувала, гризла з радості його рам'я, мало не кусала його дівоче-невинне лице.

Гей, якби я була знала в тій хвилі те, про що дізналася троха пізніше! Гей, якби я була знала!

Ми заїхали до Городка на одинадцять. Саме пора була. Я зараз метнулася до знайомого жида, де звичайно ночували люди з нашого села. Сказала жидові, що приїхала сама (не раз так приїжджала) і маю побути пару день у тітки. Чи не ночує в нього хто з нашого села, що завів би коні й візок назад до татка? І овшім, зараз знайшовся такий чоловік із нашого села. Я ще й тут написала татові карточку і передала тим чоловіком. Дала йому корону. Втїшився неборака, бо мав завтра пішки вертати три милі і тратити робучий день. Обіцявся, що, лише попаса коні, зараз поїде додому, щоб ранісінько бути на місці. Зорудувавши все, я побігла на двірець залізниці.

Була крайня пора. Вже йшли сигнали, що поїзд рушив із Каменоброду. Ще пару мінут, і ми обоє з Генрисем сиділи в окремім купе другої класи і всею силою паригнали до Кракова.

Між нами все було уложене. Генрись мав у Кракові родичів. Його батько — маючий купець, визначний краківський міщанин, що власне купив село з показним шматом лісу і для того й сина дав на лісову практику. Батько хочє віддати йому се село в заряд і буде дуже рад бачити сина відразу жонатим. Візьмемо шлюб у Мар'яцькім костелі і по кількох днях гайда на село. Чудова підгальська околиця. Розташуємося, розгосподарюємося і зараз спровадимо до себе таточка. Ой, як гарно буде!

Генрись навмисно не хотів наперед говорити татові нічого. Ми знали, що татко не спротивиться моїй волі, а бачачи мене щасливою з Генрисем, і сам буде щасливий.

От такі плани снували ми до самого Кракова, переплітаючи їх рясними поцілуями, пестощами, реготом та поважними розмовами.

Генрись умів оповідати забавні анекдоти і, коли лише бачив хмарку задуми на моїм чолі, зараз починав якесь веселе оповідання, щоб розсмішити мене.

В Кракові нас зустріла перша несподіванка. На двірці дожидав нас пан Зигмунт — Генрись казав, що се завідатель дому його батька. Що се за уряд такий, я не могла зрозуміти, та й не до того мені було. То був пан високий,

сильний, плечистий, як медвідь, з великою чорною бородою, з малими блискучими очима, з понурим видом, від якого віяло якимось холодом і жахом. Я відразу почула до нього антипатію. Але Генрись привітався з ним як з добрим, любим знайомим і розмовляв щось довго. Я сиділа в їдальні і снідала. Потім прийшов до мене Генрись і сказав, що його батьки виїхали до Варшави і веліли їй нам зараз же їхати туди. Там у них велика фамілія, і там має відбутися наше весілля. Пересидимо лише сей день у Кракові в готелі, бо їх власний дім виорендував на пару місяців пан граф Стенжицький для якихось заграничних гостей. Се все сказав йому пан Зигмунт. До мене він не зближався, завваживши, мабуть, що я глянула на нього тим оком, що на пса. «А на ніч,— мовив далі Генрись, цілуючи мене в руку,— поїдемо далі. Пан Зигмунт вистарає нам паспорти, і завтра повітаємо наших у Варшаві».

Я була, неважаючи на втому, така щаслива і така весела, що навіть не пробувала розмірковувати ті історії. Я віддалася Генрисеві в розпалі своєї пристрасті, і мені байдуже було, де брати шлюб, у Кракові чи в Варшаві. Ми поїхали до готелю.

Я лягла спати. Генрись вийшов кудись. Прийшов аж на обід. Пообідали, попестилися, і Генрись знов пішов кудись. Казав, що має ще деякі інтереси полагодити. Вернув надвечір. Паспорти для нас були вже готові, властиво один для нього «з жінкою». Я кинулась йому на шию і почала пристрасно цілувати його, побачивши урядово затверджену ту свою титулятуру. Ми заплатили в готелі, поїхали на залізницю і за чверть години мчалися поспішним поїздом до Варшави».

*

Генрись, Генрись! Яюсь я мало тямлю його. Так собі, молокосос. Не любив глянути просто в очі. І хто б його подумав, що він...

А, правда! Старий лісничий поїхав був із дочкою до Львова. Два дні гостювали. Приїхали втрійці, привезли отого Генрися. Старий дуже тішився, що знайшов такого гарного практиканта. Хлопець хоч до рани приложи. З дуже доброго дому. Має укінчену лісову школу. Свідомства дуже гарні. За плату не торгувався, бо казав, що має деяку поміч із дому, а бажає тільки практики.

Справді випрактикував гарно!

Старий любив його, як свою дитину. Держав у себе в лісничівці. Водив із собою по лісі. Не мав, здається, перед ним ніякого секрету.

Цікава річ, що, коли щезла донька, і тиждень по її від'їзді не було відомості від неї, і тітка з Городка на запитання відповіла, що Манюся зовсім не була у неї, і всякі пошукування через поліцію і жандармерію не дали ніякої вказівки, крім тої, що Манюся і Генрись разом поїхали до Кракова, і коли показалося, що Генрись у Кракові не мав ніякої рідні і нікому не був відомий,— коли показало[ся] все те, старий мов і зовсім забув про Генрися, жалував за дочкою, але не робив ніяких дальших старань, щоб віднайти її, а швидко й зовсім замовк, перестав говорити і видатися з людьми, поки в початку зими не спочив у могилі.

Ну, ну, цікаво, чим-то покаже себе той Генрись!

*

«Чи ти віриш у сни, Массіно?»

Чи снилося тобі коли таке, що ти злякався чогось і втікаєш? А за тобою погоня. Якись вороги, якись скажені собаки, якись дикі звірі. Женуть щодуху, з різних боків. Ти біжиш із усеї сили, швидше, швидше, а вони за тобою. А з боків усе нові. Ось і спереду забігають. Ти вбік скачеш і знов біжиш. Рад би летіти, а тут у тебе ноги слабнуть, робляться мов олов'яні. Щось немов хапає за них. Ти падеш, а під тобою земля провалюється. Ти летиш, летиш униз і все ще чуєш за собою погоню. Секунда, друга, третя, а кожда довга, як вічність, а страшна, як пекло. Ти ждеш, що ось-ось розіб'єшся о щось тверде — і прокидаєшся. Ти весь мокрий від поту, серце б'ється швидко, дух у груді заперло, ти весь тремтиш і ще не знаєш, що се було перед хвилиною, сон чи ява?

Чи переживав ти коли такий сон, Массіно? А тепер подумай собі, що такий сон з усіми його страховищами я переживаю отсе вже три роки. Не секунди, а тижні, місяці, роки. А в них кожда година здібна вбити живу душу.

А я живу і, як кажуть мої аматори, виглядаю нічого собі.

Я давно отупіла на всі страховища свого життя. Я відвчилася плакати, відвчилася жалувати, відвчилася боятися чого-будь.

У хвиликах, коли до мене вертала рефлексія і застана, я все мала почуття, що кручуся, мов билина в вітрі, і лечу кудись, лечу в якусь безодню, сама не знаю, що там на дні і чи далеко те дно.

Нічого не ошадила мені доля за ті три роки. Ані розчарувань, ані ганьби, ані багатства, ані бідності. Ще в остатніх місяцях ось тут, у Порт-Артурі, порадувала мене стрічею з одним солдатом, що був родом із Томашева і часто бував на заробітках у Галичині і знав мого покійного батька. Порадувала мене доля стрічею з ним тільки на те, щоб я з його уст дізналася, що мій батько три місяці по моїй утеці вмер і до смерті вважав мене злодійкою. Мене, Массіно! Мене, горду, чисту, чесну і непорочну тоді!

Богом кленуся тобі, соколе мій, коли й до тебе дійшли такі слухи, що я, втікаючи, обікрала свого батька, не вір тому!

Богом кленуся тобі, я нічого сінько не знала про те, що його обікрадено. Аж геть пізніше дізналася...

Чи ж ти міг би припустити, щоб я тоді, в тій хвилі, коли розсталася з тобою, могла була побігти просто до таткової канцелярії, розламати його бюрко, виняти ключі до вертгаймівки і забрати з неї скарбові гроші?..

Як бачиш, і того загробного батькового підозріння не ошадила мені доля!

А я все те витерпіла, Массіно! І навіть... мої адоратори кажуть, що й досі виглядаю непогано. Правда, вони тут, під японськими кулями та гранатами, не дуже перебирчиві».

*

«Те, що я тут оповідаю тобі, се лиш ескіз, нарис, скелет моїх пригод. На докладне оповідання не стало б мені ані паперу, ані часу, ані сили.

Торкнуся тільки злегка наболілих струн, бо, вигравши повний їх концерт, можна б одуріти».

*

«Через російську границу переїхали ми без клопоту. Я троха боялася, та показалося, що не було чого. Генрись якось таємно моргнув на жандарма, що переглядав паспорти, сей лише заглянув у наші і віддав нам їх назад.

Зараз по виїзді з першої стації за границею до нашого купе ввійшов Зигмунт. Я здивувалася. Я не знала, що він їде з нами. Але ще дужче здивувалася, коли він зачав поводитися з Генрисем не то як рівний з рівним, а як старший з підвладним. Він, що в Кракові мав вигляд не то льокая, не то економа, кланявся нам низько і силкувався говорити солоденько, тепер плескав Генрися по плечі, щипав його в лице, як дівчину. Я зразу визвірилася на нього, та се було йому байдуже. Потім сказала Генрисеві навмисно так, щоб він почув: «Віддали сю льокайську душу!» Та вони оба лише розсміялися на ці слова, і Зигмунт лишився далі в купе. Тоді я зо злості заплакала. Генриць заговорив до нього щось, здавалося, по-польськи, але так, що я нічого нічого не зрозуміла, і він, відповівши таким самим жаргоном, вийшов із нашого купе і не показувався більше.

— Генрися! — скрикнула я по його відході, тулячися до свого милого і вся тремтячи зі зворушення. — Хто сей чоловік? Я боюся його. Чого він хоче від нас? І як він сміє говорити з тобою так, як зі своїм слугою?

— Але ж, дитино! — заспокоював мене Генриць. — Се мій вуйко, брат моєї мами. Дуже маючий обиватель із Любельського. Бездітний чоловік.

— Чому ж ти не сказав мені сього швидше? Пощо ти представляв мені його як завідателя свого дому?

Генриць зачервонівся, та зараз же сказав:

— Бачиш, Манюсю, він у Австрії чимось скомпрометований і був там і сьогодні за паспортом нашого управителя.

Я так мало знала світу, Массіно! Виросла в лісі, при мамі і при батькові, серед добрих, чесних, недосвідних людей. У моїй душі щось бунтувалося проти Генрисевих слів, але уста не вміли відповісти нічого. Своїми жартами та поцілуями він заспокоїв мене.

Я лягла на софку в купе і заснула і прокинулася аж тоді, як ми в'їхали на варшавський дворець.

Ми заїхали до готелю. Заночували я й Генриць у однім покою, а Зигмунт у сусіднім. Рано снідали разом. Потім оба вони вийшли, велівши мені сидіти в покою і не виходити нікуди.

Я дістала якусь книжку і взялася читати. Вполудне прийшов Генриць. Ми пообідали якось мовчки, бо він був дуже втомлений. На мої питання відповідав коротко і не-

наче нерадо. По обіді вийшов, не кажучи, куди йде. Вернув аж пізно вночі. Мені здавалося, що був троха п'яний. На мої питання не відповідав нічого. Швидко заснув. Зигмунта того і пару дальших днів я не бачила.

Другого дня знов те саме. Третього знов. На питання, коли ж підемо до родичів, Генрись усміхався якось дивно, жартував якось дико, цинічно або відмовчувався, мов і не чув нічого. Я плакала цілими днями.

Різні фантастичні думки приходили мені в голову: телеграфувати до тата, піти на поліцію і допитатися самій до Генриссвих родичів. Але я була немов зламана непевністю. Боялася вийти на вулицю. Боялася всіх у готелі і звичайно сиділа замкнувшись.

Одного вечора, пізно вже, прийшов Зигмунт і припровадив Генрися п'яного до безтями.

— Боже мій! — скрикнула я. — Вуйцю, що йому таке? Зигмунт зареготався.

— Що я вам за вуйцю? От постеліть тому хлопчиськові. Бачите, як струбився.

Генрись кинувся на софу і захріп відразу.

— Ви не вуйцю? Хто ж ви такий?

— Я такий самий, як і ваш Генрись.

— Такий самий?.. Що се має значити? Який же він?

— Такий, як я.

— Хто ви такі?

— Хіба ж він не казав вам того? Держить вас досі в дитячій невинності? Ге, ге, ге! Ми, панно Маню, треба вам знати, такі добродіє людськості, що вменшуємо багатим людям клопоту.

Я витріщила на нього очі. Він розреготався і зробив рукою зовсім не двозначний знак, як витягають щось із чужої кишені.

Я вся поблідла. Хотіла кричати, та щось у горлі здавило. Потім побігла до другого покою і пробувала повіситися. Та Зигмунт, почувши, як я тріпалася на шарфі, прибіг і відрізав мене вже зовсім непритомну».

*

«Два тижні я лежала хора. Генрись уже не лишав мене вдень, але сидів при мені, пильнував мене. Тепер уже не грав зі мною комедії, говорив по щирості. Він був не злий хлопець з природи, але бездонно зіпсутий. Змалку

вихопившись з батьківського дому, пройшов усю злодійську школу на варшавськiм бруку. У мене серце хололо, коли я слухала його оповiдань.

Пробувши мiсяць у Варшавi, ми виїхали на «турне», як говорив Генрись. До Лодзi, Домброви, Радома i iнших мiст. Ми двоє, Зигмунт i ще кiлька зовсiм темних фiгур, що приходили часом уночi до нашої квартири, говорили щось своїм незрозумiлим злодійським жаргоном, дiлилися здобичею i знов розходилися. Зигмунт був проводирем тої шайки, укладав плани, роздiлював роботу, контролював виконання. В разi непослуху або недбальства був страшенно злий i острий.

З часом почав i мене втягати в свої плани. Я мусила одягатися в яркi сукнi i ходити з Генрисем на прохiд попри вистави i склепи, де було багато панства. Я мала звертати на себе увагу i приманювати багатих паничiв, а члени шайки шниряли в юрбi i «працювали». Я знала се, Массiно! Моя душа бунтувалася, та проте мої уста всмихалися. Я чим далi, тим бiльше пiдлягала якiсь магiчнiй, демонськiй силi Зигмунта. В мiру того, як ми жили разом, Генрись якось блiд i затирався в моїй душi. Виявлялася вся його нiкчемнiсть, i я не звертала на нього нiякої уваги. Зигмунта я боялася, але його сила, iнтелiгенцiя й енергiя iмпонувала менi.

Тямлю, се було в Дорпатi. Генрися вхопили на гарячiм i арештували. Я сидiла в готелi, коли до мене прибiг Зигмунт.

— Панно Маню, одягайтеся в що маєте найкраще. А не забудьте чисту бiлизну!

Я витрiщила на нього очi з нiмим запитанням.

— Не глядiть на мене, як теля на новi ворота! — гримнув він остро.— Генрись арештований. Поки ще сидить в участку i не вiдданий до тюрми, ви можете вирятувати його.

— Я?

— Так. Ось вам 50 рублiв. Се для пристава. I просiть, щоб вас запровадив до полiцмейстера, якого ви попросите особисто. Розумiєте? Так i скажiть: особисто! А живо!

За десять мiнут я сидiла в дорожцi... За годину Генрись був на волi.

Адже догадуешся, якою цiною?

Того вечора я другий раз пробувала повiситися, але знов Зигмунт вiдрятував мене. Він, очевидно, вiдчував,

що кипить у моїй душі, і пильнував мене, хоч удавав, що не звертає на мене більш уваги, як на всякий інший знаряд своєї волі».

*

«Наша тура по російських містах потяглася довго. На весну ми злетіли до Одеси.

Тут мій Генрись пропав. Зигмунт казав, що його піймали на крадіжці в кораблі і, небагато питаючи, зав'язали в мішок і кинули в море. А я думаю, що швидше він сам спрятав його. В остатніх часах він чимраз дужче сердився на нього.

— Ну, Маню,— заявив мені одного вечора,— ти тепер моя.

Я видивилася на нього з тривогою, але чула себе до тої міри в його власті, що не посміла противитися.

— Той молокосос не варт був одного волоска з твоєї пишної коси,— мовив він, притискаючи мене до себе.— Я тобі покажу, як любить муж.

Дивна річ. До тої хвилі, коли Зигмунт являвся передо мною як ватажок, як комендант, окружений тайною, і недоступністю, і якимось німбом неминучого фаталізму, доти його постать заслоняла всю мою душу, і мені іноді здавалося, що я могла б полюбити його. Але тепер, коли він показався передо мною як мужчина, негарний з лиця, старший літами, з грубими, малокультурними привичками та манерами, я по кількох днях почула до нього погорду, обридження, а далі смертельну ненависть. За те, що він силкувався показувати мені свою любов, переслідував, мучив мене нею.

І в міру того, як я гордувала ним, ненавиділа його, знущалася над ним, він усе м'як та м'як, запалювався дужчою пристрасстю до мене, тратив свою волю й силу.

— Маню,— кричав не раз у п'янім стані, коли ми були самі,— ти доведеш мене до того, що я тобі й собі зроблю кнець.

— Ова,— відповідала я, здвигаючи плечима,— про себе мені байдуже, а про тебе ще більше.

В Нижнім Новгороді в часі весняної ярмарки його арештували на значній крадежі. Він не признався до мене, і мене не чіпали. Я мала дещо грошей і перший раз почула себе свобідною. Та я була вже зламана, приборкана своїм

дотеперішнім життям. Що з собою робити? Куди податися? Я не знала. Вертати додому? До кого? Пощо?..

Я взяла білет і поїхала до Москви. Чого — й сама не тямилася. Думка була, що там знайду десь якийсь місце, де зможу притулитися. По дорозі, в залізничім вагоні зо мною познайомився молодий залізничий інженер, що їхав до Іркутська, а відси мав їхати далі, за Байкал, до будови залізниці. Ми розговорилися — і швидко зговорилися. Він був чоловік нежонатий, ішов на добру плату в далекі, некультурні краї. Я небагато й надумувалася, коли він предложив мені їхати з собою.

Володимир Семенович був чудовий чоловік. Стільки смирності, делікатності та виrozumілості я ще не стрічала у мужчини. Від першої хвили знайомості я говорила з ним свobodно, як із старим добрим знайомим. Він у службував мені, упереджав мої бажання, дбав за всі дрібниці в дорозі і на квартирі, як добра мати. Я дивувалася не раз, відки в Росії беруться такі мужчини.

Та швидко мені довелося пожалкувати, як вони пропадають,— як скоро і як глибоко падають!

Ми зупинилися в Іркутську. Зразу на тиждень, поки не надійдуть інструкції з Петербурга. Та минув тиждень, минув другий, ба місяць і два місяці, інструкція не приходила. Пенсію мойому Володі платили, і то дуже гарну, а роботи не було ніякої, веліли ждати.

Ось тут я пізнала його з іншого боку. Свої медові дні ми пережили швидко, а потім він зачав нудитися зо мною. Ми переговарили все, що могло цікавити його, та швидко обоє наткнулися на такі теми, про які не хотілося говорити. Книжок не було, товариства не було. На світі сніги, морози, метелиця. Швидко мій Володя почав виходити по обіді з дому і вертати аж вечір п'яний. Зразу соромився того, але потім перестав і перепрошати мене.

В п'янім стані він робився зрештою дуже милий. Жартував, сміявся, оповідав анекдоти. Тільки по невчасі я дізналася, що в тім стані до нього присідається ще одна відьма — карти. В п'янім стані його опановувала пристрасть грача, і тоді він готов був програти все, що мав.

Запізно я дізналася про сю його хибу — аж тоді, коли він програв... мене саму.

Се так було. До Іркутська приїхав десь із далекої Сибірі багатий золотопромисловець Светлов. Чоловік немолодий уже, із тульських купців, багач страшенний. Дива

оповідали про його жорстокість і багатства. Між іншим, він був великий аматор жінок і в кождім своїм заводі, яких мав кільканадцять понад Байкалом, держав, казали, цілі гареми. Побачивши мене з Володею десь у якімось товаристві і розвідавши, що я не шлюбна жінка, він почав міркувати, як дістати мене в свої руки. Швидко він розвідав Володину вдачу, підпоїв його, завабив до карт і обіграв із усіх грошей. Розпаленому програною позичив невеличку суму грошей. Володя знов програв. Светлов позичив йому ще раз — знов програв мій Володя. Тоді Светлов запропонував Володі грати на мене: коли Володя виграє, пропадають усі позички Светлова, а як виграє Светлов, то бере собі мене.

Розуміється, Светлов виграв».

*

«Тямлю, як нині, ту сцену, Массіно! Ніч. Надворі fuga, вітер вие. Я сиджу при лампі за якоюсь роботою і жду на Володю.

Стукання. Входять. Не сам Володя, а ще якісь грубі голоси. Я так і завмерла зо страху. Якесь нещастя!

Входить Володя, а за ним велетень у медвежій футрі, з широкою рудою бородою, з товстим червоним лицем і плескатим носом. А за ним поліцмейстер і кілька ще якихось панів.

Я встала і обернулася лицем до них. Володя підходить до мене нетвердим кроком. У нього сльози на очах.

— Манюсю,— мовить і уриває.

Потім узяв обі мої руки в свої долоні, поцілував їх, а потім замахнув ними і вдарив себе з усеї сили по щоках — раз, другий, третій...

— Манюсю, я підлий, я негідний! Я програв тебе в карти. Отсьому... Никанору Ферапонтовичу програв!

І показав на велетня, що, розтягнувши своє лице вишир якимось нечувано широким усміхом, підійшов один крок ближче до мене.

— Так-с! Ми мали честь і приемність,— промовив він, кланяючися незграбно.

— Чого ж, панове, хочете від мене? — запитала я ледве чутно зі зворушення.

— Манюсю, забудь мене, підлого! — благав ридяючи Володя.— Не варт я тебе! Одного пальчика твого не варт. Наплюй на мене! Відвернися від мене! Я не твій, а ти не моя.

— Дуже просимо вашої милості,— говорив до мене всміхаючися рудий велетень.— У нас вам, Марія Карловна, добре буде. Я чоловік хрещений і до вашої милості, сказати вам, усею душею і всім серцем.

— Але ж я вас не знаю і не хочу! — скрикнула я до нього.

— Познайомимося, Марія Карловна, се діло недовге. І охота прийде. Милості просимо не гаяти часу, бо завтра нам треба в дорогу. Пакуночки свої, що вам потрібно, звольте забрати. Тут у мене й повіз на вулиці.

— Ні, пане! — мовила я рішучо.— Я не розумію того всього і прошу вас дати мені й моему мужеві спокій.

— Милості просимо, Маріє Карлівно,— мовив незрушеним солодким тоном Светлов,— не сердитися і не супротивлятися. І не забувати, що ви в Сибірі, а не в вашій еретицькій Німеччині. Ми ще тут, богу дякувати, живемо в страсі божім і в послузі і маємо спсоби уговкувати непокірних. Ось мій кум, його високоблагородіє пан поліцмейстер, може в разі потреби поговорити з вами троха інакше.

Поліцмейстер, що досі держався якось у тіні за велетенською фігурою Светлова, виступив наперед і запитав мене коротко:

— Ви знали Зигмунта Зембецького? Знали, правда? Не перечите. Він тут у нас у острозі, і ми можемо поставити вам його до очей. І коли не хочете завтра сидіти в острозі разом із ним, то не робіть комедії і слухайте Никанора Ферापонтовича. Се вам моя рада і мій розказ...

На другий день, позавивана в шуби та в медвежі шкіри, я з Никанором Ферапонтовичем їхала вже на схід, далеко на схід, у безмежні снігові простори Сибірі».

*

«Микола Федорович конає.

Перед моїми вікнами тільки що луснула японська бомба і знесла півдаху з будинку. Ані одної шибки цілої не лишила. Що то буде далі?

Щось немов стоїть за моїми плечима, і торкає за руку, і шепче:

— Швидше! Швидше! Кінчи!

Куди швидше? До якого кінця гонить мене невмолима доля? Чи під бомбу, чи на дно моря, чи до якоїсь таємної фірочки, якою ще сьогодні, ще завтра можу висмикнутися на вольний світ, на кращу будучину, а післязавтра вже не можна буде?

Масіно мій! Я ні про що не думаю, лише про тебе. Думка про тебе додає мені сили і певності серед отсього пекельного життя. Чи що роблю, чи куди ходжу, все мені здається: се лише для одної цілі здале, щоб вернути туди, до рідного краю, і побачити його. А яке буде наше бачення після всього... всього того, що ось тут стоїть, як ряди мерців, на отих картках?

Дарма! Не думаю про се.

Швидше, швидше до кінця, будь він собі який хоче!»

*

«Никанор Ферапонтович був для мене дуже добрий. Проте грубість його натури і неотесаність його поведінки збуджувала в мені обридження, тим більше, чим більше він силкувався надати їй вигляд цивілізованих манер.

Боже мій, коли подумаю про ті три місяці, проведені з ним...

Та ні! Пощо тобі моїх вражінь, моїх гірких досвідів, оплаканих кровавими слізьми? Швидше, швидше до кінця!

Весною коло самого Красноярська, коли ми обоє їхали на якийсь його завод, на нас напали бродяги. Мабуть, довго засідалися на нього. Мабуть, візник був у змові з ними. Досить: їдемо лісовою просікою, нараз — гов! Коні стають, і до нас з усіх боків тиснуться страшні, кудлаті обличчя, блискотять ножі, револьвери...

Никанор Ферапонтович боронився. Був страшенно сильний. Та з самого початку борні один бродяга ввіпхнув йому свій ніж між лопатки. Він рванувся, і ніж лишився в тілі. Доки ніж був у тілі, доти Никанор Ферапонтович боронився. Кидав напасників, як снопи, ламав їм ноги копняками своїх здоровених чобіт. Та коли бродяга підсунувся ззаду і вирвав ніж із рани, Никанор Ферапонтович швидко ослаб і покотився додолу.

Мучили його страшенно... Знущалися над ним, поки не сконав.

Я сиділа в повозі, як труп, і гляділа на се труп'ячими очима.

Потім ми поїхали. Хто такий? На козлі сидів інший візник, а обік мене в футрі Никанора Ферапонтовича... Зигмунт.

— Цілий місяць полюємо на тебе,— сказав він коротко.— Ну, богу дякувати, нарешті спіймали.

На лісовій поляні була нарада. Боже мій, які лиця! Які фігури! Які голоси!

Ділили добичу. За мене зчинилася бійка. Зигмунт доказував, що я його жінка, але там, у сибірських лісах, сей доказ не мав ніякої ваги. Я дісталася ватажкові. Його звали коротко «Сашка», але хто він був, якої народності і якої віри, сього не знав ніхто, і до сього було всім байдуже.

Мені здається, що він був жид.

Зигмунт покинув ватагу, шепнувши мені на відхіднім:

— Не бійся.

По двох тижнях ватагу в її лісовій криївці обскочили три роти солдат. Сашку на місці повісили. Інших позаковували.

Мене взяв капітан. Зигмунта, що припровадив їх туди, закували разом з іншими. Більше я не бачила його. Ніч нас звела, ніч розвела, і для мене він лишився страшним виплодом ночі».

*

«Переводжу дух. Згадую...

Оте, що тепер прийшло, майже рік, се було найтяжче, найстрашніше з усього, що я зазнала в житті.

Ані побут між злодіями, ані блукання по сибірських тундрах, ані життя в тайзі серед бродяг не було для мене таке страшне та погане, як життя в домі капітан-ісправника Серебрякова.

У нього була шлюбна жінка, зла, як гадюка, але загукана ним, держана в страсі і вічних побоях. Подумай, як то було нам жити обом?..

Капітан раз у раз пив, а в п'янім виді бив нас обох, не розбираючи.

Дні й ночі минали мені, як у найтяжчій каторзі.

Нарешті я втекла від нього. Хотіла йти в Байкал утопитися; та натрапила на поїзд, яким їхали війська на війну з Китаєм. І поїхала з ними. Мені байдуже було з ким...»

*

«Страшна була ніч. Бомбардування сильніше, як коли-будь досі. Здавалося, що все місто розторощать на порох.

Микола Федорович умер. Ховають його з парадом.

Сьогодні тихо. Штурм відбито. Обі сторони ховають убитих та перев'язують ранених. Якби ти бачив, що криється в сих худеньких, невидних словах!..

Китаець говорить мені:

— Ся ніч — почта поїхав.

Кінчу сей лист. Досить. І так усього не переповісти. А маеш доказ, що я не хотіла утаїти від тебе нічого.

Прощай! Любий мій!.. Та ні, не буду розжалоблювати себе.

Адже побачимося... як не тут, то там? Віриш у бачення там? Я вірю. Здається, що якби на хвилю перестала вірити, здурила б, руку наложила б на себе. А може, ся сама віра — симптом божевілля?

Прощай! Гармати грають. Чи новий штурм? Іду над море, щоб передати лист китайцеві. Ще раз прощай! До побачення.

Твоя Сойка».

*

І се має бути правда? Ні, ніколи!
Глупа, романтична дівчина повидумувала, щоб...

*

Та що се я?

Три чверті на дванадцятую! Господи! А я сиджу над сим листом і весь замочив його сльозами!

Цілу годину просидів, сам себе не тямлячи. І плачучи. Що се зо мною діється?

Новорічна година наближається. Чи так-то я надіявся зустрічати її?

Де мої сподівані радощі? Де мої естетичні принципи? Де моє тихе задоволення? Пропало, пропало все! Ось де життя! Ось де страждання! Ось де боротьба, і розчарування, і безмежні муки, і крихітки радощів, задля яких і безмежні муки не муки!

Що таке чоловік для чоловіка? І кат, і бог! З ним живеш — мучишся, а без нього ще гірше! Жорстока, безвихідна загадка!

«До побачення». Так вона кінчить. Та невже ж се можливе? Невже для нас, розділених так многими могилами, є якесь побачення? Ні, не вірю!

А понад ті могили пливе рікою одно велике неперерване страждання. І мучить нас.

До побачення, серце! Приходь! приходь! Що врятувалося, переходячи через стільки могил, що лишилося живе в наших серцях по стількох руїнах — нехай живе! Нехай надіється!

Та ні, мабуть, не для нас надія! Не для нас весна. Ми змарнували, поховали її. Нашої весни не воскресить ніяка сила!

Де ти тепер? Чи все ще там, у тім кровавім Порт-Артурі, серед ранених та призначених на загибель, сама носячи своє велике кладовище в серці? Чи, може, давно вже твої кості розмиває бурхливе Жовте море?

Чи, може, знов доля викинула тебе в широкий світ, у сибірські тундри, в китайські брудні передмістя, вкинула в болото і грається тобою, як забруканою, попсованою забавкою, поки не кине десь на смітнику? Голубочко моя! Де ти, озовися! Нехай у сю новорічну годину хоч дух твій перелине через мою хату і торкне мене своїм крилом! Нехай його подих донесе хвилю дійсного, широкого, многостраждущого життя в моє слимакове, паперове та негідне існування! Може, й я прокинуся, і стрясу з себе ті пута, і рвануся до нового життя!

★

Дзінь-дзінь-дзінь!
Дзвоник у передпокої! В сю пору?
Що се таке? Телеграма?
Івась, мабуть, спить уже?
Та ні. Чую, відмикає.

Якийсь гомін! Що се? Хто се? До мене? В таку пору?..
Кроки в салоні.

— Се ти, Йвасю?

— Я, прошу пана.

— Ти ще не спав?

— Ні, прошу пана. Читав досі.

— Що там таке?

— Якась пані в передпокою. Конче хоче бачитися з паном.

— Пані? Стара? Молода?

— Не знаю. Завельонована. Я перепрошав — не хотіла йти. Скинула футро. Там холодно, а вона сидить у такій легкій сукні, червоній з білими цятками...

— Проси!

В лютім 1905

ДРІАДА

УРИВОК ІЗ ПОВІСТІ

Було рано, ще сонце не зійшло. Густа біла мряка залягла долину, висіла на гілках смерекового лісу, зісковзуючи з вершків, клубилася по дебрях і стелилася по зарінках. На лузі трави та квіти нахилилися вниз під вагою роси, що поначіплялася до їх листочків і стебелинок то здоровими круглими краплями, то дрібненькими перловими зеренцями, тремтячи мало що не на кожній ніжній волосиночці рослини. Тихо-тихо, ніщо й не ворухнеться, не щеберне. Від Стрия, що шумить краєм долини, тут же поза селом, несеться різкий холод. Висока полонина над селом помалу просвітлюється тим слабим червоним світлом, що попереджає схід сонця. А в селі нічого ще не видно, нічого не чути, тільки вулицею здовж села тихо, без вітру сунуть високі тумани мряк, мов ряди якихось сонних привидів, що припізнилися і, наполохані розсвітом, щодуху тікають у темні нетрі та непросвітні лісові чагарі.

Борис Граб збудився, шойно почало світати.

Ще вчора, приїхавши з Відня по десятилітній неприсутності до батьківського дому, перетрясшись 36 годин залізницею, а потім невеличкою гірською тарадайкою по кам'янистій та вибоїстій дорозі, він чув себе страшенно втомленим. Але, переспавши одну ніч на оборозі в пахучім гірським сіні, він чув себе немов відродженим, немов о десять літ молодшим, а праці й невигоди десятилітнього побуту в наддунайській столиці, серед інтенсивних студій та лікарської практики при клініці — усе те важке надбаня, що мало тепер бути капіталом його життя, зробилося якесь нечутне, висіло над душею, мов отсей сірий туман, але не давило її. Він одягся тихесенько, зліз по драбині з оборогу, вмився в кришталевім потоці, що дзюр-

чав при кінці вбогого огороду його батька, і, одною рукою розчісуючи своє волосся, а в другій держачи капелюх, попростував вузькою крутою стежкою за огород, у противний бік від батьківської хати, на поле, що від потічка підіймалося вгору, зразу легко похиленою скатертю, переломлювалося на половині глибоким яром, а відси йшло вже чимраз стрімкіше під гору і губилося своїм кінцем у густій мряці, що велетенською сірою шапкою лежала на горі.

Борис був медик і з замилювання гігієніст. От тим-то, вийшовши за город і бачачи, що стежка веде півперек поля, покритого зразу густим руном іще зовсім зеленого вівса, а далі ще густішим руном конюшини, він зрозумів, що пройти сею стежкою, не заросившись, буде неможливо. Він пригадав свої давні школярські часи і, не надумуючися довго, роззув свої черевики і взяв їх у руку, підкотив штани вище колін і сміло, з якимось дивно розкішним почуттям пустився брести по росистій ниві.

Роса була студена, аж вищипувала в ноги, але се не спиняло його. Здорова хлопська натура не боялася простуди в літній ранок. Зараз, при перших ступнях, його ноги аж по коліна облилися студеною росою, мов річку брів. Він задрижав від холоду, та не прискорюючи кроків, ішов просто стежкою догори. Дорога вела до лісу, але Борисові хотілося дістатися аж на вершок гори і бачити відти схід сонця. Надто мав він у тій прогулці ще іншу свою ціль, що була провідною зіркою всеї його подорожі в рідні сторони; він уже вчора, їдучи сюди, обдумував її та, окидаючи очима околицю, визначував собі певні пункти, про які говорив собі в душі: «Spectandum est»¹, а тепер хотів розпочати викопання свого плану. З вершка гори — він знав се — стелиться широкий вид на три долини — на захід, на південь і на схід, а всі три ті долини заслонені від півночі, мов величезним стогом, власне сею горою, якої північним склоном він ішов тепер.

Перейшовши район засіяних нив, Борис опинився немов перед суцільною стіною густої мряки, що все ще непорушно стояла на версі гори. Гора виглядала тепер як вулкан, із її вершка раз по раз клубилися величезні копиці пари і, важко перевалюючися з боку на бік, котилися вниз. Інші підіймалися вгору, де займалися рожевим світлом,

¹ Треба оглянути (лат.).— Ред.

немов дивовижні сигналові огні, що віщували схід сонця. А за тими бовдурами, чимраз світлішими та рожевішими, що разом з живістю кольорів приймали чимраз виразніші та фантастичніші контури, верх гори все ще стояв недосяжний для ока, таємничий, огорнений недоступною стіною, мов грізна твердиня. Хоча Борис знав сю гору змалечку, та проте не важився тепер запускатися в сю гущавину гірської мряки, в якій і на два кроки перед собою не міг бачити нічого виразно. Він знав, що толокою, яка тяглася вище понад районом управлених піль, бігли та перехрещувалися сотки ледве видних стежечок і що нема нічого легшого, як серед мряки збитися тут із правої стежки, заблудити серед густих корчів ялівцю, та смеречини, та карловатих буків. Отим-то, не запускаючися в те рожево-сіре море, він постановив собі йти його краєм, границею між нивами і толокою, доки не надібле якоїсь вазової дороги, що вела б у ліс. І він ішов, декуди повище кісток босими стопами тонучи в м'якесенькім моху та збиваючи росу з тонкостеблї високої мушки та з широких лапастих папоротей. По дорозі він старанно обминав кущі розлогого ялівцю та невеличкі смерічки, бо на їх густих гілках і шпильках так багато висіло крапель роси, що, бачилось, якби зібрати її в посудину, то на кождім корчику пару кварт води набрав би.

Пройшовши отак попід ліс зо двоє гоней, він знайшов добру стежку, що поперек лісу вела на вершок гори, і пішов нею. В лісі було ще темно, тихо і глухо. Холоду тут менше було чутно, дерева дихали якоюсь теплою живичною парою. Десь-колись у гущавині захрустіли гілки, знак, що туди пробігла легконога серна або інша лісова звірюка. Борисові зробилося трохи моторошно, коли подумав, що в сих лісах доволі часто попадаються й вовки, і медведі,— але той страх швидко пройшов. Він знав, що в таку пору медвідь ситий лягає спати і не кидається на людей. Та проте йшов мовчки, уважно наслухуючи і мимоволі прискорюючи ходу, хоч дорога тут підіймалася стрімко вгору, так що він, ідучи, здорово впрів і задихався, а поперед його очима затанцювали червоні кружки від приливу крові до голови.

Дорога лісом тяглася довго, підіймаючися більше або менше стрімкими терасами все вище й вище. Зразу Борис ішов зовсім у млі, мов під якимось склепінням, але звільна почував, як те склепіння робиться щораз більш прозоре,

як із мли виринають зразу здоровенні гілляки столітніх смерек та буків, далі відслонюється ширший вид на глибокі яри по праву руку дороги та на високі стовбури дальших терас перед ним. Рівночасно в шпильях дерев почувалася зразу легенька, а дедалі все дужча музика, те мелодійне, таємниче грання лісу, що не раз у Відні почувалося йому крізь сон, а тепер, коли почув його на правду, попросту вхопило його за серце, так що у нього аж сльози закрутилися на очах. Він знав, що се встає поранковий вітер, який швидко розіб'є до решти густу мряку, що нависла над горою. Того він і надіявся, бажаючи з вершка гори налюбуватися видом своєї улюбленої батьківської сторони.

Ось він на п'ятій чи шостій терасі. Зупинився. Тут із-під могутньої смереки впливало джерело холодної чистої води і, дзюркотячи маленьким потічком, губилося серед густих лопухів і далі збігало в глибочезний яр. До джерела була втоптана стежечка, а біля самої води лежав черпачок, зроблений із кори — братерська прислуга для всіх, хто зайде сюди загасити спрагу. Борис був сильно втомлений, ішовши догори; він сів на крутім смерековім корені, віддихав довго і вдивлявся в лісову гущавину, а потім напився води. В лісі було тепер зовсім тихо; внизу яром клубилася мряка, але вершки дерев уже купалися в рум'яній заграві. Десь високо між гілляками закричала сердита сойка: кре, кре, кре! Над самою головою Бориса прокинувся пишний зелений дятел і, мов вивірка, пробігши з на сажень угору по рівному пні смереки, застукав своїм залізним дзьобом о якусь спорохнявілу гілляку, а потім обернув голову на бік і почав одним оком придивлятися до Бориса, немов бажаючи зміркувати, чи не має він супроти нього яких лихих намірів. Борис сидів, ані не ворухнувся, і дятел знов почав стукати дзьобом, немов бажав збудити його з задуми.

Борис устав і пішов далі. Він наближався до вершка гори. З правого боку ліс урвався, почалася невеличка поляна. Від неї дмухнуло теплим пахучим вітром: десь там, на другім кінці поляни, вже скошили траву, і з її пологів ішов отой густий вогкий запах гірських цвітів. Борис довго стояв і глибоко вдихав той любий запах. «От якби мої пацієнти з віденської клініки могли хоч по місяцю дихати таким повітрям і таким запахом!» — подумав він, і та думка, з якою він приїхав сюди, живішими кольо-

рами заграла в його душі. Кліматична лічнича стація в сих горах — отсе був його ідеал, і він постановив собі винайти для неї найвідповідніше місце: і високо положене, і захищене від вітрів, і притім не надто далеко відрізане від комунікації зі світом. Ідучи сюди, він усе те обмірковував, мірив труднощі, особливо брак усякого комфорту по найближчих гірських місточках, бруд та жидівську господарку,— та все-таки сі труднощі не видавалися йому неможливими до поборення, а користі, які подавав його план, переважали його хиби. Треба лише винайти місце для стації, таке місце, що відповідало би вимогам науки та zarazом тому планові, який він виробив собі довголітньою практикою і яким надіявся побити конкуренцію деяких подібних закладів.

Роздумуючи про се, він ішов далі. Поляна минулася, почався знов ліс, що могутнім чорним вінцем окружав лисий вершок гори. Тут дохід був найстрімкіший; стежка гадюкою виляса поміж віковічні буки; шокрок її перебігало грубезне, круте коріння дерев, мов здоровенні гадюки. Іти поза стежкою було неможливо, бо ґрунт між деревами був дуже спадистий і покритий верствою зів'ялого букового листя, що, висушене вітрами, зробилося слизьке та тверде, так що по нім легко можна було з'їхати в глибоченний яр. Борис ішов звільна, важко дихаючи та сапаючи та час від часу зупиняючися. Поміж розлогі буки тут і там продиралися вже і падали на землю золоті плями, довгі скісні нитки та стовпи — се було перше проміння сонця, що вихилилося з-за сусідньої гори. Ось один такий золотий стовп упав на саму стежку, куди йшов Борис, упав на його плечі і лагідним теплом доторкнувся його карку. Борис мимоволі зупинився, мов від дотику якоїсь м'якої, ніжної руки.

В тій хвилі почувся чистий, дзвінкий дівочий голос — десь немов над його головою. Він озирнувся поневолі на вершки буків, що стояли біля стежки, але швидко переконався, що голос ішов із вищої тераси гори, яка тут підіймалася дуже стрімко, мов стіна, так що стежка мусила довгим вужем обкручувати вузький, але глибокий яр. Відтам, із противного кінця ярка, з вищої його стіни, з-поміж густої зелені буків та ліщини, лився той голос — чистий, дзвінкий та мелодійний, лилася пісня, повна туги і меланхолії, та пригім надихана якоюсь таємною життєвою енергією, мов тужливий, а притім так могутній своєю

енергією гомін гірського потоку. Борис зупинився, напружив слух і прислухувався до слів пісні.

Плине качур по Дунаю,—

вистрілила вгору відома йому мелодія, мов протяжне, тужливе зітхання...

Плине качур по Дунаю,—

повторилися слова, та мелодія надала їм більше пристрасті; вони звучали тепер, мов порив ув'язненої душі, що бачить перед собою широкий Дунай і граціозні рухи живучої птиці, а сама не може вирватися з гнітючих її оковів. І знов іде глибоке, пристрасне зітхання, розливаючися широкими тактами мелодії:

Дай ми, боже, що думаю!

І мов жайворонок із піднебної висоти камінцем спадає вниз, так і мелодія розсипається тихим хлипанням безсильного жалю:

Дай ми, боже, що думаю!

Борис слухав і тремтів. Чи то сила і ніжність голосу, чи красота та виразність модуляцій, чи чар улюбленої мелодії та поетичних образів, які він почув тут так несподівано,— досить, що він стояв мов причарований, запирав у собі дух і весь тремтів, несвідомо боячися, щоб пісня не урвалася, щоб голос не затих і щоб уся ота сцена, ті золоті плями на сухім буковім листі, і отой густозелений яр, і оті могутні буки над його головою, і голос, і пісня, і оте солодке тремтіння його тіла — щоб усе те моментально не щезло, не розвіялося, не показалося злудою, сном, марою.

Але голос не уривався. Проспівавши одну зворотку пісні, він, щоправда, зробив коротеньку павзу, але потім зараз почав наново мелодію, виразно, хоч із якимось особливим акцентом вимовляючи слова:

Я думаю мандрувати:
Жаль ми роду покидати.
Не так роду, як мамочки,
Що нас мала три синочки,
Що нас мала, згодувала,
Не однаку долю дала.

Пісня лилася по горах лагідними, та проте широкими хвилями, вистрілювала високо дзвінкими нотами, то знов капала вниз золотим дощем меланхолії. І робила чари. Вона заповняла вершок гори, оповивала його густим туманом невимовної туги і слала з нього рожеві хмари, мов післанці десь у невідому далечінь. А потім розливалася важким хлипанням здушеного серця, болючими нотами одчаю та обурення на несправедливість долі і знов вилітала з тих сумерків угору, до ясного сонця.

Борис заслухався і потопає у мріях. Та притім і рефлексія не дримала. Він чув у Відні всякі концерти і всяку музику, та вони не торкали так його серця й фантазії, як отсі прості, примітивні тони селянської пісні. Примітивні, як стогнання або зітхання натомленої душі, а проте виспівувані зовсім не примітивним, а, бачилось, висококультивованим, інтелігентним голосом. І се ще збільшало чар і привабність пісні.

Голос плив, мов річка, рівно, без утоми, без афектації. Якесь почуття гармонії та рішучості родилося, слухаючи його. Борис був тепер певний, що той голос не урветься, не розпливеться в нівищо. Він перестав тремтіти і почав тихенько, нечутними кроками наближатися до того місця, відки плив голос. Він силкувався не хруснути гілкою, не шелеснути листям і рівночасно напружував слух, аби не вронити ані одної нотки чудової мелодії. Ось він перейшов ярк, вийшов на його супротивну стіну і помаленьку посувався все далі й далі. Все ближче й ближче лився чудовий голос, та проте хоч і як силкувався Борис проникнути оком у глиб зеленої гущавини, та дарма, співачки не було видно. Нарешті він наблизився так, що здавалося, буцімто голос виходить із найближчого бука. Стежка закручувала тут понад ярк і п'ялася стрімко до вершка; власне на тім закруті була невеличка рівна платформа. З одного боку стежки простягся вниз здоровенний пень бука, бог зна як давно зваленого бурею і вже напівперегнилого. Він лежав, мов невеличкий вал; кора на ньому ще лиш де-де стирчала грубими клаптями, та переважно пообгнивала і повідпадала вже; дерев'яна маса струпішила і кришилася, мов пухка глина; мов на глині, на ній росли декуди вже корчі ліщини та молоді буки. Стежка обминала сього поваленого велетня і проповзувала аж туди, де кінчився його пень; там, на грубшому кінці, пень був іще не так струпіший; було видно, що

буря повалила його для того, бо під ним кладено вогонь, і в живому ще дереві від того вигоріла була значна діра понад самим корінням. Той обгорілий пень стояв іще з другого боку стежки — величезний, чорний, мов стовп, у густім вінку молодих буків та ліскових корчів. Аж тепер, слідячи тихесенько здовж того бука і наближаючися до його пня, Борис міг завважити, що голос іде з пня. Там, у зеленім вінку свіжих паростей, на чорнім стовбурі старого бука мусило бути гніздо тої дивної пташки, якої голос бентежив ранішню лісову тишу. Помаленьку Борис висунув голову із-за закрута на вузьку прогалину, якою йшла стежка знизу просто до пня і якою можна було окинути його очима. Зирнув і застив на місці. Серед зелені гілляк, що закривали верхню часть пня, видно було чудову дівочу головку. Вона обернена була до Бориса профілем і, співаючи, дивилася кудись у величезну прогалину, яку внизу під нею творили дерева, даючи вид на дальші гори. Сонячне проміння рожевою загравою обливало її лице та золотило ясноволосі коси, вінцем покладені над висками. Решта постаті тонула в зелені; лише тоненька шийка, щільно обціплена ковніром блідо-зеленої сукні, трошечки виринала понад темнішу зеленъ листя.

Борис без руху, затаївши дух у собі, вдивлявся в сю чудову появу. Він зовсім не надіявся тут, серед диких лісних гір, побачити в таку ранню пору, в таким місці таке ніжне сотворіння. Хвилину він завагався; в його умі мелькнули старинні казки про дріад, лісових дівчат, богинь дерев, що іноді являються людям, але зараз же його розум висміяв ті міфічні фантазії. Річ мусила бути натуральна, тим більше що дріади напевно не вмiли співати пісні, сплдженої над берегами Пруту чи то Черемошу. Та проте що ж се за поява?

В тій хвилі хруснула гілка, мелодія доплила до кінця і потонула в сутіні меланхолії, чудова головка співачки злегка повернулася лицем до Бориса, і в найближчій хвилі пара дивно гарних, блискучих та живих очей зустрілася німим поглядом із його очима. Було щось невимовно принадне і таємниче в тім німім погляді наївних, майже ще діточих, а вже таких цікавих і вдумливих очей. І цікавість, і якась неясна туга, життєва радість і інстинктова тривога світилися в них. Борис стояв мов очарований тим зором, не смів ворухнутися, чуючи, що найближча хвиля аж тепер може розвіяти се чудове явище, і бажаючи як-

мога продовжити сю хвилю непевності та загадковості, чуючи в ній найвищий чар, найкращу принаду життя.

Та параз ясні очі потемніли, рожеве личко мигом похилилося вниз, і в найближчій хвилі воно поблідло і з рожевих усточок вирвався окрик тривоги:

— Ай, ай, ай!

Борис затремтів і, сам не знаючи що робить, швидко вибіг із гущавини і подався в напрямі до пня.

— Що там таке? — скрикнув він.

— Ай! — почувся новий крик із зеленої гущавини на пні.

Борис розхилив корчі і приступив ближче до пня. На пні стояла молоденька струнка панночка в блідо-зеленій сукні, без капелюха і мантильки, без парасольки, немов перед хвилиною вийшла з' покою, і з виразом невимовної тривоги показувала пальчиком униз, на свої черевики, що потонули були в зеленім моху та сухім листі, яким заповнене було випалене, вижолоблене дно старого букового пня.

— Що там таке? — запитав Борис, приступаючи ще ближче.

— Та допоможіть, а не допитуйте! — скрикнула напівжалібно, а напівсердито панночка, простягаючи до нього руки. Він узяв ті руки — дрібні, майже дитячі ще, а проте пухкі та повні, як у дорослої панночки, і допоміг їй зіскочити з пня. Опинившись на землі, вона станула біля нього, причім показалося, що була значно нижча від нього, бо верх її золотистої, простенької та пахучої фризурн сягав йому до чола.

— Пані перелякалася? — запитав Борис.

— Ох, на смерть! — відповіла панночка.

— Що ж там таке було?

— Гадюка! Страшенна гадюка! — з невимовною тривою, вся бліда і тремтячи мовила панночка.

— Боже! — скрикнув і собі ж переляканий Борис.—
Може, вкусила вас?

— Можливо! Вилася по моїй нозі.

— А чуєте біль?

Панночка підняла вгору зразу одну, потім другу ніжку, обути в делікатні прунельові черевики.

— Або я знаю! Я вся задеревіла зо страху.

Борис усміхнувся і кинувся до пня, щоб перешукати його вижолоблення.

— Йой, не йдіть там! — скрикнула панночка. — Вона й вас укусить.

— Ну, побачимо бодай, що то за гадюка, — мовив він, заглядаючи в те оригінальне гніздо. Та в тій же хвилині зареготався і, пошпортавши пальцями, обернувся до панночки і запитав її:

— Може, се та гадюка?

І він підняв угору руку, в якій двома пальцями за хребет держав здорову саламандру.

— Йой! — скрикнула панночка. — Киньте геть! Вона вас укусить!

— Але ж вона не кусає! — мовив сміючися Борис. — Се не гадюка! Се невинна саламандра.

— Саламандра? — скрикнула з комічним острахом панночка. — Та страшна саламандра, про яку...

— Про яку говорять та пишуть усякі байки, буцімто вона в огні не горить, і їдь має в хвості, і ще бог знає що. Та сама, та сама! Ось гляньте. Се зовсім невинне сотворіння.

— Господи! Яке ж погане! — мовила панночка, осмілюючися настільки, що зважилася поглянути на те дивне сотворіння, що безпомічно та незграбно, повільними рухами кривилося в Борисових пальцях то в сей, то в той бік, перебирало лапками та повертало голову то направо, то наліво. Нарешті Борис кинув саламандру назад на те місце, відки взяв її, і обернувся до панночки, що все ще стояла на тім самім місці, де він поставив її.

— А тепер позвольте, пані, що вам представляюся, — зачав він якось церемоніально.

— А то пощо? — відповіла панночка. — Мені зовсім не цікаво знати, хто ви. А признайтеся, за кого ви прийняли мене, побачивши вперше?

— Може, се вам смішно буде, — відповів Борис, — але скажу вам по правді. Почувши здалека ваш спів, я тихенько підповз отсею стежкою і, побачивши вашу голову серед зелені, я прийняв вас за одну з тих дріад, тих лісових німф, у яких існування вірили колись греки.

— Ха, ха, ха! — зареготалася панночка якимось проймаючим і, як бачилося Борисові, неприродним сміхом. — Отсе гарно складається! А я, побачивши ваше лице, вихилене з-поміж листя лопухів, прийняла вас за лісового Фавна. Ха, ха, ха! Правда, як гарно складається!

— А я й не думав, що моє лице має пригадувати Фавна,— мовив Борис, трохи неміло вражений сим порівнянням.

— Я тому не винна, що мені так видалося. Се було вражіння першої хвилі. Ну, але тепер будьте здорові. Мені ніколи довше балакати з вами.

І вона раптом обернулася, вискочила на стежку і, махнувши йому правою рукою на знак прощання, а лівою зібравши свою не зовсім іще довгу сукню, погнала вниз і по кількох скоках щезла в гушавині. Борис довго ще стояв на місці і надслушував, але ані один звук, ані один стук, ані хрускіт, ані шелест не давав знати, куди вона побігла. Здавалося, що полетіла з вітром або впірнула в лісову зелень, як одна з її складових частин.

— Агій, от іще! — промовив Борис, отрясаючися з незвичайних вражінь сеї несподіваної стрічі.— Ніколи б не був надіявся наскочити тут, у лісі, на таке диво. І що вона за одна? Чого блукає по лісі? З її поводження видно, що вона або дуже розпещена і не знає ще зовсім світу, або психічно пенормальна. Цікаво було б пізнати її ближче. Ну, та на се ще, мабуть, буде досить часу.

І він рушив далі в дорогу, до вершка гори. Ще було кількадесят кроків дуже стрімкої дороги до краю лісу, а повище лісу була вже гола полонина, серед якої півкруглим стіжком підіймався вгору сам шпиль гори.

Вийшовши з лісу, де, неважаючи на густі золоті плями, струмки та нитки від сонячного проміння, все-таки стояла ще сутінь, Борис зразу мусив аж прижмурювати очі,— так ярко світило тут сонце, що вже піднялося, як то кажуть, на три праники над сусідню, також лису, гору. Проте було досить холодно. Повітря було чисте, чудове, пахуче, що, бачилось, так і лилося цілющим бальзамом у груди. На вершку тяг досить різкий полонинський вітер, а в напрямі до заходу видно ще було на дальших горах настобурчені величезні шапки мряки, тепер позолочені сонячним промінням. Борис, зупинившись на найвищій шпилі, зітхнув глибоко і почав уважно розглядатися довкола.

Вид був чудовий, якого і в горах рідко можна запопасти. Всі долини, які видно було з вершка гори, були ще завалені клубами непрозорої мряки, що внизу білілася, мов молоко. Ані лісів, ані сіл, ані нічого не було видно з тої потопа. Тільки вершки гір визирали з неї, мов рідкі круглі

острови, а довкола них клубилися густі тумани, то підіймаючися вгору, то опадаючи вниз, немовби бентежені спідсподу якимись велетенськими руками. Сонячне проміння золотило згори поверхню того повітряного моря, де-де заломлюючися блискало пурпуром або багровими пасмами, а над одним місцем стояло скісним стовпом веселки; Борис догадався, що там унизу мусить бути якийсь водяне плесо.

Та ось поверхня того барвистого моря захвилювала дужче й дужче, в ньому почали робитися все глибші розсілини та й уся його поверхня якось знижувалась, опадала, таяла. З-під барвистого серпанку виступали, щораз виразніше, темні стіни лісів, стіжкуваті бовдури розрізнених дерев, тонкі та безконечні нитки вориння, що тут і там обмежувало царину, відділяючи її від толоки. Далі зі дна того повітряного моря почали, мов блискучі сталеві шпади, виколоватися острі леза — се відблиски води, о яку внизу відбивалося сонячне проміння. Замаячили сільські хати, забілілася лісничівка під супротиленною горою, почувся на сусідній полонині меланхолійний голос трумбети, що супроводив турму овець на пашу. І знизу, з села, поплили одна за одною череди різнобарвної худоби. Ті невеликі череди йшли повагом вузькими стежками, з обох боків обгородженими воринням, підіймалися все вгору та вгору, раз тонули в ярках, що перебігали поперек стежки, то знов звивалися пестрим вужем вище вгору, п'ялися по збочах і нарешті, минувши пояс царин, розсипалися по толоці поміж ялівцями і смерічками. І все те робилося тихо, без звуку та шуму, аж моторошно було дивитися, бо ані дзвінків на шиях коров, ані гейкання пастухів, ані бляння телят, ані лускання батогів за віддаленням не було чути; проте пречисте гірське повітря так ясно рисувало всі дрібниці і так наглядно ставило перед його очима, мало що рукою не досягнути.

А внизу тим часом уже зовсім прояснилося; мряка розійшлася або позаховувалася великими клаптями десь у яри та звори або висіла маленькими плахтами над мокрави-нами, де стікала вода з гірських джерел. Села внизу вже метушилися; видно було рідкі купки людей, що йшли хто в поле до роботи, хто в ліс із блискучою сокирою за ременем. Над рікою тут і там червонілися спідниці прачок, що стояли похилені по коліна в воді і махали праниками, — але лускання праників не доходило до Бориса. Тільки здо-

ровенна срібнолуска гадюка, корчачися та звиваючися, опоясувала гору з трьох боків, де-де мінячися пурпуром або селединово-зеленим кришталем,— се був Стрий з його незліченними закрутами, плесами та бродами.

А Борис сидів на вершку гори та любувався тим видом, до якого стільки літ тужив у хвилях, коли його думка по мандрівках у світі науки та праці вертала «до себе». Ось вона, його рідна країна, така сама гарна і така сама нетикана новочасною культурою, як він десять літ тому назад покинув її. Тихий, чудовий куток, забутий богом та історією. Люди родяться тут, бідують, тішаться і плачуть, і мруть так самісінько, як оті буки в лісі або трава на толоках. Вони гинуть і не лишають по собі тривкішого сліду, як оті букові пні та корені, що ще по сотці літ свідчать про існування гірського велетня, в пору, коли нові покоління давно розточили та рознесли його тіло. Дерево й солома — ось увесь матеріальний підклад тутешньої культури, то чи ж диво, що вона така нетривка, така примітивна, що ні світ про неї не знає, ні внуки не мають по чім згадувати своїх дідів! А він так рад би внести нову течію в те тихе, монотонне життя, в те спокійне вегетування людей на лоні природи. Отут, у затишнім заломі гори, в тій видолинці, захищеній кам'янистими стінами від півночі, сходу й заходу, виставленій на південь, до сонця, захищеній та покритій тепер відвічним дрімучим лісом,— тут повинна повстати перша оселя нової культури. Борисова уява енергічним рухом зрубала ліс, прочистила долину і вже плантує її, покриває свіжою зеленню, деревцями, доріжками. А посеред того маленького раю природи здвигає горду, тривку будову культури: біліються муровані стіни, блискотять до сонця великі вікна, червоніється череп'яний дах, скриплять залізні медведі на струнких комінах, рояться люди на ганку, на доріжках. Онде збоку ряд гойданок — радість дітвори та й дорослих; тут і там, у особливо затишних місцях, на живописних пунктах, стоять альтанки зі столиками та лавочками; дерев'яні лавочки розставлені скрізь на закрутах доріжок. Унизу, близько ріки, стоять економічні будинки, кухні, шопи, стайні. Всюди кипить життя, йде невсипуча праця, але не та сонна, нелюба, яка тепер не то піддержує, не то заїдає вбоге людське життя, а та радісна, бадьора, що являється впливом нагромадженої життєвої сили й енергії і, втомлюючи тіло, плодить засоби нової сили й енергії.

Та тут у пишносбарвну тканину його мрій замішалася якась нова нитка. Майнула зразу мельком, а далі якось тягом рожево-золота головка в рамці сутої зелені і з якимось зеленим продовженням, що губилося десь у зеленому тлі малюнка. Мов комета з рожево-золотою головою і зеленим хвостом. Вона визирнула — здавалося Борисові — з одного вікна його мрійного палацу, а потім визирала, щораз частіше, з усіх альтанок, із усіх доріжок, із усіх закутків, тяглася рожево-зеленою стяжкою рівнобіжно з усіма пасмами його мрій. Ах, се та дріада, яку він так несподівано і в такій чудернацькій обставі здибав сьогодні рано ось тут унизу на стежці. Чого вона хоче і яке їй діло мішатися в його рай? Чи се, може, та квітка, що має стати його найкращою оздобою, що має своїм запахом і своєю красою оживити, довершити його? Борис чув, як у нього живіше забилося серце якоюсь невідомою досі непевністю, тугою, ожиданкою та острахом.

Женщини досі не грали в його житті ніякої видної ролі. Він учився серед недостатку, боровся тяжко та витривало за життя, здобував знання, освіту, становище в світі, і на се йшли всі його сили і всі його помисли. Він привик досі числити тільки на себе і дбати тільки за себе. Женщин він уважав предметом розкоші, люксовим меблем, а в приложенні до себе — математичним зрівнянням із двома невідомими, яке вносить непевність і хиткість у всі життєві рахунки. А він так любив певність і ясність і мусив любити їх під загрозою утрати всеї підстави свого існування, під загрозою морального та економічного банкрутства. І свої відносини до тих неможлих жінки, з якими йому доводилося мати зносини там, у Відні, він силкувався відразу поставити на основах певності та ясності і все якось виходив на тім добре. Але отся рожево-зелена поява — він чув се інстинктивно — була зовсім з іншої категорії, нездібна уложитися в рамки його формулок. Се було зрівняння не з двома, а, певно, з двадцятьма невідомими, якась рожево-золотисто-зелена загадка, здібна заплутати і збаламутити хоч і як взірцево ведені життєві рахунки. Ні, ні, не їй місце у мріях селянського сина, лікаря, що має перед собою важкі особисті й національні задачі. Правда, Борис не знав, хто вона і до якої народності зачисляє себе. Вона співала по-українськи, і Борис не міг утаїти перед собою того, що власне ся українська пісня пайдужче вхопила його за серце, ще заким він поба-

чив співачку. Вона й говорила з ним потім по-руськи, але з якимось неруським акцентом, з неруським, горляним відтінком у голосі. Та й уся її поведінка — не руська. Було щось фантастичне, романтичне в її рухах і словах, зовсім манірне, претенсіональне, незвичайне і майже неможливе у русинки. Борис аж тепер пригадав собі все те ясно і, підвівши суму своїх спостережень, рішучо похитав головою.

— Ні, ні, се не для мене! Се чужий елемент. Се небезпечний демон. Дріада, покуса. Что мні і тобі, жено?

І він махнув рукою, немов бажав відігнати спокусливого демона.

Та в тій хвилі в його уяві знов мигнула рожева головка в золотистім вінці кіс і з продовженням зеленого хвоста, що губився десь у неозначенім тлі темної зелені. І його груди нехотя піднялися, і з них видобулося важке, тужливе зітхання.

BOA CONSTRICTOR

[Друга редакція]

I

Герман Гольдкремер устав нині дуже злий. Він усе такий, кільки разів йому лучається ночувати в Бориславі. А лучається се щотижня раз, у п'ятницю, коли приїздить сюди з Дрогобича оглянути роботу і виплатити ріпникам. Герман Гольдкремер, хоть маєток його доходить до міліона, ніколи не звірює чужим очам надзору ані чужим рукам виплати. У нього в Дрогобичі своя камениця, порядна, нова, ясна,— сказати не жаль. А тут приходиться йому ночувати в дерев'янім домику, серед магазинів, завалених бочками кип'ячки та величезними грудми воску. Правда, той домок, поставлений його коштом, усе-таки найпорядніший і найкраще положений на весь Борислав,— але знов дарма річ рівняти його до дрогобицьких будинків. Хоть стіни білі і вікна ясні, та вид навкруги сумний, понурий, поганий: купи хворосту, купи глини, брудні магазини та ще брудніші помешкання людські. Ні зелені свіжої, ні виду всміхненого не побачиш. Повітря задушливе, загусле, від нафтового сопуху: у Германа від нього за кожний раз голова крутиться, немов від дуриці. Та ще й люди, що снуються навкруги його помешкання, поміж брудні шопи, поміж глинисті гори, що, мов мурашки, невпинно нишпорять коло закопів,— тьфу, чи то люди? Чи такі на світі люди? Зачорнені скрізь нафтою та глиною, мов ворони; на них пошарпані шмати — не то шкіра, не то якесь невидане полотно; від них на сто кроків віє нестерпний дух нечисті, сопуху, шинків, зопсуття! І голоси у них — ні, се не людські голоси, а якийсь крик глухий, охриплий, немов дренькіт розбитого баняка. А який позір у тих людей — дикий, зловіщий! Деякі з них, що, помимо ранньої пори, підхмелені йшли до ям (тверезому годі видержати

в глибині!), заглянули в вікно і побачили Германа. Від їх поглядів йому стало якось моторошно.

«Такі люди, — подумав собі, — якби виділи мене в багні, то не то що не витягли б, а ще би глибше пхнули».

І ось у яким товаристві приходиться йому, аристократові, проводити цілого півтора дня. Він сплюнув крізь отворене вікно і відвернувся. Його очі живо оббігли кімнату — чистеньку, веселу світличку. Гладка воскована підлога, мальовані стіни, круглий столик з оріхового дерева, комод і писемне бюро — ось що передусім насувалося оку. Все блищало, ясніло до сходячого сонця, що саме кидало перше проміння крізь вікна до кімнати і золотисто-кровавими переливами грало на гладких, блискучих предметах. Але очі Германа відвернулися від них, — він не міг знести сильного світла. На боковій стіні, супроти дверей, у півтіні висів великий образ у золочених рамах, — на нім спочили Германові очі. Була се досить гарна і вірно змальована картина тропічної індійської околиці. В далечині, повіті сипявою мрякою, мріють величезні тросники — цілі ліси бамбусові Бенгалю. Здається, чуєш, як у тій гущавині з легким шумом вітру мішається плачливе скомлення тигра-кровопійці. Ближче до переднього плану малюнка тросників не стає, тільки поодинокими купинами бовдуриться вгору буйна, рясна ясно-зелена папороть, а над усім зносяться живописними групами стрімкі широколисті пальми, царі рослин. На самім переді, трохи збоку, — якраз така група, розкішна, стрійна. Під нею кілька газель: вони прийшли, певно, за пашею. Але неочачні звірята не доглянули, що серед величезного зеленого листя сидів страшенний змій-удава (*Boa constrictor*), — сидів на чатах, ждучи на добичу. Вони сміло, безпечно підійшли до пальм. Нараз вуж блискавкою метнувся в долину — хвилька мертвого переполоху — один блей ухопленої газелі, один і остатній, — і все стає в дикім переляку ще стоїть, мов закамеліло, тільки одна, найбільша — видко, мати тамтих — повалена звоями вужа. Маляр підхопив саме ту хвилю, коли газелі ще не отямилась, а вуж, високо піднявши голову, з усею силою стискає своїми величезними скрутелями добичу, аби подрухотати їй кості. Він обкрутив її шию й хребет, а з-посеред закрутів його сорокатою блискучого тіла видко голову бідної жертви. Великі очі, вигнані наверх передсмертною мукою, блищать, немов у сльозах. Жили на шиї напружені: голова,

немів доочне бачиш, кидається ще в останніх судорогах. Зате очі змія блискають таким злорадним, демонічним огнем, такою певністю своєї сили, що мимоволі мороз пробігає по тілі, коли добре у них вдивитися. Дивна річ! Герман Гольдкремер мав якусь глуху, невиясненну владу в тім образі, а особливо любив цілими годинами вдивлюватися в страшні, диявольським огнем розіскрені очі гадюки. Сей малюнок відразу так йому подобався, що, побачивши його десь у Відні на виставі, зараз купив його. Правда, в Дрогобичі жінка не хотіла мати у себе в домі тої «обридливої гадюки», от тим-то Герман повісив його у себе тут, у Бориславі. Не раз, коли сюди до нього заходили інші промисловці або урядники і з жахом поглядали на сей малюнок, Герман усміхався і говорив, прицмокуючи:

— Правда, гарний малюнок! Оригінал! П'ятсот ринських коштує, ще й без рами. За саму раму п'ятдесят дав!

А потім додавав, поважніючи:

— Що ж, Kampf ums Dasein!¹ Коза хоче жити й вуж хоче жити. А хто тому винен, що вуж не може жити травою, лише козою? А ти, коза, будь мудра, не лізь вужеві в зуби! А бир-бир!

Але на самоті Герман якось не міг жартувати ані з вужа, ані з кози. Він чув якийсь темний, забобонний страх перед тими гадючими очима, — йому здавалося, що сей вуж колись оживе і принесе йому щось незвичайне: велике щастя або велике горе.

Поволі розвіялася густа холодна паморока, що досвіта була залягла над Бориславом. Герман Гольдкремер випив каву, засів до бюро і добув величезну рахункову книжку, щоби позводити рахунки за весь тиждень. Але сонце лило до світлиці таку повільну світлу; поранній холод і глухий, віддалений гамір робучого люду — все те лоскотало його змисли, та zarazом обезсилювало, усипляло їх. Організм, розстроений вчорашньою їздою і домашніми клопотами, почув якусь хвиливу відразу до тої в полотно оправленої книжки, і до цифер, що в ній п'ялися величезними стовпами, і до пера з вирізуваною кістяною ручкою, — йому стало так якось солодко, ні одна думка не ворушилася, тільки віддих правильно підіймав груди. Він спер голову на долоню, і хоч не був зовсім із людей замислених, склонних багато розважати (таких людей загалом між жидами

¹ Боротьба за існування (нім.). — Ред.

дуже мало), — то прецінь тепер, перший раз після довгих-довгих літ, нестямився і пустив волю всім вражінням свого життя — віджити в пам'яті, перейти живо, наглядно поперед свої духові очі...

Перед його очима промайнули тяжкою хмарою перші літа його молодості. Страшна бідність та недоля, що стрітила його при першій виступі на світ, і досі проймає його холодом, дрожею. Хоть і як не раз йому прикре буває теперішнє життя, однако ж він ніколи не бажав і не буде бажати, щоб вернулися йому молоді літа. Ні! Ті молоді літа висіли якимсь важким прокляттям над його головою: прокляттям нужди, що заглушувала в першій зароді гарні й добрі здібності його душі. Не раз чув він те прокляття в хвилях своїх найбільших спекуляційних удач, не раз мара давньої нужди затруювала йому найбільшу радість, досипала гірчиці-полину в солодкі напої багатства й розкоші.

І досі він живо нагадує ту напіврозвалену, підгнилу, вогку, нехарну й занедбану хатку на Лану в Дрогобичі, в котрій побачив світ. Стояла вона над самим потоком, напротив старої і ще відразливішої гарбарні, відки щотижня два струпуваті, каправоокі робітники виносили ношіями спотребований і переквашений луб, котрий на всю пересторону ширив кислий, задушливий, убійний сопух. Побіч хати його матері стояло багато інших, подібних. Усі були скопичені так густо, дах у кожній був такий нерівний, перегнилий та пошарпаний, що ціла та пересторона подобала радше на одну нужденну руїну, на одну велику купу сміття, плюгавства, гнилого дилиння та шмаття, як на людське житло. І повітря тут раз у раз таке затхле, що сонце сумрачно якомось світило крізь шпари в стінах і дахах до середини хат, а зараза, бачилось, тут плодилася і відси розходила на десять миль довкола. В кожній із тих хаток жило по кілька родин, т. є. по кілька сварливих, лінивих і до крайності нехлюйних жидівок, а кругом кожній роїлося, пищало та верещало бодай по п'ятеро дробини-жиденят. Мужчини, руді пейсаті жиди, рідко коли зазирали сюди, найбільше раз на тиждень, у п'ятницю вечором, аби перешабасувати. Були то по більшій часті капцани-міхоноси, міняйли, шматярі, кістярі та бог знає які ще зарібники. Деякі пробували в місті раз на раз, інші бували тут лише дуже рідко. Перші воліли не раз переспати де-будь у шинку на лавці, в корчах під

голим небом, на холоді, аби не дихати густим нездоровим сопухом та не слухати крику, сварки й оглушливого гамору баб та бахурів.

І Германова мати була не ліпша, коли й не гірша від інших. Хоть іще молода жінка — всього могло їй бути 20, а най 22 роки — то проте вона вже, так сказати, вросла, встрягла в той тип жидівок, так звичайний по наших міс-точках, на вироблення якого складається і погане нездорове помешкання, і занедбане виховання, і цілковита недо-стача людської освіти, і передчасне замузжя, і лінивство, і сотки інших причин. Герман не пригадує собі, щоб бачив її коли оживленою, свіжою, веселою, пристроєною, хоть на її лиці видні були сліди якої-такої краси. Лице, колись кругле та рум'яне, пожовкло, згризене брудом і нуждою, обвисло в долину, мов порожній мішок: губи, давніше повні, рум'яні і різко викроєні, посиніли, віддулися, очі помутніли, скасправіли. Чотирнадцять літ відроду вона вийшла замуж, по трьох літах розвелася з чоловіком, котрий не хотів її довше при собі держати й годувати. Старшого сина він узяв із собою бог знає куди, — він був мі-няйло і їздив однокінкою по селах, промінюючи голки, дзеркальця, шила та всяку господарську подріб за пла-тянки; молодший, Герман, лишився при матері. Йому було тоді півтора року, коли його родичі розійшлися, — він не з'явив ні вітця, ні старшого брата, а пізніше випад-ком довідався, що оба серед чистого поля померли на хо-леру, де їх знайшли аж десь за тиждень коло трупа коня. Взагалі, ростучи в такій пагубній і нездоровій атмосфері, він розвивався дуже поволі і тупо, хорував часто, і пай-давніше вражіння, яке застрягло йому в пам'яті, то його грубий животик, у який часто штуркали його інші жи-дики, мов у бубон. Дитинячі забави серед череди голих, заваляних, брудних дітей пригадуються йому неясно, мов крізь сон. Діти бігають довкола тісного подвір'я поміж двома хатами, побравшись за руки, і верещать щосили, — бігають, доки їм світ не закрутиться, а тоді покотом падають на землю. А ні, то бродять по калюжах, талапаються, мов купа жаб, у гнилій, гарбарським лубом начорно зафарбо-ваній воді потоку, полохаючи величезних довгохвостих щурів, що бігають їм попід ноги до своїх ям. Виразно на-гадує Герман, як не раз качався з іншими жиденятами долі берегом у потік і як старші жида, стоячи на мості, регота-лися до розпуку з його грубого буро-синього животика,

до котрого, мов два патички, причіплені були худі, довгі ноженята. Ще глибше вбилися йому в пам'ять нічліги в тіснім, поганім закамарку, разом з десятком таких, як він, дитинят,— ті ночі, проведені на вогкій, сирій підлозі, на соломі, що навпів перегнила та кишіла черв'яками і бог зна яким гидом; ті страшні ночі, заглушувані сміхом і плачем дітей, штурканням, бійкою та криком жидівок; ті безконечні ночі, котрі він проєдид, скулений у клубок від холоду, після котрих уставав рано, гсрючий і червоний по всім тілі. Ох, ті страшенні ночі дитинячих літ, що іншим світять до пізньої старості ангельськими усміхами та поцілуями матері, тишею та втіхою, першим і посліднім щастям життя,— йому вони були першим і найтяжчим пеклом! Його вони до старості пекли й морозили; сама гадка про них запирала йому дух у груді, наповнювала його відразою, глухою, смертельною ненавистю до всього, що бідне, обдерте, нужденне, повалене в багно, придавлене нещастям. Він сам не знав, яка тому причина, не знав, що така молодість у кождім мусить притупити нерви, заглушити голову до тої степені, що нещастя і плач іншого не зможуть його порушити, що вид нужди збудить у нім тільки обридження, але не милосердя. Впрочім, Герман Гольдкремер ніколи й не думав про те, не старався розбирати причини свого поступовання, а коли не раз бідні, покривджені ріпниці з нужденними лицами, в лахах, просяклих кип'ячкою, плакали перед ним, допоминаючися повної плати, він сплював, відвертався і велів слугі викидати їх за двері.

Свою матір він нагадує, як, бувало, цілими днями сидить під хатою з панчохою та клубком у руках та репетує хриплим голосом усяку погань, аби перекричати котрубудь із своїх сусідок, котрій нині прийшла охота з нею зчепитися. Панчоха в її руці дуже поволі поступала наперед, хоть на перший погляд могло здаватися, що вона плете ненастанно. Не раз цілими місяцями вона носила ту саму панчоху і той сам клубок, поки панчоха, ще недокінчена, і клубок, ще недоплетений, не набирали такої барви, як усе довкола — брудно-сірої. Не раз вона довго гналася за деяким жидиком, що допик їй яким острим слогом,— чалапкала по баюрі розхристана, задихана, охрипла, посиніла з лютості,— а допавши бідного бахура, хапала за волосся і бухала без милосердя межі плечі, доки дитинище не впало на землю. Не раз і Германові діставалося від неї,

і то дуже прикро. Вона була, як усі лінивці та бідні, дуже вразлива і люта, а в пересерді не перебирала, кого б'є, чим і куди. Герман добре тямить, як раз мати потягла його патиком так сильно по голові, що повалився на землю, облитий кров'ю. Чим жила його мати, з чого удержувала себе її його, того Герман не знав. Знав тільки, що хата, в якій вони сиділи, не їх, а наймлена,— та й ще пригадує собі високого, грубого сивобородого жида, що не раз приходив, кричав на його матір, що така розхристана, і брав її з собою. Часто вечорами і сама мати виходила кудись і не вертала аж над раном.

Таке було життя майбутнього мільонера Германа Гольдкремера аж до десятого року. Правда, ростом і подобою він подобав на семилітка, тай то лихо розвиненого. Сили і живості дитячої у нього не було. В ту пору він зачав набирати смаку до лінивства і часто сидів-туманів цілими днями на лавці в хаті, хоть мати гнала його на місто продавати сірники хлопам або займатися яким іншим зарібком, як інші жидики.

Було се літом 1831 року. Страшна, нечувана досі пошесть навістила наш край. Довго бігали глухі чутки між народом, що наближається «кара божа», довго тривожився мир хрещений, ждучи от-от видимої, наглої смерті. Аж ось вона й надійшла, сто раз страшніша, як надіялися. Цілі села пустіли-вмирили, цілі родини щезали зо світу, як віск на огні. Один не знав про смерть другого, і собі ж смерті вижидаючи. Брат відвертався від брата, степь від сина, щоб не побачити на нім страшної печаті смерті. А хто ще лишився живий, ішов до коршми, пив і горлав пісень у безумній непам'яті. Нікому було потішати безнадійних та сумних, нікому було рятувати хорих, що не раз пищали водиці, конаючи в страшенних муках. Поміж простими людьми літали страховинні повісті про упирів, що «потинають» людей, а по декотрих селах п'яні, одчайдушні купи почали навіть палити на огні таких, кого вважали ніби упирями.

І Дрогобича не минула холера. Особливо Лан утерпів від неї більше, як інші передмістя — чи то тому, що тут затхле та нечисте повітря помагало ширенню зарази, чи, може, тому, що люди, стіснені густо в одних хатах, легко одні від других заражувалися. Жиди, жидівки, а найбільше малі діти падали, мов трава під косою, вмирили серед глуші, тихо, потайно, по кутах та закамарках. Кілько їх там

перемерло, то лиш бог один знає. Котрі були маєтніші, повиїздили при наближенні зарази в гори, на здоровіше повітря, — але зараза і там догнала їх, може, лиш де сотий успів вернути назад. Але у Германової матері грошей не було, зарібку не стало, не стало й хліба, нічого. Вона серед загальної тривоги валандалася попід хату, без пам'яті від переляку й голоду, раз у раз заводила дивними голосами, доки й сама не впала на землю, заражена. Герман тямить добре, як прибіг до неї і з дитинячою цікавістю зблизився до того тіла, посинілого, покорченого, близького лютої смерті. Йому ще й нині живо стоїть перед очима вираз її лица, такий безмежно болісний, перекривлений та змінений, що аж йому, малому, мороз перейшов по тілі. Він тямить кождий її рух, кожде її слово в ті страшні хвили вічної розлуки. Насамперед вона кивнула рукою, аби не приступав близько, — материнська любов, хоть під грубою шкаралущею, не загибла в ній, а проявилася в хвилю найтяжчої муки. Її рука, простягнена безвладно, впала на землю, а Герман бачив, як усі жили, всі сугави стягалися, то випручувалися судорожно, як вона дрижала з холоду, а попід шкіру щораз видніше набігала синя, ба зеленкувата муравиця.

— Герш, — прохрипіла вона, — не підходи... до мене!..

Хлопець стояв мов отуманілий. В тій хвилі він дуже мало і дуже невиразно розумів, що воно таке діється. Шарпане судорогами тіло матері почало перевертатися на всі боки.

— Герш!.. чесно жий! — простогнала нещаслива, ледве дишучи. В тій хвилі впала лицем на землю.

Герман стояв, боячися приступити до неї, а не менше боячися втікати.

— Води! води! — прохрипіла конаюча, але Герман не міг рушитися з місця, його пам'ять щезла на той час. Як довго він так стояв, два кроки віддалений від матері, того й сам не тямить. Навіть не може собі нагадати, хто і як пробудив його з того остовпіння, коли і куди спрятали трупа, — все те пожерла вічна непам'ять.

Він отямився вночі серед вулиці. Голод рвав його нутро, спрага палила горло, тривога немов кліщами стискала груди, а довкола тиша, глибока, глуха, темна, безрадна. Лиш часом з якогось далекого кута, немов з-під землі, чути приглушене хлипання або стогнання конаючих. По хатах, де ще лишилися живі люди, блимає світло, мерко-

тячи в віддалі, і мов острі ножі, прорізаючи пільму. Малому Германові ще страшніше робиться, коли глядить на ті світла,— він аж тепер почуває цілу пропасть своєї самоти, свого сирітства,— його зуби мимовільно цокочуть, коліна підшпотуються і дилькотять, світ починає крутитися перед ним. Але ось подунув холодний вітер від сходу, відсвіжив його. Він ходить улицями, шохвиля озираючись. Але голод не перестає докучати, прогонює поволі все інше, прогонює й страх і підсуває йому нову, смілу гадку. Германові нема коли довго розважувати,— він тихими кроками, мов кіт, крадеться до першої-ліпшої хати, в якій не видно світла, де, значить, усі вимерли. Перша, до котрої підійшов, була замкнена: добуватися — дарма річ, сили нема. Він поповз до другої. Там лише що сконав остатній живий чоловік. Хата стояла розтвором, і Герман увійшов досередни. Насамперед поліз до полиць, до мисника,— всюди обшарив, аби знайти бодай чим-небудь зашестися. Йому пощастило знайти здоровий боханець хліба. Вхопивши його, він аж стрепенувся і в безумнім переполосі пустився тікати з хати. Та, на лихо, тікаючи, зачепив ногою за ногу мерця, що лежав розпластаний на землі, і з розмахом ударився лицем о землю. Йому й досі пригадується те страшенне, холодне почуття, що обхопило його в тій хвилі — такі хвилі не забуваються довіку! Так, немов якась невидима, холодна, страшенна рука десь із якоїсь чорної безодні вхопила його — не за ногу, а за саме серце. У нестямі Герман зверещав, але зараз же перемиг себе, зірвався з місця і вискочив із хати, не випускаючи з рук своєї здобичі.

Заспокоївши голод, хлопець засунувся під якийсь пліт у лопушшя і заснув мов забитий. Другого дня збудився значно покріплений,— особливо втішив його ясний, теплий, сонячний день, при котрім щезали всякі страхи. Він побіг по вулицях, небагато зважаючи на крики і плачі довкола. Думка про власну смерть не заходила йому в голову, а з учорашнього хліба ще добрий кусень лежав у нього за пазухою,— голоду не боявся. Аж ось він попав на одну вулицю, по якій возили мерців з трупарні на кладовище — далеко за місто. Він зразу цікаво приглядався всьому. Вози за возами тяглися вулицею довжезним рядом, навалені трумнами, наборзі позбиваними з неструганих дощок. Крик та завід осирочених не вмовкав,— купами перлися люди різних станів улицею, багато навіть по дорозі падало

заражених. Германа знов проняв мороз, коли поглядів на ту страшну безконечну процесію,— він щодуху почав утікати з тої вулиці, сам не знаючи куди, аби лише в далекі, глухі закаулки. Але ще довго потім йому причувався гуркіт домовин, накиданих купами на драбинні вози та тягнених по вибоїстій каменистій вулиці,— причувався йому той болючий плач і лякав його не раз серед тихої ночі.

Куди блукав він до кінця сього дня, як провадив слідуючі, він докладно не тямить. Незвичайні, а на його молодий організм надто сильні вражіння приглушили його пам'ять. Він тямить тільки те, що часто добувався до пустих хат, пертий голодом, і шарив напотемки по кутах, поки не надибав деяку страву або кусник хліба. Чим далі, тим більше лишала його пам'ять, йому ставало якось горячо в грудях, а перед очима часто крутилися червоні колеса,— вкінці все щезло, темно...

Він прокинувся в якійсь просторій світлиці, в якій, не знати чому, було дуже холодно. Він лежав на ліжку, прикритий коцом, і дрижав. Сонце, бачиться, саме заходило і скісним промінням освічувало блискучу, лакировану чорну дощечку над його головою. Біля нього багато таких же ліжок — стогнання, охання... Якась баба в чорнім тихо-тихо ходить довкола і заглядає до хорих. Він дуже її злякався і затулив очі. Знов забуться...

Мов крізь сон, до його слуху пробивається пискливий, нестерпний голос, що довго-довго, одностайно приспівує. Він відкись ніби знає, що се шпиталь, але як він сюди дістався і чому — не знає.

Герман не знає й донині, як довго лежав у шпиталі, на яку слабість, відки його взяли і за яку ласку. Вражіння з того часу мелькають у його голові, мов відблиски далеких блискавиць.

Був сумний осінній день, коли його випустили зо шпиталю. Вийшовши після довгої недуги перший раз на свіже повітря, він почув себе таким безсильним, покинутим усіми, несвідущим того, що тепер починати,— страх переняв його серед тої широкої безлюдної вулиці, так, як колись уночі при виді огників, що тут і там блискали з вікон. Він ледве міг собі пригадати, що таке з ним діялося перед недугою. Йому збиралося на плач,— але якось здужав перемогти себе і пішов, куди очі видять, чалапкаючи своїми маленькими ніжками по болоті вулиці.

— Герш, Герш! А ходи сюди! — крикнув хтось на нього збоку жидівською мовою. Хлопчаина обернувся і побачив невеличкого зизоого жиди з рідким жовтавим простом на бороді. На жиді була дрантава бекеша і чоботи, облиплі по самі кістки густим болотом. Германові зразу чудно стало, що хоче від нього той незнайомий жидок, — і він мимоволі наблизився до нього.

— Не пізнаєш мене? — спитав жидок.

Герман кивнув головою і випулив на нього очі.

— Я Іцик Шуберт, знаєш? Моя балабуста там жила з твоєю мамою, знаєш?

Герман ледво-не-ледво пригадав собі Іцка, але на згадку про маму, сам не знаючи чому і про що заревів на весь голос.

— Ну, ну, не плач, — сказав жидок благим добродушним голосом. — Видиш, і мої померли, що робити? Всі померли, всі до одного, — додав він сумно, немов сам до себе, — і Тавба, і бухер — усі! Ну, ну, ша, тихо, небоже, плач не допоможе! А я гадав, що й ти капорес, а ось ти ще живий!

Герман нічого не говорив, тільки хлипав і обтирав очі рукавом.

— Знаєш що, Герш, — сказав Іцик, — ходи зо мною.

Герман видивився на нього, мов не розумів того слова.

— Куди?

— До Губич! Там у мене хата є, і кінь є, і візок, поїдемо з весною платянки міняти. Хочеш? Ей, то файно там жити, — і твій тато там жив, та, бідний, умер!

Герман не мав куди повертатися, не мав де ночі переночувати, а Іцик не хотів його покинути і того-таки дня попровадив з собою до своєї хати. Холера вже притихла, відколи пішли осінні холоди та сльоти, але люди ще не успіли отямитися після страшного нещастя. Загалом по вулицях рідко видно було чоловіка, а де й показалося людське лице, то таке залякане, нужденне, сумне та позеленіле, що, бачилося, ті люди повиходили йно що з в'язниць, де довгі літа конали в вогкості, холоді, п'їтьмі та всіляких муках.

Дорога до Губич була неблизька, а ще до того розмокла іловата земля чіплялася ніг, тяжіла, мов кайдани, так що нашим пішоходам дух захапувало з натуги. Але хоч і як силувалися, то проте йшли так поволі і незначно, мов слимаки. Іцик ще-як-ще, але схорований малий Герман!

Тому мало що не до смерті приходилося, заким доліз до Іцкового помешкання. Його добродушний опікун і ніс його на руках, і провадив, радше сказати, волік за собою, і приговорював, додавав сили. Пізно вночі вони дочапали до цілі, Герман, скоро допав лавки, повалився і заснув мов забитий.

Губичі — досить велике село, розложене здовж річки Тисьмениці, на половині дороги між Бориславом і Дрогобичем. На північ від села піднімається високо догори споховаста площа, а на полудне ще вищі горбки переходять у другу високу площу, на котрій шумно пишається невеличкий чотирикутний, самий дубовий лісок Тептюж. Само село розсілося на низькій рівнині, широкій на яких тисячу кроків, що тягнеться від Бориславського підгір'я геть-геть долі Тисьменицею аж до Колодруб, де лучиться з великою Дністровою долиною. Околиця Губич відзначається тою властивою підгірським сторонам красою, котрій рівної не подиблеш деінде. Не побачиш тут ані острих шпилів височенних Бескидів, ані голих, пошарпаних скал татарянських, ані стрімких вимулистих урвищ задністрянських гір. Тут краєвид у дивній гармонії показує вам чаруючу привабливість і різnorodність гірської околиці, і розгонисту ширину та однастайність околиць подільських. Мила, не велична і страшна, а якась домашня, близька серцю розмаїтість барв, предметів, комбінацій, риси все круглі, лагідні, гармонійні, ріки невеличкі, прудкі, чисті, повітря здорове, як у горах, але без тої гірської різкості, котра іноді стає прикрою,— а при тім усім широкий вид на далекі, легко хвилюючі рівнини, на сотні нив, перелісків та людських осель, розкинутих то рядами, то живописними групами, то пестрою шахівницею...

Життя Германа пішло тепер дійсно новим ладом. Іцик був чоловічок добродушний, не зовсім сильного характеру, навиклий змалу хилити голову перед усяким «зі своєї віри». З гоями він поводився, як кождий інший,— сварив і ганьбив одних дошкульними словами, підлизувався іншим, шахрував і ошукував кожного, де й як міг, не роблячи собі з того зовсім ніякої важності. Взагалі тут Герман перший раз пізнав, що то за народ ті гої, і його хлоп'ячий розум швидко покмітив, що в кожного з «жидівської віри», так сказати, двоє лиць: одно, що обертається до християнина, у всіх однаке: гризьке, насмішливе,

грізне або хитре, а друге, що обертається до своєї віри, і те лице нічим не різниться від лиць інших людей, значить, буває у кожного відмінне: добре або зле, хитре або щире, грізне або ласкаве. У Іцка те «своє» лице було дійсно щире і ласкаве, тож малому Германові, що на своїм віку не зазнав ні ласки, ні вигоди, ні пестощів, аж тепер відкрилася нова, ясніша сторона людського життя. Вже саме життя на чистім здоровім воздуху було для нього великим щастям. Він, що довгі літа — перші свої літа — душився в затхлім, нездоровім повітрі перелюдненого нехлюйного передмістя, тепер повними грудьми, розкішно надихувався чистого сільського повітря, аж йому кров живіше грала в тілі і світ крутився, мов п'яному. Іцик приладив йому вигідне леговище, сухе, тепле, чистеньке,— і Германові той тапчанник з простим сінником і старою бекешою замість ковдри видавався бог знає якою пишною постіллю, мабуть тому, що її у його опікуна не було ліпшої. Страву варив Іцик сам, а малий Герман помагав йому як міг — та хоть не раз і не зовсім смачно зладжена, вона смакувала їм якнайліпше, бо була приправлена голодом. Загалом сказати, Іцик поводився з Германом, як з рівним собі, а бачачи його зручність і справність, радився з ним, мов зі старшим, перед усяким ділом. Сама його натура, блага та податлива, не приводила йому й на голову думки — взяти твердо в свої руки хлопака, призвичаювати його до безоглядного послуху, як то люблять робити інші опікуни, котрі, хочаби ніби наломити свого вихованка на добру дорогу, приб'ють і приголомшать бідну дитину доразу, а коли воно, туманувате і позбавлене власної волі й живості, улягає без супротивлення їх забагам та безглузким розказам, хваляться, що «ось то ми! порядок у нас мусить бути!» — а ні, то на додаток кидають дитині в лице своїм хлібом: «На чім візку їдеш, того пісню співай!»

Зимом Іцик почав учити Германа читати й писати,— розуміється, по-жидівськи, бо інакше й сам не вмів. Наука йшла досить тупо. Герман виріс у обставинах, так некорисних для розвитку духової здібності, що лиш вроджена завзятість могла допомогти йому побороти початкові труднощі. Його ум, бистрий і похопливий у щоденнім житті, в звичайних речах, при науці показувався таким тупим, непам'ятуцим і неповертливим, що навіть терпеливий і добродушний Іцик не раз лютився, кидав книжку і на

кілька годин переривав лекцію. Однак ж, неважаючи на його терпеливість і Германову пильність, вони через зиму не дуже далеко зайшли при неприступнім, механічним способі науки.

Зате як прийшла весна, настало тепло, погода,— от тоді почалося життя для Германа! Іцик запрягав конячку до візка, накупував в місті всілякого подріб'я, якого потребують селяни, і гайда з тим добром по селах! Яка втіха була для Германа сидіти ззаду на возі на скриньці: спереду і ззаду копиці онуч і всілякого «фурфантя», а понад тими сірими купами ледве виглядає мала головка жидика в дрантивій шапчині, зі здоровими рум'янцями на лицах, кучерява, весела. Довкола пишні зелені поля, шумлячі діброви, блискучі сріблясті річки, а над головою погідне, голубе небо,— і тепло, сумирно, любо довкола: голоси пташенят зливаються з черкотом свершків, шелестом зеленого листя, шваркотом потоків у одну безмежну, стрійну гармонію щастя, величі й супокою.

Гей, кілько-то разів нагадує Герман Гольдкремер, мільонер, ще й тепер оті часи свого веселого, вільного, правдиво циганського життя! Він нагадує їх не то щоби з якоюсь особливою радістю,— він з погордою дивиться тепер на тодішню бідність, на запопадливість за тих пару крейцарів, на втіху, коли їм удалося виміняти багато онучок,— його навіть злить ота тиха радість, оте вдоволення, яке чув тоді: але все-таки якийсь тайний, невідомий голос шепче йому, що се була найщасливіша пора його життя що тихе щастя, сумирні, погідні дні, котрі прожив у бідності, на Іцковім візку, не вернуться для нього ніколи.

Отсе їдуть, бувало, дорогою посеред піль; довкола ні живої душі, збіжжя ще не достигло, легенький вітерець хвилями-хвилями клонить важке колосся половіючого жита. Вусатий ячмінь де-не-де вирізується ясно-зеленою пасмугою, а озима пшениця гордо похитується на своїх струнких гладеньких стеблах. Куди оком кинь, не видно людської хати,— село в долині. Далеко-далеко на сході розіллалася зеленим пахучим озером лука, і відтам доносить вітер дренькіт кіс та декуди видно ряди немов великих білих комах, що порпаються в зелені — то косарі. Іцкова конячка немов і собі рада тій величній тиші, тому теплу й запахіві, йде собі нога поза ногу м'якою «польською» дорогою, зриваючи час від часу головки конюшини на ході. Іцик мурликає під ніс якусь жидівську пісеньку,

мабуть, «Finsterer Batyguh»,— батіг застромив за пояс та рівномірно розхитує головою наліво, направо, наліво, направо, немов роздає поклони тим пречудовим, благословенним пивам, тій луці далекій і тому Ділові синьому, що під захід сонця вистрілів високо в небо своєю тяжкою масою, круглими лісистими верхами та мріє в віддалі, величний, спокійний, неперслідимий, немов шмат неба, котрим природа для більшої вподоби замаїла наші гори. А малий Герман за той час сидить посеред куп онучок, струже дещо та веде сам з собою всілякі розмови, немов се він онучкар, а до нього приходять баби і торгуються з ним.

Але ось вони з'їжджають з гори. За ними схопився туман куряви, перед ними зеленіють верби, вишні, сріблиться річка між хатами, граються діти на вигоні, бродить худоба по оборах,— село. Герман схапується, щоби отворити лісу, і швидко замирає її, скоро візок проїхав, та біжить за ним, бо вже чує гавкання довкола,— вже з присп посхачувалися пси і біжать громадою привітати гостя. Непривичний стрій, ще непривичніший візок побуджує їх до лютої завзятості, а кілько раз Іцик або й Герман протяглим, проникливим голосом закричать: «Міняй онуці, міняй!» — то пси аж заливаються, аж землю рвуть під ногами з превеликої лютості. Вони гурмою біжать довкола візка; деякі уїдають на конячку, котра хитає головою на всі боки, немов розкланюється добрим знайомим, а як котрий пес надто вже до неї наскакує, форкне і підійме голову догори та й далі. Інші взяли на око онучкаря,— біжать попри віз, хапають зубами за колеса, але все дармо. Германові робить превелику втіху ота безсільна лютість псів, він дразнить їх прутом і голосом та регочеться до розпуку, коли який сміліший зведеться на задні лапи, щоби скочити на віз,— віз тим часом побіжить далі, а бідний псисько аж перекарбуляється з розмаху в поросі.

Аж ось по хатах, по оборах ворущня, гамір, крик, біганина... Баби, хлопці, діти — все біжить навпроцапи на вулицю, доганяє міняйла. Але міняйло немов не бачить їх, немов не чує, як кричать: «Жиде, жиде, а зажди-но!» Він бачить, що їх ще мало, їде далі, де на містках та по оборах піджидають інші, і ще раз затує своє протяжне: «Міняй онуці, міняй!» Аж тепер він зупиняє коняку, кидає їй кулак сіна і обертається назад, аби видобути скриньку з усіляким добром, за котре промінують селяни платянки.

От тут починається життя рухливе, говірка, веселе! Тут і для Германа робота. Охочих до мінянки купа велика; одні відходять, другі надбігають,— Іцкові годі всіх заспокоїти. Герман і воза пильнує, і сам дещо торгує,— на нього Іцик здав сільських дітей, котрих найтяжче обігнатися, а найлегше одурити. Герман ще й тепер з усміхом згадує, як то він шпарко увивався між сільськими хлоп'ятами, як швидко відправляв їх, як зручно вмів підсунути кожному те, чого той хотів, або й настирити те, чого й зовсім не хотів, і брав від нього шматянок утрое більше, як варт товар. І кілько-то було сварів, криків, проклять та реготу на тих сільських вигонах! Особливо з жіноцтвом була тяжка рада. Упреться одна з другою і не вступиться: дай їй того або того за стілько онуч! Але тут Іцик був уже зовсім не той, що дома: упреться й собі, й насварить на бабу, і споганить їй усю родину, і таки поставить на своїм. Довго тягнуться торги та передирки. Іцик поволеньки підганяє коняку горі селом, усе в супроводі цілої гурми сільських хлоп'ят та дівчат, у котрих нема платянок і котрим зависливо дивиться на ножики, перстені та скиндячки, що понамішували інші. Вони слідкують за мішайлом здалека, коли він стане, стають і собі ж купкою збоку; іноді їх потручують ті щасливі, що мають з чим іти на торг — а вони стоять німо і лише голодними очима пасуть кождий рух у тій метушні. Коли з купи залунає регіт, вони й собі ж усміхаються якомсь несвідомо, а коли відтам градом сиплеться лайка та голосні пересвари, вони так само мимоволі бліднуть і зціплюють розняті досі уста. Германові не раз якомсь ніби моторошно, а ніби й жаль робилося тих вічно голодних, брудних, тихих і сумовитих сільських дітей, і коли торг був добрий, він випрошував у Іцка жменю цукерків або пару обарінків, кликав дітей до себе і обділював їх тими ласощами. Вони наближалися несміло, брали незручно і відходили, не дякуючи, мов іще дужче заклопотані тим несподіваним добродійством з боку жида, і потім знов ставали збоку і слідили його очима так само, як і перед тим.

Поволі їдучи горі селом, візок чим раз, то більше наповнюється платянками, Іцик поглядає на їх наскидані купиці і засукує руки,— знає, що швидко набереться в нього сотнар і буде можна везти до ліверанта в Дрогобичі. Та ось вони серед села, біля широкої мурованої коршми. Іцик звертає коняку на брудне просторе подвір'я. Орендар

Мошко його знайомий. Тут він пообідає,— розуміється, за гроші,— печених бараболі і молоді цибульки і побалакає «зі своєю вірою», тут і конину попасе, і онучки в коморі зложить за час, бо йому не вигідно з ними возитися. Його приймають радо, йому так любо посидіти в тісній єанькирі, заваленім трохи не до повали бебехами, йому так любо гуториться серед вереску жидівських бахурів та уриваної бесіди двох селян, що широко розсілися в коршмі на лавці, випили по півкватирці, люльки позапикали та, пикаючи, час від часу перекидаються кількома словами. І Германові добре та любо побігати надворі з орендарськими хлопцями, покричати, поборотися, покарбулятися на м'якій мураві. Сонце саме в ополудні. Горячо, аж душно. Комарі та оводня докучають Іцковому коневі, котрий дармо форкає та обмахується хвостом, гризучи пахучу свіжу траву, що йому докинули орендареві хлопці. Дітям жаль коня, вони беруться обганяти його від оводів, а коли їм се навкучиться, пошаламують зеленої широколистої вербини і обтичуть нею коня для якого-такого захисту.

Сонце хилиться з полудня. Іцик відпочив, покріпився, напоїв коня, шмати позносив до орендарської комори і зложив до свого-таки мішка, що там стоїть лише про тону потребу. Пора в дорогу. Візок порожній легко котиться і туркоче дорогою. Іцик живо підганяє коня і знов затягає своє: «Міняй онуці, міняй!» Починаються давніші сцени, торги, крики, біганина,— і знов міняйлів візок їде, немов у параді, наповняючися поволі платянками. Вже сонце геть-геть похилилося, заким Іцик зміг покінчити з бабами,— ось і селу кінець. Знов біжить Герман відпирати лісу,— тим разом вони виїздять тихо, пси втихомирилися давно. Їм знов приходить ся їхати під гору, посеред поля, далеко-далеко, глинистою дорогою. Але дорога суха, візок теркотить по груддю, Іцик швидко поганяє, бо на вечір їм треба стати в другім селі, у знайомого орендаря на ніч. «Вйо-у, косю! Гайта! Вйо-у!» — покрикає раз по разу Іцик і знов зачинає мурликати під носом протяжну пісеньку: «Finsterer Wałygułeh!» І далі, далі, далі! З села до села, з гори в долину, через річку, горі горбками, посеред піль, поперек лісів тягнеться повільно їх торкітливий візок, розлягається загублений у зелені проникливий Іцків голос. Зміна за зміною, а життя все одно! Околиця за околицею, а край все один, краса все одна,— вічна, ненаглядна, супокійна краса пречудового Підгір'я...

Спомини уколисували Германа. Він чув, як у нутрі його немов таяв якийсь давній, довголітній холод. Цілі роки він носив його в собі, цілі роки, відколи оженився, він чув, що якась судорога зціпила його груди і притупила в нім усяке людське чуття.

Вчора ввечером, їдучи сюди, він проїздив через Губичі. Йому прийшлося минати давно знайому похилену і напіврозвалену Іцкову хатину. Тепер вона вже в третіх руках після Іцка. Перед нею дві верби головаті і стара поламана ліса. Стіни покривились і позападали в землю, віконця позатикані шматами. Кілька сот разів він переїздив коло неї, і ніколи не прийшло йому на думку заглянути за високий пліт, хто тут жиє. Вчора, не знати як і відки, прийшла йому така думка. Він велів зупинити бричку і став на ноги, щоб заглянути через пліт. Троє жиденят бавилося на подвір'ї коло невеличкої занедбаної шіпки, де колись стояв Іцків кінь. Двоє дітей були круглі, повновиді, чорноокі і дуже веселі. Третій, трохи більшенький хлопчина, держався якось осторопнь від них, забавлявся, видно, не радо і робив усе, що йому казали менші. Його лице було зовсім не подібне до тамтих,— певно, се був якийсь знайда або вихованок. Дівчинка, літ коло 6, лютилася власне на нього, термосила його за руки, за вуха, щипала в лице і збиткувалася над ним, але він не плакав, не кричав, навіть не кривився, тільки жалібно дивився на неї. Видно, боявся її, і ще гірше матері, яка в тій хвилі кричала на когось у хаті.

Герман не міг довше дивитися на таку забаву між дітьми. Він сів і велів поганяти коні. Його сильно вразив той тривожний, болісний погляд хлопчини, що не кричав і не плакав, коли інші збиткувалися над ним. Тепер йому пригадалися його давні забави серед селянських дітей. Як вони радо приймали його, як любо було бігати з ними, плести вінки з лоташу весною, ходити по лісі за грибами та горіхами восени, коли часом Іцик не їхав по селах. Чому вони чули себе всі рівними, а тут уже між малими, одної віри, така неприязнь? Але швидко пригадався йому його власний син, що змаленьку ще любив цвігати батогом малих песиків аж до крові, що малих дітей без причини кидав у рови, що для забави не раз бризкав на кухарку кропом. Пригадалася йому його жінка і вся домашня

погань,— і чоло його насупилсьсь, а з-поміж стиснених уст вирвалося якесь жидівське прокляття.

Але дальші спомини з давніших літ успокоїли його. Тепер уже не тиха, безнадійна бідність виднілася в тих картинах, що пересувалися перед його очима. Ні, тут уже почалася боротьба за багатство, боротьба страшна, завзята, щоденна. Тут Герман міг слідити від самого початку, від малесеньких зародів, як росли, розвивались і множилися його тисячі, доки не дійшли до мільона, як поборювали і пожирали без ліку противників, як опутували і висисали без ліку народу, як ширили дєвкола без ліку нужди, бідності, знищення, і йому самому, попри всіх достатках і розкошах, таки не принесли того, що називається щастям, вдовolenням. Давніше упоювали його перші вдачі, в його грудях часом щось металося і скакало з радості, але тепер не стало й того. Його капітал ріс і множився, мов заклятий. Сьогодні перший раз він оглянув добре, відки набирав соків,— і злякався, злякався самого себе, злякався свого багатства. Не тому, щоб так надто зрушила його доля тих тисячів, у котрих його капітал відняв щоденний хліб, так, як велике дерево, ростучи, відіймає животні соки в дрібної трави кругом себе. Ні, доля тих бідолахів не дуже займала Германа. Не того йому стало страшно, що тисячі не мають через нього чим занестися. Він був забобонний, і йому в тій хвилі причувалися тільки тисячі проклять, що падали на його голову. Його багатство якось страшно в тій хвилі затяжіло на нім. Йому, не знати відки, прийшла думка, що багатство — то стоголова потвора, що пожирає інших, але, хто знає, може нарешті пожертви й його. Він мимоволі глигнув на образ, залитий тепер ярким сонячним світлом. Газелі десь немов пощезали, зблідли серед яркого світла, тільки звої вужа блищали, мов золоті, живі перстені, готові ось-ось обхопити свою добычу,— а очі, ті зачаровані, огнисті очі, так і впилися в Германа, так і проколювали його. Йому стало моторошно. Він зажмурих очі, щоб обігнатися світла і страшного привида.

Яким же способом доробився Герман Гольдкремер такого великого маєтку? Три літа пробував він у Іцка Шуберта. Здорове повітря, супокій, часті проїздки зовсім відживили його. Його лице почало наливатися здоровою краскою, рухи були живіші, ба навіть пам'ять і повертливість значно збільшилася. Герман ріс, дужав і поправлявся на диво,

хоча слідів молодших літ ще лишилося немало в цілій його вдачі. Він не раз лютився за марницю, не раз нападали на нього давні лінощі, і він сидів зложивши руки цілими днями на лавці, не кажучи ані слова до Іцка. Але все то не псувало між ними доброї злагоди. І, певно, Герман був би від тих хиб вилічився, якби був довше пожив у Губичах. Та не так воно склалося.

Герман донині ще тямить ту зимову ніч, у яку постигло Іцка нещастя. Він цілий день сидів сам у хаті та нетерпеливо вичікував свого опікуна з Дрогобича. Іцик поїхав на торг. Удень мороз полегшав, сонічко світило ясно, а зо стріхи капало, аж любо. Але надвечір надтягли сірі хмари і почало ліпити широкими пластами снігу. Швидко й світу не стало видно. Смерклося доразу, а сніг усе ліпить та ліпить. Тихо довкола, вітру нема, Герман затопив у печі, сів на припічку і жде, але Іцка як нема, так нема. Дорога в село йде попри хату. Ось Герман чує, гейкають якісь торгові, вертаючи домів. Він вибіг, щоб розпитати про Іцка. «А певно, вже десь їде, ми його ще лишили в місті»,— відповів селянин. Знов Герман чекає. Огонь сичить і тріскотить у печі,— він добув горюху і почав пражити його в грані, а для Іцка зварив кілька яець. Ось під ніч потис мороз, позамальовував шиби ледовими дивними квітами. Далі зірвався й вітер, почав бити снігом о шиби, свистіти серед крутих берегів, термосити і виривати китиці в стрісі. Огонь погасав,— Германові ставало лячно: він докладав полін і раз у раз притулював лице до вікна, чи не почує теленькання Іцкового коня. Не чути нічого. Крізь шпари в стінах потягає знадвору холодом. Германові здається нараз, що десь дзвонять, волосся зводиться вгору на голові,— думка про пожежу пролітає в нього. Він прислухується,— ні, не чути нічого. Ось засвистів, заревів, завив вітер дужче, ніж уперед, — немов стадо скажених вовків летить до села, виючи з голоду та коптячи серед сніговійниці. Від селянських дітей Герман наслухався повістей про злодіїв, що в бурливі ночі добуваються до хат, і ось йому причулося, що хтось скрипнув сінешніми дверми і легенько ступає-чалапає по сінях, мацає руками по стінах — виразно чути шолопання чим раз, то ближче хатніх дверей... Герман хоче кричати, але чує, що щось здавило його в горлі: він, сам не знаючи що робить, втиснувся в темний тісний кут за печею,— холодний піт виступив йому на чолі, все тіло дрижить, він шохвила жде,

як ось-ось двері отворяться, а в них покажется страшне, обросле лице злодія з здоровенною булавою та з широким блискучим ножом за ременем. Але хвиля за хвилею минає,— не чути нічого, крім проразливого завивання бурі. В Германа поволі вступає дух, але він уже не сміє встати зі свого кута. Розгарячкована уява приводить йому на пам'ять повісті про «страччуків», що робляться з нехрещених дітей, закопаних де-будь під плотом, під вербою. Йому здається, що щось чупкає по поді,— він тривожно підніс очі вгору, де було в повалі старим звичаєм вирізане маленьке віконце. Мороз пробіг по його тілі. Йому бачиться, що віконце ворухнулося, що піднімається поволі-поволі вгору, а за ним видніється чорний, глибокий отвір. Він замер зо страху, не можучи відвернути очей від віконця. Йому задзвеніло в ухах,— бачилося, що в нім самим, усередині, ворухнуться якісь дикі, тривожні голоси, піднімається крик замішання без його волі. Нещасний хлопець безумів зо страху та очікування. Але голоси не унимаються, стають що раз різкіші, голосніші,— якесь уриване тельнякання пробивається крізь змішаний гамір. Герман хвилю ще сидів мов мертвий, не знаючи, чи дійсно сесь гамір піднявся в його нутрі, чи, може, доноситься знадвору. Але одної хвили застанови було досить. Він зірвався, немов у якійсь розпуці, і одним скоком був коло вікна. Гамір розлягався вже на їх оборі,— видно якісь чорні тіні, чутно тельнякання кінської упряжі,— ах, Іцик, Іцик приїхав!..

Гамір під хатою. . Загримали до дверей. Герман побіг відчиняти і ще швидше влетів до хати,— так лячно, темно, холодно було в сінях. Чи се зпов йому причулося, чи то на правду він чув глибоке, тяжке стогнання десь під землею? Він, дрижачи, мов осиковий лист, докинув дров до огню і, обернувшись лицем до дверей, ждав, хто ввійде. Двері отворилися, і повільно, важким поступом увійшли чотири селяни, несучи кровавого, ледве живого Іцка, з котрого груді видобувався часом глибокий, невітський стогін болю. Герман застив на місці з переляку, побачивши той кровавий, страшений привид. Він притисся до печі і не смів кроку зробити.

— Поволи, Максиме, поволи! — приговорював один селянин другому.— Бережно держи за руку,— не видиш, що кров аж крізь бекешу виступає?..

— Я й так дивуюся, що бідний Іцко досі видержав.

Та в нім, певно, й одної кісточки цілої нема,— відіззався Максим.

Іцик знов застогнав, але так страшно, що Германові волосся вгору піднялося на голові. Селяни положили його опікуна на постелі, взялися перев'язувати його рани, як самі вміли (цирулик, за котрим післали до Дрогобича, не швидко над'їде в таку негоду!),— а Максим, гріючи заморожені, кров'ю обмазані руки над огнем, почав шептом розповідати малому Гершкові, що за нещастя спіткало Іцка.

— Ну, видиш, небоже,— почав Максим, хитаючи головою,— як то нещастя не раз чоловіка здибле на дорозі! Та й то ще от яке! Най бог кожного боронить та й заступить від такого! От видиш, їдемо ми дорогою понад Герасимове бережище,— ти знаєш, де воно; он там, за селом, над рікою той берег крутий та високий,— їдемо собі, в'їз за возом,— а тут вітер у споду реве так, що господи!.. Сніг так і жбухає межі очи, коні ледве лізуть,— страх! Аж ось кум Стефан, що їхав передом, кричить: «Гов!» Ми всі: «Що таке?» А Стефан повідає: «Слухайте! Тут щось страшного, якесь нещастя!» Слухаємо,— дійсно в споді берега щось стогне, та так страшно, болюче, що нам аж кров застила в тілі. «Е,— говорить Панько,— може,— дух святий при нас! — поганець який манить нас у западню?» «Що ви, куме,— відказує Стефан,— тут, видно, якийсь чоловік ішов або їхав, не спостерігся добре та й упав з кручі. Ходіть, панове, треба рятувати живу душу!» Панько каже: «Та бо я боюся! Мене ляк зносить!» А тут стогнання раз у раз зі споду чути, ніби грішна душа в пеклі пити просить. Ми всі зійшлися в купу,— що тут робити?.. «Ходімо,— каже Стефан,— а кума Панька лишім коло копей». Пішли ми аж на сам берег ріки. Заки ми туди дібралися, заки що,— то, може, з півгодини минуло. Вітер аж землю рве з-під ніг, аж лід на ріці тріщить, а снігом б'є в очі, ніби лопатою. Господи, плота така, що хоть зараз гинь! Темно, страшно... Ми побралися за руки і їдемо напоначки туди, де чути стогнання. Дивимось,— лежить щось чорне на леду і не рушаєся. Ми надійшли — кінь посеред роздрухотаних саней. Певно, хтось з дороги схибив та перевернувся долі бережищем. Оглянули коня,— неживий. Ідемо далі,— а твій бідний Іцко лежить на леду і вже от-от, ледве стогне! Господи твоя воля! Таке нещастя на чоловіка!

Максим, оповідаючи, грів прозяблі руки над огнем і пикав люльку. Герман не плакав, тільки дрижав і поглядав скося на постіль. Йому страшно було перед тим покаліченим, кровавим, стогнучим тілом, що колись було його опікуном. Він просив Стефана і Максима лишитися з ним через ніч коло слабого, але газди всі обіцяли прийти, скоро повідвозять худобу додому. Іцик лежав без пам'яті, говорити не міг і, бачилось, не пізнавав нікого. Герман раз лише поглянув украдкой на нього. Голова була позав'язувана хустками, крізь які повиступали широкі плями крові. На бороді і волоссі скріпла кров, бекеша і сорочка кроваві, уста посинілі, очі бездушні, вираз лица страшний!

Аж десь над раном, коли буря трохи стихла, приїхав цирулик із Дрогобича і почав сварити та люгитися на селян, що бралися самі до перев'язування ран, а не знають тому ладу.

— Але ж, пане, — відповів Стефан, — таж досі був би згиб чоловік! Ми бодай що-то, а кров затамували.

— Мовчи, стара торбо! — гаркнув гнівно цирулик. — Ти відки знаєш, що був би згиб? Як ти можеш то знати?..

Стефан, хоть був на слова досить острій, змовчав а цирулик почав розглядати рани і, запевно, мусив признати в душі, що перев'язка зовсім не була така лиха, як думав зразу. При допомозі селян, котрі почали увихатися, немсв тут ішло о рятунок їх наймилішого свояка, попромивано рани, і тоді аж можна було розглянути, що таке покалічено в Іцка. Здається, падучи з високої кручі, він упав насамперед на лівий бік о острій вистаючий камінь, бо ліва рука була зламана повище ліктя, а крім того, в самім рамені була глибока рана. Відтак тіло переважилося на право, при чім Іцик покалічився о другий камінь. Цирулик побачив, що біда, і коли люди, а особливо жінки, яких зійшлася повна хата, запитали його, чи вийде Іцик, — він стис плечима і сказав, що велике було би диво, якби дожив до завтра.

Цирулик сказав правду. Іцик умер ще того самого дня, не прийшовши ані на хвилю до пам'яті. Герман не плакав на його похоронах, — його тіло все ще дрижало зі страху, від тої ночі — страх витискав усяке інше чуття. Він ночував у губицького орендаря, котрий zarazом узяв опіку над Іциковим маєтком, щоб ніби зберегти його для Германі. Герман пробув у нього до весни, не знаючи, що діється

з тим маєтком. Аж коли громада упімнулася за те діло,— орендар показав якісь рахунки, якісь Іцкові квити,— хату й огород Іцків спродано, а по сплаченні довгів лишилося для Германа 90 гульденів, які орендар віддав йому до рук. Герман з тою сумою вийшов із Губич, пішов у світ шукати щастя,— і ота сума була першою підвалиною його мільонів.

Так закінчилося для Германа супокійне сільське життя. Тепер, сидячи за писемним бюрком перед рахунковою книжкою в Бориславі, він, практичний чоловік, фінансист, небагато ваги прив'язував до наслідків, які лишило те життя в його душі. Він навіть силувався глядіти на нього згідно, звисока, шукав у голові насмішливих слів для його схарактеризування, але проте його думка раз у раз вертала до тих світлих хвиль, і, не знати чому, йому все ставало легше на серці, коли згадував губицьке життя. Він не тужив до нього, не бажав, щоб воно вернулося, але чув zarazом, що теперішнє життя, серед достатку й розкоші, зовсім не ліпше від тамтого, коли навіть не поганше. Він сам не знав, чому кожний раз при думці про Іцка й Губичі йому робиться якось так на душі, як тому, хто, блудячи в густім, темнім лісі, крутими стежками, нараз вийде на невеличку поляну, завиту ясним, сонячним світлом, заповнену теплом і пахощами цвітів. Він почав думати про дальше своє життя під вагою того вражіння, і йому бачилося, що ось він знов запускається в темний ліс, у яким йому призначено блудити без виходу, а доки, до якої цілі,— хто його зна! Йому робилось чимраз тяжче, тісніше, якось душно і лячно. Чи то від сонячної спеки, чи від вогкості в хаті — йому пробіг мороз поза плечима.

Він пішов до Дрогобича, сам не знав чого. Не було у нього певної думки про заробок, до якого при тім не мав ні вмілості, ні охоти. Кілька день він жив сяк-так за одержані гроші, але коли побачив, що гроші минаються, і подумав, що опісля він зостане зовсім без нічого, голий і голоден, перелякався дуже і завзявся — радше зараз згибати, а не кивати більше тих грошей. Розуміється, з того завзяття також не було б нічого вийшло, коли б не щасливий випадок, що показав йому який-такий заробок. В шинку, в котрім він ночував, зійшлися одного вечора якісь чорні, страшні люди. Герман зразу боявся їх, але, почувши, що бесіднують між собою по-жидівськи, надійшов ближче і став слухати. Се були самі молоді,

18—20-літні парубки, котрі завтра вибиралися до Борислава «л и б а т и» кип'ячку. Герман довго слухав їх бесіди про те «либання», але не знав, що воно таке. Він запитався одного з них, і сей відповів йому, випиваючи душком склянку пива:

— Ну, а що? Хіба ти не знаєш, що в Бориславі на всіх водах і багнах виступає чорна ропа, така, як нею хлопи вози смарують? Ну, то береться кінський хвіст, згониться ним поверх води, то тота ропа набирається на волосінь, а з неї рукою зсувається до коновки. Тото називається «либатн».

— Ну, і куди ж дівається тота ропу? — спитав зацікавлений Герман.

— Носиться сюди, до Дрогобича, тут є такі, що куплять.

— А добре платять?

— Чому ні! За коповку шістка. Ну, а як добре звиватися, та за день і п'ять коновок назбираєш. Тільки ось носити біда!..

Герман почав роздумувати над тою бесідою. Що ж, воно-то не зле, такий заробок. Хоть робота негарна, та зате легка. А платиться добре. Чому ж і йому не взятися до неї? Він рішився таки завтра йти з либаками до Борислава, і коли сказав їм се, вони пристали, тільки жадали могоричу. Герман на радощах упоїв їх пивом, щоб «обляти» свій новий стан.

Відтепер почалося для нього нове життя, зовсім відмінне від губицького. Воно ділилося на два головні місця — Борислав і Дрогобич. До Борислава либаки вибиралися на цілий тиждень, почували там — хто у місцевого орендаря, а хто в селян по шобах та оборогах. Де хто ночував, там мав також свій склад, одну, дві або й більше бочок на ропу. Налибавши повну бочку, він забивав її чопом і зачинав нову, а наповнивши дві, наймав фіру і віз свій товар до Дрогобича. Там, за окопищем, на пустім громадськім полі, була перша, примітивна дестилярня; ропу варили у великих кітлах, домішували до неї висівоків та ометиці і робили мазь до возів. Але сей інтерес ішов слабо: мазь, чим більше її роблено, тим була дешевша, і вже дехто з тих самосівних дестиляторів (сю фабрикацію зрештою вони переняли від бориславських селян) думав про те, чи не можна б інакше спожиткувати сей дивний, вонючий та легко запальний плин. Уже роблено у Львові,

в Кракові й Відні проби його хімічної аналізи, вже була чутка, що десь там, на Мазурах, якийсь пан Лукашевич, добувши в своїм маєтку ціле джерело такого плинну, спровадив десь аж із Німеччини фахового хіміка, і сей, роздививши та рознюхавши ту ропу, обіцяв йому очистити її так, що буде ясна, як вода, і буде горіти ясно і майже без диму. Жиди в Дрогобичі металися, биті ожиданкою; чимраз більше їх цікавилася бориславською ропу, і хоча ціна її все ще була невисока, то все-таки дехто, спекулюючи на непевну будучину, починав уже заглядати до Борислава, нипати по мочарах та поточинах, розвідувати у селян, чи, буває, копаючи ями чи то на бульбу, чи на що інше, не надібали більше тої «кип'ячки».

Селяни були переважно бідні, непривітні, нерозумні. «Ой так, усюди, де прокопаєш трохи глибше, добувається та проклята роп! А як не вона, то її сопух. Просмердів нам ціле наше життя. Десь бог не мав як покарати людей, то отакою нуждою. Ані одної криниці в селі не можна викопати. А іноді вибереш яму на бульбу, закопеш, усю зиму сухо, а навесну розіб'єш копець, а вся бульба плаває в ропі, як пироги в сметані. Особливо в долішній часті села клопіт з тою ропу. І де вона є, там ані збіжжя не вдаєся, ані паша ні до чого — ні трави тої худоба не пасе, ні сіна, ані соломи їсти не хоче. Нещастя наше, та й годі!»

Ось у таку пору, в хвилі перших народин галицького нафтового промислу, розпочав Герман своє либацтво. Він ішов до нього без великих надій, зовсім не думаючи, що на тих бориславських мочарах та пустирях криються джерела мільонових капіталів. Либацьке ремесло манило його головню тим, що чоловік не потребував сидіти на однім місці, душитися день і ніч у тісних, вонючих халабудах, міг блукати по полях, жити сам для себе, не дбаючи ні про кого. Інші либаки були такі самі вольні козаки, що не мали іншого пристанівку, не потребували журитися ніким, дбати ні про кого — веселий народ, невеличка молода компанія, і се також дуже подобалося Германові.

Він не без радості і не без якоїсь тихої вдяки згадує перший день своєї нової кар'єри. Був холодний маєвий поранок, коли враз із п'ятьма молодими либаками йшов стежкою поперек піль до Борислава. Вони йшли через Тептюж, лишаючи Губичі збоку. Сонце сходило над Дрогобичем і обливало кровавим світлом ратуш, костел і церков святої Трійці. Сюди ближче вилася Тисьмениця, блис-

котячи, мов золота змія, і шваркотіла в віддаленні по камінні, та так, що той шваркіт доходив до слуху, як тихий мелодійний гомін. Дуби в Тептюжі іно що зачинали розвиватися,— зате сподом ліщина шелестіла вже своїм широким ясно-зеленим листям. Вони йдуть швидко, не розмовляють, квач у кожного через плече,— хто молитву муркоче, а хто й так собі дещо співає. У кожного при боці торба з хлібом і цибулею,— се його цілотижнева пожива. Ось вони минули Тептюж, перед ними поле зелене, свіже, далі лука, замаєна цвітами, знов горбок, через який гадіною звивається стежка,— і ось бориславська кітлина. Не доходячи самого села, вони розійшлися по луках, по мочарах та поточинах: старші либаки мали вже свої певні місця, прошпортані дучки, де ропа, мов сметана, стояла на воді, і кілька її не либай,— усе стояла в одній мірі. Швидко й Герман знайшов собі таке місце, пропорпав дучку, і всі стали до роботи.

Бориславське підгір'я виглядало тоді ще зовсім не так, як тепер. Бідне підгірське звичайне село розстелювалося невеличкими купками будинків по підніжжю Ділу понад потоком. На пригірках від Бані й Тустанович були поля господарські, а нижче — луки і голе пасовисько. Але при всім тім земля була якась не така, як звичайно. Якийсь дивний сопух виходив із неї, особливо теплими вечорами. Весною, коли розтаяли сніги і зм'якла глина, чути було виразно якісь рухи в землі, щось немов тихий віддих, немов пульсування гарячої крові в глибоких, невидимих жилах. Поміж народом ходили слухи, що на тім місці, де стоїть Борислав, були давніми часами великі татарські війни, що тут поховано багато наших людей і поганих песиголовців і що трупи щороку силуються встати на світ і будуть силуватися доти, доки не прийде їх час. А тоді вони проломлять землю, розвалять весь Борислав і підуть у світ воювати. Не знали бідні бориславці, говорячи собі зимовими вечорами сесю казку, що вона аж надто швидко справдиться, що страшна підземна потвора незабаром уже прорве земну опону, розвалить їх бідне сумирне село і зруйнує дотла їх і їх дітей! А тим менше знали й гадали вони, що та потвора — то зовсім не трупи давніх рицарів, а отся гидка, чорна, вонюча ропа, що тепер випалювала їх сіножаті, а швидко мала розійтися по всім світі очищеною нафтою, тисячам на зиск, тисячам на втрату, а їм самим на горе та на руйну!

Либацькі часи! Герман і досі згадує про них з уподобою. Він швидко привик до поганого сопуху ропи і навіть полюбив його, коли переконався, що з тої ропи пливе його заробіток. Цілими днями, від ранньої весни аж поки не настануть осінні холоди, він чапить, було, над своєю дучкою та водить своїм обмащеним квачем по поверхні брудної води, якою вона заповнена. Під його руками коновка за коновкою наповняється ропою. Він либає й дивується, відки береться та мазь, що розливається по воді широкими перстнями і грає всіма барвами веселки. Він пробував копати глибші ямки в надії, що, може, добуде джерело тої мазі, але ні, джерела не було, замість мазі підходила вода, а по якімось часі — бач, на поверхні води показувалися знайомі перстені дивного олію! Герман часто говорив про се з либаками, та се були тупі голови. Їм байдуже було до того, відки що береться, аби лише плило в їх кишеню. Він заговорював із селянами, що іноді, бачачи либаків на своїм полі, заходили до них, гляділи на їх роботу або й заборонювали їм поратися тут і змушували забиратися далі. Герман, привикши в Губичах поводитися з селянами, не лякався їх сердитого виразу та вислову, заговорював їх гнів жартами, задобрював сердитих пачкою тютюну і користав із страху інших либаків та вибирав собі щонайкращі дучки. Але й селяни не знали, відки береться ропа: одні говорили, що то предковічні гнілі трупи, другі здвигали плечима і казали, що «земля потиться», та й годі.

Герман слухав, потакував, ніби дивувався, але не вірив. Він знав із досвіду, що чим глибшу дучку прокопле в землі, тим більше кип'ячки виступає на воді, і його бистрий розум доміркувався зараз, що там далі в глибині мусить бути тої кип'ячки далеко більше, мусять бути великі стави та озера, коли з них, мов шумовиння з кипучого кітла, стільки її підходить догори. Ге, якби-то ціна тої кип'ячки піднеслася, якби-то справді можна було вживати її до чогось іншого, ліпшого, ніж до смакування возів! І Герман, либаючи та слідячи за хвилюванням барвистих перстенів на воді, мріями літав далеко, але все в однім напрямі,— туди, до золотого краю багатства, достатку, туди, де «великі гроші ростуть».

Його молодість пройшла в бідності, почасти серед міської жидівської бідноти, почасти серед темних та вбогих селян. Його уява не була розвинена та здеморалізована

образами розкоші, та пишноти, та великоміського зиску. І коли його тягло до краю, «де великі гроші ростуть», то він не уявляв собі панського лінивого життя, гри в карти, пиятик та розпусти; йому марилося рухливе запопадливе життя жидівського купця, гуртівника, торговця, що висилає десь-кудись вози з великими купами якихось товарів, торгується з селянами, з робітниками, робить тижневі виплати соткам, тисячам людей, числить видатки, числить зиски, загалом — числить, числить, числить... Герман змалку любив числити. Ще мати вчила його початків числення, а Іцик був у тім добрий майстер і силкувався передати Германові свою штуку. Ось і тепер, сидячи над своєю дучкою, весь замазаний ропою, як чорт, у подраних вонючих лахах, Герман числить: стільки коновок ропи на день, стільки треба заплатити за перевіз, по стільки центів коповка, а стільки виходить на життя, а стільки випаде на місяць... Він спекулює, як би так не возити до Дрогобича, а варити мазь тут? Е, що, а все-таки мазь треба б везти на торг... а при варенні треба сидіти... не оплатиться. Або як би так мати свого коня і свій віз, простий, драбинястий селянський віз, і самому возити ропу? Що ж, на коня і на віз гроші у нього були би... можна би навіть що два дні відвозити по дві бочки... Герман числить ціну коня, воза, паші, удержання, і виходить, що се могло б оплатитися. А ще якби ціна ропи трохи, трошечки підскочила! Се був сук, на який насакували всі Германові рахунки! Се був одинокий пункт, із якого можна й треба було шукати вихідної точки, шляху до краю, де ростуть великі гроші. А ся точка довго не хотіла податися Германовим очам. Навпаки, здавалося навіть якийсь час, що тут якась глуха вулиця і ніякої вихідної точки для далекої дороги тут нема що й шукати. Ціна ропи почала падати, у дощаних шатрах за Дрогобичем перестало куритися, старий Туртельтавб, що варив мазь, почав махати руками і кричати на либаків:

— А, schwarze Jur¹ на вас! Не треба мені вашої кип'ячки! Ніхто не хоче купувати мазь! Куди я подію те, що наварив? Нехай вона вам скисне, а я не потребую!

Правда, він не покинув зовсім варити, але платив уже за коновку ропи не по шістці, а по п'ять крейцарів, та й то більші скількості брав нерадо.

¹ Чорний рік (*ідиш*).— *Ред.*

«Ка Geschäft»!¹ — подумав собі Герман і наважився покинути либацтво.

Се було восени. Либацький сезон і без того кінчився. Герман, обмивши з немалим трудом та накладом мила і навіть дрібного піску своє тіло від ропи, що за все літо насила на ньому грубою чорною верствою обридливого товщу, перебрався по-людськи і, обночувавшись в Дрогобичі у того-таки старого Туртeltaвба на Лану, вночі, коли в хаті всі заснули, при блиску лойової свічки взявся на клаптиках паперу зводити свої рахунки. Його бухгалтерія була невибаглива, вся в його голові, але до чисел він мав добру пам'ять і міг одно дороге та любе йому число ховати цілими роками, не боячись помилитися. Він числив і числив, зводив суми, відтягав і знов складав і нарешті геть по півночі загасив свічку і пішов спати, веселий та вдоволений. Його капітал не лише не розтратився, а при його зручності й хитрості виріс майже взатрое. Він за той час жив дуже нужденно й ощадно: не пив нічого, крім води, їв мало, переважно сухий хліб та цибулю, а проте чув себе сильним і здоровим, як ніколи. Йому минуло дев'ятнадцять літ, і в його нутрі щось немов перло і тисло назверх: молода сила й відвага просила собі виходу, та не знаходила його. Він довго не міг заснути, перевертався з боку на бік на своїй твердій постелі. Жадоба грошей чимраз сильніше опановувала його, чимраз частіше він думав над тим, яким би способом розбагатіти. Зимою, коли не було либацького заробітку, він звичайно наймався в Дрогобичі на якогось послугача, чи то до готелю, чи де до склепу, спекулюючи так, щоб заробити хоч стільки, щоб мати де прожити та чим прогодуватися. Тепер він забажав чогось більше. Він кинувся поміж дрібних купців, бажаючи знайти собі спільника до якогось інтересу, та при тім такого спільника, де би сам він не потребував вкладати грошей. Пригадавши собі свою давню онучкарську практику, він задумав зайнятися баришівництвом. Для дотепного чоловіка баришівництво — то золотий інтерес. Ходить собі такий баришівник по торговиці, чи кінській чи худоб'ячій, та й лиш пасе оком, хто з чим показується на торг. Чи то купець, чи продавець — ніхто не мине його рук.

— Що продаєте, газдо? Ялівку? Ну, що вам дати за тоту ялівку?

---

¹ Це ніякий інтерес! (ідиш) — Ред.

— Агій, скрутися та лізь у болото! — буркне сердитий сват.— Не бачиш, що то корова?

— Корова! О-йю! А я й не пізнав. Ну, ну, вибачайте, пані корова! — жартує баришівник. І він кидається на бідну худобину, обмацає в ній кожде реберце, кожду кістку, загляне в писок, лічить зуби, микає за шерсть, торгає за хвіст, обіздрить ноги й ратиці і відразу назначає ціну.

— Візьмете п'ять двадцять?

Селянин зразу навіть не дивиться на миршавого жидка, а на його пропозицію взяти «п'ять двадцять» хто добродушний, скаже: «Та й то гроші», а хто сердитий, то буркне часом:

— Ой, тобі би мере належалося п'ять двадцять, але цісарських, обливаних.

— Ни, що цісарських! Яких цісарських? — решеться жидок.— Я вам по правді говорю. Людську ціну даю. Ідіть по торговиці, питайте, чи дістанете більше.

І він плюне і ніби йде. За хвилю приходить другий баришівник, розуміється, змовившись з першим, знов огляне, намне, наторгає худобину, прогонить її, щоб бачити, як іде, і дає 24 або ще менше. Пізніше приходить третій, четвертий і раз у раз збивають ціну. Довкола своєї жертви вони кружать, як ворони довкола стерва, силкуються не дати їй відітхнути і отямитись, пригноблюють її настрої, а рівночасно своїм вештанням, голосним торгуванням та ще голоснішою лайкою відбивають інших, реальних купців. Бо жаден із них направду сам для себе й не думає купити: вони торгують «на запас», спекулюючи на те, що знайдуть купця, якому зараз же й відпродадуть сторговану худобину з зиском. Бо рівночасно з оброблюванням продавців баришівники пасуть очима також купців, особливо таких, що не люблять самі ходити поміж худобу та торгуватися, отже молодих дідичів, посесорів, що удають великих панів, або панських вірників, що раді би на кождім інтересі, який роблять на панський рахунок, заробити й собі хоч би невеличке «ку-ку в руку». З низенькими поклонами, з покірним та услужним лицем наближається такий баришівник до купця з запитанням:

— Що вельможний пан купує?

«Вельможний пан» потребує двох чи трьох пар ялівок або бичків на пашу, або волів до ярма, або дійних коров.

— О, я зараз вельможному пану приведу. Я вже тут

маю — ай, яй, яй! Як би навмисне для вельможного пана! Я вже сторгував для іншого пана, дуже мене просив. Але я знаю, вельможний пан будуть ласкаві мені за фатигу...

Бувають і такі пани, що, прибуваючи на торговицю, відразу кличуть до себе баришівників і заявляють їм: потребую того й того в такій і такій ціні. Баришівники кидаються на торговицю, як на полювання, торгують, купують, розуміється, не платячи, потім ведуть до пана — розуміється, худобину, а не продавця — і знов стараються виторгувати від нього якнайбільше. Та буває й таке, що пан або загалом грошовитий купець іде сам на торговицю, гонить баришівників від себе і оглядає продажну худобу. Баришівники, як собаки, слідять здалека кожний його рух, і коли побачать, що якась штука подобалась йому і він починає торгувати її і, як то буває звичайно, не може сторгувати відразу, ніби покине і відійде, знов верне і торгує і знов покине і йде далі,— вони, знаючи по торзі, що кращої, відповіднішої штуки він не знайде для себе, швидко надскочать, діб'ють торгу, дадуть продавцеві завдаток, і тоді вже покупець і добрий бариш звичайно не мине їх рук; а коли покупець упреться, то завдаток пропадає і баришівники все-таки тратять небагато: та й то звичайно вони погрозами й криком зуміють видерти свій завдаток від продавця. Оце чесне ремесло вимагає не лише зручності й несумлінності, але також значного знання психології як хлопської, так і панської, доброго горла, твердих рук та, як кажуть у Дрогобичі, «невипареного писка», себто рота, здібного без упину божитися, клясти себе й увесь світ, жартувати, брехати й підлизуватися на всі лади.

У всіх тих штуках Гершко Гольдкремер здавна, як то кажуть, з'їв муху, то й не диво, що з нього швидко міг виробитися добрий баришівник. Правда, до сього ремесла, що було властиво замкненою в собі і зорганізованою розбійницькою шайкою, не можна було братися відразу, по самій добрій охоті. Новак наскакував зараз на старих майстрів, які не залишали гаркнути йому своє грізне «зась!» А коли би такий новак упирався і хотів крутитися по торговиці на власну руку, то їм, перелетним птахам та старим бувальцям, нічого не значило де-будь у затиллі почислити йому кості та споневіряти фаціату. Гершко довго заходив несміло до тих хижих вовків, пробував знайомитися з ними, трактував одного й другого то горілкою,

то нічлігом, то тютюном, а сам тим часом нібито й не дивився в той бік, займався іншим заробітком. Він наймився у одного жидівського склепаря за продавця-рознощика: в торгіві дні набирав у нього капелюхів, кучем, хусток, люльок і всяких інших дріб'язків і йшов з тим поміж вози, по торговицях, по шинках, де п'ють могоричі та хвилево бувають щедріші на гроші. Склепар звичайно назначував ціну на всякий товар, здаючи його Гершкові до розпродажі, а що йому вдалося взяти звиш тої ціни — се його. Розуміється, що Гершко не був з тих людей, котрі для якоїсь там чесності готові самі собі шкоду робити. Він шахрував покупців і дер із них що міг, намагаючи де жартами й сміхом, де клятьбою та гарячими запевненнями, що його самого більше коштує і що він лише тому дає товар по тій ціні, аби довше не носитися і аби зробити приємність такому чесному «пане гісподар». Оце заняття давало йому можливість волочитися по торговицях і придивлятися баришівникам, виучувати потиху всі їх штуки та способи порозуміння. І чим більше він входив у їх секрети, тим більше тягло його до їх компанії. Він бачив тут золоте дно і чув себе в силі зрівнятися з ними.

Він пізнав ціну грошей у нужді, пізнав, що без них жити погано, що вони одні можуть вибавити його від тої нужди, погані й униження, які так часто мусить терпіти бідний. Поволі в його душі розгорялася страшна, гаряча, сліпа жадоба грошей, заглушувала всякі інші чуття, закривала перед його очима всі завади і манила його тільки одною метою — багатством. Він з тривогою беріг свої гроші, заощаджені в днях недостатку ще з Іцкового промислу, а потім із либацтва, рахував їх щотижня і укладав собі плани, як би найлегше і найшвидше побільшити їх.

— Слухай, Гершку! Що ти все ходиш, мов курка з яйцем? — мовив до нього старий баришівник Вольф Шпербер, якому він найчастіше робив дрібні прислуги, доносив відомості про товар і про купців, про ціни і плани поодиноких сторін, наскільки міг підслухати їх, волочачися по торговицях.

— Що я ходжу? Ech klärg!¹ — коротко відповів Гершко.

— Про що ж ти думаєш?

— Ну, як про що? Хотів би знайти який гешефт. Надокучило двигати оті дурниці. З того ледве виживеш.

---

¹ Я думаю! (ідиш) — Ред.

— А може б, ти мав охоту від того товару перейти до такого, що сам пішки ходить?

— Ой, ой, ой, чому ні?

— А маєш дещо грошей на початок?

— Та... дещо би знайшлося.

— Ну, то знаєш що? Пристань до спілки зо мною.

Гершко, не кажучи нічого, поцілував Вольфа в руку.

— Добре? — мовив Вольф, зачудований трохи такою ніжністю парубка. — Я гадав, що ти захочеш надуматися.

— Чого надуматися? Я вже досить думав.

— Ну, знаєш, наше ремесло не легке.

— Я легкого хліба не хочу.

— Та й не зовсім безпечне.

— Чень вовки не з'їдять.

— Часом і се трапляється. Ти бачиш, ми, баришівники, не ходимо люзом, а все компанією. А в нас у компанії різні люди. Ой, дуже різні. Більша часть таких, що відбували практику у криміналі. Народ твердий і прудкий. Як що до чого, не завагується і горло здушити, і ножем під ребра помацати. Та ще свої — нічого. Вкупишся в компанію, то можеш бути безпечний. Але як прийде на великих ярмарках, де гешефт іде на тисячі, збігнуться дві або й три компанії баришівників, і з Мазурщини, і від московської границі, і з Угорщини, то треба матися на бачності, ой, треба!

— Вовка боятися, в ліс не йти! — мовив Герман, твердо наважившись не випустити з рук нагоди.

— Добре, Гершку, що ти такий відважний, — мовив Вольф. — Та ще одно мушу тобі сказати. Я візьмуся ввести тебе в нашу компанію. У нас умова проста. Кождий працює на власну руку і помагає іншим, де й як може. Що заробить, то його, але по скінченню торгу йде обрахунок, і кождий дає десять процент свого зарібку на компанію до рівного поділу. Се па те, щоб один не паношився занадто, коли йому пощастить, а другий щоб не виходив голіруч.

— То добре, — мовив Герман.

— Часом добре, а часом ні. Для недотепного, незручного, для такого, що не має щастя, то воно добре, бо він, усе хоч що, то дістане. Але для щасливого та спритного, якому пощастить на торзі, то часом буває несмачно. Подумай, якби тобі вдалося заробити тисячу ринських...

— Тисячу! — перервав йому Герман здивованим окриком.

— А ти як думав? На великих товарових ярмарках у Смержу, Борині, Лютовисььках ми заробляємо часом і більше. Ну, отже, якби так тобі трафилосся, ти радо віддав би сотку на тих, що не заробили стільки або ще набрали позаушників?

— Не віддав би.

— Отже, бачиш. Часом то неприємно. А від своєї компанії утаїтися годі. Кождий добре знає, що заробив другий. Пильнують одні одних. А проте є й на се спосіб.

— Який?

— Власне те, що я хочу тобі сказати. Я приймаю тебе за практиканта до себе. Ми в компанії стоїмо за одного баришівника. Ми оба надзираємо один за одним, а що заробимо, тим оба рахуємося, а компанії з нас один пай.

— Добре так,— мовив Герман.

— Ну, не знати ще, як воно буде,— охолоджував його Вольф.— Ти ще надумайся. Я попробую говорити з компанією, чи дозволить мені взяти тебе на практику.

— Хіба може не дозволити? — з острахом крикнув Герман.

— Може. Як якого дурного хлопчища, то легко дозволяють, але розумного, дотепного парубка, то нерадо. «Занадто ситий будеш»,— говорять. Ну, та вже я якось їх уговкаю. А коли згодяться, тоді підемо оба до рабина.

— Чого до рабина?

— Ну, знаєш, то такий гешефт, що не раз і заробок і життя на волоску висить. Як я не можу у всьому спустити на свого практиканта, у всьому довіритися йому, то я мов без рук і без очей. Тоді вся спілка ні на що. Мусиш мені перед рабином дати слово,— знаєш, тверде слово, під хайрем,— що будеш мені вірний, не відступиш мене ні в яким випадку, не втаїш нічого передо мною, не будеш змовлятися ні з ким против мене, в цілій компанії будеш знати тільки мене і нікого більше.

Вольф промовив ті слова з таким притиском і так дивно впер свої очі в Германове лице, що сьому аж мороз пішов поза плечима. Та проте його практичний змісл узяв швидко верх над острахом.

— Добре, реб Вольф,— мовив він,— але що ви мені дасте за се?

— Заробиш ти своїми грішми, то твої дві часті зарібку, а моя третя; зароблю я своїми, мої дві часті, твоя третя;

а коли гроші складаємо оба, то в такій пропорції ділимо й зиски.

— Добре. Пристаю на умову. Моеї вірності можете бути певні. Але яке мені запевнення?

— Яке слово ти перед рабином даси мені, таке саме я дам тобі. Добре?

— Добре.

— Ну, а тепер ходи заплати обід і гальбу вина на згоду. Минуло кілька тижнів, і Герман із либака зробився баришівником. Компанія прийняла його за оплатою п'ятьох ринських на загальну почесну, а рабин так розумно і досадливо промовив їм до сумління, що Герман, даючи Вольфові слово на вірність, аж розплакався. Вольф уважав се за добрий знак і почав з Германом проходити практичний курс товарознавства. Він оповідав йому про різні прикмети коней і іншої худоби, учив його, як оглядати та випробовувати кожду штуку, як пізнавати вік по зубах, хід, силу, швидкість, робучість, як віднаходити утаєні хиби і, з другого боку, утаювати у продаваній скотини хиби так, щоб звичайний покупець не міг їх пізнати. Він оповідав йому про ціни і способи торгування, характеризував панів, попів, селян та різнородних окупців і продавців, оповідав про славні ярмарки на коней в Улашківцях, на вівці в Косові та Кутах, на худобу в Сучаві та Голомуці. Всюди він бував, усюди зазнавав різних пригод, де заробляв, де тратив, і виніс із того шумного та різнобарвного життя не золото, не срібло, а стару полатану бекешу, пару брудного шмаття і голову, мов напаковану торбу, повну найрізніших досвідів, смішних і страшних пригод, знання світу й людей, самих таких скарбів, що не давали ніяких процентів і зовсім не забезпечували його рудої голови на старість та на випадок хвороби.

— Гершку,— говорив він не раз до свого практиканта, коли мандрували з міста до міста або ночували де-будь у коршмі, поки надворі свистав вітер та хляпав рясний дощ, наводячи тоску на душу,— Гершку, дивися на мене, старого дурня! Вчися у мене ліпшого розуму, ніж я його мав.

— Ви не дурень, реб Вольф,— мовить Герман.

— А що ж, як не дурень? Чого я доробився?

— Ви не мали щастя.

— Може, й правда! — мовив Вольф, похиляючи руду голову на груди.— Так мені не раз здається, що я ще ма-

ленький і виходжу з батькової хати,— а наша хата стояла серед поля так, як і отся коршма. Виходжу з хати, а сонечко світить так ясно, надворі так тепло, запашно. І я дивлюся кудись у далечінь — далеко-далеко! І так мені чогось солодко дивитися, хоч там, звичайно, нічого не видко, крім темного лісу десь на краю обрію. Та ні, то не темний ліс,— здається мені,— то темна хмара, і вона не стоїть на місці, а суне супротив мене все ближче й ближче. Вона не страшна, не гуркоче громами, не моргає блискавками, а наближається, мов якась люба загадка. Нараз вона розчиняється, мов поли широкого кафтана, і в тім отворі робиться ясно. Я дивлюся в ту ясність і бачу в ній нібито нашу хату, але чисту, вибілену, високу, з ганком і блискучими вікнами. А довкола неї не голотеча, не гнилі баюри, не поламані плоти і п'яні гої, а зелена мурава, крислаті дерева, покриті то молочним цвітом, то рум'яними яблуками. А на ганку стоїть дівчина — ніби моя мама, а дівчина — така гарна, чорноока і рум'яна, як і ті яблука, і махає до мене білою-білою рукою, і кличе очима, устами, але без слів. А в мене серце б'ється так любо, рветься до сеї гарної хати і гарної дівчини; я пере-скакую через перелаз і біжу в поле, біжу до неї. Стежка веде мене в достиглі жита; ясна хата і гарна дівчина ще-зають мені з-перед очей, але то лиш на хвилю,— думається мені. Отсею стежкою я зараз перебіжу лан і вибіжу на луку, а там уже близенько! І біжу. Але лан тягнеться щось дуже довго, стежка звивається то в сей бік, то в той, мивши жита, я входжу на якісь мокравини, між лози, очерети, далі в ліс... Стежка крутиться, далі щезає під моїми ногами. Гарна хата і гарна дівчина не раз іще привиджуються мені, але все якось далі, далі, менше ясно. Здається, немов я йду до них якоюсь безмірно крутою та обхідною дорогою і нарешті зовсім трачу їх з очей. Отсе була моя доля. Що то помогло, що я все йшов і йшов, поспішав, мучився, коли стежка не та! Замість гарної хатки й гарної дівчини гульк — аж і могила перед тобою!

— Ну, ну, ще вам далеко до неї,— потішав його Герман.— А хто знає, може, ваша доля таки ще не перестала дожидати вас на ганку того гарного дому?

— Ой, уже! Старого, дихавичного баришівника! Нехай дожидає молодших. От хоч би тебе!

П'ять літ проходив Герман з Вольфом по Галичині, бував на всіх більших ярмарках, познайомився добре

з баришівницьким ремеслом і заробив дещо грошей. Із тих, що наскладав із либацтва і дістав у спадку по Іцкові, він не стратив ані шеляга; навпаки, доложив до них іще пару сот ринських. Вольф пару разів говорив йому, щоб ішов на баришівництво на свою руку і розстався з ним, але Герман не хотів; йому корисніше було бути ніби Вольфовим підручним і платити о половину менше на компанію. Кілька разів Вольф, дізнавшись, що Герман має зложені некепські, як на початок, гроші, радив йому шукати якого іншого заробітку, заложити склеп або взятися торгувати худобою на власну руку. Герман і того не хотів, хоч і не зарікався. Він оглядався довкола, розпитував, шукав якогось корисного гешефту. Якась таємна сила все тягла його до Дрогобича; він розвідував потиху, що чувати в Бориславі, і все неначе ждав чогось незвичайного, дивного, що мало раптом і доразу змінити його життєву течію.

Було літо. Наближалася спасівська ярмарка в Лютовиськах. Вольф, не знати чому, йшов на ту ярмарку з великими надіями. Герман також був рад, бачачи, що Вольф у такім рожевім настрої. Вони їхали до Лютовиськ заздалегідь, від села до села, okazіями, іноді йшли пішки навправці, особливо в горах, де звичайно тяжко дістати фіру. Пробиралися з Самбора на Турку, відси знайшли фіру до Лімни, а відси через верх пішли на Біберку до Лютовиськ. Уже від самої Турки всі дороги, всі гірські стежки роїлися то пішоходами, що чи то йшли на ярмарок голіруч, бажаючи щось купити, чи то гнали на продаж худобу, то верхівнями, головно жидами, факторами, баришівниками, сільськими орендарями та згінниками, що торгували худобою, орендували випаси та полонини. Ішли з далеких гір, аж від Сколього та Смержа, і з долів, аж із-за Самбора, від Рудок, від Перемишля та Лежайська, з сього остатнього головно за вівцями або вовною. Дуже багато йшло угорських русинів, яких можна було пізнати по широченних, мов жіночі спідниці, штанах і не менше широченних шкіряних чересах. Цілими купами йшли цигани, з голосним реготом та шваркотом окружуючи невеличкі однокінки, де на купках брудного фурфантя сиділи купки чорних, як сажа, та майже голих дітей, а жінки одні поганяли конину, а інші догори попихали скрипучу колісницю.

Був пред'ярмарочний день. Пообідавши в лімнянській коршмі, Вольф і Герман пустилися пішки через верх, щоб на вечір стати в Лютовиськах. Сонце звернуло вже добре

з полудня, коли вони, перейшовши невисоку гору, стали на другім її боці, в Біберці, над берегом Сяну. І тут вид був не менше оживлений та різнобарвний. З усіх гір, з усіх плаїв, усіми стежками йшли, їхали, неначе річками плили, ярмаркові. На всіх бродах Сяну люди, воли, вівці: одні бредуть через ріку, звільна ступаючи з каменя на камінь, по коліна в воді, що б'ється і бризкає довкола голих ніг, мов розтоплене скло; інші поять свій товар, миють волів від дорожньої пиляки. Ще інші попасають де-будь край дороги, держачи свою худобину на воловодах, або сидять самі на мураві, курять люльки, закусують, гуторять.

— Здається, гарний буде ярмарок,— раз по разу повторяв Вольф, минаючи оті групи.— Давно вже не було такого згону.

— Коби лише на купців був урожай,— мовив замислено Герман.

— Надіються кількох багатих панів аж із Поділля, що хотять купувати воли на брагу,— мовив Вольф, а потім додав: — Се не для нас пожива. Їм треба волів худих і дешевих, а тут переважно згонять випасені в полонинах. Такі воли на брагу недобрі. От якби прибули віденські купці, такі, що зараз купують на заріз, то на таких нашому братові найліпший заробок. Такий купець платить від ваги, а почому сторгував баришівник у бойка, се йому байдуже. А на кільку суму баришівник дожене йому худоби, від такої суми платить йому процент. Можна не раз і при тім ошукатися: торгуеш на око, худобина показна, а прийде до ваги, а вона легка, і ти мусиш доплатити, бо купець більше не дасть, а скидатися торгу не хочеш, щоб не розсердити його. Особливо ті угорські воли з великими рогами, ті кайли, часто бувають такі ошуканці. Се пуста худоба, і до роботи слаба, і на вигодівок недобра, а на око показна. Але наші гірські барни та полові, то найліпші. На них звичайно баришівник має подвійну користь.

Отак міркуючи та розмовляючи, Вольф і Герман, не кваплячися, на вечір зайшли до Лютовиськ. У Вольфа тут був знайомий орендар Сруль-Лейб; тут оба баришівники заночували, тут зібрали зараз-таки щонайпотрібніші відомості про завтрашній ярмарок. Справді, ярмарок заповідався незвичайно великий. Уже надвечір у Лютовиськах панувала велика тіснота, а вночі довкола місточка, майже від самої Чорної, скрізь попри дороги запалали огнища;

там ночували під голим небом тисячі ярмаркових зі своєю худобою, бо в місточку не було для них ані стаєнь, ані заїздів.

Покріпившись та відпочивши трохи з дороги і вислухавши орендаревих новин про ярмарок та про важніших купців, що поприїздили до Лютовиськ, Вольф не втерпів; велівши Германові сидіти в хаті і не признаватися ні перед ким, що він баришівник, сам він побіг у місто. Вернув досить пізно. Герман сидів у ванькирику при лойовій свічці і дрімав. Вольф з незвичайно оживленим лицем ухопив його за плече, потермосив ним і запитав:

— Гершку, вечеряв ти що?

— Вечеряв.

— Добре. Лягаймо спати. Завтра жде нас велика робота.

— Яка робота?

— Що питаєш, як дурень? Великий ярмарок, то баришівникові велика робота. Спи, бо завтра збуджу вчасно.

Вольф не хотів говорити Германові нічого більше, боячися, що сей не засне під вражінням його новини. А новина була немала. На ярмарок приїхала компанія віденських купців, як казали, з великими грішми, і Вольф явився до них перший, предкладаючи їм свої услуги. Один купець знав його з давніших літ і зарекомендував іншим. Купці мали намір купити хоч би й 500 щонайкращих і найтовстіших волів,— се було 1847 року, і заряд армії запотребував незвичайної маси м'ясних консервів, бо надіялися війни. Вольфові обіцяли по 5 процент баришівного від ціни кожної штуки. Коли добре завинутися та убігти інших баришівників, можна було заробити гарні гроші.

Другого дня Лютовиська представляли незвичайний вид. Мов повінь, що напливає з усіх боків, так від самого ранку заливали, затісняли, затоплювали череди, ряди, полки волів, коров, овець усі шляхи, вулиці, площі і навіть подвір'я домів у місточку. Коли в церкві почалася відправа, вже ціле місточко було повне худоби, так що пройти вулицею або площею було майже неможливо; на дорогу, яка звичайно вимагала десять мінут часу, тепер треба було цілої години часу і незвичайної праці та обережності, щоб протиснутися поміж густо збитими волами, уникнути їх ратиць та рогів. Зате по хребтах та карках волів можна було вигідно і швидко прошпаціруватися вдовж і поперек Лютовиськ від кінця до кінця. Рик худоби, гоїкання

погоничів, бляння овець, гармидер торгів клетотили в повітрі і гули здалека, мов кип'яток у величезнім казані.

А на площі, що заступала місто ринку, було серце тої великої потвори, осередок того клетоту й життя. Там стояла дощана буда, в якій урядував комісар. Відси, мов проміння з огнища, йшли в різні боки жандарми, помахуючи когутячим пір'ям на капелюхах та поблискуючи багнетами. Вони мали робити порядок на торговицях, лагодити спори, арештувати злочинців, яких серед такого збіговища все буває немало, і що пару годин здавати рапорти комісарові. Під піддашком тої самої буди, в безпосереднім сусідстві комісара, позаймали на дощаних лавах місце багаті купці, час від часу приймаючи рапорти від своїх факторів. Тут же, під ослоною міської поліції, стояла також велика худоб'яча вага, привезена сюди одиноко для вигоди чужих купців; звичайно на гірських ярмарках обходяться без неї: і бойко, і баришівник купують худобу без ваги, на око, оцінюють її вартість по тридцять трьох містичних знаках, так, як колись єгипетські жерці пізнавали святого Апіса.

Вольф і Герман від самого ранку кидалися, як мухи в окропі, вибирали щонайкращі штуки, торгували, давали завдатки та й усе лиш до ваги, до ваги! Ані одної штуки з тих, що вони доставили до ваги, не забракували їм купці — навпаки, були дуже задоволені і платили. Баришівникам щастилося; майже на кожній штуці заробляли коли не по десятці, то по п'ятці, а на деяких то й по двадцять або й по п'ятдесят ринських. Ішло їм, як з води; оп'янені своїм щастям, вони дедалі вже мало й торгувалися, підбивали ціну, певні й так свого зиску. Цілий ярмарок заворушився. Вольф бігав, мов у гарячці, не тямлячи, що діється довкола нього. Герман і собі ж бігав, але, своїм звичаєм, обережно, озираючися. Він дивувався, що не здибає на ярмарці ані одного знайомого баришівника, нікого з їх компанії. Нарешті, здибавши Вольфа, звернув на се його увагу.

— Реб Вольф, що се таке, що нема нікого з нашої компанії?

— Нема нікого? — жажнувся Вольф, та по хвилі зареготався: — Тим ліпше для нас! Не буде з ким ділитися виском.

З тим і розійшлися в ярмарковій сутолоці. Та Германові було якось моторошно. Кілька разів, коли, сторгувавши якусь гарну штуку, давав задаток, він бачив, як

якісь незнайомі жиди позирали на нього скося, шептали щось проміж собою та все назирці йшли за ним. Але ярмаркова гарячка швидко брала верх. День був ясний, парний, довкола маса народу, то й страх не чіпався чоловіка, тим більше що й жандарми то сюди, то туди снували серед юрби.

Надійшов вечір. Вольф і Герман доставили до ваги не менш як 200 штук щонайкращих волів, ціною мало що не на 30 000 ринських. Купці тут же при вазі відчислили Вольфові баришівне за всю суму, цілих півтори тисячі ринських; але він мав у своїм гаманці з котячої шкіри ще звиш три тисячі, зароблені на торговій ціні. Фортуна таки раз усміхнулася йому! Він заховав гроші і озирнувся довкола. Біля нього стояв Герман, також радісно всміхаючися.

— Ну, що, Гершку,— мовив радісно Вольф,— правда, що добрий ярмарок у Лютовиськах? Коби ще завтра хоч половину того заробити, що сьогодні.

Та Герман нараз зблід і сіпнув його за рукав. Він побачив, що довкола них чимраз ближче товпляться ті самі незнайомі жиди, що так часто пасли його очима весь день.

— Реб Вольф,— шепнув він якось незначно своїйому патронові,— ви знаєте отсих жидів, що придивляються нам збоку?

Вольф стрепенувся, зирнув незначно довкола і стиснув Германа за рамя.

— Хлопче,— шепнув він,— буде лихо з нами! Треба нам пильнуватися. Се баришівники з-над російської границі. Вони пізнали мене. Я їм перебив торг, то тепер вони не дарують мені.

— Ходімо додому! — шепнув переляканий Герман.

— Який тут у нас дім? Нам тут не можна ночувати. Вночі вони майстри. Мусимо втікати.

— Вночі? Куди? — ще з більшим переляком прошептав Герман.

— Не бійся,— мовив Вольф.— Стараймося лише тепер висмикнутися з міста так, аби нас не побачили. І не гостинцем нам іти, не стежкою, а якнайшвидше в ліс. Бачиш он той ліс на горі?

І він показав Германові очима так, що здалека й незначно було.

— Там на краю велика обпалена смерека стоїть, а під нею криничка. Поспішай туди одним боком, а я другим.

Там жди на мене, якби ти прийшов борше, а як я прийду борше, то я зажду на тебе. Знак — три рази легенько свиснути, мов нічний птах, пам'ятай!

І вони розсталися в сутолоці. Герман протискався з трудом поміж худобу, удавав, що оглядає ще воли, колесив сюди й туди, аби змити увагу тих, що могли слідити за ним, але швидко переконався, що за ним не слідить ніхто. Вибравшись з найбільшої сутолоки, він збочив з вулиці, шмигнув крізь одні отворені сіни до огороду, відси в коноплі, а вибравшись на поле, подався навпростець під гору, де недалеко чорнівся край лісу, вказаний йому Вольфом. Герман не вийшов, а майже вибіг на горб, хоч сей був досить прикрий, і, зупинившись під крислатою грушею, що стояла на межі, та притулившись до її грубого пня так, щоб його здалека не було видно, оглянувся довкола. Сонце вже клонилося до заходу, з дерев і гір лягали довгі тіні і закривали долини. Перед Германом унизу, в широкій кітловині, лежали Лютовиська. Половину місточка закрила вже тінь від далекої, покритої лісом гори Чорної; та й другої половини було мало що видно, крім найближчих домів, бо над місточком висів густий сивий туман куряви, з тої куряви йшов глухий клекіт та рев, мов від великого водопаду. Мов тріски розбитого корабля, які розбушована вода викидає тут і там на берег, видно було на стежках і шляхах довкола місточка то одиноких кінників, возових та піших, то цілі валки та купи, які звільна тяглися до місточка, то з місточка. Переважно вертали з місточка ярмаркові, зробивши своє діло, дехто гнав закуплену худобу, на возах діти свистали в закуплені в місті свиставки, калатали глиняними брязкалами, а парубки, звисивши ноги через низенькі полудрабки возів, вигравали на сопілках. Та голосніше від тих брязкал, свиставок та сопілок вигравали самі вози, ті маленькі бойківські, звичайно волами тягнені возики, яких властителі звикли хвалитися тим, що в їх возі нема ані одної частинки, ані одного цвяшка залізного. Оті старосвітські щиродерев'яні машини, сунучися помалу догори на немазаних колесах, видавали протяжні, меланхолійні тони, подібні до кигикання чайки, які мешканці Підгір'я звичайно перетолковують на слова: мааа-зиии! мааа-зиии!

Герман довго непорушно стояв під грушкою, пильно вдивляючися в ближче й дальше околом. Дорогою й стежками снували люди, селяни, жиди, але нічого підозреного

не було видно, нікого такого, хто б слідив за ним, зупинявся, роздивлявся, шукав чогось чи когось очима. У нього сильно билось серце в грудях, почасти від втоми, почасти зі страху. Він ніколи ще не бачив на Вольфовім лиці такого виразу тривоги, як сьогодні. Значить, тут насправду щось погано, їм грозить якась небезпека! І він знов придивлявся місточку, прислухався його клекотові, силкувався коли не очима, то бодай думкою проникнути ту сіру хмару, що в своїм лоні крила якусь небезпеку для Вольфа й для нього.

А тим часом він почув голод і спрагу. Він пригадав собі, що від самого рана не їв нічого, крім одного обарінка, який між одним і другим торгом купив за 4 крейцари у перекупки і з'їв на бігу. Ніздрі й горло у нього були повні пороху і пекли, мов посипані приском; лише незвичайне зворушення, ота ярмаркова гарячка сього дня держала його досі на ногах; тепер він чув, що сили опускають його. Його клонило на сон, тіло отяжіло від втоми, голова тяжіла на плечах, як довбня, і замість недавнього остраху в душі почало перемагати якась обридження та знеохочення.

«Вольф викивав мене! — думалось йому. — Велів мені, як дурному, бігти під ліс, драпатися чорт знає куди, а сам, певно, забрав гроші та й драпнув у інший бік, аби не ділитися зо мною. Мене напудив чужими баришівниками, а тепер, певно, сміється в кулак!» — І вже думав вертати назад до Лютовиськ. Та йому пригадалося, що Вольф велів йому ждати коло кринички під великою обпаленою ялицею, і згадка про криничку змінила його намір. Йому страшенно хотілося пити. Глянув під гору, в той бік, де був ліс, і побачив, що до великої обпаленої ялиці було навпрість через поле не більше як двісті кроків, що правда, досить прикро під гору. Що під тою ялицею б'є нора, видно було здалека по тім, що від неї зеленою тасьмою вниз тягся поперек піль невеличкий яроч, зарослий корчами та лопушшям. Герман, не надумуючися довго, кинувся через вівси йти до тої ялиці.

Як се часто лучається людям, що не привикли ходити по горах і не вміють оцінювати гірських віддалень, Герман порядно помилився. Те, що йому видалося віддаленням не більше 200 кроків, вимагало насправду більше як півгодинного напруженого ходу. Герман станув на місці мокрий, як митка, задиханий, змучений — властиво не станув, а впав, мов горстка, під ялицю, ледве дишучи. Лежав

так добру хвилю горілиць, не маючи навіть настільки сили, щоб устати і пройти кілька кроків у деберку та напиться чистої холодної води, що дзюрчала з-під величезного пня старої ялиці і, стікаючи вниз по камінцях, дражнила його слух своїм солодким дзюрчанням. Він лежав, випростувавши змучене тіло на м'якій мураві, і дихав, швидко, глибоко дихав. Уже збирався з силою, щоб устати і напиться води, коли нараз почув ось тут над собою чи під собою не то шепіт, не то приглушене хрипіння:

— Герш, ти тут?

Герман стрепенувся і зірвався на рівні ноги. Він не бачив нікого.

— Хто мене кличе? — промовив він так само стисненим голосом.

— Я, Вольф! Не стій! Зігнися і ходи сюди!

З напрямку, відки йшов голос, Герман переконався, що Вольф був у ярку коло джерела і, очевидно, тим ярком доповз сюди з самої долини, коли Герман, стільки разів озираючися довкола, заким зайшов сюди, не бачив його. Він схилився і, майже рачкуючи, зіскочив у ярк. Вольф був блідий, обтисканий реп'яхами та бур'яном; шапку мав у кишені, а широкою долонею обтирав собі піт із чола.

— Шукають нас, як пси. Розбіглися на всі боки за нами! — шептав він до Германа, ледве переводячи дух. — Боюся, що бачили мене, як я викрадався з міста.

— А може, в місті було б нам безпечніше? — мовив Герман. — Там жандари.

— Що нам допоможуть жандари? Адже не будуть усю ніч стояти коло нас. А ті жиди, то такі люди, — ой, ти не знаєш, що то за люди! Сруль-Лейб, — знаєш, той, де ми ночували, — шепнув мені украдкою: «Вольф, утікайте! Страшенно злі на вас, змовляються на ваше життя».

— І чого вони хочуть від вас? — з острахом мовив Герман. — Що ви їм винні?

— Вже що я їм винен, то я знаю і вони знають, — мовив Вольф. — А ще сьогодні ми перебили їм торг. Не дарують вони мені, та й тебе коли зловлять, то буде біда. Але нехай буде що буде, грошей наших не дістануть.

І він виставив голову з ярка та почав роззиратися довкола.

— Мишкують за нами! — шепнув Германові. — Ади, бачиш?

Герман, і собі ж прилягши до землі, висунув голову з ярка і побачив на одній стежці невиразну людську постать, що йшла досить швидко в напрямі до них. Глянувши в другий бік, він побачив другу подібну постать; у третім місці видно було третю. Всі вони йшли з різних боків, манівцями, і всі, немов змовившись, стягалися на горб, на якому в укритті сиділи Вольф і Герман.

— Бачиш? — шептав Вольф. — Добрий нюх мають, собаки. Мусив їм хтось доповісти, що бачив тебе. А може, й із них котрий бачив, як ти йшов півперек поля.

В тій хвилі знизу, де кінчився яр, що починався у стіп ялиці, дався чути голосний свист; темні постаті, що з різних сторін ішли в напрямі до краю лісу, відповіли таким самим свистом. Не було ніякого сумніву, що облава розпочалася.

— Чуеш? — шепнув Вольф до Германа. — Годі нам тут ночувати, треба тікати до лісу, і се найнебезпечніше. Якби ми могли посидіти тут іще з годину, то вже би стемнілося добре, але вони будуть тут за малої півгодини. Мусимо тікати зараз, повзком, від ялички до ялички, від корча до корча, пски не впадемо в лісову гущавину. Але гові! Що буде то буде, наші гроші не сміють дістатися в їх руки.

І він, не кажучи нічого більше, протягнув Германа кілька кроків униз яр. Там, високо над потічком, із обі-рваного берега вистирчала велика кам'яна плита. Вольф скочив до неї, витягнув при її боці одну каменюку зі стіни; за каменюкою була невеличка ямка, — видно, що ся схо-ванка знана була Вольфові здавна. Він одним рухом руки розперезав із себе свій черес із котячої шкіри, туго напханий банкнотами, зложив його в клубок, запхав у ямку і засунув камінь назад так, що ніяке око не добачило би, що камінь був свіжо рушаний.

— Бачив? Трафиш на місце?

Герман кивнув головою.

— А тепер ходімо щодуху! Аби до лісу!

Ще раз визирнули з ярка; облава бережно наближала, але була ще досить далеко. Герман і Вольф поповзли майже рачки догори горбком від великої ялиці до лісу. Коло великої ялиці було декілька малих смерекових та ялівцевих корчів, і тут можна було сховатися. Але далі, між лісом і тими корчами, була пуста прогалина. Бережно повзучи, висунувся на ту прогалину Вольф, але, ледве

зробив кілька кроків, збоку почувся різкий уриваний свист. Такі ж свисти відповіли йому з інших боків.

— Побачили мене, злодюги! — крикнув глухо Вольф, обертаючися до Германа. — Біжать за нами. Бігаймо й ми! За мною!

І він, піднявшись на ноги, скочив до лісу, мов сполошений дикий кіт. Герман шмигнув за ним.

— Куди нам тікати? — шептав Герман, у якого серце билосся сильно.

— В ліс, у ліс! Тут яр глибокий. Там нелегко їм буде знайти нас.

Затріщало сухе ломаччя під ногами втікачів. Лісова темрява проковтнула їх.

У Германа ще й досі тремтить шкіра і тривожно б'ється серце при згадці про сю ніч, проведену разом з Вольфом у темнім глухім лісі, в вогкім та холоднім яру, під якимось вивертом, що, може, вчора був леговищем ведмедя, а за своєю перегнилою корою ховав гадюку. Хоч голод і втома страшенно докучали йому і, мов олов'яна шапка,гнули додолу його голову, та проте страх був дужчий, і він не заснув тої ночі ані на хвилину. Та й не диво: свисти їх переслідників не втихали всю ніч; вони не запускалися далеко в ліс, де в п'ятмі не могли би побачити нічого, але позаймали становища на різних точках так, що куди б не пробували вишмигнутися їх жертви, всюди мусили б попастися їм на очі. Судячи по свистах, які чути було з різних точок, переслідників було, може, шість, може, вісім; можливо зрештою, що їх було менше і вони ходили з місця на місце по краю лісу.

Щастя, що ліс, вихопившись широким трикутником аж над Лютовиська, широкою підставою того трикутника притикав до другого, далеко більшого лісу, що вкривав широкий майже на милю верх гори Чорної і тягнувся відси неперерваною масою далі на південь, понад Ступосян, до Волосатого і аж до Бескида, до угорської границі. На сьому Вольф і оснував свій план утеки.

— Слухай, Герш,— шептав він Германові вночі, туплячи його до себе, як рідного сина,— нам треба буде розстатися. На якийсь час, розуміється. Ті собаки не дадуть мені спокою, я їх знаю. Я мушу тікати на Угорщину.

— Я піду з вами,— мовив Герман.

— Ні, недобре буде. Одному легше тікати тими лісами, а двом не вигідно. А тут головна річ— поспіх і тиша. Ти

мушиш утікати в противний бік. Тобі легше сховатися, те бе вони не знають, сьогодні перший раз бачили. А я старий знайомий та й дався декому з них узнаки. Отже, скоро лиш трошечки зачне сіріти, так що можна буде хоч дрібку бачити в лісі, біжи вниз отсим яром. Обережно, щоб тебе не побачили, старайся дійти до села, а там уже міркуй як знаєш і забирайся з сеї околиці. А я побіжу на Угорщину. Знаю стежки і надіюся дістатися безпечно. Коби лиш тут прошмигнути на Чорну, а там нехай цілують мене!.. Вони тут будуть іще крутитися якийсь час. Хіба за місяць можна буде показатися нам тут,— тоді вони заберуться вже на інший ярмарок. Отже, слухай. За місяць приходи до Лютовиськ, до Сруль-Лейба, знаєш, і запитай його про мене. Я дам йому знати. Якби він не знав нічого, то знак, що я вже не верну. Тоді всі гроші, сховані під каменем,— твої. Забери їх і бувай здоров!

Вольф поцілував Германа в чоло. Сей не то зі зворушення, не то зо страху та з голоду розплакався. Він цілував Вольфа в руку, на яку капали його гарячі сльози.

— Ти плачеш? — мовив Вольф.— Не плач! Я говорив тобі, що наш заробіток небезпечний, а найбільше тоді, коли нам усміхнеться фортуна. Не забудь, що я тобі сказав, і майся на бачності!

Свисти почувлися якось незвичайно близько них. Вольф стрепенувся.

— Вже світає. Видно, наші собаки шукають нас по лісі. Нема коли дождити дня. Гайда в дорогу!

Він іще раз поцілував Германа і щез, зашелестівши між корчами, мов дикий звір, що продирається крізь гущавину. Герман, притулений до виверту, видний хіба для сов'ячих очей, довго слухав, запираючи в собі дух, але, крім звичайних лісових шелестів та журкотання потоку вниз, не чув нічого. Аж свист, що почувся, здавалось, ось-ось над його головою, виполошив його з німого наслухування. Не було ніякого сумніву: погоня була вже в лісі, шукала за ними. Правда, наразі не було безпосередньої небезпеки, щоб хтось, ідучи горою понад яром (а там, очевидно, був той, що свистав), міг побачити його в темнім ярі, та й ще схованого за вивертом. Але за якої півгодини се могло змінитися: розвидніється, і тоді все пропало.

Міряючи вухом здогадне віддалення того, що свистав, від його становища, Герман міркував, що він відділений

від нього простором яких сто кроків. У гірському лісі; а ще вночі, коли бігти не можна, се віддалення значне. Коби лише не було засідки на краю лісу, там, де яр виходить на вільне поле, то втекти було би зовсім легко. Та Герман навіть не думав довго: свист у лісі був для нього, мов батіг для коня. Він так привик у трудних хвилях покладатися на Вольфів досвід та знання обставин, що й тепер ані не думав укладати іншого плану,— лиш обережно, мацаючи руками перед собою, подався вниз ярмом, за течією невеличкого потічка, що плив по його дні і своїм журкотом глушив шелест його кроків.

Ішов так, може, з півгодини і, судячи по страху, якого наївся за той час у самоті, судячи по труді, якого зазнав, був певний, що уйшов з десять миль і що сей яр якийсь безконечний. Направду ж він уйшов не більше як сто кроків. Свисту погоні не було чути,— мабуть, пішла в інший бік. Та ось він побачив, що над ним небо починає сіріти, дно яру клониться сильніше вниз, і, вийшовши з-поза якогось закрута, він побачив нараз перед собою немов широку отворену браму або велетенське вікно; крізь той отвір у лісовій пільмі видно було сіру мряку, що залягла дальшу, безлісу долину, а десь далеко, над морем мряки, видно було інші, лісі, безлісні гори. Значить, ліс тут кінчився. Тут треба бути обережним, щоб не наскочити на ворога! Герман стишився, притулився до крилатого бука, що ріс звішений над глибоким дном яру, і почав уважно слухати та проникати зором у грубу лісову сутінь, яка лиш ген-ген рідла, мов величезне решето, в якому ока були з сірого світла літнього досвітку.

Герман пройшов трохи швидше ще кількадесят кроків, потім поповз рачки горі стрімкою стіною яру, чіпляючися за корчі диких малин, що стояли тут густою лавою, і, не виходячи з малинника, силкувався роздивитися довкола по лісі, чи не побачить якого ворога. Нікого не було видно. Вид вільного поля, так недалекого, і сіре ранне світло заспокоїли його, прогнали його страх. Не вилазячи з малинника, він пішов корчами по краю лісу, поки не вийшов на кінець. Тут була толока, ще пуста, похилена до півночі. Внизу плила якась річка, за нею була вузька сіножать, стояли копиці та оборogi, повні сіна, а далі піднімалася знов гора, шмат лісу і лисий високий верх. Ані села, ані хати, ані живої душі. У Германа щось стиснуло за серце; почуття самоти серед величезної гірської природи вдарило

нараз холодною хвилею на його душу. Йому хотілося плакати.

Та нараз десь далеко, на краю лісу, почулося різке, протяжне: фі-і-і!

Герман зирнув у той бік, відки йшов свист: не видно нічого. Та в тій хвилі з противного боку, здавалось би, ось-ось близько нього, почувся грізний окрик:

— Стій!

Не було часу озиратися. Герман як стояв, так скочив до яру, злетів аж на саме його дно в густі корчі і, знайшовши там стежку, втоптану овечими ратицями, погнав нею вниз. Се все було мов сон, мов привид. Він навіть не міркував ясно, що з ним діється, чим грозить йому стріча з незвідними переслідівниками, — він біг. Та ось яр скінчився, береги його, що досі ховали Германа в захисті своїх корчів, мов на зло йому розступилися, корчів не стало, і Герман опинився недалеко вівчарської колиби, що стояла на сплеховатій безлісній площині, біля обгородженої овечої кошари. Сам того не тямлячи, Герман пробіг яром досить значний простір, доброї півмилі, пропустив біля себе овечу отару, що йшла толокою вгору до лісу, з дзвінками, блянням кількох сот овець, гавканням псів та гойканням вівчарів; він не чув, не завважив того всього, прошмигнув яром, мов мищ; навіть собаки не завважили його.

Побачивши слід людського житла, Герман урадувався, як рідному батькові. Не надумуючися, він побіг до колиби. Довкола неї було пусто, погоні здалека не видно; з колиби, одначе, курився дим — знак, що там сидить хтось живий.

Боячися своєї тіні на чистім полі, Герман прожогом вбіг у колибу. Там біля огнища сидів патлатий бойко середніх літ, старший над вівчарями, так званий «бац», і латав шкіряні ходаки.

— Добрий день вам! — мовив, ледве дишучи, Герман.

Бойко не відповів, але звільна підвів голову і змірив задиханого обшарпаного жидка своїми сірими очима.

— А тобі що? — запитав. — Чого так задихався?

— Йой, таточку, гонять за мною! Сховайте мене.

— Хто гонить? За що?

— Не питайте! Все вам скажу потому, а тепер майте милість, сховайте мене, бо може бути смерть моя.

— Агі на тя! Смерть! У білий день! А може, ти кого забив, та шандари за тобою гонять?

— Ні, ні, не шандари, а жиди. Я нікому не зробив нічого злого. Потім вам усе скажу. Йой, сховайте мене, майте бога в серці!

— Де ж я тебе, любонько, сховаю? — мовив бойко, чухаючися в патлату голову і встаючи з простого дерев'яного пенька, що служив йому замісто стільця.

— А даєш слово, що ти не жаден дводушник? — запитав він.

Герман витріщив на нього перелякані очі. Він не розумів питання. Але страх гнав його.

— Ні, ні, ні, богом вам клянуса, я нікому не зробив нічого злого! — пролепотів він, трясучися всім тілом.

— Ну, пам'ятай! Як будуть шандари питати за тобою, то я не утаю тебе.

— Добре, добре. Я жандарів не боюся. Лиш жидів... два жиди... три жиди... або я знаю, кілька їх там. Зараз надійдуть. Гонять мене цілу ніч... із Лютовиськ... Якби питали за мною...

— Ну, ну, вже я буду знати, що їм сказати.

— Але, може, захочуть нукати? Вони страшні, а ви самі...

— Не бійся, я вже дам собі ради. Медвідь страшніший, а я його не боюся. Ну, ходи сюди!

І, мовлячи се, він відкидав набік купу ріщя, що стояла приготована на паливо в куті колиби, викидав зложені під ріщям грубіші пеньки, відвалив [під ними кам'яну плиту і показав Германові тісну темну яму.

— Лізь туди!

Герман, не ждучи довго, скочив до ями. Се була бацова криївка, де він ховав «мерендю», принесену з села на цілий тиждень, тобто квашені огірки, муку, бульбу, ховав запасові будзи, одержу, не потрібну для безпосереднього вжитку, і загалом усе цінніше, чого не хотів лицати в колибі на вид усім вівчарям.

— А може, ти голодний? — запитав бац, коли Герман шез у ямі і забився десь у кут.

— Йой, аж гину з голоду.

— Ну, то на тобі отсей кавалок хліба та отсей глечик жентиці. Ідж і не бійся нічого.

І, мовивши се, бац закрити яму плітою, прикидав плиту колодками, потім ріщям, потім виглянув із колиби, а побачивши справді двох жидів, що наближалися до колиби

толокою згори, взяв свою роботу і сів на порозі, мов і зовсім нічого не бувало.

— Гей, ти, чоловіче! — закричав один жид, порівнявшись з колибою.— Не видів ти тут якого жидка?

— А ти, чоловіче, не вмієш привітатися, як бог приказав? Ти між вовками виріс? — відбуркував йому бойко.

— Ну, ну, не сердьтеся, пане бац,— мовив другий жид.— Добрий день вам!

— Добрий день.

— Тут ми шукаємо одного жидка. Так собі, злодюжка. Обікрав нас учора на ярмарку в Лютовиськах. Гонимо його всю ніч. Ось туди десь утік. Будьте ласкаві, скажіть нам, чи ви не бачили його?

Герман, сидячи в ямі, чув усю розмову. Він тремтів усім тілом, чуючи голоси своїх заклятих ворогів. Іда не йшла йому до рота.

— А багато вам украв? — спокійно питав бац.

— Йой, багато! Всі наші гроші, більше як десять тисяч ринських.

— Ото злодюга! Та було дати знати шандарам.

— Що шандарам! — скрикнув другий жид.— Шандари записали, сказали: «Добре, добре, приставте нам його сюди!» Хіба шандари підуть за ним по лісах та дебрях?

— А ви бачили його, як утікав сюди?

— Бачили, бачили! — закричали оба жиди. А один доповів: — Нині рано, перед годиною, он там на горі бачили, як вийшов із лісу. Скоро нас спостеріг, скочив у яр. Ми за ним толокою, хотіли перебігти його. І, певно, були б зловили його, якби не ваші пси. Ой, ой, які у вас пси недобрі! Як нас побачили, як не кинуться на нас, були би нас роздерли. Ми поставали плечами один до одного та й боронилися, доки не надійшли вівчарі. Ой, ті пси! Вони нам зробили велику шкоду. Через них той злодій утік нам із рук.

Герман у ямі благословив тих псів і тільки тепер пригадав собі, як, утікаючи, чув їх скажене брехання геть за собою.

— Ні, любоньки,— мовив розважливо бац,— туди коло мене не втікав сьогодні ніхто. А може, й утікав, не присягну, але я не бачив. А ви добре перешукали яр? Може, він там де сховався. Я думаю, що він боявся б виходити на пасовисько, знаючи, що ви гоните за ним.

Жиди позирнули по собі.

— То кажете, що він не біг туди?

— Ні, я не бачив.

— А ви так від рана сидите на порозі?

— Ні, часом докладав рішя до огню, снідав троха, але якби хто біг, то було би чути, у мене вухо чуйне.

Жиди пошкваркотали щось між собою і пішли горі яром.

— Ну, ти, як тебе звати? — мовив бац по їх відході.

— Гершко.

— Ну, Гершку, ти чув, що вони говорили?

— Чув.

— І правда се?

— Ні, неправда. А вони пішли?

— Пішли.

— Ой, але вони вернуться.

— Хто знає, може й вернуться.

— Прошу вас, уважайте. То страшні люди!

— Ну, ну, най собі будуть які хочуть. Я їх не боюся, та й ти не бійся. Але скажи мені, як то було?

Герман розповів йому, що знав, оповів про Вольфа, не згадуючи про те, що сей сховав гроші. Бац, не мовлячи нічого більше, вийшов. По хвилі знов вернув і, сказавши Германові: «Будь тихо! Ідуть!» — знов сів на порозі зі своїм шитвом.

— Пане бац,— кричав один жид здалека,— ми знайшли слід.

— Ну, то добре.

— Видно, що він утікав униз яром, а догори не вертав.

— То може бути.

— В такім разі мусив бігти попри вас.

— Може й біг, я не перечу.

— А ви не бачили?

— Не бачив.

— І не чули?

— Не чув.

— А може, ви сховали його?

— А може, й сховав.

— Як? Кажете...

— Нічого не кажу,— сердито буркнув бац.— Адже бачите самі, що в колибі, крім мене, нема нікого. Хіба я його за пазуху сховав?

Герман почув тупіт кроків близько дверей колиби,— видно, його гонителі зазирали досередини.

— А може би, ми перешукали? — мовив один.

— У себе за обшивкою перешукуй один з другим! — крикнув бац, зриваючися з місця.

— Ни! — напівнасмішливо, а напів з погрозою мовив один жид. — А як нам так схочеться? Ми знаємо напевно, що він біг туди, аж до вашої колиби, а далі сліду нема. То де подівся?

— Міг побігти толокою, а на толоці як ти побачиш слід?

— Добре, добре, але ми таки перешукаєм вашу халабуду. Як його тут нема, підемо дальше.

— А я боюся, що один або другий підете без голови! — буркнув сердито бац. — Кажу вам, що я його не сховав і не бачив.

— А ми вам не віримо і не вступимося, поки добре не перешукаємо вашу колибу.

— А я не позволю на се. Колиба панська, а ви не маєте ніякого права. Коли вам що треба, йдіть спровадьте шандарів, то нехай вони перешукають, а вам не позволю.

— Е, що нам шандари! — крикнув один жид і кинувся до баца. Та в тій хвилі в бацових руках блиснула дубельтівка, і він з усеї сили закричав:

— Гвалт! Розбійники! Грицьку! Іване! Ге-по, гев!

Жиди, мов опарені, метнулися набік, і рівночасно гукнув вистріл.

— Ой-ой-ой! — крикнули жиди, і голосно затупотіли їх кроки.

— Ти злодій! Ти розбійник! Ти сховав того злодюгу, що нас обікрав, — кричали вони здалека.

— Йдіть до шандарів, най ідуть перешукати мене а самі не смієте! — кричав їм наздогін бац.

— Вони не вступляться, — шептав зі страхом Герман із своєї ями, коли по якімось часі бац увійшов до колиби.

— Але й не посміють прийти ближче, — мовив бац. — А вечором, коли вівчарі вернуть із псами, ми зробимо на них таке полювання, що вони й сліди позабирають звідси.

Та жиди, мабуть, занюхали письмо носом і, не дожидаючися вечора, забралися геть. А другого дня від самого рана вони знов снували здалека довкола колиби; видно, пильнували, чи Герман таки не покажеться, не захоче йти далі. Вони підлабузнювалися до вівчарів, частували їх горілкою й тютюном і розпитували, чи бац не сховав де в колибі такого й такого жидка, але вівчарі не знали нічого, бо

Герман не вилізав із своєї ями, і вівчарі не бачили його.

На другу ніч жиди знов щезли, але з доброю надією. Вони дали одному вівчареві срібного ринського і, довідавшись від нього, що в колибі єсть яма, де можна справді сховати чоловіка, підмовили його, щоб уночі, коли бац буде спати, поспотрив до ями і переконався, чи нема там того, кого їм треба було. Вівчар зробив се діло зовсім просто. Він, знаючи добре, що яма викопана в куті колиби, прокопав ззадвору невеличку діру під підлогою, просунув туди в яму свою паличку і почав злегка штуркати нею досередщини. Зараз він наткнувся на щось м'яке, а штуркнувши сильніше, почув глухий окрик Германа, збудженого зі спу ударом у бік. Вівчареві було сього досить; тепер він знав, що жиди не даром никають довкола колиби, і надіявся за своє відкриття заробити ще ліпші гроші. Та, на лихо йому, третього дня жиди не показалися вже. Бац продержав Германа ще й той день у ямі, а коли й четвертого дня жидів не було, він велів йому вийти, говорячи, що тепер уже безпечно. Та Герман не вірив: хоч і як погано було йому сидіти в ямі, але страх перемагав невігду. Та бац заявив, що довше не буде держати його, і Германові прийшлося-таки думати про те, щоб забиратися звідси.

— Слухайте, бац,— мовив він до свого гостинного господаря.— Я дам вам усі гроші, які маю, оту п'ятку, за те, що ви врятували мені життя від тих жидів.

Бац засміявся.

— Ну, ну, смійтеся, але я міркую, що як би були мене дістали в руки, то не були би мене пустили живого.

— Та за що?

— За Вольфа. Вони на Вольфа чогось дуже були злі. Ну, але чуєте, бац, що я хотів сказати вам. Нате вам отсю п'ятку,— бігме, що більше не маю нічого, крім отсих пару шіток на життя,— і відпровадьте мене туди горами хоч до Турки або десь так, де багато людей. Щоб я з тих гір видістався.

— Страшно в горах? — з усміхом питав бац.

— Йой, нехай вони вам здорові будуть, але я такого страху тут наївся, що не хочу більше бачити їх на очі.

Бац згодився, покликав одного вівчаря до колиби, а сам, узявши свою дубельтівку під полу, рушив з Германом верхами до Турки, а відси провів його ще далі, аж до

Підбужжя. Звідси вже лише через верх до Нагуєвич, а далі й до Дрогобича. Герман не знав, як богу дякувати, коли, нарешті, змучений, змарнілий, без крейцара, опинився на ріднім Лані.

Що тепер робити? До баришівництва його не тягло, прийшлося витягати зі схованки своє старе смердюче либацьке убрання і знов іти до Борислава. Старі товариші либаки сперед п'ятьох літ уже минулися; тепер сим ремеслом займалося молодше покоління. Дохід був невеликий, ледве можна було жити, і Германові по кількох тижнях сприяло те ремесло. Та ось раз, мандруючи з Дрогобича до Борислава, він пригадав собі свого патрона Вольфа, Лютовиська і захований у ярку черес з грішми. Досі він не міг без дрожі згадати про Лютовиська, але тепер аж зупинився, торкнений несподіваною думкою. Від часу ярмарку минули якраз чотири неділі — час, у яким Вольф мав здибатися з ним у Лютовиськах. Може, там ті завзяті жиди ще чатують на Вольфа й на нього, але він тепер у либацькім убранні, і чорта з'їдять, заким пізнають його! Ану ж Вольф прийде і буде ждати його! Йому з поділу зисків тої ярмарки припала би гарна сума, — може, ціла тисяча ринських! Герман не знав, кілька всіх грошей було в чересі, але знав, що заробок їх у Лютовиськах був незвичайно великий. А коли Вольф не прийде, то він сам забере гроші, переховає їх для нього, коли б вернувся пізніше з Угорщини.

Обдумавши по дорозі добре всю справу, Герман набрав у дві коновки потроху мазі, щоб не надто тяжко було їх двигати горами, і, перебравшись з Борислава до Попелів, відси на Смільну і далі в гори, помандрував до Турки, а відси до Лютовиськ. Усякий, бачачи його, думав, що се один із тих жидів, які возять і розносять мазь по селах. По кількадемній вандрівці він зайшов до Лютовиськ. Тяжко було пізнати тепер се містечко: лежало в китловині, як вимерле, безлюдне, сонне та спокійне. Герман оглядався, пробирався звільна тісними вуличками, поки дійшов до хати Сруль-Лейба. Сей, розуміється, не пізнав його і, коли він попросився на ніч, зирнув на нього спідлоба і, видно, не мав великої охоти прийняти його.

— Гертс-іер¹, Сруль-Лейб, — промовив він стиха, — я мав би вам щось сказати.

---

¹ Послухайте лиш (ідиш). — Ред.

— Ну, що таке?

— Та лише вам самим.

Сруль-Лейб завів його до ванькира, заваленого подушками та всяким шматтям.

— Ви не пізнаєте мене, Сруль-Лейб?

Сруль-Лейб змірив його очима.

— Ні, не пізнаю.

— Я той баришівник, що в часі ярмарки ночував у вас з Вольфом, — тямите?

— Ай-вай! — скрикнув Сруль-Лейб і вдарився об поли руками. — І що ж ти тут робиш?

— Я маю у вас розвідатися про Вольфа. І зачекати на нього, коли ще не вернув.

— Про Вольфа?.. Зачекати!.. Як то, то хіба ти не знаєш?..

Сруль-Лейб, очевидно, не міг договорити речення, немов щось стискало його за горло.

— Що я маю знати, Сруль-Лейб?

— Що за тобою шандари шукають?

— За мною? Нащо я їм потрібний?

— Ти мав бути спільником тих, що замордували Вольфа.

— Я? Замордували?

Герман довго стояв мов остовпілий, не можучи сказати ані слова. А тим часом Сруль-Лейб оповідав:

— Адже його замордували, — ти не чув? Зловили його на угорській границі. Мабуть, допитували його за грішми, бо пекли йому ноги на огні... Всі ребра поламали. Лісничий знайшов його ще живого в лісі, і він видав назви тих трьох баришівників, що його мучили. Двох зловлено в Угорщині, третій утік. А ті два сказали на тебе, що ти їх намовив.

— Але ж вони не знали мене, як я називаюся! Я з ними ніколи ані слова не говорив! — скрикнув Герман, обливаючися холодним потом при тій оповіданні.

— Та вони й не сказали, як ти називаєшся. Вже шандари й мене допитували, бо виявилось, що ти ночував у мене, але я не знав також.

Герман, охоловши трохи з перестрашу, просив у Сруль-Лейба поради, що йому робити. До шандарів іти і віддатися їм у руки він не мав охоти: хоч чув себе невинним, але знав, що шандари, не допитуючися його вини, арештують його, а хто знає, може, почнуть іще мучити. Сруль-Лейб

радив одно — втікати якнайшвидше і не показуватися в Лютовиськах, а там можливо, що з покаранням правдивих убійців справа затихне і нікому не буде потреби шукати за ним. Сруль-Лейб згодився переночувати його у себе; на другий день раненько, ще далеко до сходу сонця, Герман устав, попрощався зі Сруль-Лейбом і, неспостережений ніким, з коновками на плечах побіг на горб до кринички під обпаленою ялицею. Недовго шукавши, він у ярку знайшов плиту, знайшов схованку і в ній нетиканий Вольфів черес і, захопивши його тремтячою рукою та сховавши за пазуху, почвалав на гостинець, відси назад через Лютовиська до Турки й до Дрогобича.

III

Мимовільне важке зітхання злетіло з Германових грудей, коли отсей страшний та остаточно щасливо перебутий епізод раптово з незвичайною пластикою просунувся через його душу, мов процесія давно забутих тіней. Він зітхнув і разом з тим схопився з місця. Немов якась пружина в його душі, досі натискана важкою рукою, нараз звільнена, скочила на своє давнє місце, так само еластично, бадьоро він схопився з крісла і зирнув на годинник.

— Дев'ята година, а я сиджу та й марами бавлюся, мов закоханий! — скрикнув він. І задзвонив.

— Покликати мені пана бухгалтера і шихтарів! Обрахунок! Книги принести! — звелів він коротко слугі, що появився на голос дзвінка. А потім пройшовся кілька разів по покою. Раптом спинена процесія образів з його життєвої драми пускала ще по собі пасма рефлексій, мов метеор, падаючи, кидає снопи іскор по небі.

«Ось що мені доводилося переживати! — думав він не без гордоштів. — Ось понад які безодні вела моя дорога! Ті, що тепер кланяються мені і подивляють мою енергію та вмільсть у веденню гешефтів, не знають моїх початків, початків галицького капіталіста. А може, й галицького капіталізму взагалі. Адже той капіталізм справді починав від жебрацької торби та дрібної крадіжки. Та й тепер іще...»

Герман згідно махнув рукою, згадуючи про ті тисячні перешкоди, які йому, та й не йому одному, приходится поборювати при ступневім розвої от хоч би того одного нафтового промислу. Капіталіст, промисловець, жид чи

не жид, ще й досі не перестав у Галичині бути диким звіром, на якого полювати вільно всякому, а особливо урядників; вдерти з нього, докучити йому, перебити йому інтерес, завалити його податками та драчками — се одинокий рід промислової політики, яку вміють вести галицькі власті. Хто рветься до якого інтересу, починає якийсь підприємство, той для них рівний ворогові, розбійникові, що каламутить їх спокій і завдає їм зайвої праці. Се суспільність якихось лежебоків! Се польська, шляхотська школа індоленції та погорди до праці.

Герман аж спльовував, вовтузячися з такими думками. Та ось поприходили його підвладні, позношено рахункові книги, пішли рапорти; тиха перед хвилию кімната заповнилася голосним та оживленим шваркотом. А знадвору вторували йому окрики ямарів, дзвінки в кошарах, скрип возів, що тяглися болотною дорогою з тяжким набором, та глухий клекіт великого промислового гнізда з його кількатисячною робучою людністю. Під сей клекіт живо й якомсь весело йшов Германові тижневий обрахунок.

Діла йшли добре. В п'ятнадцятьох ямах черпано «кип'ячку» — яка яма давала дві, а яка й по п'ять бочок денно. Шихтарі жалувалися, що в кількох ямах замість нафти добувається земний віск, із яким тоді ще не знали, що робити. Сей непотрібний продукт причинює немало марної праці, бо треба ж вибирати його з ям і відкидати набік; якусь часть беруть робітники з поблизьких сіл додому з собою і уживають до каганців замість лою, але й вони не хочуть брати його багато, навіть задармо, бо коптить, світячися, та й від того коптю болить голова. Герман уже давніше звернув увагу на сей новий продукт і вислав проби його різним віденським хімікам, але відповіді від них іще не мав. Та все-таки, чуючи, що селяни вже знайшли спосіб його ужиткування, він зараз доміркувався, що з тим воском може вийти щось подібне, як із нафтою, що й йому можна буде надати форму товару, поплатного на широкому ринку, і велів своїм підвладним не викидати його більше, а складати на всякий випадок у магазинах.

— Але ж у нас нема місця в магазинах! — мовив касієр.

— То побудувати нові, — мовив коротко Герман, і на тім діло й стало. Він ризикував, але се таке ризико, що в ньому щонайменше вісім шансів проти двох промовляють за майбутньою користю. А от клопіт, що продукція кип'ячки

не зростає. Герман належав до спілки, що в околиці Борислава і біля Дрогобича побудувала декілька дестиларень. Попит на чисту нафту збільшувався раз у раз; вона здобувала собі не лише хати найбідніших, ремісницькі верстати та робітні, але в міру того, як її дестильовано краще, як вона горіла ясніше і не димила та не коптила, вона знаходила доступ і до салонів. По містах почали нею освічувати вулиці, а віденська фірма Дітмара почала на велику скалю розвивати продукцію нафтових ламп різних конструкцій. Тепер треба було лише якнайбільше налягати на продукцію кип'ячки, і Герман ще минулого місяця наказав розпочати кільканадцять нових закопів на свіжих теренах. Робота при тих закопах ішла невпинно і пожирала щотижня тисячі, але здобутків із них не було ще ніяких. Оце най-більше турбувало Германа.

Він вірив у своє щастя. Він давно вже переступив ту межу, де чоловік тремтить над кожною дрібницею, де при кождім підприємстві ставить на карту своє бути або не бути. Його шанси були вже безпечні. Він розкинув свої сіті так широко, що щастя, коли не тут, то там, мусило попастися в них. Воно вже не може зрадити його, хіба би сталося бог знає що надзвичайного. Але воно може гаятись, а йому ходило о поспіх. Йому треба було, щоб діла йшли не лише раз у раз ширше, але також раз у раз швидше, як та снігова лавина, що котиться з гори.

Праця над обрахунком протяглася до другої години. Потім Герман пішов на обід. Обідав у касині, яке, головню його заходом, оснувалося два роки тому в Бориславі. До касина належали самі лише більші промисловці, капіталісти та урядники. «Плебсу», а особливо т[ак] зв[аних] халатових жидів, сюди не допускали. Місячна плата члена виносила 10 гульденів, то, розуміється, що бідолахам був доступ до сеї компанії неможливий. Касино спровадило собі реставратора, який, чуючи себе серед упривілейованих, дер їх немилосердно і швидко й собі ж накупив селянських парцель та розпочав копати за кип'ячкою.

Касино — се був невеличкий дерев'яний домок, побудований на високім горбі над болотяною бориславською вулицею. До касина йшлося дерев'яним тротуаром, що в формі широкої в три дошки кладки без поруччя був покладений півліктя понад густим смердючим болотом вулиці. З тротуару йшла вбік також дерев'яна кладка, але вже з поруччями по обох боках, а з неї йшлося на такі ж дере-

в'яні сходи, що вели просто на ганок касина. Внутрі, однак, казино було уряджене хоч і не з комфортом, то все-таки досить чисто й вигідно: була тут і досить простора реставраційна залка зі столами і жирандолом насеред стелі та з дзеркалами на стінах, і зала більярдова з двома прикомірками для гри в карти. Розуміється, що ані покою для газет, ані бібліотеки, ані читальні, ані взагалі газет та книжок тут не було; се діялося в половині 60-тих років, і такий люксус, як потреба читати, в ту пору не дійшов іще до бориславських промисловців і капіталістів.

У касині раз у раз було повно: одні виходили, другі приходили; у всіх покоях стояв шум та гамір, було майже темно від тютюнового диму; душив важкий запах спиритуозів, людського поту та нафтових випарів, що долітали від недалеких копалень та магазинів. Їли тут мало, зате пили багато, особливо вечорами та ночами. Тепер, коли Герман увійшов сюди, в їдальні було ледве кілька гостей, зате при більярді та при картах було глітно і шумно.

— А, пан Гольдкремер! Вітаємо! — почувися з різних сторін голоси. — Що чувати в Дрогобичі? Як ідуть діла? Ще не докопалися матки? Будете сьогодні вечір у касині?

Сипалися гучні питання, простягалися руки до вітання. Герман, сопучи та фукаючи, пішов просто до їдальні, щоб замовити собі обід; тим часом кельнер уже застелював для нього стіл, розкладав тарілки та прибори, а сам реставратор з низьким поклоном запитував його:

— Якого вина дозволить пан добродій? Токай чи феслав?

Герман любив обідати сам, так, щоб ніхто інший не сидів при його столі і, як він любив висловлятися, не заглядав йому в ложку. Касинові гості знали сю його привичку і шанували її так, як шанували всяку забаганку бориславського короля. Як правдивий гешефтсман, Герман обідав швидко, аби наситити живіт, не смакуючи та не розкошуючися. Він звичайно під час їди обмірковував свої інтереси, та сьогодні ті міркування якось не клеїлися. Пообідавши, він велів подати собі чорну каву, закурив цигаро і, розвалившись на софі, що стояла в куті їдальні, сидів німо, пускаючи клуби диму та прислухаючися гаморові, що йшов із сусідніх покоїв, стукові більярдових кнїв о кулі та клекотові бориславського життя. Тепер, після ситого обіду та півбутельки доброго вина, й думки його були спокійні, якісь ситі та гладкі, плили рівною хвилею, мов ріка, що, збігши з шумом і шелестом із гір, вийшла

на рієнину і тече тихо, широко в гладкім глишкуватім кориті.

Так ось воно, те, чого він добився, за що боровся, задля чого терпів і мучився довгі літа своєї молодості, що й потому, в мужеських літах, так довго ще веліло на себе ждати! Ось воно — щастя! Багатство! Від пам'ятного ярмарку в Лютовиськах минуло вже двадцять літ. Як багато за ті літа пережив тодішній бідний баришівник Гершко! І яке все те, пережите в тих літах, було відмінне від бурливих, іноді веселих, а іноді страшних пригод його молодості! Лиш одно не змінилося до остатніх днів — невтомна погоня за капіталом, за багатством, гешефтом. І дивна річ! Від часу того пам'ятного ярмарку, а властиво від часу, коли, завдяки Вольфовій смерті, він зробився паном усеї його спадщини, тобто капіталу в сумі звише 6000 гульденів, фортуна не переставала всміхатися йому, але все якомсь зизим, одним оком. Вона чимраз щедріше сипала йому зі свого чарівного рога достатки, зиски та матеріальні добра, а другою рукою, бачилось, відбирала йому задоволення, можливість розкошування надбанним добром, затруювала його промислові та спекуляційні триумфи зовсім, сказати би, байдужними, посторонніми і для реального гешефтсмана навіть соромними дурницями.

Так було, між іншим, і з його женячкою. Зробившись власником шістьох тисяч ринських, що на тодішні дроґо-бицькі відносини значило вже гарний маєток, Герман зразу не знав, що йому починати далі. Його голова горіла від різних проектів і планів, з якими, одначе, він не звірювався нікому. То він думав про гуртову торгівлю сіллю, особливо в гірських повітах, де сіль, найпаче зимою, робиться страшенно дорога задля трудності довозу і при добрім веденні діла можна мати добрий зиск; то думав про торгівлю худобою, хоча свіжі згадки про ярмарок у Лютовиськах наповняли його страхом. А з-поза всіх планів усе незмінно виринав Борислав і його дивна мазь, та власне з сього боку не було можності уложити який-будь реальний план. Тим часом він, зложивши свої гроші в кагальній касі, нібито практикував у торгівлі крамщиною, поки несподівана пригода не вирвала його з тої колії.

Одного вечора, біжучи за якоюсь орудкою стебницьким трактом, він наскочив на велику купу селян, що чогось голосно кричали. Надійшовши ближче, він почув з-посеред тої купи грубих, сердитих голосів пискливі окрики і лайки

якогось жида. Гармидер робився все дужчий, жидівський голос підносився все вище, і мараз із середини збитої купи почувся глухий лускіт, жидівське «гевалт», далі зовсім уже нетямний вереск і рев розлюченої юрби.

— Що таке? Що таке? — питав Герман крайнього селянина, що хоч і не брав участі в бійці, але кричав так само сердито, як інші.

— Тікай, бо й тобі таке буде, як отому! — відгукнув селянин і, обертаючися до центра юрби, крикнув: — А бий злодія, ошуканця! Не пустить живого! Досить нассався нашої крові!

Вереск жида всередині швидко затих, чути було тільки глухі удари, мов молочення важких щипів, та безтямні викрики тих, що били. Та ось зі всіх боків позбігалися жиди, розіпхнули юрбу і вирвали безтямного закровавленого свого одновірця з-під ніг розлючених селян.

— Що таке? За що б'єте? — допитували жиди. Та від селян годі було довідатися докладно. «П'явка», «ошуканець», «кров нашу ссе», та й годі. А надто ще, побачивши жида зомлілого і зовсім мов неживого, селяни зміркували, що се пахне недобрим, і швидко розбіглися до своїх возів, щоб у сумерку без лиха якнайшвидше вибратися з Дрогобича. Лиш ті, що стояли оподалік і були свідками всієї історії, розповіли нарешті, що сварка зайшла із-за якихось виплат, що побитий змагався з селянами, твердячи, що виплатив їм усе, а вони твердили, що не дістали нічого, і, нарешті, розлучені, кинулися до бійки.

Такі вияви селянського самосуду проривалися тоді досить часто, і власть, чуючи себе безсильною запобігти кривдженню селян (се було 1849 року), небагато звертала уваги й на те, коли селяни потурбували свого кривдника, особливо, коли се був жид. От тим-то й не диво, що й оця бійка уйшла селянам безжарно, тим більше що вони таки лишилися при страті, бо грошей, які їм відпер жид, так-таки не дістали, а після побиття вже навіть не сміли домагатися. Та найважливіші наслідки мала ся бійка для її припадкового свідка, Германа Гольдкремера. Він належав до тих смілих, що перші кинулися розпихати юрбу розлучених селян, він на своїх дужих руках виніс безтямного закровавленого жида з побоевища, він перший кинувся тверезити його.

— Ах, Мендель Гарткопф! Се Мендель Гарткопф! — крикнули деякі присутні, пізнаючи побитого.

— Несіть його додому! До його дому! Ось тут недалеко,— кричали інші, бачачи, що побитий, хоч облитий водою, не ворухиться.

— По лікаря! По лікаря! — кричали інші. — Він готов умерти! Він неживий!

— Ні, дихає, дихає!

Герман, весь поплямлений кров'ю, разом з кількома іншими молодими людьми взяли Мендля на плечі і понесли. Дорогою він очуняв настільки, що застогнав пару разів. Дорогою довідався Герман із розмови жидів, що купую йшли довкола побитого, що Мендель Гарткопф — підприємець і законтрактувався довозити будівельне дерево до військового депю, яке уряд розпочав власне того року будувати за містом. От із-за того довозу й вийшла, мабуть, у нього сварка з селянами.

Мендля занесли до його дому. Перелякані кровавою появою, жінка й дочка кинулися плакати, не знали, що їм робити. Прийшов лікар і сконстатував тяжке покалічення: у Мендля поламано кілька ребер, пороблено кілька дір у голові та зламано одну ногу. Розпука жінки й дочки була безмежна. Сам Мендель, прийшовши трохи до себе, йойкав найдужче не лише з болю, а головно того, що тепер пропаде його гешефт, пропаде заробіток, що він зруйнований, бо контрактіві умови тяжкі, а їх недотримання грозить йому цілковитою руїною.

Почали жиди радити, як би їм допомогти Мендлю в його лихій пригоді, та всі, знаючи Мендлеву круту та скупу вдачу, не квапилися кидати своїх гешефтів, щоб бігати за його ділами. Тут вихопився Герман. Його заробіток у склепі був мізерний, він готов був узятися до ведення Мендлевих діл, поки сей поздоровіє, маючи надію при ближчій розгляді сяк чи так знайти тут заробіток і для себе. Мендель згодився, вияснив йому, що й як робити, і для Германа почалася нова робота. Тепер він пробував найбільше в лісах, мав змови та справи зі злісними й лісничими за добір і число дерева, з рубачами та трачами, з фірманами та селянами за двигання, виношування з лісових ярів, шихтування, воження. І тут він показав свою енергію та тямучість, свій бистрий розум та вірний спосіб числення, що задля сподіваної більшої користі радо посвячує меншу. Мендель вів діла по-старосвітськи: підплачував лісничих і лісних, щоб гляділи крізь пальці на те, яке і в якій скількості дерево він вивозить із лісу, хапав най-

більші, найгрубші і найтяжчі штуки, а зате старався шадити на платі робітникам та фірманам. Через те осягнув ті недогоди, що трачі помалу та кепсько різали, теслі недбало опраряляли, а фірмани нерадо возили дерево, опізнювалися, перевертали в дорозі, а нарешті майстри на місці мушили занадто грубе та неотесане дерево обробляти наново — на його кошти. Таким робом він заплутався і брів чимраз далі, поки нарешті фірмани, доведені його шахрайствами до розпуки, не побили його. Герман, узявши ведення діл у свої руки, пішов іншою дорогою, рахунки з робітниками та фірманам повирівнював, з лісними й злісними держав добрі зносини, але все держачися докладно контракту, на грубе дерево не лакомився та пильнував, щоб воно було добре оброблене і звезене на час. По кількох місяцях біганини, торгів і гризот він таки довів до того, що Мендлеві діла стали начисто і з місячних обрахунків замість недоборів почали плисти гарні зиски. Мендель, що все ще лежав хорий дома і зразу нелюбим оком дивився на Германову роботу і не раз сердився та кляв його, тепер аж яснів, аж неначе набирав здоров'я, слухаючи його рапортів.

— Герсти¹, Герш,— говорив він при таких нагодах,— відки ти набрався такої практики?

— Ech klär immer²,— відповідав Герман.

Се була перша похвала з уст дійсного гешефтсмана, і вона тим більше врадувала Германа.

Мендлева хвороба тяглася якось без кінця. Хоча рани погоїлися і зламана нога зрослася, то проте він не вставав із ліжка. Він жалувався на біль у боці, в грудях, кашляв і сох, «хитванів», як говорили селяни, що бачили в тім наслідки тяжкого побиття та кбання тяжкими мужицькими чобітьми. Мендель чимраз частіше думав про те, що йому не встати вже більше, думав про забезпечення своєї родини. У нього були два сини, вже давно забезпечені і відділені набік: один обняв коршму, в якій давніше шинкував Мендель, а другий мав sklep у Самборі. При ньому лишилася жінка й незаможна дочка Рифка. Покладного капіталу в Мендля не було; все, що мав, він вложив у свій остатній гешефт — доставу дерева до будови військових касарень; із сього гешефту він надіявся значного

¹ Слухай (ідиш).— Ред.

² Я раз у раз розмірковую (ідиш).— Ред.

зиску, та тепер, коли не було надії довести йому самому сей гешефт до кінця, можна було боятися, що все його добро піде намарне. От тим-то Герман явився йому як остатня дошка рятунку. Він помалу позбирав про нього відомості, дізнався, що у нього є в кагальній касі значний, як на парубка, капітал, і постановив собі не пускати доброї нагоди з рук.

В один шабас, обговоривши тижневі рахунки, Мендель нараз заговорив з Германом з іншої бочки.

— Герш, чому ти не женишся?

— Не знаю,— відповів коротко Герман.— Не думав про се; не маю пощо.

— Як то не маєш пощо? Маєш шість тисяч готових грошей, можеш розпочати який хочеш гешефт.

— Та от не можу такого гешефту знайти, щоб мені був до вподоби.

— Ти з кожного зробиш золоте дно. У тебе голова добра,— підхлібляв йому Мендель.

— І на кождім можу стратити,— скромно відповів Герман, хоча Мендлева похвала хопила його за серце.

— Ну, а мій гешефт з доставою тобі не подобається?

— Та чому ж би ні? Гешефт непоганий, можна заробити. А головна річ, не треба сидіти на місці й ждати, як тут, у місті, в skleпах. Я, реб Мендель, не привик, щоб гешефт ішов до мене. У мене лиш те гешефт, за чим я ходжу, чого шукаю і добиваюся.

— Се дуже гарно. Ну, то, може би, ти пристав до спілки зо мною?

— Як до спілки?

— А так. Бачиш, я немічний, кашляю, вже навіть іноді кров'ю кашляю,— тільки старій про се не говори нічого, щоб не гризлася. Значить, не мені вже вганятися по лісах та торгуватися з гоями. А ти молодий, здоров, до такого діла привик, значить...

Мендель закашлявся, сидячи в кріслі. Герман думав і ждав, що він скаже далі.

— Що се значить, реб Мендель? — запитав він, бачачи, що Мендель, відкашлявши, не кінчить свого речення.

— Значить, обіймай ти се діло.

— Ну, але яка ж тут спілка? Що ви будете робити?

— Я піду в землю гнити,— зі зворушенням мовив Мендель.— Але мій контракт... я вложив у се діло свій капітал, хоч і невеличкий. У мене стара жінка, молода

дочка, що буде з ними по моїй смерті? Розумієш тепер, яка моя спілка? Бери мою Рифку і веди гешефт для себе й для неї.

Герман не відповів на се нічого. Він досі якось не мав нагоди придивитися Рифці. Він попросив Мендля дати йому пару день до намислу, а сам занявся далі ділом. Його тішив тепер зріст того діла, і, бачачи день у день, як поступала будова широкого комплексу касарень, стаєнь та магазинів за містом, мов окремий квартал, він радувався, немовби се було його власне діло.

Та при тім не переставав роззиратися й за власним гешефтом. Іздячи та ходячи по селах, він пронюхував за можливими джерелами зиску. Та се в ту пору було не легко. Край був без ніякого промислу; селянство, свіжо увільнене з-під панщини, упоєне свіжою «волею», кинулося пити, навіть із занедбанням управи свого власного ґрунту. По селах день і ніч коршми гули криком, співами та бійками охочих селян, зате на полі було пусто, хіба жінки поралися в городах. А в коршмах ішов формальний карнавал, гуляла молодіж, старші роздебендювали про колишні буки та про нову свободу, кпчили з панів, та, не маючи на кім виявити свого свobodного духу, за що-будь заходили в сварку, ділилися на партії, при чім головачі щедро поїли кождий своїх сторонників і цькували їх битися одні з другими. Підіймався крик і вереск, миготіли в повітрі крепкі палиці, літали поліна, кидані наосліп у юрбу, дреньчали розбивані вікна, і йшов лускіт по п'яних головах та хребтах, мов на здоровім тоці. А серед тої сутолоки, затулений десь у куті, стояв орендар та, дрижачи зі страху, все-таки лише цмокав і записував, що йому попсовано, що збито, що випито і вилито, і все числив та числив по подвійних цінах. І Герш часто бував свідком таких сцен, залюбки переносився в душу таких орендарів і звичайно кінчив рефлексією:

— Ні, нема краще в теперішніх часах, як бути орендарем!

Та, придивляючися ближче до орендарського життя, він тратив смак до нього. Що то за гешефт? Нині хлопи п'ють, а за рік мусять перестати, бо ні за що буде. І що за гешефт мати все діло з п'яними хлопами, яким нічого не значить замість на себе самих кинутися на жида. Випадків вимордування орендарів із усіми їх родинами було багато, і про них тихо шептано по орендарських родинах.

і мужики знали про них з усної газети і з бутним усміхом пуджали ними своїх жидів. Ні, Гершеві се не було до смаку. Се небезпечний гешефт, не такий, як носився перед його душею. Його тягло до землі, невичерпаної скарбниці багатства, але земля була немов глуха, не відкривала свого нутра, і він не знав, де й як досягнути до нього.

Пробуваючи в Дрогобичі, він ночував у Мендля, — ночував, бо весь день був зайнятий при будові та при фірменках. Мендель помалу видужував, але не було надії, щоб міг прийти до давнього здоров'я. Кашляв сильно, плював кров'ю, та й зламана нога почала знов пухнути, немов гнила всередині.

— Нічого з мене не буде! — говорив він не раз Гершеві і уривав. Герш потішав його, що ще воно не так зле, але Мендель хитав головою і мовчав. Мендлева жінка Хана була дуже балакуча і добродушна жидівка і старалася прогнати журу з душі свого чоловіка, та се їй не вдавалося.

— Е, що ти мені говориш, — бурчав він не раз, махаючи рукою. — Я вмру і лишу вас без нічого. Адже все, що я мав, вложено в ту доставу. То певно, що Герш занявся нею щиро і тепер не грозить нам ніщо, але нехай він знайде який інший інтерес і подякує мені за службу, то що буде? Та й без того я його довго не можу держати. Адже йому треба заплатити, а чим я заплачу?

Хана осміхалася.

— Ну, ну, не такий він простак, щоб, маючи в руках такий гешефт, як доставу, чекав на твою плату. Про се вже ти не бійся!

А під вікном тої хатини, вбогої та устроєної мовби лиш тимчасово, з брудними стінами та давно немитими дверима, з убогим спрятком та без признаки якогось естетичного смаку, день у день за шитвом сиділа невеличка чорнява дівчина, з великими чорними, якось тужно блискучими очима, сиділа похилена над шиттям і мовчала. Була мов чужа в хаті. Не то, щоб її не любили батько й мати, — навпаки, вони просто тряслися над нею, — але її так якось ніщо не в'язало до їх життя, вона не цікавилася їх інтересами, не вміла тішитися їх радощами і взагалі, бачилось, не знала, що таке щира втіха. Ота охочість до життя, що лежить в основі жидівського родинного побуту і не ламається ні в яких пригодах, була невідома їй. Сиділа в хаті на своїм місці біля вікна, говорила мало, іноді тихе-

сенько співала сумні-сумні жидівські пісеньки і лише десь-колись підносила зір, похилений над шитвом, і водила ним по хаті, мов пташина, всаджена в клітку, немов дивуючися, де се вона і чому вона посаджена тут. Герш зразу навіть не завважав її. Коли принесли Мендля кровавленого і мов неживого і вона разом з мамою припадала коло нього та заходилася плачем, видалася Гершеві малою дитиною, на яку не варто було звертати уваги. Потім, пробуваючи частіше в їх домі, він рідко бачив її, бо вона зараз вчором ішла спати, а вранці виходила до skleпу, для якого постачала своє шитво. Аж раз, здибавши її на вулиці, Герш зупинився здивовано, мов перший раз побачив її. Була невеличкого росту, тонка і повільна в рухах, та той вираз тужливої задуми, який усе лежав на її лиці, поневолі зачудував Герша.

— Ти Рифка? — промовив він до неї. — А я й не пізнав зразу. Бачачи тебе дома, я вважав тебе за малу дитину.

— Не займаю багато місця, — промовила вона, немов з жалем.

Герш усміхнувся.

— Куди ж ти ходила?

— Я тут шию для skleпу. А ти що? Їздиш по селах? Ах, як я люблю село! Я в селі родилася, батько був орендарем. Поля, ліси, садки — ах, як там гарно в селі! Я й досі згадую.

— А місто не тягне тебе?

— Що ж, тут тато й мама, то й я з ними. Я не жалуся, заробляю тут і помагаю родичам. Лише тужно троха.

— За чим? Може, там був який меламед, що впав тобі в око?

— Ні, ні. Бажалось би подихати сільським повітрям. Тут якось душно.

— Поїдемо колись обое.

— Як мама пустить, то й овшім.

І на тім розійшлися. Гершко зрештою швидко й забув свою обіцянку взяти її з собою в село, та й не до того йому було, а вона також не згадувала про се мамі, боячись, що ся не позволить. Мама так привикла бачити її при собі, дивитися на неї і почувати її присутність, що, певно, не пустила б її з чужим парубком кудись у непевну дорогу.

Отак минуло літо, минула осінь. Під зиму Мендлева слабість погіршилася. Він стогнав, невилічена нога гнила

і наповняла хату неприємним сопухом, кашель докучав йому щораз гірше. Герш перестав ночувати в них, і в Мендлевій хаті зробилося зовсім сумно й понуро. Одного шабасу по молитві в божниці до Герша підійшов знаний у Дрогобичі «реб Мойше», якому зрештою сей титул давали лише задля його великої сивої бороди, а який, попри своє крамарство, грав серед дрогобицьких жидів почесну роль шадхена, тобто громадського сватача.

— Ти, Герш,— сказав він з якоюсь гумористичною погрозою.

— Чого? — відкликнувся Герш.

— Що ти собі думаєш?

Герш видивився на нього і, нарешті, здецидований сказав:

— Нічого не думаю.

— То-то я й бачу, що нічого не думаєш. А се зле. Ніколи не вадить подумати.

— Про що ж мені думати?

— Як то про що? Кілько тобі літ?

— Двадцять п'ятий іде.

— З клас вийшов?

— Та вийшов.

— Від війська вільний?

— Не взяли, як бачите.

— Ще би не бачити! Нездара з тебе.

— Якби взяли, я б не плавав.

— А з Мендлем що чувати?

— Та що ж, він лежить хорий, а його діла я веду.

— Платить тобі?

— Я й не впоминаюся, а зрештою маю свій маленький дохід збоку.

— Ну, ну, я вже знаю. А проте ти дурень.

— Всі ми в пана бога дурні.

— Не мішай сюди пана бога. Ти зле робиш, що лишаєш Мендлеву жінку й дочку без потіхи.

— Чим же я їх потішу? По кожній виплаті віддаю їм гроші з рахунку та й що можу, то говорю їм.

— А чому перестав ночувати в них?

— Тісно там. Задуха. Хорий стогне і кашляє.

— А тобі то прикро.

— Ну, та все ж неприємно.

— А їм, думаєш, приємно, Хані та Рифці?

Герш знов видивився на старого.

— Се ж їх муж і батько, — мовив він, — а я їм чужий.

— Хто ночує під моїм дахом, той мені не чужий. А знаєш, чому вони так посумніли в остатні часи?

— Як мали не посумніти, коли старому щораз гірше?

— Ні, не тому. Вони вже знають, що йому ліпше не буде. Ти причина їх смутку.

— Я? А то яким способом?

— А ти. Бо вони, обоє старі, уложили собі, що ти візьмеш їх дочку, а тепер ти, очевидно, покидаєш її.

— Я візьму?.. Я покидаю?.. Реб Мойше, але я ж і не думав про женячку ані про Рифку!

— Я ж кажу, що ти дурень, стовп, туман! Двадцятий четвертий рік переступив і не думав! І щодень бачив перед собою таку красуню, як Рифка, і не думав!

— Хіба вона красуня?

— А хіба ти сліпий та й не бачиш? Та то золото, не дівчина! Ти не варт її ноги цілувати.

— То, може, вона не прийме мене?

— Кажу тобі, що її батько й мати на тебе всю думку мали. А вже як старі скажуть, то так і буде. Хіба ти не схочеш.

— Та я... я не думав про се ніколи.

— Зараз подумай і скажи мені, чи маю йти в свати. Та й що тут думати? Ти ж багач, гроші маєш, на яке хочеш діло підеш і заробиш. А вона також дістане щось по батькові. Бери, не думаючи! А старому легше буде вмирати, як побачить її з тобою в парі.

Отак було уплескане Гершеве весілля з Рифкою. Він якось не мав відваги придивлятись їй ближче, жартувати з нею ані дозволяти собі якісь вольності, як наречений з нареченою. Її батьки тішились при кождім його приході. Старий Мендель велів переписати на нього свій контракт з військовою дирекцією, Хана вітала і нестила його, як сина, а проте все-таки він не почував особливої радості та розкоші, пробуваючи в тім домі. Рифка була, як звичайно, ласкава до нього, всміхалася, мов місяць крізь хмару, але говорила мало і все сиділа схилена лицем над своїм шитвом, як чиста, меланхолійна поезія сеї хати.

Вони побралися, і кілька днів по їх шлюбі вмер старий Мендель, благословлячи своїх дітей. Герш зараз переїсся з жінкою й тещею на інше помешкання, наняв два покої з кухнею, справив нове, хоч і скромне умеблювання. Теща

втішалася, але Рифка, як звичайно, була мовчазлива, нерухлива, і тільки її великі чорні очі дивилися кудись у далечінь, мов у тужливої пташини, замкненої в клітці. Гершеві за кожним разом робилося жаль, коли заглядав у ті очі.

— Рифцю,— мовив він до неї,— що тобі таке? Чого ти така сумна сидиш?

— Я не сумна.

— А я дивлюся на тебе, і якийсь жаль хапає мене за серце. Так, немовби я чимось скривдив, зневолив тебе.

— Ні, спасибі тобі! Мені нічого не бракує. От так би часом на село поїхала.

Герш у найближчу суботу устроїв санну проїздку за Дрогобич, на Млинки, через Тептюж аж до Тустанович. Опинившись серед ліска, якого високі дубові конарі нависали над дорогою, обсіпані снігом, як здоровенна шовкєва коронка, вона почула себе задоволеною.

— Ах, гарно,— прошептала і, здавалось, мовчки впивалася красою зимового пейзажу; та поки доїхали до Тустанович, їй уже захотілося додому.

— Чого будемо без погрєби їхати так далеко?

— Яке далеко? А ти подихай сим повітрям, полюбайся видом!

— Що за вид! — якось сквашено відповіла вона.— Нічого особливого.

Вернули додому. Герш уже тоді, в першій році їх життя, слідив крок за кроком, як оте, що йому справляло почуття жалю на її вид, отой вираз туги за чимось далеким і неосяжним, чого вона, мабуть, і сама не підозривала, погасає, тратить свій блиск і переходить у якусь апатію. Вона цілими днями сиділа нерухомо біля вікна, покинула шитво, не займалася ніяким господарським ділом ані кухнею і німо та безучасно гляділа на вулицю.

Гершко, зайнятий своїми ділами, рідко коли, крім шабасу, проводив дні дома і зразу не турбувався тим. Надія, що у Рифки незабаром уродиться дитина, яка оживить її, заставить більше рушатися і поратися, заспокоювала його. При тім же він не мав до жінки ніяких вимогів, вона не потребувала нічого робити, теща сама заходила маленьке домашнє хазяйство, в якому йшло тихе одноманітнє життя.

Та з часом прийшла зміна. У Рифки родився син. Порід був дуже тяжкий, мучив її майже цілий день, і лише при

помочі лікарів можна було дитину і матір удержати при житті.

Коли Рифка видужала з породових болів, у неї появилися признаки божевілля. Вона кілька разів поривалася з'їсти свою дитину, і мати мусила взяти її до себе та наняти мамку, бо з Рифкою ані хвилини не можна було лишити її саму. Потім, десь так по році, коли хлопчик почав уже бігати і своїм гомоном заповняти хату, вона дуже полюбила його, пестила, цілувала, задля нього покинула навіть свою дотеперішню нерухливість, бігала і реготалася разом із ним. Гершкові полегшало трохи на душі, і він тим упертіше занявся своїм заробітком. Достави до депо тяглися три роки, потім знайшлася ще одна подібна робота і ще третя. Хоч зиск із них був невеличкий, а клопотів багато, все ж таки Герш почував себе задоволеним. За намовою своєї тещі, яка здавна марила про те, щоб мати свій sklep і урядувати за його прилавком, він заложив sklep з блаватними товарами, та ледве спровадив товари, вложивши в них половину свого капіталу, коли в ринку вибухла пожежа, що знищила також його sklep з товарами.

— Ні,— сказав він після сеї пригоди до тещі,— видно, не стелиться мені дорога до skleпу, і не хочу робити другої проби.

І він знов пішов по селах, скуповував худобу і вислав до Відня, возив сіль у гори, та все чув якесь незадоволення, мов не натрапивши досі на те, що властиво повинно бути його заняттям. Отак тяглося десять літ. Восени 1859 року, переходячи Борислав, він побачив якусь нову муровану буду обік села на толоці і поцікавився, що се?

— Ах, се Домсова копальня,— сказав йому знайомий селянин.

— Домс? Се що за Домс?

— Се такий собі панок, пруссак. Він, кажуть, був у Гамериці і там придивився, як із кип'ячки роблять таке, як воду, і вживають до освітлення.

Герш не слухав довше і побіг стежкою через потічок до нової фабрики.

— Чи пан Домс? — запитав він заживного панка середніх літ, що ходив по будинку і голосним криком давав розпорядки, раз у раз лаючи *die dummen Polen*¹ за їх безрадність та слямазарність.

¹ Дурних поляків (нім.).— Ред.

— Was wollen?¹ — запитав він Гершка, побачивши його внутрі будинку.

Гершко підняв на хвилю капелюх і зараз наложив його знов на голову і сказав, що зацікавився новим підприємством та хотів би оглянути його.

— Eintritt verboten!² — гукнув Домс, виводячи його з будинку і показуючи напис надо дверми.— Не вільно досередини. То мій секрет.

— Я не хочу вивідувати ваш секрет,— мовив Гершко,— але хотів тільки одно запитатися: чи справді з отсеї кип'ячки можна зробити чисту нафту?

!— Авжеж можна. Dumme Jud!³ Ще й питає. Може, й ти хочеш братися до сього діла?

— Чому би ні? Мене вже давно кортить, і я пару разів пробував перетоплювати кип'ячку, але нічого з того не виходило.

— Певно, такому простакові, що не має поняття про хімію і хімічне чищення, ніколи нічого не вийде. Ходи сюди і подивися!

І він запровадив його до своєї фабрики, де стояв великий котел, повний кип'ячки, і обік кітла дистиляційний апарат. Він показав йому конструкцію і додав:

— Dumme Polen von Galizien!⁴ Мають тут такі скарби в землі і ані пальцем не кивнуть, щоб використувати їх, Preussen müssen kommen⁵, щоб їх навчити.

— Die Juden könnens auch!⁶ — усміхаючися докинув Герш.

— Пробуйте! Штуки нема ніякої, а продукція дасть певні зиски.

Се була перша лекція нафтярства, яку одержав Герш, і від тої хвилі його доля була рішена. Він зараз же сторгував у бориславських селян у різних пунктах кілька часток землі і зараз же уложив собі план копання. За його прикладом пішли інші жиди, і не минуло року, як усі бориславські толоки та пустирі — бо такі найлегше можна було купити — покрилися закопами, що робилися зовсім

¹ Чого треба? (нім.) — Ред.

² Вхід заборонений! (нім.) — Ред.

³ Дурний єврей! (нім.) — Ред.

⁴ Дурні галицькі поляки! (нім.) — Ред.

⁵ Пруссаки мусять прийти (нім.) — Ред.

⁶ Євреї теж це зуміють! (ідиш) — Ред.

примітивно, руками, з боків замість цямрини обгороджувалися прутяними кошами і по кількох сажнях прокопу давали звичайно жилу, з якої йшла кип'ячка.

Ся продукція була легка і неризиковна, та й не дуже поплатна. Кип'ячка була т[ак] зв[ана] зашкірна, чорна, аж густа. Жиди не вмiли добре вичищувати її; виходила нафта жовтава, каламутна, прудка на підпалі, небезпечна в своїх вибухах. Та швидко дистиляція зробилася кращою, і нафта пішла на торзі, витискаючи американську. Рівночасно з тим вичерпалася зашкірна кип'ячка; тисячі ямок, покопаних скрізь довкола Борислава, давали чимраз скупіше того неапетитного, та корисного плинну. Треба було копати глибше.

Перше десятиліття тої експлуатації, роблене по-жидівськи, поспішно, з занедбанням усяких приписів гігієни й обережності, коштувало смерті тисячів робітників. Під напором підземних нафтових джерел ями часто валилися, засипаючи робітників; многі гинли в часі наглих вибухів джерела в кип'ячці; поліції і власті безпечності не було ані сліду. Жиди стали всевладними панамі в Бориславі, задержували в тайні тисячні свої занедбання та злочини. Герш вів перед у тім скаженім танці і весь увійшов у спекуляційну гарячку. Йому щастило в усьому. Коли деякі його конкуренти вкладали тисячі в гешефт і, прокопавши їх безуспішно та наробивши ще довгів, утікали з Борислава «без капців», як жартували з них ріпники, то Гершеві, який тепер у зносінах із заграничними фірмами самоправно прозвав себе Германом, не тільки на власних частках щастило докопуватися кип'ячки на десятім, дванадцятім чи п'ятнадцятім сажні; він закупував також ями, розпочаті його збанкrotованими конкурентами, і звичайно, прокопавши ще кілька сажнів глибше, таки докопувався кип'ячки. За його почином і головно на його акціях повстала велика дистилярня біля Дрогобича, перша в тім роді в Австрії, і здобула для бориславської нафти широкий торговий відбут на всю Європу. Герман Гольдкремер стався одною з авторитетних і впливових фірм у нафтовім ділі; капітали, які він пускав у оборот, робилися чимраз більші; якимось інстинктом, виробленим іще в либацьких часах, він відчував кожду добру кон'ектуру в торзі, кожде корисне місце на терені. Йому завидували, різні конкуренти старалися наводити на нього всякі клопоти, денунціювали його до суду за найменші надужиття в його роботах, та

все те він умів поборювати, скрізь умів зробити лад і опанувати ситуацію.

І тепер, згадуючи се десятиліття гарячкової боротьби, Герман аж швидше задихав, аж стрепенувся в своїм кріслі. Гарний був час, пора ненастанного зусилля. Треба було день і ніч пильнувати, стояти на сторожі, оборонятися від несумлінних конкурентів, що сотки разів підкидали огонь у його магазини, ушкоджували його апарати, підмовляли його робітників, навіть засідалися на нього самого, бо в Бориславі в ту пору панувало право п'ястука і не щадило ані робітників, ані головачів. Та все те вмів Герман оминати щасливо, запобігаючи шкодам, підставляючи ногу своїм противникам, викручуючися від властей. Він не сипав грішми, як інші жида, коли їх прикрутить якесь лихо у відносінах до власті, не лякався чого-будь і скрізь умів показати себе чоловіксом солідним і певним свого там, де інші тратили голову.

Він майже не жив у ту пору родинним життям. Не бував дома цілими місяцями, то їздячи до Відня, Броцлава та Берліна, то працюючи на місці в Бориславі. Часом тільки він зітхав, згадуючи свою домівку, до якої його не тягло нічого. Жінка почувала до нього якесь обридження, викликане її хоробливим станом, і не любила й на очі бачити його, та й із сина він не зазнавав потіхи. Те, що йому вважалося найпростішим, найнатуральнішим— дочекатися з сина такого ж гешефтсмана, як і він сам, і гідного наступника його капіталів, подавало мало надії на справдження. Малий Дувідко вже з самого малку був дивної, хоробливої вдачі. Страшенно нервовий і дразливий, він у дитинстві терпів від нападів корчів, подібних до епілепсії, які мучили його до десяти літ і спиняли його духовий розвій. У тім часі в ньому розвилися жорстокі інстинкти, любив мучити звірів і людей, дивитися на терпіння і копання, обливав покойових собачок своєї матері окропом, випікав їм очі, врзував вуха і хвости і сердечно реготався при їх болісному скомлінні. Так само жорстоко він поведився зі слугами, з сусідськими дітьми; взагалі скрізь, де він появлявся, ширився страх серед дітей; усі звали його не інакше, як «стеклим Дувідком», і тікали від нього, щоб не потерпіти від його диких капризів, що нападали його якомсь раптом, серед веселої забави та діточого гомону. Герман мав багато клопотів із-за тих дитячих забавок свого Дувідка. То він, вітаючися з дівчинкою,

яка йому дуже подобалася, покусає її лице або запалить на ній сукеньку і плече в долоні та регочеться, коли дитина верещить і в'ється з болю; граючись з хлопцями, він ні з сього ні з того одного, посадить у кропиву, або поб'є терном, або вдарить каменем у голову. Часто родичі поранених дітей тягали Германа до суду за пакості його сина і забороняли дітям ходити на забаву з ним.

На шостім році віддали Дувідка до василіанської школи, та й тут було не ліпше. Дувідко був тупої голови, при тім упертій і непослушний, і ніяк не можна було відучити його від того, щоб не робив пакостей своїм товаришам. Він дер їх книжки, різав їх одежі, копав і смикав за волосся кого міг понасти, і виробляв тисячні збитки, що свідчили не так про його гумор, як радше про якусь брутальну дикість його вдачі і замишування до жорстокості. Вчителі упоминали його зразу лагідно, далі остріше, а нарешті один, не можучи витерпіти з його збитками, які виробляв під час години, велів ученикам простягти його на лавці і сам власноручно вліпив йому кілька тростинок у «стару паню». Страшно було глянути, що діялося тоді з Дувідком. Зразу він немов сам собі не вірив, що його сміють бити. Дома його не карали за жадні пакості й навички, мати ще захвалювала його і вважала сі пакості за об'яв енергічної, самостійної натури. А тут нараз посміли, ще з такою церемонією, простягати його на лавку! Він розпучливо, закусивши зуби, боронився, відбивався руками й ногами, а далі, винявши ніж, який завше носив при собі, поранив руку одному з тих, що тримали його, і був би поранив ще й інших, якби учитель іззаду не вирвав йому ножа з руки. Коли ж удари залоскотіли на його тілі, Дувідко нараз замовк, поблід увесь, закусив уста аж до крові і аж тоді, як його випустили з рук, оглянувся тупим зором довкола, зверещав страшенно і кинувся на землю в епілептичних корчах. Діти перелякалися, та не менше перелякався й сам учитель. Його почали трусити, відливати водою, але се не помагало нічого; покликали сторожа, і учитель велів віднести його додому. Страх якого репету наробила Рифка, побачивши свого Готліба — бо так з великої любові вона кликала Дувідка — в такім стані! Вона прибігла до школи і мало не видерла очей учителеві, а потім побігла на скаргу до ректора. Сей прийняв її не дуже-то чемно, закидаючи їй, що розвезла свого синка, як циганську

пугу, і такого розпущеного та злобного хлопця вони не можуть стерпіти в школі.

— Але ж він хорий, хорий! — кричала Рифка, у якої серце рвалося на саму думку, що хтось міг доторкнутися її божища.

— Коли хорий, то держить його дома, — сказав ректор. — У нас не шпиталь, а школа.

— У вас не школа, а шкіродерня, катівня, — верещала Рифка. — Я вас до суду подам, я пошукаю свого права. Я вас навчу!

На сьому, одначе, справа й скінчилася, бо в суді не прийняли скарги, — тоді ще не розуміли науки без биття, — а василіани не прийняли Дувідка до школи. Він так і лишився в приватній науці.

— Пощо йому та школа? — говорила Рифка своїй мамі. — Він і без того все ліпше знає від них. Вони з одної зазисті знущалися над ним. Отже, я їм покажу, що він сам без них більше навчиться, як у їх дурацькій школі.

Дувідкові наняли приватного вчителя, але справа через те не посунулася наперед. До деяких предметів, головню до рахунків, його зовсім не тягло, і годниа рахунків бувала йому найтяжчою мукою. Тільки модні тоді кримінальні романи «Рінальдо Рінальдїні» та повісті Ежена Сю, Габоріо, Монтепена і інших романтиків зацікавили його, і відтепер увесь час, вільний від пустого байдикування, він обертав на лектуру, від якої кипіло в його голові і бурилося в його фантазії. Батько зрештою не дбав про його виховання. Він також був неосвічений і не відчував потреби книжки, та й знав при тім, що Дувідкові ніякого спеціального, фахового знання непотрібно, бо він буде мати гроші.

— Гроші велика річ, — говорив не раз Герман у своїм домашнім крузі. — Слухай, синку, гроші — то всемогучий пан! З грїшми ти мудрий, а без грошей дурень. З грїшми ти пан, а без грошей капцан. З грїшми тебе шанують, а без грошей на тебе плюють.

— А мені про гроші байдуже! — мовив Дувідко.

— А чого ж тобі треба? Чим би ти хотів бути?

— Розбійником, — мовив усміхаючися Дувідко, — не для грошей, не для рабунку — що мені гроші? Візьму і закопаю в землю. А для самої небезпеки, для тих дивних пригод, що на саму їх згадку аж мороз іде по тілі. Отсе мені життя!

— Ах, то рицарська кров! То рицарська кров! — шептала Рифка, подивляючи Дувідкові слова.

А Герман сміявся.

— Ну, ну, синку, тепер то не в моді. Ми також по-своєму розбійники, стоїмо на чатах, пильнуємо хвилі, плануємо напади і відбиваємо чужі, ставимо засідки і ризикуємо. То, синку, війна, в якій треба більше дотепу, хитрості, безоглядності і обережності, як у розбійництві.

— Але я тої війни не люблю, — скрививши рота, мовив Дувідко. — Я люблю, як щось живе треплеться мені в руках, а я раз за разом затоплюю ніж у його тіло, і сліджу його передсмертні судороги, і люблюся струмками гарячої крові, що б'є ключем із його ран, і слухаю його передсмертного стогону і харчання. Отсе приємність! Чуєш, що ти пан над життям людським, коли можеш відібрати його в кожній хвилі.

Германові ніяково було слухати таких концептів, хоч він не вірив у їх серйозність та вважав їх вискоками тих розбійницьких повістей, якими зачитувався його син. Лише блиск його очей, дикий і кровожадний, коли його фантазія забігала на такі теми, велів бачити в них вплив дійсного нахилу його вдачі. Герман здвигав раменами і йшов за своїм ділом, а Дувідко довго ще з матір'ю фантазував на тему розбоїв і вбійств, і вона з подивом слухала його фантазій та все лише шептала:

— Рицарська вдача! Що за рицарська вдача!

— От дівчак, нехай фантазує, — мовив Герман, спльовуючи на підлогу, потім зажмурих очі і задрімав.

І сниться йому, що він лежить на зеленій мураві, пахучій подихами весни, а над ним висить ясне небо глибоко-блакитною безоднею. І мурава під ним, мов ледова крига, пливе кудись по якомусь невидному, безбережному морю. Його серце починає бити живіше, мов у чоловіка, що летить, але рівночасно все його тіло таке ослаблене, знесилене, що він не може ворухнути ані рукою, ані ногою. І глядить угору і бачить, що край його голови виростає пальма і звішує над ним своє здоровенне листя, мов великий парасоль. А в тім листі ворухнуться щось неясне, невидне в тіні листя, а замітне тільки якимись металевими відблисками, що пробігають від часу до часу, коли те неясне частиною свого тіла висунеться на сонячне світло. Ах, тепер він бачить: се гадюка, величезна гадюка, boa constrictor, що склублився серед пальмового листя і отсе,

висунувши голову вниз і загнувши шию гаком, своїми пронизливими очима вдивляється в нього. Герман і собі ж не може звести очей від зору гадюки; його серце б'ється швидко-швидко — не знати, чи тривоогою, чи радістю; ані думки про те, щоб тікати кудись, кликати помочі. І нараз лускіт, мовби з батога тріснув, гадюка випростувалася і впала з дерева на мураву ось-ось біля нього, і на своїй шиї він почув холодний дотик її голови. І прокинувся.

— Ну? — вирвалося несвідомо з його уст.

Перед ним стояв Дувідко, покритий пилом, задиханий і з густими рум'янцями на лиці.

— Се ти? — промовив Герман, окидаючи його очима.— Пішки йшов?

— Ні, верхи їхав. На буланім,— мовив Дувідко.

— І не скинув тебе?

Дувідко не відповів на сю невинну інсинуацію, але сів на ріг стола, мов на коня, і почав махати ногами.

— Може, що сталося дома, що ти приїхав? — питав Герман, не ворущаючися з фотеля і докінчуючи свою сіесту.

— Ні, не сталося нічого.

— А чого ж ти приїхав?

— Так собі. Нудно стало. Що мені робити?

— Що-будь роби, то не буде нудно. Ось тут до ведення рахунків здалась би ще одна сила.

— До ведення рахунків! — скрикнув Дувідко.— Ти ж знаєш, тату, що мені рахунки обридливіші від усього на світі.

— Попробуй, то швидко й засмакуєш.

— Ні, не хочу. Як засмакую, то візьмуся, а тепер не хочу.

— Ну, то, може полізеш у яму?

Дувідко витріщив очі на батька. Така думка, щоб він ліз у яму, як простий ріпник, не приходила йому ніколи в голову.

— У яму? Чого?

— Копати,— з усміхом відповів Герман.— Коли тобі нудно, се найліпший спосіб. І небезпечно,— почувеш, як заморока ходить по нафтових жилах, і булькоче, і преться до стін ями. Ну, і плату дістанеш.

— А ти був там, унизу?

— Певно, що був.

— Ну, і що?

— І нічого. Побув, покопав та й виліз.

— Ну, то мені байдуже. Не піду. І загалом, тату... я хочу бути великим чоловіком.

— Добре, будь.

— І славним, голосним на весь край.

— Не знаю, нащо се тобі придасться, але, як хочеш, то будь.

— Чую в собі силу, відвагу, рішучість...

— То дуже красно. Лізь у яму і працюй.

— Тату, не смійся з мене! Мене пре щось, розпирає до якогось незвичайного діла, а ти мені: лізь у яму.

— Якого ж тобі незвичайного діла треба? Що ти можеш зробити незвичайне?

— О, зробити незвичайне діло! Певно, на се треба й незвичайного чоловіка, незвичайної вдачі. А все те в мене єсть. Мене розпирають гадки. Якісь високі бажання не дають мені спати.

— Скільки знаю,— мовив усміхаючися Герман,— усе спиш міцно і храпиш, як жорновий камінь.

— Але й у сні не покидають мене думки! — говорив Дувідко, не звертаючи уваги на батькові кпини.— Я би хотів видумати щось таке, чого досі ніхто не видумав, збудувати щось таке, чого ніхто не збудував. Я би хотів видумати чоловіка іншого, вищого понад те, що жиє нині на землі. Щоб він плавав у воді, як риба, літав у повітрі, як птах, щоб міг піднятися на місяць, на сонце, пролітати всесвітні простори, як промінь. Отсе було би раз! Отсе була би задача, гідна найбільшого філософа.

— Видумати се, Дувідку, потрафить і дурень, а зробити — от що трудніше. Та вже ж і повідумували всякі машини — і до бігання, і до плавання, і до літання...

— Машини! Що таке машини? Ти її зроби, ти її монтуй, ти її обслулуй, а вона попусується — і ти стій як дурень! Тьфу, паскудство! Тут не машин потрібно, а натуру людську перемінити, піднести на вищий ступінь! Ось що мені хотілось би видумати.

— А може би, ти хотів дещо грошей?

— Нащо мені грошей?

— Ну, так, на цукерки, чоколадки.

— Що-то, я дитина, щоб їв цукерки та чоколадки?

— Та хоч і не дитина. Все-таки менше б тобі нудилося, і ти не займався б такою філософією. Ну, але годі з нею. Мені пора йти оглянути роботу. Підеш зо мною?

Сонце починало хилитися з полудня. Його гаряче проміння сипалося іскристим дощем на Бориславське підгір'я, розсипаючися по сугробах сірої глини, видобутої з глибочезних ям, розпалюючи тонкі дротяні линви, навинені на корбах, заломлюючися і мигтячи всіми фарбами веселки на калюжах густої кип'ячки. Тягло душним нафтовим сопухом. Меланхолійно поскрипували корби, якими спускано робітників у глибінь або добувано знизу леп у кіблях. Поміж ямами вешталися тут і там дозорці; біля корб стояли робітники і раз у раз то згиналися вниз, то підіймалися вгору, крутячи корбами; вся праця заховалася в глибінь землі, там, у тісні темні ями, де блимали лише маленькі лампочки, а заморока глухо булькотіла в підземних жилах.

Тут і там поміж ямами здійсмалися кошари або великі шопи, що були складами робучих знарядів та добутого матеріалу. Тут звичайно й самі робітники спочивали, дожидаючи своєї черги — йти в яму. Робили день і ніч, на «шихти», кожда шихта по шість годин. Виробивши шихту, одні робітники виходили наверх, а інші йшли на їх місце на дно. При корбі один робив звичайно три шихти, тобто 18 годин без упину; молоді хлопці, яких найчастіше уживано до сеї праці, в перших днях блювали від завороту в голові при тій роботі і часто падали знесилені, поки дозорець копняком не доводив їх до притомності.

— Не лежи, пся твоя мати! — кричав дозорець. — Хочеш у ямі хлопа задушити? Дуй, свиня, за штири шістки!

І хлопець хапався знов за корбу, якою млинковано повітря згори до ями, щоб виперти відтам удушливі нафтові сопухи.

Дзінь-дзінь-дзінь! Дзвінок з ями. І два парубки хапаються за іншу корбу, що стоїть на двох стовпах над ямою, і починають тягти вгору відро. Одно йде вгору, друге рівночасно в долину, і поки тут одно випорожнять, друге внизу наповняють. І так далі, також без упину, вісімнадцять годин.

Герман із сином ішов поміж ямами, поміж довгими рядами отих корбарів, що раз у раз, мов автомати, хиталися, мірно кланяючись у пояс і знов простуючися. Їх видно було скрізь, куди оком глянь. Звиш десять тисяч ям на

широкій леваді, прозваній «Новим світом», було в руху, і вся та левада виглядала як велика нива, покрита отакими розхитаними людьми. Якийсь сонний, понурий дух лежав над левадою. Лиш де-де в кошарах цюкали теслі, лагодячи нові цямрини для ям; у слюсарні біля Домсової фабрики пишцять і свищуть циркулярки, острячи знаряди до лупання каменя, який декуди попадається в ямах; дим чорними стовпами стоїть над дахами дестилярень на Волянці, і там, коло тих дестилярень, чути гамір і крики робітників, фірманів та факторів. Герман з залюбуванням роздивлявся по крайобразі, що для ока не проявляв нічого принадного, крім хіба темно-зеленого Ділу, який закривав західну і південну часть обрію. Для нього сей крайобраз був найлюбіший з усіх, бо з нутра сеї землі плило його багатство. Зашкірна нафта вже давно вичерпалася, треба було йти глибше; тут появилися багаті поклади воску, з якого Герман надіявся великих зисків, маючи вже звістку про спосіб його чищення. Треба буде будувати для сього нову дестилярню, ну, та се не біда. Аби тільки докопатися багатших джерел кип'ячки та покладів воску, аби тільки пустити діло в більший рух! Отой сонний супокій, що лежав над Бориславом сього літнього пополудня, дуже не сподобався йому; він рад би був, щоб тут стояв гамір, клетіло життя, вешталися купи народу. Адже се джерело світла на весь край, джерело промислового руху. Невже все в Галиччині мусить іти так сонно, мляво, так якось попатріархальному, немовби тим людям усе на світі було байдуже?

— Тате, чуєш? — промовив Дувідко.

— Дзвінок із ями. Ну, що ж у тім дивного?

— Алярмовий дзвінок!

Дзвінок над найближчою ямою зазойкав нагло якимось розпучливим голосом і нараз затих. До ями підбіг дозорець.

— Що там таке? — запитав тих, що крутили корбою.

— Не знати. Відро не йде.

— Обвалилася яма.

І дозорець живо накинув на себе пояс безпеки, засилив його за ливу і вступив у відро.

— Спускайте! — мовив до тих, що стояли при корбі. За хвилю щез у пільмі, лише світло лампки, яку мав при поясі, мов червоний черв'ячок мигало іноді з глибокої пільми і знов щезало в ній.

Уже десятий, уже двадцятий, тридцятий, сороковий сажень. На п'ятдесятім сигнал — тягти назад.

— Що там таке? — запитав Герман дозорця, коли сей появився на світло.

— Завалилася, — казав він коротко. — Нафта виперла стіну і залила все до самого споду. Двадцять сажень кри-ниці.

— Ну, слава тобі боже! — мовив Герман. — А б'є ще джерело?

— Сильно б'є. Бачите, я до половини мокрий, поки під-тягли. Ще хвильку, було б і мене залило.

— А копач?

— Ну, що про нього й балакати! — І він махнув рукою.

Герман також махнув рукою і пішов далі. Що значить копач, коли нове джерело нафти відкрилося? Що значить одно життя людське, а хоч би й сотки й тисячі їх, де ходить о отворення нових жил земного багатства, з яких по-пливе користь на многі покоління! Зрештою копач погіб через власну необережність — чом не сигналізував швидше? А втім, хто там буде питати за копачем! Пусте діло! Не він перший, не він і остатній.

І Герман ішов далі. Нині, очевидно, щастилося йому, бо з кількох ям подоходили до нього вісті, що показалися надзвичайно багаті джерела нафти. Він рад був тому, та проте в кожній кошарі докладно переглядав рахунки, копальняні знаряди, млинки, линви — любив порядок і точність. І робітників розпитував, чи не кривдять їх дозорці.

— Та що нас мають кривдити, — сказав один зачорний, як дідько, що, тільки що вилізши з ями, лежав на землі і важко дихав. — Най бога просять, аби ми їх не кривдили, бо з нами нема що зачіпатися.

В кошарах, при огнищах, що розпалювалися на ніч та тліли й весь день, де робітники курили люльки та варили собі страву або пекли бульбу, йшли між ними веселі та свобідні розмови. Одні оповідали про свою домашню мізерію, про сварки в родині, про процеси та військові езекуції по селах. Інші згадували залюбки про давніх опришків, що мстилися на злих панах, оповідали дива про Довбуша, що скрізь позакопував скарби, про велетнів, що став на однім версі і відси подавав топір другому, що стояв на другім версі. А всі вони хвалили собі Бо-рислав.

— То наш тато, наш опікун! — говорив один копач.—
Що мені тепер пан і його окомон! Я їх і знати не хочу і
на роботу до них не піду. Я тут маю ринський, а при камені
й півтора ринського на день, а у пана за день косовиці
по штири шістки. І навіть горівки не дасть. Най собі шу-
кає дурних.

— А в йиму не лечно лізти? — питає якийсь патлатий
гуцулик, що недавно прибув у «Буриславку» та не міг іще
відважитися лізти в яму.

— От дурний! — відповідає копач.— Чого ж має бути
лячно? Робота як робота.

— Але може обвалитися, або кип'єчка залле, йик ві-
бухне,— мовить гуцул.

— Овва, та що з того! Смерть як має постигнути чоло-
віка, то постигне, хоч ти й за піч сховайся. Адже нас тут
працює зо п'ятьдсять тисяч, а як десь коли одному чи двом
притрафиться нещастя — овва! Чого тут лякатися!

— А ти вважай,— кидає своє слово інший, пикаючи
люльку,— що ти тут свобідний, як птах. Батько тебе не
лає, мачуха не пилить, ніхто тобі в ложку не заглядає.
Що заробиш, то твоє, робиш собі з тим, що хочеш.

— У мене жінка й діти,— відмовляє гуцул,— мені аби
заробити на податок, та й додому.

— То лізь у яму, бо так наверху при корбі нешвидко
заробиш.

— Відав, шьо мусю,— мовив гуцул,— хоч боюси, ой,
мамко моя, йик боюси тої йими!

Всі присутні сміються, а гуцул, пикаючи люльку, все
повторяє: — Боюси, та й шьо ми зробиш! Все ми си здає,
шо йик у ню влізу, то вже бірше світа не побачу.

Герман, проходячи попри ями, не раз залюбки підслу-
хував такі розмови і всміхався. Се ж було свідоцтво тих
простих людей про добродійства нового елемента в їх
житті — промислового руху. Він дає їм можливість вийти
зі старої тісноти та безрадності патріархального життя,
пізнати більше світу, розвинути свою волю. Що з того, що
сотки, тисячі їх погинуть або зведуться ні на що! Без того
ніяка переміна в суспільному житті не відбувається, та й
без того чи менше б їх пропало в домашній глуші? Герман
був чоловік практичний, далекий від усякого сентимента-
лізму. Як генерал в часі битви бачить тільки свою мету
і старається досягнути її, хоч би кілька його людей упало,
так само й він при своїх промислових спекуляціях. Дбати

про якусь особливу безпеку робітників, про те, щоб стіни ям були солідніше оцямбровані і не валилися, він не вважав себе в обов'язку. «Най про се дбає поліція! Як вона накаже, то я й зроблю, а так, нащо мені зайвого кошту?» А робітники все знайдуться.

Ось зміна шихти. Зазойкали дзвінки по кошарах, і з ям почали витягати копачів. Вони були звичайно цілі мокрі від поту і, виринувши на світ, довго видихувалися після задухи, яка, неважаючи на помпування повітря згори, стояла особливо в глибших ямах. Біля ям іде гамір, дехто жартує собі з тих, що вилізли, а ті, що тепер на черзі, пригортаються йти наниз.

— Glück auf!, товариші! — гукають їм ті, що лишуються наверх, і звільна ями знов проковтують тисячі людей.

— Glück auf! — повторяє й собі ж Герман. — Так і треба! Нехай ідуть, нехай коплять і викопують се джерело світла! І їм самим з часом ясніше стане в їх безпросвітній пітьмі. А втім, стане чи не стане, для мене головна річ — розвій моїх діл.

— Тате, — озивається Дувідко, — а пощо тобі так убиватися при сих ділах?

— Як то пощо? — дивується Герман. — Хіба тут може бути питання?

— Я не бачу ніякої цілі. Мені обридливо дивитися на се.

— Що ти розумієш! — мовить Герман. — Ти ніяким ділом ще не займався, то й не знаєш, як воно захопає чоловіка. Хоч би він і не бачив ніякої іншої цілі перед собою, а для самого діла, для оказання своєї сили й зручності він працює далі. Аби щастя вхопити в свої руки. Та я надіюся, що й ти, раз засмакувавши, набереш охоти до діла.

— Ні, ніколи не наберу! — мовив Дувідко. Нудно се все. Та й пощо? Пощо мені бути багатим?

— Щоб панувати над людьми. Щоб бачити, як вони хиляться перед тобою, готові віддати тобі на услуги свою силу, свій розум, свою науку, щоб тільки запопасти твоєї ласки. Ти ще не розумієш, сину, яка се розкіш — почуття своєї сили, в тій певності, що як я захочу, так воно й станеться, хоч би там люди надривалися й гибли для мене.

---

* Щасливо! (нім.) — Ред.

— Гоїв не жаль,— мовив Дувідко, мов із задуми.— Вони брудні й вонючі.

— То би ще байки, що брудні. Гірше те, що дурні. То єсть для них гірше. Ади, як вони лізуть у ями і гадки не мають і задовольняються мізерним заробітком, який тут же зараз і пропивають. А могли б були давно робити се для себе і дороблятися капіталів. Адже се їх ґрунт був. Вони бачили, як із нього скрізь виступає кип'ячка, і кляли його та й кляли свою долю, що їх посадила на таким ґрунті. А придивитися до тої мазі, довести її до вартості — борони боже! Сотки літ вона була для них лише завадою. А тепер, бач, вона ожила і їх поперед усього змела з землі. Вони попродали свої ґрунти запівдармо, пропили гроші, а тепер як непришні йдуть у нас шукати заробітку. Земля, їх земля, мститься на них, проковтує їх день за днем. І мені не жаль їх. Дурному так і треба.

Отак розмовляючи, вони під захід сонця вийшли аж на Волянку, де стояв головний Германів магазин, була контора, і в ній сидів завідатель Германових копалень. Власне почалася виплата робітників, що купами приходили з різних часток, весело гуторячи, звичайно від пробування в атмосфері лепу, воску й кип'ячки від ніг до голови чорні, як дідьки. В канцелярії був натоп, ішов гармидер і брязкіт дрібних грошей; ждучи своєї черги, юрба робітників стояла перед дверима канцелярії і гомоніла.

— Добрий вечір вам! — промовив Герман, наближаючися до них.— Ну, що чувати?

Робітники поздіймали капелюхи, та зараз же й повкладали їх на голови. З жидом вони не церемонилися, говорили сміло, не так, як з першим-ліпшим паном.

— Та гаразд би було,— сказав один із них,— коби в ямах безпечніше було. А то йде чоловік до неї та й свого життя непевен.

— Ну, що я на те пораджу? — мовив Герман.

— Треба би міцніше цямрувати ями.

— Я вже наказав. Тут заложимо верстат, нехай роблять цямрини, кільки треба.

— А інші жиди й слухати не хочуть про дощані цямрини.

— Бо капцани,— згідно мовив Герман,— бояться кошту, а про людську безпечність їм байдуже. А я не хочу, аби в моїх ямах люди душилися та гибли.

— Дай вам боже здоровля, пане Гольдкремер. Ми у вас не маємо кривди.

Обступили його зі всіх боків, пішли жарти та оповідання. Дувідко тим часом пішов далі дорогою і зайшов у ліс. Він ще не був у ньому ніколи і жидівським інстинктом якось жахався його. А ліс стояв чорною велетенською стіною, вкриваючи гору геть аж до найвищого верха. Ввійшовши стежкою якийсь шматок дороги, Дувідко почув себе мов у бочці. Хоч надворі було ще добре видно, тут стояла вже нічна пільма. Дувідко зупинився і почав прислухатися. Над лісом стояв глухий гомін, де-не-де скрипіли ялиці, розхитані вітром, зовсім не чутним унизу. Заскиглила сова в верховітті, а друга захихоталася жасно десь у дуплі під корою. Захрустіли унизу гілляки, і Дувідко затерп, задрижав усім тілом і пустився щодуху тікати з лісу. Сам не знав, чого боявся, але тікав, спльовуючи щохвила на боки.

— Ни, ліс. Най йому всячина! Страшно тут,— шептав він, опинившись на вільнім полі.— Я би тут не ночував! Здається, що згиб би зо страху.

Звільнив кроку. Стояв на високім склоні гори, куди вела стежка, і дивився на Борислав. Сумерк покрив уже село, огорнув його густою, смердючою парою, що ніяк не хотіла підійматися під небо і очистити повітря внизу. Крізь сю пару де-де проблискували, мов вовчі очі, огневі ватри в кошарах, а на дальшій обрії на північ миготіли світла в вікнах селянських хат. Дувідко думав про щось, надумався і, не гаючись, спустився стежкою з пригірка, перескочив потічок, що вився і шваркотів у його стіп, і попростував до Борислава.

Вже й ніч надійшла. Герман сам вернув до Борислава, думаючи, що син перед тим вернув додому, але там не було його. Були натомість свіжі листи, замовлення на нафту і на віск, якого рафінерію треба було робити якнайшвидше. Герман засів зараз писати листи. Упоравшись з сею роботою, подзвонив і запитав у слуги:

— Дувідко ще не прийшов?

— Ні. Певне, буде в касині на вечері.

— Ну, ну. Піду й я туди.

Він одягся і пішов до касина. І там не було Дувідка, та він не дуже турбувався сим. Адже не згубиться ніде. Походить та й верне незабаром.

Він засів до вечері і, поки приготували йому пару

котлетів, сів під вікном і дивився на ту часть Борислава, де лежала головна група його копалень. Кошари з високими дерев'яними вежами бовваніли в сивому тумані, мов пеньки здорового зрубу, а десь-колись унизу проблискували світла ліхтарень, коли хтось ішов з кошари до кошари. Протяжно застогнала свиставка в далекій дестиллярні, і пугач запугував на старій вербі тут же над дахом касина. У Германа пробігла дрож поза плечима.

— Гарна птиця, — буркнув він сам до себе, — а чомусь ніколи не можу її чути без жаху. Чи справді вона ворожить якесь лихо! Тьфу, і сам не вірю тому, а чогось страшно. Така вже дивна людська натура.

Та в тій хвилі бухнув здоровенний сніп проміння від землі аж під небо і щось глухо загучало, мов із горла десяти волів. Потім піднялося величезною лійкою вгору кроваве полум'я, почувся тріск розваленної і горючої кошари — в ямі наступив вибух. Бовдурами заклубився над ямою густий удушливий дим, якого важку масу знизу лизало полум'я.

— Моя яма! — скрикнув Герман і зірвав з місця, щоб бігти на пожежу. Вхопив капелюх і погнав щодуху. Недалеко бігши, здибав Дувідка, що, задиханий, заляканий, біг йому назустріч.

— Ти тут? Де ти був? — запитав батько.

— Де був? Був у лісі. А бачиш фейерверк?

— Бачу, та се ще байдуже, аби огонь лише не розширився.

— Куди йому ширитися? Яма далеко від інших.

— А все-таки треба побігти. Чи не спав хто в кошарі?

Дувідко не сказав нічого. Та коли прибігли на місце, вже робітники з сусідніх кошар працювали, закидаючи пожежу глиною, а інші з недогарків кошари виносили трупи робітників, що спали там, були захоплені вибухом, оббризані гарячою кип'ячкою і майже моментально подушені полум'ям. Дальшої небезпеки не було. Герман зітхнув важко, дивлячися на обгорілі тіла робітників, але Дувідко розсміявся істеричним сміхом.

— А бачиш, бачиш, як вони тепер виглядають! — говорив до батька, заходячися від сміху.

— Бідні люди, — мовив Герман. — Що то може необережність! Допустили огонь до ями та й самі потерпіли.

— Та де допустили, се я сам підкинув, — мовив Дувідко. — Хотів побачити, як позриваються від гуку та

почнуть утікати, а вони послули твердо та й не чули гуку.

Герман перелякався і, кинувшись до сина, затулив йому рот:

— Та чи ти здурів та й голосно признаєшся! Хочеш, аби тебе арештували за підпал? От іще дурень!

— Овва, що мені зроблять! Я собі для забавки, — мовив Дувідко, здвигаючи плечима.

— Але ж живі люди! Посиротив діти! — мовив Герман.

— Овва, яка шкода! Що вони варті всі накупі? Мені їх не жаль. А варто було подивитися, як вони побудилися серед огню і мов безумні кидалися на всі боки. Один, осліплений полум'ям, просто бовтнувся в горючу яму. Ха, ха, ха! Се був вид, якого не забуду ніколи.

Та Герман, ще раз затикаючи йому рота, потяг його з собою до казина і, не чекаючи вечері, сів із ним на візок та почав щодуху гнати до Дрогобича. Коли виїхали за Борислав, він оглянувся і бачив ще лиш огняні недогарки кошари. Полум'я погасло. Він зацмокав і, обертаючися до сина, сказав:

— Ну, чи не збиточник ти? Адже якби хто почув, що се ти зробив, то небагато й хибувало би, щоб і мене з тобою кинули в той огонь. І що б було тоді?

Дувідко здвигнув плечима і почав свистати.

V

Минуло декілька місяців. У Бориславі знов починався оживлений рух. По десятилітній «нафтовій горячці», що якийсь час почала вже була притихати, почалася воскова горячка. Бориславська нафта стратила деякі ринки на заході, виперта звідси американською; Угорщина включила у себе галицьку рафіновану нафту і, побудувавши свої рафінерії, брала з Галичини лише сирівець. Доходили чутки про величезні нафтові джерела за Кавказом і про те, що спілка заграничних капіталістів робить величезні приготування до експлуатації тих джерел на таку скалу, про яку досі не марив ніхто ані в Європі, ані в Америці. Галицькі нафтярі похнюпилися і не ждали собі добра від такої кон'єктури, обмежували продукцію, боячися краху. Але віск земний не мав конкуренції. Завдяки працям бельгійського хіміка Ван-Гехта, спосіб його чищення і приготування для фабрикації свічок був удоско-

налений, і віск пішов угору. Германові Гольдкремерові пощастило законтрактувати Ван-Гехта на директора для великої рафінерії воску, яку він збудував біля Дрогобича, і він розпочав фабрикацію сього нового товару на великі розміри.

Йому вдалося закупити в Бориславі значні засоби сирого воску в тих магазинах, де він лежав без ужитку; закупив їх у недогадливих нафтярів по дуже низькій ціні і пустив свою фабрику в рух. Товар пішов, над сподівання, добре, замовлень приходило чимраз більше, і з Німеччини, де якась велика спілка капіталістів заходила у вільнити німецький торговий ринок з-під американської переваги, і з Росії. Ходило тепер о можливе збільшення власної продукції воску та о можливо дешеве закування його у інших фірм, поки ціна сирівцю не підскочить, і тут Герман розвинув діяльність з тою енергією, яка характеризувала його за молодших літ. Він перенісся до Борислава, день у день бігав по всіх магазинах, наглядав усі ями, в яких докопано ся воску, переводив сотки дрібніших і більших умов на його доставку і силкувався зібрати весь сей артикул у своїх руках. Приходилось пару разів розбивати готові вже консорції капіталістів на будовання нових рафінерій, приходилось перетягати на свій бік, навіть приймати до спілки з собою деяких властивців, що в своїх ямах натрапили на значніші воскові жили, а при тім треба було дбати про скорий транспорт матеріалу і про тисячні дрібниці, які надавав сам хід роботи. Герман постарчав усьому, був скрізь, де насувалася якась трудність, і ще знаходив час лазити особисто по ямах та досліджувати при псмочі спеціаліста-геолога, спроводженого зі Львова, де би можна надіятися багатших покладів воску. В тій ненастанній біганині, в тім напруженні всіх своїх духових і фізичних сил він почував те задоволення, що одно може заповнити життя живим змістом і дати йому змісл і тему.

Одного дня, коли «пан інженер» уже виїхав був до Львова, Герман не видержав і вже сам, без його проводу, спустився в одну яму, на яку чомусь мав велику надію. Ся яма лежала на самім краю його парцелі і припирала безпосередньо до громадської толоки, якої окружна власть чомусь не дозволила продавати нікому. Германові від самого початку «воскової гарячки» видалося, що тут, під сею голою толокою, декуди зовсім лисою, а декуди в видолінках порослою тернами та песьою травою,— тут,

унизу, мусять лежати багаті скарби, які природа заздрісно ховає від людського ока. Він велів копати яму так близько своєї границі, як тільки дозволяв урядовий припис, і стратив на ту саму яму, доведену до 80 сажнів, уже кільканадцять тисяч, але досі зовсім безплідно. Та Герман не тратив надії і отсе другий чи третій раз надів на себе ріпницьку блузу і велів спустити себе помалу вниз, по дорозі скрізь обмацуючи цямрини, чи де не загнулися під напором воску, нюхаючи на всі боки, стукаючи та гукаючи, чи не почує щось такого, що навело б його на щасливий слід. Та ні, яма була глуха й німа, не давала ніякого знаку. Ось Герман уже опинився на дні і, важко дишучи, почав лампкою освічувати, шпортати та обнюхувати стіни. В ушах його шуміло — знак, що воздух у ямі був спертий. Та ні, не те лишень! Звідкись очевидно віяло холодним газом! Мав би се бути який знак? Герман ще раз похилився до стіни, з якої йшов той газ, ще раз наблизив до неї лампу і побачив у ній тоненьку, як нитка, розсілину, що зигзакуватою лінією скісно бігла знизу вгору і губилася в пільмі. Він притулився до тої розсілини і почув зовсім виразно: дме з неї вонючий дух! То не нафта, бо та давно проламала би стіну і бухнула би в яму. Се тверде тіло — очевидно, віск! Се той скарб, якого він шукав і який дасть йому нову силу. Він аж захлипав зі зворушення і подзвонив, аби тягли його вгору. А коли його витягли наверх, він був увесь задиханий, аж душився, і не міг сказати ані слова. Робітники, що працювали при корбі, підхопили його за підруки, відв'язали від линви і хопилися натирати його водою, думаючи, що він умліває від задухи, але Герман, ще не можучи встати з землі, затріпав руками й ногами.

— Ні, ні, мені нічого! — скрикнув він уриваним голосом. — Біжіть кличте мені обер... оберштайгера! Живо! Живо!

Не минуло півгодни, а вже Герман був по нараді з оберштайгером. Та й що було тут нараджуватися? Герман ані слухати не хотів скептичних уваг оберштайгера, що там, у тій ямі, нема ані сліду воску, що поклад глини, який там надибано, по всім геологічним позначкам виключає віск (се вже оберштайгер повторяв фрази пана інженера) і що се буде ще одна даремна робота. Герман лиш руками тріпав на таке балакання.

— Що ви плетете! Що плетете! — кричав він. — Я вам кажу, зараз робить штольню в тій стіні, що до толоки!

Зараз робіть. Там віск — чути газ, що віє з розсілини! Там віск, багато воску, будете бачити!

— Про мене! — відповів оберштайгер, похитавши головою. — Але се не наш терен.

— Що вас то обходить? — закричав нетерпеливо Герман. — Хто вас про те питає? Ви робіть, що вам кажу, а тереном не турбуйтеся. То вже моє діло.

І за дальшої півгодини вже над ямою цюкали теслі, роблячи цямрини до штольні, а в глибині працювали оберштайгер і два робітники, прорубуючи в глинястій стіні простору позему печеру. Ледве пройшли отак два сажні, в печері показався віск — мало сказано, по відлупанню глиняної брили, одної, другої, третьої, вся дальша стінка зажовтілася, показалася одностійною верствою воску, якої грубості ані глибини не було можна дошукатися.

Герман так і знав. Він досі, не обідавши, ждав біля ями, не скидаючи з себе гірничої блузи, надітої поверх його звичайного убрання. Скоро почувся знак, що докопалися до воску, він велів спустити себе знов на місце праці. Опинившись на дні ями, він зараз скочив у штольню і, схилиючися в ній до половини, коли робітники ще вбивали остатні бруси в шпуги повкопуваних стовпів, побіг на світло, що горіло при кінці штольні. Тут був оберштайгер ще з одним ямарем і обчищували від глини решту воскової стіни. Герман аж скрикнув з радості.

— А що, не казав я? Не моя правда? — мовив він радісно, оглядаючи воскову брилу, відкриту в маленькій частині, що визирала з глини, мов зеленкувата скеля, мрамуркована темно-жовтими жилками. Він доторкався до неї пальцями, що застрягали в м'який віск, обнюхував її, цмокав раз по разу, мовби хотів сказати: нівроку тобі! Потім узяв довгий сталевий прут, що стояв у куті штольні, і рішучим рухом руки застромив його в воскову брилу, але півтораметровий прут потонув у восковій масі увесь, і Герман силкувався ввіпхати за ним ще й свою руку аж до ліктя, але твердої глинки чи опоки годі було домацатися.

— А що, бачите? — знов з тріумфом промовив Герман, обертаючися до оберштайгера. — Бачили коли таку жилку?

— Гратулюємо, гратулюємо! — мовив оберштайгер, стискаючи подану Германом долоню. І інші робітники наблизилися до нього.

— Дай вам боже щасливо, пане Герман! Бог вам то дав за ваше добре серце.

— Богу дякувати! — відповів Герман, здіймаючи капелюх із голови.— Та й вам усім спасибі за роботу!

І Герман видобув із-за пазухи шкіряну теку і дав оберштайгерові 20, а обом робітникам по 10 ринських на руки.

— Се вам тим часом,— сказав він.— Тільки прошу вас, мої любі, не розголошуйте якийсь час нікому, що ми тут знайшли. Знаєте, у нас люди завидючі. А є й такі, що собі тим не допоможе, але рад іншому пошкодити. Прошу вас, заховайте се в тайні. Я платитиму вам потрійну платню за щоденну працю в шахті, а потому, дасть бог заробити на ній, то будьте певні, я вам сього не забуду.

Робітники, раді так несподіваній щедрості Германа і його обіцянкам, кланялися і прирікали мовчати, а Герман велів при собі вилупати першу брилу воску, велів подати її в відро і з нею разом велів тягти себе наверх.

Германові надії оправдалися вповні, ще й над сподівання. Воскова жила, чи матка, як звали її ріпники, оказалась печувано великою і багатою. Завглибшки мало не на два сажні, вона тяглася вишр і в довжину невідомо як далеко, розгалужувалася, заповняла глибші видолинки в опозі, то знов розбігалася тонкими жилками в різні боки, до інших подібних маток. По вичерпанню головної жили, що дала пару тисяч сотнарів воску, Герман велів гнати штольні за ходом тих менших жил. І тут йому щастило: очевидно, випадок напровадив його на один із центрів воскових покладів.

От тепер пішла його фабрика! В ямі і в її бокових штольнях працювало щодень по 20, далі по 30 і по 50 робітників, в міру того як розширявся простір, зайнятий штольнями під землею. І на Германовім ґрунті знайдено воскові жили, хоч не такі багаті, як на громадській толоці. День у день десятки возів, навантажених здоровими, в форму бочок витисненими брилами воску, тяглися з Борислава до фабрики, а з лісів і з Дрогобича везли терті ялиці та дубові стовпи на цямрини нових штолень.

А Германові конкуренти аж вилися з зазвисті над його фортуною. Вони зразу й не завважили нічого, бо Германові робітники справді держали язика за зубами; але швидко почали бігати глухі чутки, що Герман знайшов незвичайно багату воскову матку і бере з неї тисячі сотнарів воску, Пішли розмови і сплетні, головно, коли нові слухи до-

несли, що та нечувана матка знайдена не на Германовім ґрунті, а на громадській толоці. Зараз полетіли доноси до староства в Дрогобичі, але тут мало що зискали: Герман давно вже ввєднав собі у старостві дозвіл копати штольні під громадською толокою, не нарушуючи її зверхнього посідання. Говорили, що такий дозвіл коштував його пару тисяч, але Герман на се все сміявся і не відповідав нічого або попросту покликався на Schurffgesetz¹, яким таке поступування дозволене.

Особливо Іцко Цаншмерц мав здавна завязяття на Германа. Се був високий рудий чоловік, з віспуватим лицем, з рідкою бородою і одним вусом, бо другий на поритій віспою верхній лівій губі не ріс і зазначався лише тут і там рідкими волосками. То був мовчущий сердитий чоловік, якийсь невдачник, котрого доля весь вік гонила з кута в кут. Він був зразу орендарем і оженився з дуже гарною дівчиною, дочкою іншого орендаря, яка надіялася у нього значного маєтку і в якій крові горіла ненаситна жадоба життєвої розкоші. Вона, занудившись від перших днів подружжя зі своїм понурим та поганим чоловіком, намовила його відпродати оренду і перебратися до міста та взятися до торгівлі. Іцко послухав жінки, в якій здужав при її ближчій пізнанні пристрасно закохатися, і вволив її волю. Та ледве осіли в місті, ще Іцко не встиг винайти собі якийсь відповідний гешефт, коли його жінка, в змові з одним гарним офіцером, обікрала свого мужа зі всіх його грошей і драгнула з ним до Америки. Се була тоді новість у Галичині і збудила загальну гутірку. Даремні були Іцкові телеграми та покликана поліційна поміч; офіцер незабаром вернув, але Іцкова жінка, у якої він вимантив усі гроші і яку без нічого лишив у Гамбурзі, з розпуки скочила в Родан і втопилася.

Іцко, затиснувши зуби, боровся з долею. Замкнув у собі своє горе, заціпив уста і дбав, бачилось, лише про одно, щоб удержатися на своїм становищі, не потонути в вирі життя. Та йому не щастило. Люди дивилися на нього як на заповіреного, обминали його склеп, і він мусив спродати все, щоб рятуватися від повної руїни. Зліквідувавши свою мізерію, він подався до Борислава, притягнений загальною тоді гарячкою нафтовою, і кинув остатні свої гроші в той шалений вир. Щастя почало грати з ним,

¹ Гірничий закон (нім.).— Ред.

раз усміхалося до нього, наповняло його ями кип'ячкою, та рівночасно не з одного, то з другого боку напускало на нього різні клопоти; то найкраща його яма завалиться, то робітники збунтуються, то конкурент підставить йому ногу — все немов на злість йому. Отак він уже п'ять літ бився в Бориславі, держався в ряді і нібито мав успіхи, дехто навіть завидів йому і вважав його багатцем, але він сам найліпше знав важкість свого положення, сердився на свою долю, громадив у своїй душі злість і завзяття і з затисненими зубами бігав по Бориславу, нібито за ділом, а найчастіше лише як той павук, що замість меду збирає отруйні соки.

Герман Гольдкремер від першої появи Іцка в Бориславі стояв йому найбільше в дорозі. Все, все у Германа було ненависне Іцкові: і та його йовіальна лапідарність у висловах, що свідчила про певність себе і внутрішню силу, і та нежидівська прямота його планів та ділання, і поперед усього той шалений, а так незамітний, нерекламований успіх кожного Германового підприємства. В почутті своєї нижчості, свого безсилля і ненастанного роздрознення Іцко дивився на Германа як на свого особистого ворога, як на якусь елементарну силу, що ось-ось навалиться на нього і здушить його. Се почуття мимовільного жаху ще заострювалося до якоїсь божевільної ненависті, коли Іцко бачив, що Герман, зайнятий своїми ділами, навіть немов не підозріває його ворожнечі, не завважає його на світі. Се вертіло Іцка, мов хробак у серці. Він навмисно не раз підсувався Германові перед очі, зачіпав його острими словами в касині, розносив про нього погані сплетні поміж нафтарями, та Герман немов і не чув нічого і збував його дотепними жартами, від чого Іцко ще дужче сердився.

Бувають такі ненормальні, кліщові натури, що ні з сього ні з того мусять причепитися до сильнішої, багатшої індивідуальності і ссати, томити та путати її — іноді своєю любов'ю, іноді ненавистю. І Іцко належав до таких натур. Зосередивши раз усю гіркість своєї душі, всю свою ненависть на Германовій особі, він дійшов до того, що метою своєї діяльності замість шукання зиску зробив майже виключно старання зробити якнайбільше пакості своєму противникові. Він насилав шпівнів у його кошари й фабрики і про кожде найменше надужиття доносив безіменними листами до власті; збирав відомості про його домашнє життя і також уживав їх на кування всяких сплетень.

І в самім веденні нафтарського діла він старався, як і де можна, підкопатися під Германа.

От і тепер, коли по Бориславу пішли чутки про величезну воскову матку, віднайдену Германом у парцелі біля толоки, Іцко пригадав собі, що й на його парцелі, сумежній з Германовою, є стара, давно вичерпана від нафтових засобів яма, хоч і не така глибока, як Германова: її було доведено лише до 50 сажнів. Тепер його опанувала думка копати в сій ямі далі вглиб і ступнево гнати в боки штольнями, бо ж, певно, воскова жила не обмежується на саму Германову парцелю. Зі звичайним своїм завзяттям він зібрав робітників, і почалося копання. Справді, вже на 60-тім сажні натрафив на воскову жилу, але недовго тішився нею, вона оказалась досить убогою, дала не більше двох вагонів воску, а штольні на всіх боках ями оказались бсзхосенними, бо виказували тільки тверду опоку без знаків воску. Іцкові довелося гнати свою яму ще десять сажень глибше, але й тут повторилося те саме: знайшли покладець воску, але ще скупіший, як першого разу, і знов довкола ями лиш тверда опока або ще твердша піскова скеля. Даремне знавці радили йому покинути сю пусту яму та копати деінде; він велів гнати її далі вглиб, маючи певну надію, що й тут мусить бути віск, багато воску, бодай стільки, що в Германа. Щось тягло його, мов ланцюгом, до сеї ями; він занедбав інші свої закопи, його доходи робилися чимраз менші, роздразнення чимраз більше, на отсій ямі держалася вся його надія. Він раз у раз кружив довкола своєї ями, не занедбуючи при тім шпіонити, що діється в Германовій кошарі. Коли від одного ріпника довідався, що Герман часто лазить сам до своєї ями, обходить у ній всі штольні і всі закутки та слідить за знаками нових воскових жил, Іцк повзяв шалений план, який попробував і виповнити. Він велів у своїй ямі гнати штольні власне під громадською толокою. Доводилося пробиватися крізь грубу піскову скелю, в якій камінь треба було розсаджувати динамітовими набоями. Даремне робітники, приставлені до сеї роботи, остерігали Іцка, що се грозить заваленням штолень, що були оцямровані досить недбало. Іцко ані слухати не хотів про можливість якоїсь небезпеки. Він був певний, що за тою скелею лежить восковий поклад, той сам, із якого черпає Герман. У його сердитій душі клубилися думки про те, що він, добившись з сього боку до воску, зробить Германові велику шкоду, підбираючися

під його скарби, і ся жадоба більше, як жадоба зиску, гнала його в той бік.

Майже силою змусив Іцко своїх робітників, що перевірили в скелі ямки, на встромлення набоїв. Перший вибух динаміту, одначе, був слабкий і не дав значних добутоків: [у] скелі відлупалися лише невеличкі шматочки; приходилося вертіти нові діри і робити дальші вибухи. За кожним вибухом дудніло в штольні, тріщали в'язання склепінь і змагався восковий сопух у штольні. Іцко не відступав робітників, сам помагав вертіти камінь, сам запалював льонти набоїв.

Але скеля була груба і тверда, видовбування прорізу в ній тривало вже цілий тиждень, і ще не було їй кінця. Зате Іцкові капітали кінчилися. Він мусив відправити всіх своїх робітників, крім чотирьох, із яких два стояли при корбі, а два з ним разом лазили до ями. І ті чимраз більше втрачали охоту працювати в тій ямі і кожного разу при вибухах динаміту блідли і тремтіли.

— Ей, пане Іцко, бійтеся бога! — остерігали його робітники. — Хіба не бачите, як тремтить земля від тих вистрілів? Не чуєте, як тріщать дошки?

— Що то значить! — кричав Іцко, сам себе не тямлячи. — То воскові жили близько! Ще один вибух, два вибухи, і будемо коло них. Ану, ану!

— Ні, нам життя миліше! — відмовилися робітники. Коли хочете, ми вам ще раз навертимо дірок, а вибух робіть собі самі.

— Нехай і так буде! Робіть дірки! — мовив Іцко, сідаючи на відламок тільки що відлупаного каменя і важко дишучи зі зворушення. Він трясся як у лихорадці і не міг дождатися тої хвилі, коли дірки в камені будуть повиверчувані і динамітові патрони понастромлювані в них. Доконавши сього діла, робітники подалися геть, до виходової ями, що лежала кілька сажень від того місця, а Іцко лишився сам.

Він усе ще важко дихав, палений гарячкою й сердитістю на всіх людей. Далі оглянувся і побачив недалеко себе велику пачку динамітових набоїв, яких робітники не взяли з собою. Хотів гукнути, щоб вернулися і взяли динаміт, але не міг видобути з затисненого горла настільки голосу і рівночасно подумав собі: «Сам візьму, запаливши льонти». Ще раз зирнув і побачив гірничий дзюбак, опертий о стінку штольні. «І се добре, що він тут лишився»,—

мелькнула йому в голові думка. Він помалу встав і запалив льонти від патронів...

Германові робітники, що власне працювали в штольні за тою скелею, систематично довбаючи грубезний восковий поклад, давно вже почули стукання і вибухи за скелею і, проняті забобонним жахом перед підземними демонами, що, мовляв, добиваються на світ, дали знати Германові. Сей зараз спустився до ями і прибіг на небезпечне місце.

— Що тут сталося? Чого ви злякалися? — запитав він.

— Тут щось стукає та гуркоче в скелі,— була відповідь.

— Де? В котрім місці? Як стукає? — питав Герман і наблизився до скелі.

— Стукає, як коли би хтось каміння лупав.

— Ну, що вам! — крикнув Герман, б'ючи кулаками о скелю.— Адже я нічого не чую.

Та в тій хвилі почувся страшений лускіт кам'яної стіни, розірваної динамітом. Один кусень каменя, вирваний із свого відвічного місця, розтрощив Германові голову і на місці положив його трупом; інші поранили декількох робітників, а по кількох хвилях у виломі показалася руда борода Іцкова. Його лице було бліде як крейда, але уста протяглися до незвичайного на них, колючого усміху, і він, киваючи головою, мов на привітання переляканих робітників, промовив якимось гробовим голосом:

— Ну, wie gehts?¹

Потім побачив Германа з розтрощеною головою, що ще лиш трошки дригав ногами, лежачи горілиць і розкидавши руки, і повторив ще раз механічно:

— Ну, wie gehts, пане Герман Гольдкремер?

Та в тій хвилі гукнув новий вибух — се був вибух тої пачки динаміту, що лишилася була в Іцковій штольні і якимось випадком загорілася. Іцка розірвало на шматки, і тільки його руда голова немов торгнулася раптово наперед і, закрутивши козла в повітрі, вточилася до Германової штольні. Робітники, ледве живі зо страху, хрестилися та шептали беззв'язні фрази молитов на сей вид.

---

¹ Як ся маєш? (нім.) — Ред.

ВЕЛИКИЙ ШУМ

ПОВІСТЬ

I

Іде, гуде великий шум! Великий шум, зелений шум! Під його подихом стогне могутній Діл, гнуться мало що не до землі струнки білі берези, на долині тріщать старі дуби, скриплять і стогнуть осики, заводячи свій жалкий лемент. День і ніч, тиждень за тижнем реве той шум над Підгір'ям; як почало о різдві, то отсе вже минув і великдень, а шум хоч би на хвилечку втих. Рве стріхи на хатах, перевертає обороги, розносить соломку зі стоділ, валить плоти та ліси, свистить у верхівках дерев і не дає їм покритися листом, реве та вие між крутими берегами річок, кидаючи довкола глину і каміння, мов зноровлений бугай. Зимою багато людей закопав у снігах, весною боровся з повінню, що від наглої відлиги валами скотилася з гір і покрила долини, затопила поля, брала з'собою хати, руйнувала цілі села. Відколи люди затямили, не було таких вітрів, і такої повені, і такої негоди, як та, що нею почався 1850 рік. Люди глухли від ненастанного шуму, гнулися з привички, йдучи по вулиці, бо вітер рвав поли, валив з ніг, а дітьми, як галушками, катуляв по дорозі. Страх ударив по селах. Кинулись орати — всю пухку землю вітер реве і несе бог знає куди. Рве аж до твердої суцільної глинки; що виорав, те на пару літ лишається неродючою пустелею. Чи кара божа? Чи доведеться загинати? Сніги, повені і отсей страшний, ненастанний, непереможний вітер!

Але-бо й по селах, по хатах, по церквах і коршмах, по душі народу йде шум не легший, як отсей шум розшалілої природи. Метушаться села, скрізь ідуть сперечки, сварки і лайки, залягає в душах якась глуха ненависть, вибухають, як ракети, дикі погрози і лунають від села до села. Недавно знесена панщина, як недорізаний труп, ворушиться

і наповняє серця жахом. Як великі темно-сині гусільниці, повзуть по болотистих дорогах довгі швадрони ландсдрагонів, повзуть звільна на захляпаних, задиханих конях від села до села, три, чотири рази до року, весною, в косовицю, в жнива, в копання картофель та збирання кукурудзи, і скрізь по селах, куди вони пройдуть, крізь шум вітру чути свист канчуків, лемент жінок, прокляття чоловіків: се ландсдрагони на просьбу панів силою та канчуками гонять селян на панські лани до роботи. Не задармо, за нужденну плату, але селянські душі затверділи, не хочуть без канчука йти на панське поле. «Досить воно насалалося нашого поту і наших сліз,— кричать під канчуками.— Не підемо, хоч убийте. Не підемо, аби нас озолотили. Нехай собі роблять самі! Нехай подавляться тим, що надрали з нас, а ми не підемо більше робити їм. Хоч би нам гинути на своїх частках, а від них зарібку не хочемо!» Так лементує хлопське завзяття. Та все-таки язик ландсдрагонських канчуків в голосніший, і хоч серед сліз, серед прокльонів, серед свисту канчуків, а робота в тих роках по скасуванні панщини таки робилася. Ліниво, мляво, але мусила робитися. Така була воля уряду. А в народній душі шуміло, ревла та клекотіло незгірше, як в ошалілій природі.

Здоровою гадюкою звилася посеред широкої підгірської долини річка Грушівка; густі лози та вільхи обсіли з обох боків її береги, як рівно уложені дві барвінкові гірлянди. По обох боках річки розсілося велике підгірське село Грушатичі. Хати, до шнуру збудовані біля гостинця, тонуть у грушевих та яблуневих садках, та друга половина села, за річкою, розкидана по рівнині, де кому злюбилося, виглядає, як ряд букетів, розсипаних по мураві. На середині села біля моста стоїть церква з бляшаною, червоно помальованою банею, що виглядає, як червона шапка моримухи на білім стовбурі. За церквою на невеличкім горбику, серед старого розкішного саду стоїть попівська резиденція — старий мурований будинок з ганком на сад і на село, з господарськими будівлями позаду, притуленими до високого глиняного обриву, — се кінець гірського пасма, що смілим луком забігло з Ділу аж сюди і тут було проломане та вигризене рікою. А по другім боці річки за долиною здіймається друга, висока гора, покрита темно-зеленим смерековим лісом, а де вона кінчиться і не уривається стіною, там на косогорі, високо над селом, розкинувся двірський сад, обведений живоплотом, а посеред нього двір — невеличкий

поверховий будинок з червоно помальованими стінами, весь обсаджений виноградом, що закриває стіни аж до високих партерових вікон, немовби густа зелень роззявлювала якусь могутню пашу, щоб проковтнути ту червону надбудівлю з блискучими вікнами і зелено помальованим бляшаним дахом.

Якби не той холодний вітер, що реве над селом, валить вікові дерева в лісі, — в часі недавньої розгалі їх звалилося много тисяч пнів, що тепер лежать у лісі сірими купами, мов вояки по великій битві, — і якби не те, що рівночасно кипить і клекотить у тім селі, і в дворі, і на клібані (так звуть у селі попівську резиденцію), — то село Грушатичі можна би вважати земним раєм, розкішним закутком нашого Підгір'я. Положене в плодючій долині, з трьох сторін обведене не дуже високими горами, що, опираючися о могутню стіну Ділу від заходу, з двох боків, на північ і на захід, обхопили село широким амфітеатром, мов велетенською зеленою підковою, воно тепер тулиться в своїх садках, що задля спізненої весни тільки що покрилися сріблястими бруньками, підперезане двома довгими поясами лоз і вільх, що простяглися, мов два рівно утяті вали вже густої, інтенсивної зелені, а довкола нього широкі підмоклі луки аж до стіп гір зажовтілися корчами лоташу, як одноцільний жовтий килим, де-де покрайний рядами верб, кущами тернини, що цвіте білим молоком, або здоровими купами жовтілі, свидового пруття, калини та ліщини, що купчаться біля закрутів річки. А над селом вискалюється з зелені червоний двір, мов сердите, кров'ю набігле лице, і немов наперекір йому на другім боці впирається в зелень червона моримуха — здорова церковна баня, а з-поза неї якось хитро і не-сміло зиркають стіни клібані. А довкола селянські хати з пошарпаними вітром стріхами, з пообвалюваними плотами та парканами, з маленькими підсліпуватими вікнами і з великим, у глибині душ людських захованим стражданням, з невинною боротьбою між надією й розпукою.

Провідна неділя. Сонце почало вже хилитися на західну половину неба, а в грушатичській коршмі народу як набито. Коршма простора, панщизняна; за часів панщини се було обов'язкове місце всіх селянських сходин не менше, як церква. Шинківня простора, а сіни ще ширші, лише по кутах затіснені трохи великими бочками горівки. І скрізь повно людей, скрізь тиск і товкіння, ще й надворі, довкола коршми, попід вікнами, на колодках та дерев'яних обріз-

ках стоять люди, старі й молоді, чоловіки й жінки, хлопці й дівчата, тиснуться, пишуть, зазирають досередини, не дбають про те, що холодний стоковий вітер аж землю рве з-під ніг і щохвиля то у того, то в сеї, що стоять іскраю, закидає кожухи та спідниці на голову, здирає шапки та хустки, мов собака, торгає запаски та рукави. Заціплюють зуби з холоду, отуляються чим хто може, втискаються в стиск і простягають шиї, вирячують очі і насторожують вуха, щоб хоч що трохи почути з того, що говориться в коршмі, в широкій шинківні. Бо ж не для пиятики вони зібралися тут сьогодні. Певно, бородатий Юдка рад їх зборіві; сам він і його сини Сруль та Абрумко знай ляскають патинками, мов слижі в хворості звиваються, прошмигаючи поміж людей, та набирають нові і чимраз нові лівари та конви горівки, щоб заспокоїти прагнутих та розпалених грушатичан. Але грушатичани ледве зиркають на жидів, не звертають на них уваги, хіба декотрий, потручений жидом, обсернеться, плюне та кликне:

— Тьфу, щезай, бідо!

А всіх увага звернена там, до того кута, де сидить старшина громадська, де гомонять голоси, ведуться розмови, виголошувані майже криком, підіймаються кулаки та ригаються лайки й прокляття.

— Цитьте! Цитьте! Війт говорить!

— Що він має говорити? Панський підлизень!

— Не хочемо слухати! Війта не хочемо слухати! Він нас дурить!

— Цитьте-бо! Не можна без того. Най скаже, що має сказати.

На хвилю втихає. Біля стола метушня. На стіл вискакує підсадкуватий червонолиций чоловік, увесь уже спотілий, розгарячений, і кричить:

— Ідете завтра на панський лан?

— Ні, ні, не йдемо! Най він западеться! Досить ми на нього ходили. Не хочемо! Не хочемо! — заревли нараз усі голоси в коршмі й за коршмою, аж вікна забриніли, і ціла коршма немов затряслася. А деякі голоси ззаду додавали:

— Буком війта! Буком панського підлизу! Най не сміє нам і згадувати про се!

— Буком його! — риплять голоси знадвору. — Тягніть зі стола! Не хочемо слухати.

І сотки рук, судорожно зіпляючись і немов торгаючи здалека війтові поли, простягаються зі стиску догори, бо

їм нікуди інде простягнутися. Але вїйт мов підсадкуватий британ стоїть на своїх лапах; такими криками його не залякаєш.

— Панове громадо! — реве він на все горло, так що заглушує загальний гомін. — Послухайте хвилю. Я ж вам іще нічого не сказав. Ще не знаєте, що хочу сказати.

— Кажи, кажи!

— Пан дає по два сороківці за день орання.

— Нехай давиться ними! Не дїжде! Не підемо!

— А по три хочете?

— Не хочемо, не хочемо. І чотири не хочемо про пана.

— Пан казав, що ще нині вночі вишле штафету до ландс-драгонів.

— Най шле й до дїдьчої матері! Робити йому не підемо.

— Весна припізналася. У нього ще й скиби не орано.

— І в нас не орано. Але нема панщини! Нема панщини! Най оре зубами, най дре землю нігтями!

— Панове громадо, завтра, скоро світ, приїдуть ландс-драгони.

— Най їдуть. Ми вже бачили їх. Знаємо їх! — ревла громада.

— І буде те, що торік було.

— Нехай буде. Нехай буде що хоче, а ми добровільно на панські лани не підемо робити.

— Го, го, знаємо, чим то пахне! Зараз пани до цісаря побіжать і скажуть: «Ади, хлопи самі добровільно йдуть до нас на роботу, а ти панщину скасував. Верни панщину, бо ті люди звикли до неї. Їм найліпше з нею, а як її скасовано, то вони бунтувалися».

Ті слова вимовив Яць Коваль, ставши на ослоні межі вікнами. Се був знаний уже, а проте влучний аргумент у панщизняних дебатах, які велися отсе вже два роки в Грушатичах. Усі мужики ахнули в один голос:

— А правда! Мере правда! Чуєте, люди? Чуєш, вїйте? На що нас ведеш? До чого нас намовляєш?

— Але, панове громадо, — кричав вїйт, — хїба ж я вас веду на панський лан? Хїба вас намовляю на щось лихе? Я ж вас лише запитую. Пан мені казав запитати вас — і питаю. Не хочете — ваша річ. Я ж вас не буду намовляти, та й ви не діти, щоб датися мені на підмову.

— Добре, добре! Так же й говори! — почувися голоси одобрення з тих самих кутів, відки перед хвилею ревли

окрики обурення і простягалися руки до шарпання та затиснені кулаки.

— Та я, того... Я не маю вам що більше говорити,— сказав вїйт і похилився, щоб злізти зі стола.

— Як то не маєш?— скрикнув Яць Коваль, усе ще стоячи на ослоні.— То ми лиш того зібралися нині?

— Я зробив лиш те, що пан наказав. Маю вашу відповідь і занесу її пану.

— Та, гов-бо, вїйте,— знов крикнув Яць Коваль,— та чекай! Коли з нами не маєш що говорити, то ми маємо з тобою.

Вїйт якось ні в тих ні в сих покрутився на столі, обводячи очима громаду, над якою тепер залягла хвилива мовчанка.

— Хто має що мені говорити, най говорить.

— Віддай папери! — загукали голоси.

— Які папери?

— Наші, громадські. Інвентарі, йосифінські інвентарі!

— Я ніяких ваших паперів не маю,— відповів вїйт якось несміло.

— Як то не маєш? Як то не маєш? А де подів?

— Продав пану наші папери? Наші інвентарі, наші потвердження, наші декрети і привілеї? Говори! Признавайся, бо не вийдеш відси живий! Говори!

Знов почався страшенний репет у коршмі і довкола коршми, і знов затріщала коршма не знати, чи від напору збентеженої юрби, чи від скажених ударів вітру.

— Ви ж мені ніяких паперів не давали,— промовив вїйт,— то я вам нічого й віддати не можу.

— А певне, бо тебе пан з мандатором вибрав! Ти не наш вїйт! Ти панщизняний вїйт! Маєш папери? Віддавай папери і забирайся до тристенного! Не хочемо такого вїйта! Виберемо собі свого, з власного вибору. Такого, щоб за нами стояв, а не за паном! Злізай! Віддай папери! Папери! Папери!

— Але ж, панове громадо,— ще раз правдався вїйт,— я ж не знаю, які ваші папери.

— А які маєш?

— Та якісь там пан сендзя передав мені два роки тому, ще як панщина була. Та я їм не придивлявся. Дав мені в скриньці — досить важко в руки взяти,— зложив і замкнув при мені, а ключ сховав у себе в шуфляді. А скриньку я взяв до себе і держу досі. А що се за папери, чи ваші, чи

панські, я того не знаю. А сендзя заборонив мені остро нікому за них не говорити і нікому їх не показувати.

— Наші вони, наші, наші! Небіжчик сендзя все нам натякав на них, все нам говорив: «Я маю такі папери, що вам колись дуже стануть у пригоді». Віддай їх нам! Зараз віддай!

— Як же вам їх віддам, коли їх не від вас маю?

— Байка! То наші папери! Зараз давай! Зараз тут, на стіл клади! При всій громаді!

— Але що мені пан сендзя скаже? — крутився вїт.

— Який сендзя? Той, що тобі дав ті папери? Адже він уже небіжчик! Тю, тю, дурний!

— Та сей новий їх тобі не дав. Може, й не знає за них. Що йому до них?

— Знає, я показував йому, як настав. Відімкнув скриньку, переглянув, дещо забрав із собою...

— Ах ти, тумане! — загукали з усіх боків.— Та нащо ж ти дав? От тобі й на! Певно, забрав, що для нас вартє! Небіжчик сендзя був наш приятель, хоч остро судив на буки, а сей — панський підлизень.

— Ну і що, як узяв? Що, як узяв? Певно, передав пану? — допитувались у вїта ті, що стояли ближче.

— Та ні, панове громадо! — запевняв вїт і, мов лоза, хилився додолу.— Богом вам клянуся, зараз же другого дня віддав, ще й запевняв, що всі. «На,—каже,—почисли, чи стілько, скілько я взяв учора. Тямиш, кільки було?»— «Двадцять п'ять актів»,— сказав я. «На ж, маєш їх. Перечисли, чи котрого не бракує». І ретельно, ані одного не бракувало, всі були. І всі там лежать у скриньці.

— Тумане! А ти дивився, чи то ті самі? — гукнув із-під стіни Яць Коваль.

— Та по чім я пізнаю, чи то ті самі? — простодушно признався вїт.— Я ж неписьменний. Печатки ніби ті самі, шовкові нитки, що ними позшивані акти, також ті самі, та й печатки ніби ті самі. А що там у них пописано, господь святий знає. Я на се сліпий.

— Туман! Сліпцун! Одузив його, проклятий! — заревла громада.

— Але ж, панове громадо, чей же пан сендзя...

— Що він за сендзя! Начхати на такого сендзього! — ревли розлючені люди.

— Ми його на шматки розірвемо! — гукали одні.

— На гродзів мак посічемо! — репетували інші.

— Геть роздруцкаємо! Зараз ходімо до нього, най віддає наші папери, бо йому куца година буде.

Війт у почутті своєї правоти випростувався і знов крикнув, приглушаючи загальний гармидер:

— Панове громадо! Гей, панове громадо! А цитьте-бо! Ще ж ви не вислухали мене.

— Ще щось маєш крутити?

— Не крутити, а правду сказати. Адже я сказав вам, що папери у мене.

— Показуй! Подавай! Викладай на стіл! — гукнула громада.

— Але ж скринька у мене дома, в коморі.

— Біжи й принеси.

— От я зараз, — мовив війт і другий раз нагнувся, щоб скочити зі стола.

— Агов, панове громадо! — гукнув якийсь голос із-під печі. — Не пускайте його самого, бо втече.

— Та куди втечу, дурний Халавку? — огризнувся війт.

— Втече, втече! — репетувала вся громада. — Не пускайте його самого! Він нас дурить. Утече до двора, і що йому зробимо!

Ледве-ледве заспокоїлася громада, коли з-поміж гурту, що тисся коло стола, зголосилися три чоловіки, готові з війтом піти до його хати і принести сюди таємничу скриньку. Задля великого натовпу народу в коршмі і біля коршми війт і його кумпани вибрали коротшу дорогу: виняли вікно з рами і вилізли надвір — один делегат наперед, потім війт, а за ним ще два делегати. Як обережність, то обережність.

А в коршмі й довкола коршми по їх відході знов піднявся шум, як у млині, де разом теркотить дванадцять питлів, і реве вода на лотоках, і гуркочуть колеса та скриплять вали по дерев'яних брусах.

— Ото мені війт! Смаровіз, не війт! Свині йому пасти, не в громаді значити. Го-го, знають пани, який їм війт найліпше до вподоби. Не хочемо його! Ані одного дня більше! Най щезає зо шумом, бо наробить нам ще гіршої публіки. Тепер тяжкий час, треба доброго газди в хаті, а ще ліпшого в громаді. Вибираймо зараз нового війта. То буде наш, громадський війт, а не панський вірник!

Отакі окрики та увага сипалися з усіх кугів коршми, з сіней і знадвору кризь вікна. Смілість, здержувана в часі

панщини силою панського нагніту, буків, диб та колодок, тепер проривалася, як вода з розірваної гаті, шуміла, і бурлила, і бризкала піною, і зносила все, що стояло їй на заваді. І скрізь по громадах ішла така хвиля; народна ненависть до панщини шукала собі всяких можливих упустів і знаходила їх усюди.

— Кладімо вїйта! Кладімо вїйта. Кого кладете на вїйта?

— Андрія Халавка!

— Хому Зарічного.

— Ха, ха, ха! Ще десь є третій дурень он там під берегом. Кладіть і того!

— Яця Коваля.

— Що нам Коваля? Коваль з присілка. Треба селового.

— Костя Дум'яка.

— Замолодий ще. Торік з війська вийшов.

— Письменний! Бувалий.

— Бував на лаві і під лавою.

— Чи то мало у нас письменних? Он Чапля Стефан! Он Онефір Гаврило!

Назви кандидатів літали, як жмені снігу, кидані на голову. А при столі сиділи присяжні та радні і щось глибоко міркували.

— Вїйта вибирають! Вїйта вибирають! — почувися голоси знадвору і разом з ними розпучливі крики, прокляття та пишання жінок.

— Медведю! Куди пхаєшся! Адже ноги мені роздавиш.

— Вїйта вибирають, а нас не пускають? Розступіться! Пускайте!

— А ви відколи маєте голос при виборі?

— Як то? Відколи й ви. Нині перший наш вибір. Усі маємо голос.

— І баби?

— І баби! І баби! — почувися завзяті писки з усіх боків.— Або то баби щось гірше від вас?

— Якби не баби, то би хлопів і на світі не було.

— Пускайте нас! І нас! І нас!

— Та чекайте! — гримнув хтось ізсередини в двері.— Адже ще не вибираємо. Ще лише подають голоси, на кого би хто хотів.

— Кладіть мого чоловіка! — запищала якась жінка.— Такий добрий, що хоч і до рани приложи.

Присяжні й радні біля стола повставали з ослона. Один виліз на стіл.

— Панове громадо! — крикнув. — Говоріть, кого хочете мати війтом у Грушатичах?

Гомін змішаних голосів був відповіддю на се питання.

— Так не можна. Говоріть одного.

— Ми кождий хочемо свого.

— То погодіться якось. Ми вам будемо казати одного за другим із тих, що їх тут зголошено, а ви голосуйте, чи годитесь, чи ні. Отже, Андрій Халавко.

— Та то крайній дурень. На сміх його подали.

— Хто дурень? Я дурень? — крикнув ображений Халавко. — Сам дурень, хто таке говоріть.

— Хто за Андрієм Халавком? Нема нікого.

Регіт цілої юрби.

— Хто за Хомою Зарічним?

Знов регіт.

— Не ображайте чоловіка. Він вам нічого не винен.

— Не беріть дурня на зуби! — додав хтось із кута.

Знов гармидер. Знов ображений упоминається за своє добре ім'я. Коли викликано Яця Ковалю, прийшло до суперечки. Горішняни були за ним, долішняни проти нього. Чулися голоси: «Дурню!» — «Ти сам дурень!» — «Не тручайся!» — «Ой, мої ноги!» — «Чи ти сказився?»

Присяжний стояв на столі і не міг зміркувати нічого.

— Ну, як же ж, панове, голосуєте?

— За Ковалем. Против Ковалю. І я, і я, і я!

— Знаєте, хто за ним, най підійме руку.

Всі руки піднялися.

— Значить, усі за Ковалем?

— Ні, ні, ми против! Не хочемо Ковалю! — чуються крики.

— Чого ж підносите руки, коли ви против?

— Інші підносять, та й ми підносимо.

— Тьфу на таку моду, — крикнув розсерджений присяжний і зліз зі стола. — На вас би іншого пастуха треба.

— Не стулиш ти дзюба, присяжний? — почулося з різних боків. — Чи бач, хто нам за пастуха обирається! Ей, якби я був близько тебе, я б тобі заїхав!

Такий розгардіяш стояв із півгодини, і гармидер робився щораз більший, жартливі або цинічні окрики покривали голоси присяжних, що за чергою, захриплі, викрикували імена що раз, то нових кандидатів. Перебрано їх уже

більше як двадцять, і ще ні на кого не було загальної згоди. Ще найбільше голосів падало на старого, дотеперішнього вийта.

— Отак у лихий час,— крикнув Яць Коваль,— перед хвилию ви готові були розірвати його на шматки, як дурня, а тепер голосуєте за ним!

— А тобі кривда, що на тебе не голосуємо. А зась тобі, клепало.

Та тут почулося гукання з-поза коршми. Надійшов вийт, несучи під пахою скриньку, а за ним три делегати. З тяжким трудом, сим разом уже дверима, влізли до коршми. Вийт знову видряпався на стіл і, піднявши вгору скриньку в руках, крикнув так, щоб усі чули:

— Панове громадо! Ось вам та скринька з паперами. Слухайте.

І він потеліпав скринькою в повітрі, щоб чуть було стукання того, що було в її середині.

— Отворіть її! — чулися голоси.

— Коли-бо ключа нема! Ключ у пана сендзі,— мовив вийт.

— Що нам до папа сендзі? Давайте пожа! Ми її зараз отворимо!

— Не треба й ножа,— мовив Яць Коваль,— ось у мене шило. Я на такі замки майстер.

Він справді був коваль і слюсар славний на всю околицю. Він лиш раз доторкнувся до скриньки своїм шилом, і вона зараз отворилася. Тоді вийт, держачи в одній долоні скриньку, другою почав один за одним виймати з неї папери і клас-ти на столі.

— На, маєте! — приговорював він.— Ось вам єдна ахта, ось вам друга, третя, четверта, п'ята... хто-сьте письменні, ходіть сюди, прочитайте, що в них стоїть написано.

Всі мовчали. Письменного в цілім зборі не було ані одного.

— Хто-сьте письменні! Гей! Ідіть громадські папери читати! — пішли окрики по коршмі й довкола коршми. Але ніхто на них не відкликався.

— Куме Стефане Чапле! — кричав вийт, роззираючися по коршмі.— Ото, божечку, був би-м присяг, що Чапля стояв ось тут ще недавнечко.

— Стояв і вийшов. Мабуть, пішов додому.

— А де ж Кость Дум'як? Він же торік із війська вийшов, то чей ще не забув читати.

І Дум'яка не було в коршмі.

— Ну, що ж будемо робити з тими паперами, панове громадо?

— А бог знає, що з ними робити!

— Я гадаю, що сховати їх знов до скриньки,— сказав Яць Коваль,— скриньку замкнути, і най пан війт знов сховає їх у своїй коморі, аж запотребуємо.

— Добре, добре! Правду Коваль каже! — загуло довкола. Війт позбирав папери, зложив їх назад до скриньки, а Коваль своїм шилом замкнув її знов так, як була. Війт узяв її під паху і поклонився громаді.

— Читак має бути, панове громадо, як сказав Коваль?

— Так, так! Просимо. Годимося! Най так буде.

Війт ще раз поклонився і сказав:

— Ну, то дякую за послухання.

І третій раз схилився, щоб злізти зі стола. Та знов спинили його численні голоси:

— А наші вибори?

— Вибори! Вибори! Мусимо нового війта вибрати! — загукали голоси з-посеред громади.

— Пізно вже! Смеркається! — відповідали інші.

— Кінчіть! Ми померзли. Вже сонце зайшло! — лунали, голоси, а особливо жіночі, знадвору.

— Мені час до дітей! Мені до корів! У мене чоловік хорий...

— Додому! Додому! Вибори на другу неділю.

— Най так буде. Добре. Вибори на другу неділю!

І густою юрбою повалили люди з коршми, живо розмовляючи про громадські папери, про старого війта і доконечність вибрати нового та про доконечність також нових «преліпотентів». Се була й сьогодні найважливіша справа, задля якої зійшлися такі численні збори. Се справа пильна, бо дотеперішні пленіпотенти, вибрані ще 1845 р. під панським впливом, оказались зовсім нетямучі, ні до чого не здалі, і занедбали, а хто знає, може, й запродали найважливіші громадські справи.

— За тиждень! За тиждень ми з ними порахуємося. І нових преліпотентів виберемо. І нового війта. Мусимо вибрати, бо інакше загиблиця наша.

І нараз на скруті від коршемного доїзду до моста еся юрба спинилася, як вкопана. Всі аж роти пороззявляли, і ніхто не міг сказати слова. Як то? А вітер? А той шум, що завивав у берегах Грушівки зойком конаючого? А те сто-

гнання, що доносилося з лісу, як стогнання вола, живцем рваного медвежими лапами? Що сталося? Коли се все втихло? І чи справді втихло? Ні, ані духу не чути! Повітря, небо, дерева — все мов заціпло, мов закаменіло, ані не ворухнеться. І ніхто з тої юрби, що товпилася в коршмі й коло коршми, за палкою політикою не спостеріг, не відчув, коли затих вітер. Кождому ще стояло в ухах, що чує тріщання коршми і шелест китиць, вириваних зо стріхи та розриваних на тонкі солом'яні жмутки в повітрі. А тут глянь, вітру нема! Деякі божилися, що чули його ще ось-ось перед хвилиною; інші запевняли, що, виходячи з коршми, вже не чули його. А може, лише не завважили, так здавна привикши до нього?

— Гей же! На дзвіницю! Дзвоніть! Дзвоніть на радість. Кличте попа! Дзвоніть на людей, скликайте всіх! Правте молебень.

А над Ділом гасли власне остатні платки вечірньої заграви. Налягала нічна темінь. На луках із лоташу лунали голосні жаб'ячі хори.

II

О дев'ятій годині того самого вечора в Йоськовій коршмі, в ванькирі поміж ліжками, на яких лежали гори перин і подушок у червоних насипах, при столику, освітленим смаркатою лоївкою, сиділо кілька грушатицьких селян середніх літ, п'ючи вівсяне пиво і балакаючи. Між ними був Яць Коваль, що за той час був і на молебні в церкві з приводу втишення вітру, і в своїм домі на присілку, і ще у кількох сусідів. Він шукав і Дум'яка, але йому сказала стара Дум'ячиха, що Кость ще по службі божій та по обіді пішов до близького міста, де мав торгувати пару бичків, потрібних для непочинаної ще весняної роботи в полі. Яць зайшов до коршми. З недавньої шумної громади не було вже нікого. Жиди замітали та мокрими стирками витирали заболочену підлогу, а в ванькирі сиділи три-чотири господарі при пиві. До них присівся й Яць. Між ними був Стефан Чапля, один із немногих письменних селян грушатицьких, що з доброї волі в церкві сповняв роль піддячого, хоч був собі самостійним і досить заможним господарем. Був і Гаврило Олефір, також трохи письменний, що колись, служачи в війську, навчився був там читати й писати по-польськи й по-німецьки і дослужився рангу капрала, але, вернувши літ тому 25 із війська, давно вже забув ті дрібки німецької

мови, які виніс із війська, не читав ніколи нічого і з власного приводу вже в селі навчився церковного читання, так що міг також прочитати в церкві Апостола і допомогти дякові в церковнім співі. Дяк у них був старий і дихавичний, у громадське життя не мішався і до коршми не ходив ніколи. З ними сиділи ще три молодші господарі, в тім числі й той неfortunний Андрій Халавка, якого так собі, з доброго дива, подурняли на сьогоднішній громаді. Він був собі чоловік досить заможний, але прибитий панщиною, невчений і зроду таки трохи тупоумний. Коли Яць Коваль ввійшов до ванькира, Халавка власне живо щось розповідав своїм сусідам, розкидав руками та здвигав плечима,— мабуть, жалувався на кривду, яка спіткала його тут нині «без дання рації».

— А куди бог провадить, Яцю? — окликнув його Чапля, рад, що може перебити Халавкові теревені.

— Та от ходив по селі. Декому рознісив готову роботу. Та вже з плугами замовилися у мене двадцятєро люда на завтра — дай боже упоратись. Та от, вертаючи, й зайшов сюди.

— Сідайте коло нас,— мовив Чапля.

— Та сяду, бо по нинішнім стоянню та біганню таки ноги болять.

Він присунув собі крісло і сів біля стола поруч з Чаплею. Він любив товаришувати з Чаплею та Олефіром, що був на десять літ старший від нього. Вже ж таки се були люди письменні і хоч уряди-годи вмiли сказати дещо цікаве: Чапля головно з писанія, зачитуючися вільними хвилями в церковних книгах, а Олефір із своїх військових часів, у яких він бачив і Відень, і Венецію, і Коложвар, і Арад, і Прагу та не одно з гарнізонового життя заховав у пам'яті та вмів цікаво оповісти. Та й ті два любили розмовляти з Яцем, що хоть сам неписьменний, а все-таки не лише термінував три роки в Дрогобичі у славного коваля і довголітнього цехмістра Мороза, але й потім, у часі тісних років, часто їздив на Поділля по пшеницю та до Садагури по кукурудзу, яку дома розпродував, та возив сіль із Дрогобича у ті подільські й покутські сторони, де люди, як він мовляв, дуже лакомі на тоту святу сіль, бо її у себе не мають. Вони та й ще Кость Дум'як, наймолодший між ними,— се був зав'язок тої сільської інтелігенції, що бажала вже тепер повернути хід сільських діл на інший, не панщизняний лад і серед загального шуму та розгардіяшу

забігала думкою в будуще, силкувалася відгадати потреби села і способи дальшої діяльності.

— Я все своє кажу,— говорив Чапля, немов тягнувши нитку думок, перервану вмішанням Халавки,— треба нам думати про завтра. То ніби не про завтрашнє завтра, бо то знаємо, що завтра буде.

— Пан уже післав гонця до міста по ландсдрагонів,— додав Халавка.

— Ну, певно, крайній час починати оранку, а без нашої помічі що зробить?

— Не дожде! — вперто буркнули два інші селяни, що, оперті на ліктях і понуривши голови над столом, сиділи і завзято пакали люльки.

— Не кажіть так, бо дожде,— мовив Чапля.— Прийдуть ландсдрагони і канчуками поженуть нас до роботи. Так, як торік було.

— І доки ж то так буде? — запитав Халавка.— Панщину ніби дарували і знов на панщину гонять. Тільки вже тепер не панські гайдуки, а цісарські ландсдрагони.

— Я вам кажу,— озвався Яць Коваль,— пани все ще надіються вернути панщину. По всьому видно. Адже візьміть нашого пана: якби він був певний, що панщина не верне, то чи ж не мусив би був зараз по її скасуванню понаймати собі слуг, закупити плугів та борін і взятися власними силами вести своє господарство? Ні, він 1848 р. вперся: «Мусить громада обробляти мені, я не маю як і відки»,— і ми мусили піти і обробляти його. А торік знов те саме: сам своїми силами не робить нічого, а на нас насилає ландсдрагонів. Видите, жие в тій думці, що панщина ще не скасована і незабаром вернеться назад.

— Господи, господи, і ще якийсь русин! — зітхнув Халавка.

— Руська кість, а ляцьким м'ясом обросла,— завважив Чапля.

— Правду мовите! — сказав Яць.— Що він за русин? Що в руського попа сповідається і причащається, до руської церкви ходить і руські свята справляє — ова! Не бійтеся, в церкві він між нами не стане і в нашім крилосі не сяде, але йде на своє коляторське місце за іконостасом. На свої свята нас не запросить, як ми одні одних запрошуємо. Оженився з полькою і дома все по-польськи, та й звичайно, як пан, усе з панами руку тягне. Що нам з такого русина! Лиш очі нам блахманить тим своїм русинством.

— Торік аж плакав, як нас ландсдрагони прали канчуками: «Мої діти! Що вам сталося! Адже я ваш брат, русин, а ви мені таке робите!» А не бійся, ландсдрагонам не сказав: «Дайте їм спокій!»

— І завтра знов буде плакати, я певний,— сказав, спльовуючи, один із слухачів.

— У нього м'яке серце, але тверде слово,— докинув Чапля.

— А господи ж мій, та доки ж того буде!— зітхнув Халавка.

— Доки нам не доїсть до живих печінок,— сказав, енергично спльовуючи, другий слухач і потягнув люльку з такою силою, що аж зашкварчала.

Двері ванькира відчинилися, і, схиляючися, щоб не вдаритися головою в одвірок, до ванькира ввійшов здоровенний хлопище. Він був високого росту, о голову вищий від найросліниших людей у цілій громаді, плечистий і дужий і серед усіх громадян виглядав як виплодок якоїсь раси велетнів серед карлів. Йому було 35 літ. Здоровенні чорні вуса звисали йому аж на груди, а над чолом стирчала коротка чорна чуприна, як щіть, обстрижена навпаки сільському звичаю, що велів усім чоловікам носити довге волосся. Правда, Кость Дум'як досі ще був парубком. У двадцятім році життя взятий до війська, він вислужив «капітуляцію» дванадцять літ, а ставши фельдфеблем, служив ще три роки, поки отсе торік не вернув додому по батьковій смерті.

Аж тісно якось зробилося у ванькирі, коли він ввійшов і випростував свою велетенську фігуру. Не мовлячи ані слова, не вітаючися ні з ким, він присунув собі з-під стіни ослінчик до стола, товариші потіснилися трохи, і він сів між ними.

— А знаєте новину? — запитав він, коли жид поставив перед ним гальбу пива.

— Та що таке? Не знаємо.

Він одним духом випив половину гальби, обтер вуси і, обернувшись до жида, що стояв за його плечима і також рад був почути новину, сказав:

— Жиде, марш! Новина не для тебе.

Жид усміхнувся, сказав: «Ни, ни, я хіба що або що?» і рад-не-рад вийшов із ванькира, одначе не зачинаючи деєрі за собою. Дум'як плюнув, устав, запер двері на клямку і буркнув:

— От іще не люблю того влізливого жидівського кодла!

— Ну, що там за новина? — запитав Чапля.

— Така новина, що ліпше б нам її й не чути. Як ви гадаєте, дарував нам цісар панщину, чи ні?

— Як то ні! Дарував. Самі ми чули від комісара, і патент нам читали.

— Правда, виразно сказано: даруємо підданним панщину, роботизни і данини.

— Так, так, усі ми чули.

— В мене десь і патент друкований є,— мовив Чапля.

— І в мене,— докинув Халавка.— Я оправив його в рамці за скло і повісив на стіні між образами.

— Можеш викинути його звідтам і не сквернити святі образи. Він не має ніякої вартості.

— Як то не має вартості? — крикнув Яць.—Цісарське слово і не має вартості?

— Хіба хто перечить тому?— запитав Халавка.

— Ого! Скасували цісарське слово! — сказав з притиском Кость Дум'як.— Сьогодні в місті чую: витрублюють, вибублюють на ринку. Приходжу ближче, народу купа, а возній усередніні вичитує циркуляр із губернії: панам за панщину призначена заплата. Мають усі зголошуватися до уряду, дістануть облігації, а сплатити ті облігації мусить сам край.

— То значить ми! — скрикнув Яць, б'ючи себе долонею по коліні.

— От тобі на! Робили, терпіли, тепер ще й плати,— зітхнув Халавка.

— А багато ж тої сплати? — запитав Чапля.

— Вже я того не дослухався, чи шістдесят, чи сто шістдесят мільонів. Грубі мільони!

— Господи, аби нас усіх продав, то би такої суми не зложив! — скрикнув Яць.

— То з нас помалу стягнуть, не бійся. То нам розложать на роки, до того дочислять ще вдвое або втрое стілько процентів, аби ще й діти і внуки наші мали ще двигати панщизняний тягар. Так тепер способу добирають! — з гіркістю в голосі мовив Дум'як.

— Але, може, то ще брехня? — закинув Яць.— Та чи чув же хто таке, аби касувати цісарське слово? Хто на те має право?

— Але губерніяльний циркуляр!— завважив Чапля.— Значить, із цісарської губернії!

ІВАН ФРАНКО.

ВОА CONSTRICTOR.

НОВЕ, ПЕРЕРОВЛЕНЕ ВИДАНС.

ЛЬВІВ, 1907.

НАКЛАДОМ УКРАЇНСЬКО РУСЬКОЇ ВИДАВНИЧОЇ СПІЛКИ
ЗАРЕЄСТРОВАНОЇ СПІЛКИ З ОБМЕЖЕНОЮ ПОРУКОЮ У ЛЬВОВІ.

Титульна сторінка другого видання повісті «Воа constrictor»

— Говоріть! Губернія цісарська, а губернатор панський. Може, справді губернатор на свою руку зробив се для панів.

— О, від того можна всього надіятися. Граб'я Голуховський! Сам польський пан, то скрізь за панами руку потягне.

— Польський пан і німецький прислужник! — мовив Яць.

— Польський недородок, а німецький недоносок, — додав Чапля.

— Ні, панове, — сказав Дум'як. — Губернатор на свою руку не міг сього зробити. Се з Відня такий наказ, із цісарської канцелярії. Може, там і наш губернатор причинився до того, що цісарські слова скасовано, але то не могло статися без згоди самого цісаря.

— Старий цісар Фердінанд добрий був. Він би був на се не дозволив. Він би обстоявся при своїм першій слові. А сей молодшій піддається панам, — мовив Чапля.

— Посилаймо депутацію до цісаря! Пани піддурили його. Вияснім йому, що нам нівідки платити таку суму! — почувлися голоси мужиків.

— Так він нас і послухає! — завважив Чапля. — Може, там пани наговорили йому, що ми тут у великих достатках живемо.

— Пусте! — з притиском завважив Дум'як. — Що раз постановлено в цісарській канцелярії, того вже не вернеш. Затягнуто пером, не витягнеш волом. Але то ще нічого. Заплатили б ми, якби було з-за чого. А то ж знаєте, що пани хочуть повідбирати нам усі наші прадідівські ліси й пасовиська. От тут подумайте, як нам далі жити. Ліс запруть — купуй дерево на фунти, як цукор! Пасовисько запруть — куди дінешся з худобою?

— Краще нам смерть, ніж така неволя, — скрикнули всі враз. — То ще гірше, як панщина.

— Знаєте, чим то пахне? — з таємничим виразом на лиці і притишеним голосом запитав Дум'як. І зараз сам і відповів: — За панщини отамани ходили попід вікна і кликали вас на панську роботу, а потім ви самі підете до отамана, ще й курочку або покладків понесете і клінно будете просити, аби вас прийав на роботу.

— Не діждуть того! — скрикнула вся компанія.

— Діждуть! — твердо сказав Дум'як. — І не довго їм ждати. Відберуть нам ліси й пасовиська, то ми без худоби

за два-три рѣки жebraки. Без паші худоби не вдержиш, без худоби гною не зробиш, без гною поля не справиш,— і роби, що знаєш.

— Не дай того боже! — мовив Яць Коваль.— Се ж би була наша загибель. Чень же нас іще пан-біг не хоче нагло зо світу звести.

— На пана-бога всі надіємося,— мовив Дум'як,— але пан-біг сам сказав нам: «Бога взивай, рук прикладай». Як так будемо сидіти та й на бога надіятися, то нас воші присядуть.

— І що ж нам робити? Яку собі пораду дати? — стогнали один за другим мужики.

— Я думаю, що цісар таки зглянется на нас,— перший розпочав Чапля.— Адже не може бути, щоб цісарові байдуже було, як його нарід гине та на жebraи сходить.

— А тямиш, Стефано, як було в тісні роки,— гризько завважив Дум'як.— Скрізь нарід гине і пухне з голоду, матері своїх дітей дорізують та їдять, а цісар як довідався про се, то змилосердився і велів роздати тим голодним людям по гурманові солі на кожду хату.

Гірко засміялися всі.

— Але ж цісарові податків не стане, як ми збідніємо,— реплікував Чапля.

— Не слухай того! — мовив Дум'як.— Що цісарське, те все з нас зідруть, аби ми й як голі були. Та й не гадай собі, що ми так нагло збідніємо. Будемо помалу на нужду сходити: нині се урвали — обійдуся, завтра того не стало — обійдуся. І так день за днем, рік за роком будемо вростати в свою нужду, як камінь у землю. Світ нам затісниться, будемо темні і несвідуці, все нам буде байдуже, і дійдемо до того, до чого нас панщина не довела,— до стану голодної та повільної худоби, яку кождий водить і гонить, куди йому хочеться. Ось що страшно подумати! На вид будемо ніби люди, ніби подібні до людей, але душа в нас не буде людська, а худоб'яча. Ось що найстрашніше! Адже хто має очі, той уже тепер може бачити, що все воно йде до тої мети. Не могли нас пани приярмити панщиною, вони приярмлять нас новим здирством. А їм одного треба — мати з нас тяглу худобу, що не думає сама про себе, лише покірно гне шию в ярмо.

Мужики знов застогнали. Панщина стояла перед ними, як стовп пійми, гнітила їх душі і кидала величезну тінь на всю їх будущину. Ні, ніколи їм не вирватися з тої памороки!

З усіх боків якісь могутні кліщі обхоплюють їх і грозяться стиснути їх наново, ще поки вони й засмакували гаразд дарованої свободи. Дарованої! Ага, дарованої за добрі гроші, за шістдесят мільонів. Та й ще якби-то по сплаті тої шаленої суми все вже в порядку було і їм справді зяснила повна воля, щоб були «самі в собі, лише під зверхністю цісаря», як вони уявляли собі ту волю в своїх панщизняних мріях! Еге-ге, чекай такої волі! Тут, бач, пани заносять руку на ліси й пасовиська, грозяться лишити їх на тих скупих часточках землі, що признано їм при знесенні панщини. Ну, ще б на тій землі їм, а може й їх дітям, можна було вижити, але ж народу примножується, а землі не прибуває, а ще як зіпруть ліси й пасовиська, то що порадять їх потомки? Куди подадуться?

В такім заклятім крузі вертілися їх думки. Вони зітхали, крутили головами, та не знаходили виходу.

— І в додатку народ розпився,— завважив Яць Коваль.— Пани за часів панщини привчили нас до горівки. Щоб збільшити свої доходи, силою накидали нам горівку, по стілько й стілько гарців щороку на кожний нумер. Хоч випий, хоч на гній вилий, а горівку відроби! А тепер настала нібито воля, а мужик лишився невольником коршми. Підіть по селах — дивитися страшно! В кожній коршмі день у день повно людей, усюди шум, крик, свари і бійки. Самі з собою гризуться, самі себе б'ють, свою кров з горівкою мішають. Адже як так далі піде, то за кілька літ не пани, а орендарі позабирають усю худобу і всі ґрунти у хлопів.

— А не забувайте, що п'яниці батьки й матері будуть родити дурні, тупоголові та хоровиті діти. І замість іти наперед, усе покоління буде йти взад, буде глупіти та туманіти,— знов з гіркістю в голосі додав Дум'як.

— І нема на то ради! — мовив Чапля.— Вже чого-чого, а горівки наш чоловік не покине.

— Треба би пробувати,— мовив Яць, оживляючися.— Адже ж то загибель наша. І тут уже не чужа хитрість убиває нас, а власне розпаскудження.

— По інших краях, у Чехії та Моравії, засновують при кожній церкві братства тверезості,— мовив Дум'як.— Присягою в'яжуться не пити гарячих трунків.

— І у нас то пробували,— відповів Яць,— та якось-то не йшло.

— Хотів ти, аби йшло за панщини, коли п'янство народу було просто панським інтересом! Ані піп, залежний від

пана, не смів промовити за тверезістю, ані ніхто інший не вмів або не хотів навести мужика на дорогу, а він сам — ей, дрантя, худобина! Куди його гнали, туди йшов насліпо, а задуривши голову горівкою, тим щиріше хилився в ярмі. Чи думаєте, що, якби в Відні студенти, міщани та інші освічені люди не були повстали против гноблення та оглуплювання народу, то ми б ще й досі і ще й сто літ не гнулися в ярмі О, певно! В нас тверда шкіра і сумління спить, нас довго би бити й кóпати, поки в нас добудешся живої душі.

— Але нас тим часом і не буде що будити, бо нас злидні на пні з'їдять,— мовив Яць.

— Треба думати самим про себе, будити одні одних, дзвонити на тривогу,— мовив Дум'як.— А хоч би тверезість,— се ж можемо ми й самі голосити людям.

— То властиво попівська річ,—відізався Халавка.— Може, то нам не випадає братися до проповіді. Скажуть: коли не піп, не микайся в ризи.

— Чекаймо на попів, то й наші внуки не дочекаються!— відповів Дум'як.— Попи народ лінивий. Їм аби своє відчитати, наїстися та лежати горі черевом. А в крайнім разі скаже: «Мені консисторія не велить».

— А може би, піти до біскупа, най би він наказав?

— Що ж, кого сверблять п'яти, може йти й до біскупа, але я знаю, що з того нічого не буде. А я вам раджу: зачинаймо від себел! Заложімо собі братство тверезості і вербуймо до нього людей. Кождої неділі по вечерні будемо коло церкви читати реєстр: такі й такі приступили, такі й такі переступили дане слово.

Всі при столі зареготалися.

— Без того не буде,— мовив Дум'як,— та вже ми будемо дбати, аби тих переступів було чимраз менше. Ну, що, згода? Зав'язуємо таке братство?

— Добре,— озвалися всі.

— Лиш аби за се з уряду не було якого клопоту,—з побоюванням мовив Чапля.

— Що може бути за клопіт? Кому яке діло до того, чи я п'ю, чи не п'ю? Тепер не панщина, щоб і на те можна було силувати.

Подали собі руки і обіцялися привертати й інших.

— А в неділю по вечерні оголосимо се коло церкви. Хто хоче не гинути в горівчанім багні, най пристає до нас. Спишемо реєстр. І по інших селах пустимо чутку, чей же народ отямиться. І жидів витиснемо з сіл, бо яке їх тут діло?

Вони землі не обробляють, навіть кілька грядок коло коршми скопати самі лінуються та хлопських бабів кличуть. Лише горівку продають та затягають людей у свою лихву. То — п'явки, то — вороги народні! Зробити так, аби їм місця в селі не було, нехай забираються зо шумом.— Отак фантазували наші товариші, і чим більше балакали, тим якось ясніше робилося перед ними, тим легшим видавалося їм виконання їх планів.

Та ось ще раз відчинилися двері від ванькира і до нього вступив дідич Грушатич, пан Субота. У мужиків задрижали літтки з давньої панщизнячої привички, деякі ворухнулися, щоб устати з місць на привітання пана і, «як годиться», поцілувати його в руку, але острій погляд Костя Дум'яка, немов цвяхом, прикував їх до місць. Ніхто з них не рушився. Розмова на хвилю урвалася.

Пан Антін Субота, дідич села Грушатич, був статний мужчина середнього росту, заживний собі, з шпакуватим волоссям і білими, як сметана, вусами, що гарно визначувалися на його повнім, по-молодечому рум'янім і гладкім лиці. Хоч русин з роду (розуміється, попівського, не панського), він представляв із себе те, що називають «гарний тип польського шляхтича»; та й належність до руського обряду не перепиняла йому ані на хвилю бути польським паном, любити шляхетську традицію, придержуватися шляхетських «старопольських» форм життя і вважати селян бидлом, що не то не повинно мати якісь права, рівні зі шляхтою, але вже з самої природи не здібне ні до якого самостійного життя, і коли б його не держати під буком, то зірвало би всякі рами людського порядку і, вигризши та зруйнувавши все те, що вище від нього освітою та цивілізацією, вигризло б і само себе, як свора голодних собак, замкнених у огорожі. Отим-то в часі панщини він поводився з мужиками остро, нібито справедливо, в такому розумінні справедливості, як поводить розумний господар зі своєю худобою: не обтяжує надмірно одного супроти другого, не збиткується над ними без потреби, але дбає про те, аби всі були рівномірно обтяжені, без похиби поносили свої обов'язки і — не брикали. Отого хлопського «брикання» — розумування про направу хлопського стану, про можливість полекші або знесення панщини цісарем — пан Субота страшенно не любив. Як то, панщини цісар не завів, то й касувати її не може. Вона приватна власність панів, разом з їх ґрунтами записана в табулярних книгах, і сюди цісар не має

права мішатися. А коли справді комісари в асистенції ландс-драгонів у цвітні 1848 р. почали їздити по селах і відчитувати губерніяльний циркуляр з донесенням, що спеціально галицьким селянам цісар дарував панщину, пан Субота вухам своїм не вірив, сердився і в присутності комісара наговорив на цісаря таких слів, що комісар уважав себе в обов'язку зараз же арештувати його і відставити до циркулу. Щоправда, там його не довго подержали і покарали лише грошовою карою, та проте пан Субота від того часу зненавидів усяку «німецьку» владу у Галичині, наслану буцімто лише для здирання краю та для бунтування селян против панів.

Восени того ж 1848 р. йому трафилася друга немила пригода, що на всю решту життя вспіла настроїти його іронічно. Як відомо, москалі йшли тоді на поклик австрійського цісаря на Угорщину помагати Австрії зламати угорський бунт під проводом Кошута. Руське селянство й міщанство скрізь вітало москалів як рідних братів, як таких, що хочуть допомогти австрійським народам зламати шляхетсько-панське ярмо, зразу на Угорщині, де те ярмо занадто вже розпаношилося, а потім і в Галичині. До Грушатич заквартировано пару компаній московського війська, що мусило тут простояти кілька день, поки не надійдуть фургони та воєнні багажі, без яких пішому та кінному війську годі було пускатися переходити гори. Отут пану Суботі стрілила в голову шалена думка. В ньому прокинувся польський патріот. Начитавшись Міцкевичевого «Пана Тадія», де суддя Сопліца підпоює москалів, яких, майже безпритомних, вирізує польська шляхта, забажав і собі забавитися в польського патріота і wyrznąć Moskali¹ (вони зрештою належали до Волинського полку і були чистісінькі українці, деякі навіть латинського обряду). І от він, змовившись з декількома своїми двораками, такими ж патріотами, як і сам, одного вечора суто угостив усіх москалів оковитою, а сам уночі, коли вже всі спали, вибрався зі своїми кумпанами на різню. Справді, по дорозі в село їм удалося з засідки напасти на двох солдатів, що патрулювали по селі, і поранити їх ножами в плечі. Патрулі, одначе, спаслися втекою, а пана Суботу і його товаришів зараз при першій хаті арештували мужики, що, упереджені про їх намір, не хотючи турбувати п'яних солдатів, самі в потемках вартували біля них. По-

¹ Вирізати москалів (польськ.).— Ред.

в'язавши арештованих, мужики, нібито не знаючи, хто вони, всипали їм, що всипали, поки заалярмований нападком на патруль російський капітан зі своїми чинами не прибіг на місце та не увільнив пана і його слуг із рук розлючених селян. Ті, одначе, настояли на тім, що їх, зв'язаних, відведено до циркулу і віддано властям. Як скінчилася та справа в уряді, не було відомо напевно; пан з іронічним усміхом говорив, що то був дитинячий жарт, глупий хлопський сполох і що він ледве випросив хлопів, щоб їх не арештовано за безпідставне побиття його слуг, а мужики говорили з не меншим насміхом:

— А чого ж ви, пане, зі своїми вірними слугами аж по трьох місяцях вернули додому?

Відносини між паном і його бувшими підданими по знесенні панщини були коли й не виразно ворожі, то все-таки холодні, подиктовані обопільним недовір'ям і підозріннями. Пан усе підозривав, що мужики несправдіть його, чигають на його життя, готові кожної хвили впасти до двора, пограбувати все його добро і повбивати його з родиною. Натомість мужики підозривали пана, що він усе ще шукає разом з іншими панами способів, як би завернути скасовану панщину або якимось іншим підступом загарбати мужиків у свою власть, що він інтригує і працює над тим, аби на кождім кроці шкодити та докучати їм. Отсей обопільний недружній настрій був непаче курява, що виступає зі свіжо розваленої руїни і на хвилю закриває сонце. Селяни не хотіли ходити на роботу до пана інакше, як під вояцькими канчуками; ніхто в селі не важився йти до двора найматися на службу чи на поденний заробок, так що для всього сього пан мусив спроваджувати людей з дальших сіл, між якими аж надто часто попадалися суб'єкти, здеморалізовані вже давнішим двірським життям, а кілька разів навіть члени зорганізованих злодійських шайок, які, обізнавшись в дворі, накликували своїх кумпанів і ті за два роки вже пару разів очищували пана з усього, що можна було забрати чи то на плечах, чи між ногами. Панські расові верхівці, якими величався грушатицький двір, перші впали жертвою завидющих очей і давно вже гуляли десь по російських степах; такою ж дорогою пішло й панське «фамілійне» срібло, тобто закуплене від фамілії, що перед тим володіла Грушатичами. За всі ті збитки пан сердився на тих, кого найближче бачив перед собою, на грушатицьких селян, і позаочно лаяв їх і злодіями, й розбишаками.

Та що се таке, що отсе він перший прийшов до них? Чи випадково лише вступив до коршми, чи справді щось тягло його сюди? Він, мабуть, надіявся застати тут більшу громаду, але тепер рад був у душі, що застав лише кількох людей.

Знявши шапку і кидаючи її на жидівське ліжко, він сказав:

— Дай боже добрий вечір!

— Дай боже здоровле! — відповіли селяни.

Пан наблизився до них, і на його лиці заграв іронічний усміх.

— Го, го, самі матадори, головачі, громадські мужі! Позвольте сісти між собою?

— Сідайте. Тут у Йоськовім ванькирі місце кожному вільне.

— А так до вас до хати, то мені не вільно прийти?

— Милості просимо, як ваша воля. Ми не кусаємо.

— Ага, не кусаєте! — осміхнувшись, підхопив пан. — А так без кусання з'їсти б мене раді.

— Може, хто й рад, ми того нічим по собі не показали, — відмовив Яць Коваль.

— Не показали! Господи тобі слава! — скрикнув пан. — А хіба ж то не ви бунтуєте громаду против мене? Не ви дишете ненавистю на мене, відгрожуєтеся мені і моїй родині? Хіба ж то не ви отсе вже другий рік держите мене в селі, як заповіреного? Ніхто до мене не зайде, не поговорить...

— Маєте своїх підлизнів, ніхто їм не боронить, ходити до вас і оббрівувати нас, — втрутив своє слово Дум'як.

— Костю! І ти так говориш? — з докором обернувся до нього пан. — Ти, що десять літ прожив у моїм домі.

— За свинопаса, — знов понуро втрутив Дум'як.

— Все одно, — мовив пан, — але все-таки можеш сказати, що я старався бути для всіх селян батьком і добродієм.

— Отак, таким батьком, що за чуба торгає та по плечах буком пише, і таким добродієм, що аж сльози в очах ставали.

— Засліпила вас злість.

— Чого нас мала засліпити? Яких ви нас виховали, таких маєте. Не подивуйте!

Пан помовчав хвилю, похитуючи головою. Його іронічний настрій якось против його волі розвіявся, і він почав з людьми говорити «від серця».

— А все-таки можете сказати, що я для вас не був злим паном. Інші гірші бували. Чи одного-то з вас я порятував у тяжкім випадку, чи одному я на переднівку і хлібом, і грішми, й худобою вигодив? Гріх добро забувати.

— Ми були ваша челядь, ваша тягла худоба, і ще до того був цісарський припис — рятувати мужиків, аби вдержати їх у такім стані, щоб могли відбувати свої повинності.

— І то признайте, що з-під моєї власті вийшли ви одні заможними, інші троха біднішими, а ніхто не вийшов голіруч.

— Окрім тих, що з голоду розбрелися в світ, та окрім тих комірників, яких намножилося в селі за час вашого панування втрое.

— Плодюча голота! — буркнув пан.— Але з моєї причини ані одна родина не змарнувалася. Бачите і не заперечите того. А тепер мені такі збитки робите. На роботу ані руш, торік мені половина врожаю через вас пропала. Ще й злодіїв мені на двір спроваджуєте, стежки їм показуєте.

— Сього нам пан досі не доказали,— застерігся Чапля.

— Просимо нас не помовляти о таке, в чім ми зовсім не винні!

— А чорт його знає, хто тут винен! Але я маю жаль до вас, до всіх вас, до цілої громади. Я ж русин, я ваш брат, мій дід був попом у селі і не вашою кривдою, а з наполеонівської війни доробився стілько, що купив отсе село. Я не раз докоряв сам собі, що мушу жити в тих проклятих панщизняних відносинах, і потішав себе надією, що як панщина буде скасована, то житиму з вами як з добрими сусідами.

— Не плетіть, пане, теревені,— відповів йому Дум'як.— Чужим людям можете се говорити,— може, вам і повірять, але нам тим баки не заб'ете. А хочете бути нашим сусідом, то на се одинока рада: перестаньте бути паном.

— Хіба ж знесення панщини не порівняло нас? Що я вам тепер за пан?

— Ні, тому не повіримо. Війна між селянством і панством не скінчилася, але тільки починається. Коли ви справді хочете бути нашим сусідом і рівним з нами, то наша думка і наша просьба до вас така: продайте нам свої добра, а тоді й жийте собі серед нас. Тоді вас привітаємо як батька, а без сього ви все будете у нас пан, із яким мусимо воювати.

Пан Субота аж поблід при сих Дум'якових словах. Аж зуби закусив, щоб не вибухнути яким згірдным словом. Чи бач, куди вони стріляють! Продай їм свої добра! Уступися

з двора! Покинь ту позицію, що вважається огнищем цивілізації серед моря хлопського простацтва і некультурності! Він довгу хвилю ворухив губами, мов жував щось гірке, а далі запитав іронічно:

— Продати вам? А по якій ціні, коли ласка ваша?

— Як оцінять таксатори, на яку згодимося обопільно, таку й дамо.

— Го, го, то ви, видно, багаті люди, коли село купуєте! Де ж ви грошей набрали?

— Набрали чи не набрали, се вам байдуже. Нині вже світ дошками не забитий, гроші не позакуповані, хто хоче, а має на що, може їх дістати. А нам земля потрібна. Отсеї, що маємо, може, ще вистати для наших дітей, а наші внуки будуть уже бідаками, як поділять її. А ще як ви зіпрете нам ліси, зіпрете пасовиська, то ми вже й тепер будемо близькі руїни. Бачите, се нам важно. Доки буде пан у селі, доти буде панщина, хоч не даремна, а платна. І чим далі, тим ся панщина буде тяжча, і нашим унукам буде гірше, як нам.

— Мудро говориш! — іронізував пан. — Але на таке, та хоч би я тепер і продав вам своє добро, то вашим правнукам знов буде тісно на тій землі.

— Буде або й не буде. Розвинуться промисли, заробітки, повстануть фабрики, виростуть міста... Я добре придивився тому в Чехії. Тоді й селянам легше буде. Аби нам лише тепер загосподарюватися та не зійти відразу на біду! Аби два-три покоління виховати по-людськи, підвинути з темноти, з п'янства... Адже бачите й самі, що як піде так далі, як ішло досі, то ми за десять літ будемо жебраками.

— Ледачі будуть, а порядні встояться, — мовив пан.

— Не слухайте того, пане! — мовив Дум'як. — І найпоряднішого розпука бере, коли дивиться на те, що діється довкола нас, і міркує, що буде далі.

— То ваша річ, — понуро мовив пан. — Ви тепер вільні. Не хотіли бути під нашою рукою, то дбайте самі за себе.

— От за се слово дякуємо! — з усміхом мовив Дум'як. — Се було розумне, щире панське слово. Вам байдуже, чи ми загосподарюємося, чи підемо з торбами. Ви своє зробили: дерли нас і катували на панщині, держали в темноті, ще й навчили горівку пити, а тепер з клаптиками землі, випустивши зі своїх рук, кажете: «Ви вільні, дбайте самі за себе». Ей, пане, пане! Така ласка до доброго кінця не доведе! І маючи такі думки, чого ви й обертаєтесь до нас зі своїми

сусідськими запевненнями? Таких сусідів, що чигають на те, аби знов зробитися нашими панами, не потребуємо. Краще вже як вороги, то вороги, без зайвого балакання.

— Але ж я не ворог ваш! — скрикнув пан, допечений до живого.— Я хотів би жити з вами в згоді й гармонії.

— Як огонь з водою! — буркнув Дум'як.

— Ні, як батько з дітьми,— докінчив пан.

— Коли ви такий батько,— мовив Дум'як, вдивляючися йому в очі,— то дайте доказ. Хоч то, може, й не місце тут — але при чесних людях не сором: віддайте за мене свою дочку! Ми любимося, вона дівчина розумна, роботяща і гарна, шкода, щоб пропадала між панами.

Пан аж кинувся, мов укушений гадюкою, і зірвався з місця.

— Хаме! — крикнув до Дум'яка.— З ним говори як з добрим, а він ось до чого собі розбирає! Як ти посмів подумати про се?

— Овва,— відповів Дум'як,— так-то ви далеко від хамів. А зрештою, я не признаю ані хамства, ані панства. А дівчина мені подобалася, і маю в бозі надію, що буде моя.

— Чуєте, люди,— крикнув пан, звертаючися до присутніх,— як то він мудро говорив проти панів, правда? А тепер сьгає по руку моєї дочки і сам хоче бути паном. Чесно то?

— Зовсім не хочу бути паном,— відповів Дум'як.— Я вам про маєток нічого не говорив і не хочу його. Маю свого настільки, що вижию з праці рук і жінку з дітьми погодю. Вашого маєтку мені не треба.

— І не лакомся! Ото до чого договорився! Ну, буду знати надалі, як з вами говорити. Добром з вами не вийдеш на своє, то я ще покажу вам, що я тут пан!

І, не прощаючися ні з ким, він ухопив свій капелюх і вийшов із ванькира.

— Ну, насипали ж ви йому! — сказав Яць Дум'якові.— Ще такого зроду, певно, не чув.

— Най чує тепер! — сказав Дум'як.— Цікавий я, що то він скаже після сього, як я до його дочки сватів пішлю!

— Та невже ви на правду?

— А то що ж? Не вільно мені? Дівка мені сподобалася, та й я їй до душі. Маєтку його не хочу, а її він не зіпре.

Тим часом коршма заповнилася знов людьми, сим разом дівчатами й парубками, що збиралися туди щонеділі на танці. Заграли музики, почувлися ритмічні стуки чобіт о підлогу, співи та вівкання розбавленої молодезі. Товариші

повиходили з ванькира і змішалися з юрбою. Дум'як і собі пішов у танець. Дівчата горнулися до нього, хоч знали, що він любиться з панною із двора. Перетанцювавши пару разів, він під час паузи взяв у музики скрипку і повів смиком по струнах.

— Заграйте, Костю, заграйте! Хочемо послухати, як ви граєте.

Він почав коломийкою, далі перейшов на тужливу думку, на якісь веселі підскоцькі мелодії і знов затягнув сумної. Тони й мелодії були всім знайомі, та проте виконання було якесь незвичайне, що зворушувало душу. Та ось він покинув натоптані стежки і пустив поводи фантазії. Скрипка немов заговорила живим язиком. Тони почали капати в душу росою, почали свистіти, як вітер у берегах, сміятися, як сонце на веснянім небі, а нарешті заплакали, застогнали і заридали, як невольник у кайданах. Усі присутні дух у собі притаїли. Се не була ота проста скрипка, що промовляла до них хоч без слів, а так виразно і досадно, що виливала їх горе і щастя й надії. Се була жива істота, якась таємна душа, що з того дерев'яного струменту сміялася, журилася та ридала, уділяючи їм своє чуття. Всі, не тямлячи себе, йшли за тим чародійним голосом і нарешті розплакалися, як діти. І в самого Дум'яка сльози закрутилися в очах. Він положив скрипку на столі і глянув по присутніх.

— Ей, ви, дрантя моє коханеє! — промовив, устаючи. — З вами хіба пити і плакати, а розумного слова від вас і не жди!

І за сим він вийшов, поки всі присутні, мов засоромлені, втирали сльози.

III

Пан був сердитий. Справді, він наслухався сьогодні таких речей, яких не чував досі ніколи і про які в своїй панській заскорузлості навіть думкою не вів ніколи.

— Анархіст! Правдивий анархіст! — бубонів він сам до себе, простуючи стежкою через сади на попівство.— Ну, чи чував хто таке з уст хлопа! Всі святі основи життя, власть цісаря, повагу дідича, усталені порядки суспільні він топче ногами. Продай їм двірську посілість, щоб і слід не пах ніякого панства, дай йому ще, хамові, свою доньку за жінку, знизь себе до того худоб'ячого стану, в яким і вони живуть, жлопай з ними горілку в коршмі і валяйся, як свиня, під жидівськими лавами, отоді будеш їм любий, тоді

назвуть тебе татом і сусідом! Ну, не дождете! І ще й грозять! Певно, я в їх руках. Схочуть — запалять, зрубують, уб'ють, — хіба я можу встерегтися або оборонитися против черні? Може, справді краще спродати все і йти в місто жити? Ну, але того не дочекають, щоб я їм продавав свою землю. Як маю продати, то знайду їм такого пана, що їм потрафить доїхати кінця. Та поки що ще нема страху. Завтра приїдуть ландсдрагони — знов готова бути біда, як почнуть бити, готово хлопство кинутися на них і на мене. Та ні, вони, як той кінь турецький, хоч великі, та дурні, не осміляться кинутися на «цїсарських дітей», стерплять так, як терпіли торік. Ну, поборемося! Поки уряд держить нас у своїй опіці, поти можемо дозволити собі дещо.

Отак покріпивши себе духом, пан Субота добрався до попівства. Не стукаючи, він отворив сїнешні двері і подався до покою, що був обставлений м'якими меблями і служив священникові як прийомна для гостей з вищого стану. Мужиків він звичайно приймав зимою в кухні, а літом на ганку або в своїй канцелярії, обставленій дубовими лавами, таким же столом і такою ж шафою з метриками та парафіяльними паперами; до своїх покоїв не допускав їх ніколи. Шляхтич, він нізачо не міг стерпіти «хлопського духу».

Грушатицький парох о. Квінтїліан Передримірський був статний і поважний чоловік, літ понад 60, з тої генерації попів, що вихована в аристократично-шляхетським дусі, в ненависті і погорді до мужика, і свій руський патріотизм віднаходила в тих чудернацьких і обскурних викладах на так званих «руських курсах» при йосифїнським львівським університеті, які слухачам тих курсів та й їх старшим сучасникам, парохам *antiquae educationis*¹, тобто круглим неукам, видавалися верхом премудрості і змістом освіти. Отець Квінтїліан і досі залюбки цитував напам'ять уступи з тих викладів, які мав записані в грубих зошитах, і не признавав понад них ніякої науки. Він любив особливо молодших священників з «нового студіуму» зацукувати «теологічними» питаннями вроді таких:

— Како может ся изобразити тіло человеческое?

І, надармо підждавши на відповідь, тріумфально виголошував:

— Ага, правда, що навіть того не знаєте. Отже, слухайте! Тіло человеческое может ся изобразити чрез понятіе

¹ Старовинного виховання (лат.).— Ред.

машини, а то машини механічної, параболичної и гидравличної. Ну, а що таке душа?

Молодий теолог відповідав такою або сякою модною дефініцією, але о. Квінтіліан уперто хитав головою:

— Куди, куди вам, молодикам! Слухайте, як нас учили: «Душа єсть суще, которое собі самому о собі самом и о вещах всіх собі положених є свідомое». Ось дефініція! Не те, що ваші. Є що в рот узяти.

З усім тим він був руський патріот, типовий представник того старого попівського патріотизму, що бачив націю виключно в попівській касті, беріг старанно всі її привілеї і кривим оком дивився на «вторженіє хлопства» в чисту попівську расу. Його ідеалом було попівство діличне, що переходило з батька на сина і держалося століттями певних околиць. Щодо язикових поглядів, він був безумовним прихильником церковщини і вживав «хлопское нарѣчіє» лише в розмові, борони боже в писанні. Маркіян Шашкевич, Вагилевич, Головацький і інші їх товариші, що в 30-их і 40-их роках, незважаючи на цензурні тиски, пробували класти основи нової, народної літератури, були в його очах молодики, новатори, зняряди польської інтриги, небезпечні агенти революції, яких повинна переслідувати і світська, і духовна власть, бо ж і в церковні справи вони вносять розстрій та вільнодумний дух. Та рівночасно він був противником поляків, уважаючи їх усіх за «підшитих революцією» та обурюючися на їх заходи коло златинізування руського обряду, на їх інтриги против руської ієрархії та на їх зневажливе поводження з руським сільським духовенством.

Не раз на празнику, по десятій лампці вина, він з іншими попами-патріотами затягав польську, але русинами зложену пісню:

Kto Lach, ma strach!
Czar ostro zdrajców napiera
Wolność zmyśloną odbierał
Paskiewicz niech żyje!
Na zgubę — na czyją?
Lachów, Lachów, Lachów!¹

¹ Хто лях, має страх!
Цар гостро напирєє на зрадників,
Видуману свободу відбирає!
Паскевич хай живе!
На погибель — на чию?
Ляхів, ляхів, ляхів! (польськ.) — Ред.

Сі остатні слова вимовлялися остро, з-московська і будили великий запал серед попів-патріотів.

У р. 1848 о. Квінтіліан кинувся був у вир політичної агітації; на народних вічах у маю і червні промовляв завзято против поляків і за се потерпів: одно з таких віч розбила польська гвардія народова, маючи головно на меті zabić rora, co na Polskę szczeka¹; о. Квінтіліан таки й дістав дещицю і спасся від гіршого лише розпучливим скоком крізь вікно на вулицю. Восени того ж року він зробився завзятим речником поділу Галичини на польську і руську часть, та й тут знову потерпів несподіване «посрамленіє» від своїх власних парафіян. Кілька разів він на проповідях загірав їх до того, щоб підписали поголовно всім селом петицію до державного сойму за поділ Галичини, та, на диво, чим остріше і гарячіше він промовляв за тим, тим опірніше ставали против сього підписування грушатицькі мужики. Вони були принципиальні вороги всякого підписування, боялися, що се буде «або на панщину, або на більші податки», і ніякі докази та масні лайки о. Квінтіліана (без лайок жадна його проповідь не обходила, і тут, в тих лайках, він володів чудовим лексиконом щиронародних зворотів) не могли переконати їх. Підписи йшли пиняво, а інші просто говорили: «Сгомость, все ви то дуже красно говорите, але ми не підпишемо». Тоді о. Квінтіліан ухопився остатнього способу. Раз у неділю, коли церква була повна народу, він велів паламареві позамикати всі двері церкви і заявив зібраним, що поти їх не випустить із церкви, поки всі не підпишуть петицію за розділом Галичини. Та тут він наскочив на гаряче. В церкві зробився страшений гвалт, посипалися лайки на попа і на всю попівську політику. Хлопи не вважали на святість місця, але цабанили о. Квінтіліану також порядним запасом свого лексикону.

— Попе, не мішайся в не свої річі, а то зв'яжемо зараз і таки в ризах поведемо до циркулу! Ти гадаеш, що ми такі дурні, не розуміємо, куди ти нас тягнеш. Ми хочемо бути під цісарем, а не під попами. А ви би хотіли взяти нас у руки. Не стало панської панщини, то ви би хотіли накинути на нас свою попівську панщину. Знаємо ми вас, п'явки людські! Зараз тут давай ті аркуші з підписами! Сюди з ними!

---

¹ Забити попа, що гавкає на Польшу (польськ.).— Ред.

І, вирвавши від о. Квінтіліана аркуші з підписами (а він збирав їх по всіх селах повіту), подерли їх перед його очима на шматочки, а самому загрозили, що його «обезвічать», коли захоче далі займатися політикою. О. Квінтіліан, виїшовши із ними разом з церкви мокрий, як із лазні, нікому не оповідав про сю катастрофу своєї політичної акції, але хлопів зненавидів ще дужче і давав їм се чути в своїх щоденних парафіяльних та сусідських зносинах з ними.

З грушатицьким дідичем жив о. Квінтіліан також не в найліпших відносинах. Між ними ще за панщини раз у раз виходили свари і навіть процеси за якусь скіпщину, за доставу топлива з панського лісу, за право полювання, до якого о. Квінтіліан був великий охотник, за риболовство і тисячні інші придирки. О. Квінтіліан не вірив у руськість пана Суботи і вважав його таким самим «поганим ляхом», як і інших дідичів. Дідич зі свого боку називав попа деруном і часто заносив на нього скарги до консисторії та до циркулярної власті за надужиття в рубриці *jura stolae*¹. Та проте вони, особливо тепер, по скасуванні панщини, досить часто сходилися на розмови. Особливо дідич, приголомшений випадками, не маючи дома, крім немічної жінки і одинокої дочки (друга була замужем аж десь на Поділлі), ні з ким слова розумного промовити, часто заходив на попівство, щоб «відвести душу». От тим-то й сьогодні його прихід не здивував нікого. О. Квінтіліан був удовець, і до того бездітний, і держав у себе господиню, якусь повдовілу попадю, стареньку вже, поморщену жінку, що поза кухню і шпіжарню не бачила й не знала світу. Тож не диво, що й о. Квінтіліанові не раз хотілося побалакати хоч би й з таким несимпатичним чоловіком, яким був для нього пан Субота. А ще сьогодні були спеціальні причини, задля яких пан бажав поговорити з попом.

Привітавшись з о. Квінтіліаном, який власне встав був від вечері, пан Субота, не сідаючи, вхопив попа за пояс долонею і, тягнучи його та торгаючи до себе, не то говорив, не то кричав аж до задишки:

— Ні, не витримаю довше з тими хлопами! Неможливо, єгомость, неможливо! І відки вони такого духу набралися? Таж се страх, страх, страх подумати!

І він чимраз сильніше торгав о. Квінтіліана, потрясаючи його наповнений живіт.

---

¹ Попівські права (лат.).— Ред.

— Паночку,— відповів з косим усміхом о. Квінтіліан, силкуючись увільнити свій пояс від панської долоні,— поперед усього я вам не трепета, якою б ви були обов'язані трясти, а по-друге, сідайте та висапайтеся,— може, чайку позволите? Пані Климентова, просимо чайку по скляночці,— а по-третє, зберіть дух та говоріть порядком, що сталося.

Пан Субота пустив єгомостів пояс, сів на фотель, відхлипався, випив душком поставлену перед ним чашку чаю і потім, пальцями обтираючи вуса, витріщив очі і, похиляючися до о. Квінтіліана, мовив з таємничим притиском:

— Кажу вам, єгомость, кінець світу! Я вже думав, що в сорок осьмим році світ кінчиться, та бачу, що ще мало на нас кари допустив господь. Видно, ще гірше щось нас чекає.

— Що ж таке вельможний пан побачили?

— Вельможний пан! — скрикнув, немов ображений, пан Субота.— Що ви, отче, гзвете мене вельможним паном? Звіть мене жебраком, банкрутом, то будете мати рацію. Адже ось провідна неділя, а в мене ще ані скиби не орано!

— І в мене не орано. Через вітри.

— Ну, та вам зорють. Але мені-бо не хочуть. Уся громада сприялася. «Хіба під вояцькими канчуками будемо робити, а інакше ані руш!» Ну, чи чував хто таке? Ну, та вже я їм зроблю те медоумеденіє, чи як то ви кажете? Післав по ландсдрагонів і горівкою напою, щоб добре-добре-добре били. Най мають, чого хотять.

— Сице подобаєт,— мовив о. Квінтіліан.— Хотящому будет і приложится. Вони-то оправдуються, що якби добровільно пішли на вашу роботу, то ще готова вернутися панщина. Вже я повчав їх, і толкував, і патент відчитував, і поясняв, що цісарське слово невідкличне,— та що ти дурням зробиш! Не розуміють і не вірять.

— Не кажіть так, отче. Вони не дурні, хоч свого розуму не мають. Є між ними такі вчителі, такі апостоли, що їх наводять на все лихо.

О. Квінтіліан випростувався і протягнув лице. Очевидно, панське підозріння було вимірене на нього та на його собратів.

— Але ж, пане-дідичу! — зачав він ремонструвати. Та дідич зупинив його:

— Ні, ні, я не про вас і не про священників, хоч є й між ними апостоли бунту та незгоди між хатою і двором. Є,

того не заперечите. Але тут щось гірше показується. Між ними самими показуються далеко гірші фанатики. Нічого святого, ніякої поваги,— просто анархісти!

Пан Субота старався вимовити се слово так, щоб викликати якнайбільший страх у свого слухача.

— Що ви мовите? — скрикнув о. Квінтіліан.— Анархісти? По наших селах?

— Не по інших, але в нашім, у Грушатичах. Адже ось тільки що я зайшов до коршми і мав там розмову з тим мудрагелем — як-то його? — З тим довгов'язим Костем Дум'яком. Знаєте, аж мороз по мені проходив, як я слухав, що той чоловік говорив! Таже за те шибениці мало. Не треба нам панів, не треба нам дворів.

— Ну, та се й правда,— бовкнув о. Квінтіліан,— подумати глибше, то справді, нащо нам їх?

— А, то й ви тої самої співаєте? — скрикнув пан, зриваючися на ноги.— Ну, добре, буду знати, де шукати вчителів, що навчають хлопа на такі думки.

У о. Квінтіліана пішли мурашки поза спиною від сих дідичевих слів. Він і собі ж схопився з крісла, вхопив пана дідича обома руками за плечі і втиснув його назад у фотель.

— Але ж, пане-дідичу! Я жартую!

— З такими речами не можна жартувати! — сказав дідич, важко дишучи.— З огнем жартуете. Адже хлоп, як дитина. Скажете йому: не треба пана, то що йому значить піти і вирізати всіх панів? Як не треба, то най не заваджають! А ви подумайте: сьогодні ви йому скажете: не треба панів, а завтра він сам собі скаже: не треба попів! І що тоді буде?

О. Квінтіліан усміхнувся якось на кутні зуби і сказав гірко-солодко:

— Ну, пане-дідичу, то так не можна... Вже хлоп не такий дурний, щоб не бачив різниці. Духовенство стоїть під охороною релігії, а наш народ релігійний, до глибини душі релігійний.

— А в 1846 році не кричали: Ні папа, ні рора?¹

— Е, то мазури! Мазури — то дич. Ані крихти релігійності не мають.

— Еге, еге, так ви й кажіть: мазури! Русини між ними були. Як що лихе, то русин пильний ученик. Ніяка релігія

¹ Ні пана, ні попа? (польськ.) — Ред.

не pomoже. Та й зрештою, по правді сказати, яку ви там релігію подаєте?

— Як то яку? — крикнув панотець у почутті своєї гідності.— Хіба не товкмачу їм: не кради, не чужолож, чти отца своего і матер свою?

— А про пана й байдуже!

— Про пана в заповідях нема,— мовив простодушно о. Квінтіліан,— але в проповідях, то я часто згадую панів. Як прийдеться пригрозити їм, то все кажу: нашла на вас господь панів сто раз лютіших, як теперішні, а по смерті разом з панами будете клекотіти в смолі безконечній.

— Е, вс ... тися в таку релігію, панотче, як ви нічого ліпшого про панів не вмієте сказати. Та то ж виразна намова до того, щоб панів уважати кровопійцями, грішниками та чортівським насінням.

— Та я про добрих панів не говорю,— оправдувався о. Квінтіліан,— а про злих як же інакше буду говорити? А щодо релігії, то я просив би вас не зневажати її, бо за се можете мати великий клопіт.

Тепер у пана пробігли мурашки за плечима, та він не показав по собі нічого, тільки всміхнувся та, плещучи о. Квінтіліана по плечі, мовив:

— Ей, отче, отче! З вами розговорися по щирості, то вже зараз і образа релігії. Нібито ви самі вірите в те все, що там дурним хлопам говорите! От говориться. Головна річ — пускати страх на хлопа: душу свою згубиш, пекло на тебе чекає! Щоб боявся, щоб не переступив своєї собачої границі, щоб не ласився на те, що не його, щоб краще з голоду здох, а не торкнувся того, що панське або попівське. От як я розумію релігію, ось у чім бачу її громадське значіння. Пан-біг — що таке пан-біг? Ми того не знаємо, ніхто його не бачив, але ми з нього робимо незримого та всемогучого жандарма, щоб пильнував нашого добра, нашого життя, наших родин.

О. Квінтіліан слухав сеї богохульної мови, щільно заткавши вуха, і нарешті пропищав:

— Пане-дідичу, замовчіть! Богом вас клену, не говоріть таке. Мені, як священникові, не вільно слухати таких мерзких слів!

Дідич розреготався.

— Ну, ну, я й не знав, що ви такий віруючий. Вибачайте, не буду більше. Але ба, я ж вам іще не доповів про

свою розмову з тим анархістом, з тим бунтівником і бузувіром Костем Дум'яком.

— Воистину раб строптивий і прекословний. Individuum non subordinatum!¹ — зітхаючи, мовив о. Квінтіліан.

— Але уявити собі не можете, до чого він посуває свою безличність! — скрикнув пан.— Каже мені: «Найліпше зробіте, як продасте нам увесь свій маєток». Ну, чи чув хто таке, аби дідич продавав свій маєток своїм підданам?

— Справді, такого у нас ще не було, — хитаючи головою, мовив о. Квінтіліан, — але що ж, дасть бог, то й таке буде.

— Що? Ви також бажаєте того? — скрикнув дідич.

— Бажати не бажаю, а міркую, що до того дійде. Мужики з землі живуть, їм вона й потрібна.

— А я хіба з божого духа жию? — гукнув пан.

— Ну, і ви з землі жиєте, певно, і я з неї жию, але ми на ній не робимо, ось у чім різниця. А вам як дадуть гроші за землю, то ви собі осядете в місті і без журби, без клопоту, без гризні будете жити з самого процента. І нікому не будете на очах, ніхто вам не позаздрить, не погрозить. Якби я так міг, їй-богу, пішов би геть із села.

— А відки ж вони стільки грошей візьмуть? — мовив пан уже лагідніше.— То ж не багателя! То сума! Сто тисяч чи двісті тисяч!

— То вже їх річ. А вам при таких розмовах не сердитися, тільки сказати: «І овшім, людоньки, з дорогої душі продам! Кладіть гроші на стіл і беріть собі все».

Пан звисив голову і міркував щось хвилину.

— Се правда! — сказав нарешті.— Се ви розумно сказали. Нехай купують. Своєю дорогою, я їм таку ціну заломлю, що за голови похапаються. Добре. Але той гайдамака ще одно сказав мені, таке, що в мені аж кров скипіла. Сказав, що хоче мою дочку сватати.

— Молодець! — аж цмокнув о. Квінтіліан.

— Що? І се вам подобається?

— Хвалю за відвагу. Чому ж би не попробувати щастя, ха, ха, ха! — реготався панотець.— Ну, але кажіть, що ви сказали би тим старостам, якби він справді прислав їх до вас сватати дочку?

— Повистрілював би їх, як псів!

— А що ж вони винні? Куди їх післали, туди йдуть.

---

¹ Непокірна особа! (лат.)— Ред.

— О, я б їм показав, куди від мене дорога! — сердився пан.

— А я думаю, що ви все-таки спитали б і свою доньку, чи хоче йти за Костя, — мовив панотець, і на його устах заграв іронічний усміх. Він так само, як і всі в селі, знав, що панна Галя кохається з Костем Дум'яком і часто сходиться з ним на вечорницях у селянських хатах.

— Що, я б її питав! — скрикнув пан Субота. — Що то, я їй не батько, щоб не міг їй наказати? Їй уже траплялися два пани, один навіть граб'я. Ну, вона відказала їм, і я не хотів її силувати. Один, бачите, скрофулічний та й сам добре злямпартований, а другий п'яниця і картяр. Ну, я вже знаю таких, то й подякував їм красенько за честь. Але щоб мені простий хлоп, та й ще такий анархіст, смів думати про мою дитину та й навіть свататися до неї, сього, як світ світом, не бувало й не буде.

— Як бог дасть, як бог дасть! — знов якимось іронічно додав о. Квінтіліан.

— Як то, як бог дасть? — осердився пан Субота. — Що тут бог має диспонувати, де моя повна власть і сила? Тут мені й сам бог не має нічого до розказу, бо я її батько і дам її, кому схочу. А мала б іти за хлопа, то волю її поховати.

— Так то так, — мовив священник, — а все-таки буде, як бог дасть, а не інакше.

— Ну, знаєте що, — сказав пан Субота, — то най вам буде, як бог дасть, а мені так, як я запоряджу. А тепер іще одно. Знаєте, я якимось боюся завтрішнього дня.

— А чого вам боятися? Ландсдрагони будуть, то вже вони не дадуть вас скривдити.

— А ландсдрагони будуть та й поїдуть, а я все лишуся серед тої мужичні.

— І що, боїтеся їх?

— Та як би вам сказати? Під час панщини чоловік жив собі, ані гадки не мав. Усе йому мусило бути, хлоп не смів ані скривитися, а тепер підіть ви, як собі розбирають! Адже у такого хлопа, ще й підбунтованого такими анархістами, як отой Дум'як, розваги мало. Від слова до діла рукою подати.

— Що ж би я міг вам порадити на се?

— Могли б. У вас там, у ваших требниках, є, десь чував я, така молитва, таке закляття, що, мов невидимим муром, може оградити дім від злодіїв та підпальників і чоловіка

від скритовбійців. Правда то? Є такі молитви і заклинання у ваших требниках?

— Може, де в давніших були, але тепер їх не друкують.

— Є, я чув, що деякі попи мають їх у старих писаних требниках. Але бояться відправляти їх, бо в тих молитвах така сила, що якби піп чимось ухибив і відчитував їх без піднесення духу, то зараз на місці сила тої молитви вб'є його.

— Та в мене тут є старі писані требники. Пошукаю, може, знайду таку молитву.

— І ви були б готові відчитати її на моїм обійстю?

— Га, вже побачив би. Коли то така небезпечна річ, то, очевидно, ми б мусили сторгуватися...

— Я не пожалую нічого, аби лише я чув себе безпечним. А то тепер і спати не можу, все здається: ось підплять, і всі ми в хаті згоримо живцем. Пару разів уже й снилося мені таке, і за кожним разом я зривався зі страшенним криком і мокрий, як у воді вижмиканий.

— То недобрый знак,— поважно мовив о. Квінтіліан.— Видко, нашествіє духов воздушних. А против них треба твердого закляття. А молитвою і постом їх не прогониш. Пошукаю тої молитви, пошукаю, хоч досі ніколи не доводилось уживати її. Ох, тяжкі часи настали! Духи воздушні зворушилися і каламутять серця людські!

І він побожно завернув очі догори і перехрестився. А коли пан пішов від нього, він довго ще стояв і міркував, чи справді пан такий дурний і, не вірячи в бога, дійсно вірить у охоронну силу якоїсь молитви, чи, може, він і сим разом підіймав його на кпини. Тих панів ніколи не зміркуеш.

IV

Ой, несподіванки, ой, несподіванки впали на пана Суботу! Всю ніч його мучили страшенні сни: то він кипів у смолі — проклятий піп наврочив! — то пікся в огні і чув по всьому тілу страшенну спеку, поки не прокинувся, то збунтовані мужики клали його на землю і бралися приволочити його бороною. Ой господи! Що збудиться, то весь мов у лазні викупаний, а засне знов на хвилю, то знов йому всяка погань на сон набивається.

А рано, ще не світало, чує крізь сон тупіт коней, брязкіт ланцюгів, гейкання мужиків — ой господи, бунт! Ідуть руйнувати, грабувати, різати й палити. Зривається,— справ-

ді, на ганку купка мужиків, а за парканом на дорозі довгий ряд коней. Мужики стукають до дверей. Пан перехрестився і вийшов до покою, з якого вели на ганок скляні двері. Не відчиняючи дверей, він запитав крізь шибу:

— А чого вам треба, люди?

— Та на роботу приходимо.

— Як то на роботу? Хто вас пригнав?

— Та ми не худоба, прошу пана, аби нас гнати. Самі прийшли.

— Самі прийшли,— повторив пан, вухам своїм не вірячи.— Адже вчора клялися та зарікалися, що не підете, а сьогодні що вам сталося?

— Та то Дум'як оголосив по селі, що можна йти.

— Чому ж сьогодні можна, а вчора не можна було?

— То того пан не знають? Адже ми до вчора вірили, що панщина ще не скасована, що цісар дарував її лиш на пробу, чи схочуть хлопи добровільно панам і далі робити. То ми й постановили собі,— аби нас різали, а на роботу не йти, хіба під цісарським примусом.

— Ото дурні! Та й за те за рік скільки канчуків наїлися! Ну, а що ж сталося тепер, що приходите добровільно?

— Та вчора Дум'як був у місті та чув, як там витрублювали та вибубнювали, що панщина пропала навіки, а пани дістануть за неї сплату облигаціями.

— Ото новина! — засміявся пан.— Та чому ж ви мене не спитали, я се ще перед роком знав.

— Як ми мали питати, коли пан усе такі забурені ходили та на нас вовком дивилися?

Отак розв'язалося непорозуміння, і мужики, немов на лотерію виграли, пішли на роботу до пана, щоб заробити хоч на тютюн та горівку, а пан, урадуваний та розсмішений їх непорозумінням, вернув до покою.

Його жінка мала спаралізовані обі ноги, і вже отсе п'ять літ її возили в кріслі. Зрештою вона була весела, жартовлива жінка і в противенстві до свого чоловіка не боялася нічого, а особливо мужиків.

— Я їм нічого злого ніколи не робила, а не одного й рятувала з біди, то в мене сумління чисте, і ніхто мені не зробить кривди. А ти,— говорила до пана, коли сей жалувався, що по ночах мучать його страховища,— ти, видно, маеш нечисте сумління, то терпи тепер.

— Що там сумління,— нерадо бурчав пан.— Я також нікому кривди не зробив. А що карав, та в арешти саджав,

та сікти велів — то се ж моє право, сього вимагала дисципліна, без сього би чоловік між тим хлопством за пса поваги не мав. Без того не можна було.

— Ну, то й задоволься тим, що мав колись повагу, а тепер не маєш.

Пана ся резолюція мало заспокоювала, та тепер, вертаючи з ганку до покою, де вже на столі стояла заставлена кава, він був веселий і реготався сердечно.

— Представ собі, Мілечко, хлопи до вчора не знали, що нам за панщину буде плачено.

— Не знали? То як же вони думали?

— Мабуть, думали: один цісар подарував, другий може відібрати. І все боялися, що як лише вони добровільно підуть до панів на роботу, то панщина верне знов, цісар велить їм робити на віки вічні. І для того воліли торік буки брати від вояків, ніж іти добровільно на заробок.

— А, господи! — скрикнула пані. — І так вони через свій недогад канчуків набралися! І ти знав се і не заспокоїв їх давно?

— Я знав? Хіба я знав, чого бояться? «Не хочемо йти на роботу, хоч нам які гроші давайте, та й не хочемо». Що ж мені було робити? І по інших селах було так само, і скрізь аж під ландсдрагонськими канчуками робили.

— О господи, господи! — зітхала пані. — А я то скільки наплакалася, скільки їх напросилася!

— І шкода було твоїх сліз і слів. Дурня і в церкві, а руського хлопа й на свободі б'ють. Він не доріс до свободи, любить ярмо так, як кобила батіг.

В тій хвилі почувся знов рівномірний стук кінських копит і знайомий голос воєнної трубки. Се приїхали ландсдрагони. Пан Субота, голосно регочучись, вибіг на подвір'я і привітався зі знайомим капітаном.

— Пане капітане, запізно прибули! — кричав він.

— А що сталося? — з жахом запитав капітан. — Я й сам боявся, щоб не було якого конфлікту.

— Та нічого, богу дякувати! — сказав пан. — Усе минулося, весь страх, усе роздрознення, вся їх упертість, усе се була тільки одна помилка. Представте собі!

І він почав капітанові вияснити, в чім було діло. Капітан також засміявся.

— Ну, такого б і не придумав! От іще фанатики! І дістали ж торік за своє! Ну, але позвольте, ще піді вашій пані ручки поцілувати.

— А я так раджу, пане капітане. Вашу компанію велю тут троха погостити, бо задурно їхала, і нехай вертає назад, а ви лишіться сей день у нас. І так ваша служба тут почислиться.

— Добре,— мовив капітан і, видавши компанії відповідну інструкцію, пішов до покою.

Привіталися з панею Суботовою, капітан випив каву, яку подала Галя, і тільки зачав оповідати якісь міські новини, коли служниця ввійшла і сказала пошепки до пана:

— Хлопи прийшли, прошу пана.

— Що за хлопці?

— Та так, із села.

— Чого хочуть?

— Та хочуть поговорити з вельможним паном.

— А багато їх?

— Та два... чи три.

— Проси їх сюди

За хвилину ввійшов Яць Коваль і Степан Чапля, сей останній держав хліб під пахою.

— Слава Ісусу Христу,— сказали вони.

— Слава навіки. А чого ви, люди?

— Прошу вельможного пана, просимо хліб святий на стіл положити,— сказав Коваль.

— Кладіть.

— Просимо вельможного пана, чи позволите нам сказати те слово, задля якого ми сюди прислані?

— Кажіть.

— Отже, ми ловці-молодці, сім літ на лови ходили, до сього краю заблудили. Прислідили ми куницю.

— Ах, ви, драбуги! — скрикнув нараз пан, зірвавшись з місця.— Ви смієте?

— Ми ж просили у пана дозволу,— сказав спокійно Яць.

— І ви сміли приходити до мене з такою безличністю? Хто вас прислав?

— Вельможний пан знають так само, як ми.

— Де він? Кличте його сюди!

Дум'яка не треба було кликати. Він весь час стояв у передпокої і шептав зі своєю улюбленою Галею.

— То ти, Костю, напреду робиш собі сміх з мене? — визвірився на нього пан.

В тій хвилі капітан устав з місця, підійшов до Костя і подав йому руку.

— А, Дум'як! — промовив до нього. — Ти вже на урльопі?

— За абшитом, пане капітане. П'ятнадцять літ *treu und redlich*¹ прослужив.

— Ви його знаєте? — запитав пан.

— Ну, якже, хто би не знав Дум'яка, що був *Vordermann*² у гренадерським полку! Любимець усіх генералів. А ви чули, як він грає? Знаєте, будши в Відні, заслухався, як грав Паганіні, та й почав собі ж на той спосіб. Варто послухати! Граєш іще, Дум'як?

— У мене тепер роботи багато, рідко коли і в неділю за скрипку беруся.

— Генерал від гренадерів дарував йому скрипку. Талановитий чоловік, шкода, що невчений. Але що ви тут за комедію показуєте? Бо я не зрозумів, що сей чоловік говорив і пощо вони хліб на столі поклали?

— Се у них звичайні обряди при сватанню, — сказав пан. — Я також зразу не догадався.

— При сватанню? Значить, прийшли пана-дідича просити на весілля?

— Дідька лисого на весілля! — скрикнув пан. — Прийшли сватати мою дочку за отсього опуда!

— Ви? Дум'як? — дивувався капітан.

— Так, пане капітан, до розказу. Я чесного роду, тепер вольний чоловік і господар, панна Галя мене любить, до панства її не тягне, і дала мені слово, що піде жити зо мною. От я й приходжу до пана-дідича зі сватами.

— Мовчи, рекрутське вухо! — крикнув дідич, удаючи, що дуже сердиться, хоч на правду йому робилося якось смішно з усеї сеї пригоди. — Мовчи, не смій мені навіть згадувати про своє дурацьке сватання. Я тебе ані бачити, ані чути не хочу, ти анархіст, ти на шибениці скінчиш, а моїм зятем не будеш, як світ світом.

— Поперед усього, — холодно і спокійно відповів Кость, — до сватів чемні люди говорять без крику. Так уже звичай велить. Можете нас відправити, але честі нам не уймайте. І я вам не рекрут, а вислужений фельдфебель від цісарських гренадерів.

— А будь ти собі сам вислужений дідько, то я тебе не хочу знати! — скрикнув пан і тупнув ногою. — Альо, старости, беріть свій хліб і забирайтеся з богом до дідька!

¹ Вірно і чесно (нім.). — Ред.

² Передовою особою (нім.). — Ред.

Спокій і певність Дум'яка дратували його. Він аж задихався і спотів спересердя, хоч на дні душі чув усю несерйозність і Дум'якового спокою, і своєї сердитості. «Се ж комедія, не жадне дійсне сватання,— думалось йому.— Де ж таки се чувано й видано!» І, обертаючися до своєї жінки, що досі весь час мовчала і дивилася на ту сцену, промовив до неї:

— Мільцю, чуеш, що за комедію робить з нами отсей хамло! Він, недавній підданий і свинопас, підіймає очі і простягає руку по нашу дитину!

— Що ж,— мовила пані спокійно,— треба її спитати, чи піде за нього.

— Що, її питати? — знов не на жарт озвірівся пан.— Та яке вона має право рішати тут, де ходить о гонор усеї родини? Я її радше в монастир запру або в домовину зложу, а не дам за мужика.

— І я би радив запитати панну Галину,— сказав капітан.— Адже як вона не захоче йти за нього, то все балакання відразу стає безпредметове.

— Еге, як не захоче! — мовив пан, махнувши рукою.— Якби-то вона була панна аристократка, з великими амбіціями і високим тоном, то, певно би, не схотіла. А то ж вона у нас дурна, проста, зросла більше з мужиками, ніж з нами, то боюся, що їй сей валило якраз буде до вподоби. Ні, краще й не питати її.

Та мати вже подзвонила срібним дзвінком, що лежав на столі біля її руки, і Галя ввійшла до покою. Була се дівчина 22 літ, крепка, здорова й рум'яна, з блискучими очима, низьким чолом і круглою, як молоко білою, борідкою, зовсім не похожа на дурну та просту, а, навпаки, зовсім свобідна і самостійна в кождім своїм руху, в кождім слові.

— Галю, дитино моя,— мовила до неї мати,— ти знаєш отсього парубка?

— Як же не знати, знаю! — мовила Галя, і лице її обілялося ще густішим рум'янцем.

— І знаєш, чого він прийшов до нас?

— Знаю.

— І що скажеш на се?

— Піду за нього.

— Що? — скрикнув батько, хоч відразу надіявся такої відповіді.— Підеш за нього, за хлопа неотесаного, злидаря, що нині не п'є, завтра може розпитися?

— Що може бути, того ніхто не знає, — скромно, але твердо відповіла Галя.— Я можу завтра вмерти.

— Воліла б нині вмерти, ніж маєш таке говорити! — скрикнув пан, тепер почувуючи, до чого воно справді йдеться.

— Антоне! — з докором промовила мати.— Гамуйся! Що ти говориш! Се ж наша дитина.

— Неправда! Не може бути моя дитина! — кричав пан, забуваючи сам себе.— То якась хлопська дитина, яку тягне з двора під солом'яну стріху, до скіпок, вівсяного журу та чоловічих кулаків. Моя дитина ніколи б на таке не пішла.

— Таточку,— озвалася Галя,— а що мене мало тягти до тих кавалерів, яких ви мені раjali досі? Їх титули, що один граф, а другий барон?

— А хоч би й так.

— А один сточений хоробою, напівідіот, а другий п'яниця і картяр, що, видимо, тільки й спекулював на ваш маєток. Я вашого маєтку не хочу і не хочу бути його додатком та його жертвою. Я вже повнолітня і хочу йти за того, хто мені до вподоби. А запирати мене до монастиря ані навіть держати мене в своїм домі против моєї волі ви не маєте права.

— Не маю права! — аж скрикнув пан.— А ти відки до того приходиш учити мене права?

— Бо бачу, що ви його не знаєте, коли таке говорите. Я такими словами не дам себе залякати.

— Побачимо, чи се пусті слова. А поперед усього забирайся відси з покою. Що родичі скажуть, те й буде.

— Я родичів шаную,— сказала Галя,— але в таких речах, як замужжя, маю свою волю. І наперед вам кажу, не мучтеся ніякими нарадами. Я хочу бути Костева і буду Костева.

— Против нашої волі?

— Тут я маю свою волю.

— Але ж я тебе прокляну! Я тобі ніколи благословенства не дам!

— То й не давайте. Обійдуся. Аби мене бог благословив. І мама поблагословить.

Мати всміхнулася до неї, та не сказала нічого.

— Я тебе видідичу! Я тобі нічого в посазі не дам! Іди гола з моєї хати!

— І піду. Хата, в якій мене на силу хочуть держати, була б мені тюрмою.

— Ну, чи сказилася дівка! — кричав пан. — Що вона говорить! Се ти, анархісте, так збаламутив її! — обернувся він до Дум'яка.

— Я вам казав, пане, що я певний Галі, — відповів Дум'як. — І думаю, що найліпше зробите, відложивши свою сердитість і даючи нам своє благословенство. На ваш маєток ані я, ані Галя не маємо ніякого забагу. Коли хочете, зараз вам тут цесію підпишемо. А чи пустите її з дому голу чи одіту, се вже ваша річ. Я шукаю жінки-приятеля, щоб мені була по душі і щоб була господиня добра.

— Та що вона за господиня! — буркнув пан. — Нероба, двірська панна, марнотратниця.

— Се вже ви, паночку, говоріть таким, що її не знають, а я маю свої очі і бачу добре, що бачу, та й чую, що чую.

Сапаючи важко, пан почав ходити по покою, а потім, махнувши рукою на селян, сказав:

— Вийдіть до передпокою. Порадимось!

Селяни, не беручи свого хліба, вийшли, і Галя з ними.

Пан Субота довго мовчки ходив по кімнаті, завзято крутив вуса і спідлоба позирав то на жінку, то на капітана, немов очима питав у них поради. Далі промовив до жінки:

— Що, Мілечко, яка твоя рада?

— Що ж мені радити? Галя в мене добра дитина, послушна, роботяща, і я рада б бачити її щасливою.

— Але чи буде ж вона щасливою за тим неотесаним мужиком, що всею своєю силою ненавидить панів? Адже він не забуде того, що й вона з панів, і, певно, дасть їй се не раз почувти.

— Ніби родовитий пан, граф чи барон, не дасть їй десять раз швидше і грубіше почувти, що вона йому нерівня, що він узяв її з ласки, що вона простачка і негідна його! Ей, Антоне, Антоне! Згадай, що ми також не аристократського роду, а тепер не такі часи, щоб нам конче тягтися туди, де нас не просять і не потребують.

Пан Субота задумався важко й похилив голову.

— Твоя правда, Мілечко! Нема потреби нам пхатися в ті панські-магнатські круги, де ми й довіку будемо приблудами та приймачами, неналежними до їх сім'ї. Але се ж іще не значить, щоб ми зараз спускалися на дно і мішалися знов з тою чорною расою, з якої ледво вибилися наші діди й батьки.

— Вибилися або й не вибилися, — спокійно і розважно мовила пані. — Навіть життям мало від нього відірва-

лися, хіба більше звисли на його працю, відвикнувши самі від неї. Ні, Антоне, не вдавайся в такі думки, вони ні до чого не доведуть, а тільки можуть у нашім домі наробити лиха й грижі, розстроїти життя нам і нашій дитині. Сам бачиш, як живе Женя зі своїм вельможним мужем. Що їй з того, що має титул графині! А кілька разів зійдеться зо мною, то, вичекавши, аж лишимося самі, кидається мені на шию, цілує мої руки та плаче-плаче, та приговорює:

«Мамочко, мамочко, втопили ви мене! Нещаслива я навіки».

Для пана Суботи не було се ніякою новиною, що його старша дочка Євгенія, колись славна на весь край красуня, вийшовши за муж за новоспеченого графика Ошустовського, розпусника й марнотратника, тепер важко бідує і опинилася над берегом економічної руїни. Правда, вона з вродженої гордості ніколи не признавалася батькові до свого горя, але батько турботними очима й сам не раз бачив, як сохне та в'яне краса його дочки, як вона насилу здушує свої зітхання і потайно втирає сльози шовковою хустиною, і ся згадка в сій хвилі дуже болюче стиснула його за серце.

— Ну, ти знов починаєш про Женю,— мовив він сердито і відвернувся, щоб тою сердитістю замаскувати своє зворушення.— Сама хотіла графа, я її не силував... тепер має, має, чого хотіла.

— Сама хотіла! — з докором промовила пані.— А ти не хотів? А ти не возив її до нього в гості, не захоочував її кокетувати його, не задурював їй голову його титулом, і зв'язками, й протекціями? Ей, Антоне, Антоне! Десь тобі, що поміг утопити одну доньку, а ще й другу хочеш?

І вона нечутно почала плакати, затуливши лице хустиною. Пан Субота знов почав сердито ходити по покою, а потім зупинився перед капітаном, що ні в сих ні в тих сидів як свідок сеї фамілійної сцени і тільки над тим і думав, як вибратися з сього дому.

— Вибачайте, пане капітане,— мовив пан до нього,— що заставили вас слухати сеї прикрої розмови. Отак нам не щастить з нашими дітьми! Син-одинак уже був на університеті і згинув у поединку. Дочка одна бідує за графом, а друга — чуєте самі — наважилася йти за мужа, підданого... Ну, чи чув хто таке? Адже се такий скандал, що я й подумати ясно про нього боюся. А тут ще й жінка... ну, скажіть мені ви, чоловік честі, що мені тут робити і як поступити?

Капітан помовчав хвилю, морщачи свої густі брови, а потім сказав:

— Не легко мені радити в такій важкій справі. Та й відки я приходжу до того? Що найбільше хіба міг би сказати: обоє молоді подобаються мені. Дум'яка знаю досить добре і маю переконання, що він чоловік чесний і з характером. Що скаже, на тім стоятиме. А свою дочку ви ліпше знаєте, то вам і легше зміркувати, чи вволити її волю, чи ні.

— Так то так, ліпше знаєте! — сумовито мовив пан Субота. — Нібито чоловік може знати жіночу натуру! Сьогодні сього хоче, а завтра давай їй чогось іншого. Захотілося — запрягайте, відхотілося — розпрягайте! Та тьфу на неї! Захотіла за хлопа, то нехай собі йде, а я за дочку не хочу її знати. Агов, люди, свати, ходіть ближче!

Так він крикнув, відчинивши двері від передпокою, де ждали досі свати й Кость Дум'як. Вони ввійшли і стали мовчки біля порога.

— Ну, наважився ти на мене, — промовив пан до Дум'яка, — то нехай буде по-твойому. Збаламутив ти мою дитину, бери ж її собі, нехай вона тебе баламутить. Я від себе не дам тобі за нею нічого, і ти підпишися мені тут, що нічого не жадаеть.

— І овшій, — мовив Дум'як.

— Так само й вона нехай мені підпише, що зрікається всього за себе і за свої діти.

— Се вже як вона схоче, — завважив Дум'як, коли тим часом пан Субота розсівся біля стола і важким почерком почав на аркуші стемпльового паперу польськими буквами (по-руськи він не вмів писати) і з усякими сбов'язковими каракулями: «*I n t e r s y z a c z y l i m i m o w o l n a z g o d a p r z e d ś l u b n a m i ę d z y P a n e m A n t o n i m S w o b o d ą i j e g o ż o n ą, E m i l i ą, z j e d n e j, a K o ś c i e m D u m i a k i e m i H a l i n ą, m o j ą c ó r k ą a j e g o o b l u b i e n i c ą, z d r u g i e j s t r o n y. S t a n ę ł a z g o d a w b r e w m o j e j w o l i i b e z m e g o b ł o g o ś ł a w i ę n ś t w a, n i e c h c ą c j e d n a k i ś ć w b r e w w o l i c ó r k i i j e j m a t k i z g a d z a m s i ę n a t o, ż e b y m o j a c ó r k a H a l i n a z o s t a ł a ż o n ą w y ż w y r ą ż o n e g o p r a c o w i t e g o K o ś c i a D u m i a k a i t o p o d n a s t ę p u j ą c e m i w a r u n k a m i:*

P r i m o: Wyż wyrażony Kość Dumiak bierze ją bez mego błogosławieństwa i sam swoim kosztem sprawia jej wesele, o czym ja, jej ojciec, i wiedzieć nie chcę i na takowe wesele zaproszonym być nie chcę i uczestniczyć w niem nie myślę.

S e c u n d o: Wyż wyrażony Kość Dumiak podpisuje się na tym dokumencie i zeznaje wobec świadków wiarygodnych, że ani sam, ani imieniem swej żony, ani imieniem swych spadkobierców nie będzie sobie rościł żadnej pretensji do mego majątku albo do jakiegokolwiek bądź jego części ani dla siebie, ani dla swoich spadkobierców.

T e r t i o: Z bolem serca ojcowskiego zezwalając na ten ślub żądam zarazem, żeby ani moja córka ani mój przyszły zięć nie przyznawali się do żadnego pokrewieństwa ze mną i z moją familią i z tego tytułu nie podnosili żadnych pretensyj ani prośb, ani pogrózek, lecz uważali siebie sami i byli uważani ogólnie za obcych mi i zupełnie obojętnych.

Na tych warunkach stając i od nich nie odstępując podpisuję się ręką własną Antoni Swoboda»¹.

Отсей документ написавши, він посипав його піском, ще раз прочитав потиху, поправив два-три блуди — бо писарство не було його ремесло, — а потім прочитав його наголос усім присутнім. Капітан усміхався, пані Емілія раз по разу здвигала раменами, але мовчала, тільки мужики слухали з набожним виразом на лицах, немов якого божого слова.

— Ну, що ж, Костю, підпишешся під сею інтерцизою? — запитав пан.

---

¹ Інтерциза або мимовільна згода передшлюбна між паном Антоном Свободою і його жінкою Емілією, з одної, і Костем Дум'яком і Галиною, мою дочкою, а його нареченою, з другої сторони. Сталася згода проти моєї волі і без мого благословенства, але, не бажаючи йти проти волі дочки і її матері, погоджуюся на те, щоб моя дочка Галина стала жінкою вищеназваного працьовитого Костя Дум'яка, і то на таких умовах:

П е р ш е: Вищеназваний Кость Дум'як бере її без мого благословенства і сам на свій кошт справляє весілля, про що я, її батько, і знати не хочу і на це весілля не хочу бути запрошеним і бути присутнім на ньому не думаю.

Д р у г е: Вищеназваний Кость Дум'як підписується на цьому документі і свідчить у присутності вірогідних свідків, що ані сам, ні іменем своєї жінки, ні іменем своїх спадкоємців не буде мати ніяких претензій до мого майна ані до будь-якої його частини ані для себе, ані для своїх спадкоємців.

Т р е т ь е: З бодем батьківського серця погоджуючись на цей шлюб, одночасно вимагаю, щоб ні моя дочка, ні мій майбутній зять не признавалися до жодної спорідненості зо мною і з мою ріднею і з цієї причини не чинити жодних претензій, ні просьб, ні погроз, але самі себе вважали і всіма вважалися за чужих мені й цілком сторонніх.

На цих умовах стоячи і від них не відступаючись, підписуюсь власною рукою Антоній Свобода (польськ.).— Ред.

ІВАН ФРАНКО.

Великий шум

ПОВІСТЬ.

ПЕРЕДРІК З «ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВОГО ВІСНИКА».

У Києві, 1908.

В друкарні «Українська Думка» в Києві, Третьяковська вулиця, 10.

Обкладинка повісті «Великий шум»

ІВАН ФРАНКО.

ПЕТРІЇ й ДОВБУЩУКИ

ПОВІСТЬ У ДВОХ ЧАСТЯХ.

ДРУГЕ
ВИДАНЄ

ЧЕРНІВЦІ
1913.

Обкладинка другого видання повісті «Петрії й Довбущуки»

— І овшім, коли пан-дідич підпишуть, то й я підпишу.

— А ви, свати?

— Та ми що? Хіба то наше діло підписувати чужі ерцезни? — відповів Яць Коваль.

— То лише як свідки, Ковалю, як свідки, що ви були при тім, — заспокоїв його Дум'як, і свати згодилися підписати. Так само згодився й капітан, усе посміхаючися в вус. У жінки пан Субота навіть не питав, чи вона підпише, а зараз же покликав Галю, прочитав ще й їй свою інтерцизу і пресерйозно запитав, чи підпишеться під нею на знак своєї згоди.

— Я, таточку... — почала було Галя, та тут перебила її мати.

— Галюню, не підписуй нічого! Адже бачиш сама, що се все дурниця. Татко пописав таке, що ні в дрова, ні в тріски. Най собі підписує він і хто ще хоче, най підписує й Кость, а ти до того руки не прикладай. А ти, дитино, не бійся того, що там татко городить у своїй ображеній амбіції. Доки я живу, доти ти — моя дочка, байдуже на те, з ким зв'яже тебе доля. А по моїй смерті моя часть — твоя, і ти не маєш чого журитися татковими погрозами. Ходи сюди, дитино! Ходи й ти, Костю. Я вас благословлю щирим, не амбітним серцем, і я певна, що й бог вас благословить!

Пан Субота при тих несподіваних словах сесеї жінки став мов громом поражений, далі, отямившись, плюнув сердито, забурчав щось крізь зуби і вийшов з покою. Всі аж легше відітхнули по його відході, і скромна церемонія тих незвичайних заручин відбулася без нього.

V

У суботу Кость Дум'як з Яцем Ковалем і другим своїм сватом пішов до отця Квінтіліана, щоб дати на заповіді. Про те, щоб просити батька нареченої, не було що й говорити; наречена мала прийти просто до панотця, ніби на візит, бо звичайного товариського життя між двором і о. Квінтіліаном задля браку в нього жіноцтва не було.

О. Квінтіліан знав уже від самого пана, яка йому трапилася причина з Дум'яком; пан з немалим жалем і обуренням оповідав йому, як Дум'як розкохав його дочку і не посоромився прийти з мужиками і формально сватати її для

себе. Панотець зразу не хотів вірити, щоб се було можливе в його парафії, а прочитавши панську «інтерцизу», аж за голову вхопився з непритворного обурення.

— Як же се можливо? — кричав він.— Адже се розбій на гладкій дорозі! Адже ті хлопи формально силують вельможного пана, силою відбирають вам єдину дитину! Я, яко духовний, не можу на се дозволити, мушу спротивитися сьому всею своєю повагою. Ні, то нечувана хлопська безличність! Такого ще не бувало і не буде ніколи. Я ні за що в світі не дам їм шлюбу.

— Гей, якби-то було можна хоч церковною повагою розбити той шлюб,— зіпочи, мовив пан,— то се було б дуже добре. Але боюся, щоб з того не вийшло ще гірше.

— А то що може гірше вийти?

— Що підуть жити без шлюбу, на віру.

— О, я того не стерплю,— крикнув завзято о. Квінтіліан і вдарив кулаком по столі.— Такої паскуди в моїй парафії не було й не буде. Я їх жандармами розгоню.

— Ну, отче, того не зробіте,— відповів спровола пан Субота,— раз тому, що вона все-таки моя донька і я кривдити її не дам, а друге тому, що й жандарм на ваше слово не піде робити безправства.

О. Квінтіліан почервонів, як буряк.

— Га, коли пан-дідич так кажуть... і самі того хочуть... У мене в селі скоро трафиться такий соблазн, то я зараз шепну жандармові, і той як напишних розгонить. А коли вам се не на руку, то я...

Він аж задихався з несподіваного зворушення. Річ, зразу байдужа для нього, тепер набирала в його очах канонічної ваги. Він чув себе в праві не толерувати в своїй парафії нешлюбного подружжя. Се його душпастирський обов'язок, і від того він не відступить.

— Ну, ну, егомость,— мовив, удобрухуючи його, дідич,— се ви вже говоріть кому іншому. Я ж тут знаю ціле село і добре знаю, що тут кільканадцять пар живуть отак без шлюбу, і ви зовсім спокійно толеруєте їх, лише під тим услів'ям, щоб вам раз на тиждень робили панщину. Ви думаєте, що я сліпий і нічого не бачу? Такий ви каноніст, як я канонік. Ні вже, ви мені з такими дурницями не виїздить, а говоріть поважно: чи не можна би вам вплинути спокійним, духовним поученням на того Дум'яка і на мою дочку, щоб вони покинули свої наміри і не робили скандалу? Ось що би для мене було важно і ось чого я в вас хотів просити.

А там уже що буде далі, як вам не вдасться, то про се ще буде час подумати.

О. Квінтіліан при тій пановій бесіді зразу страшенно розсердився, але нарешті пом'як, бачачи, що пан не має наміру робити йому клопоти та тяганини за безправні жадання панщини від селян. Він простягнув своє лице вниз, так що воно сильно видовжилося, мов у чоловіка, близького до безнадійності, і сказав, розводячи руками:

— Пан-дідич мають рацію,—неморальності не викорениш жандармами. Та й що з того вийде? А щодо моїх упімнень... ну, спробую ще, але не роблю собі ніякої надії. Щодо панни Галі, то, певно, се панночка з добрим вихованням, і на неї я надіюся мати вплив. Але з тим Дум'яком, недовірком і анархістом, я ледве чи договорюся до чого. Се поганий чоловік, правдива зараза цілої громади. Тут би радше пан-дідич могли допомогти.

— А то як? — запитав пан Субота.

— А просто так: прискаржити його в циркулі, що бунтує нарід, намовляє до непослуху властям, ну, там... виступає против релігії і церкви... не шанує зверхності, то, може б, його як прикоротили або просто до криміналу замкнули. І пан би збулися клопоту, і я також.

— Вже то я,— в задумі мовив пан,— пару разів говорив з паном циркулярним старостою про того Дум'яка, як про неспокійного духа, але що староста, знаєте, німець, держиться того закону, як вош кожуха, все мені відповідає: «*Heiß Schlachziz, gegen Geister haben wir keine Paragraphen*¹. Покажіть мені його злі вчинки, то я зараз цапну його, як і всякого іншого злочинця, а неспокійний дух — *was ist daran juridisch?*»² І я не міг йому сказати нічого, бо що ж можу йому закинути? Ви кажете: бунтує. Добре, давайте свідків, де, коли й на що бунтує? А так, на голе слово, то йому нічого не вдіємо. Якби-то по-давньому, то можна би сказати, що вони нині всі, від малого до великого, бунтують, ну, але уряд видить усе те і не бачить у тім нічого небезпечного. А що ж нам робити? Як собі дати раду з тим хлопством?

— Я все своє,— відповів на се душпастир.— Як не можна правим, то треба йти лівим. Заваджає вам Дум'як, баламутить вам дочку,— найміть собі охочих, а такі все найдуть-

---

¹ Пане шляхтич, проти духів ми не маємо жодних параграфів (нім.).— Ред.

² Що тут є юридичного? (нім.) — Ред.

ся, пересядуть його десь уночі, поламають руки-ноги, розчеплять голову, і тоді відхочеться йому і бунтувати в селі, і женитися з двірською панною. Се у нас найліпший спосіб на такого неспокійного духа.

Пан Субота аж жажнувся, слухаючи сеї приятельської ради, вицідженої так спокійно, таким дружелюбним тоном. «Ну, попик! Ну, душпастир! — мигнуло йому в голові.— Мало чим гірші перед півстоліттям банди опришків організували та й самі на розбій ходили. Отакому звір не свою душу, а своє тіло, та й бувай здоров!» А потім промовив:

— Ні вже, отче, я іншої віри і на такі способи не подамся. А як ви не маєте інших способів на навертання грішників, то на такі способи я не бажаю вам успіху. Легко б я й сам міг опинитися під обухом, а в такому порядку чоловік ніколи не був би певний свого життя.

— Та я по щирості... так, по-сусідськи,— задроботів о. Квінтіліан, присуваючися до дідича і силкуючися взяти його руку, яку сей шарпнув геть від нього.— Пане-дідичу, се ж я не зі злої волі... Знаєте, між людьми всяке буває, не раз годі інакше. А втім, я ж нічого так лихого не хотів.

Та дідич не говорив далі нічого, але, взявши капелюх, вийшов із попівського салону, не здоровкаючися і не подаючи господареві руки. Сей своїм звичаєм почав бігати по кімнаті, цмокаючи, спльовуючи та ляскаючи себе долонею по чолі:

— Ото з мене дурень! — говорив сам до себе.— Ото я з великої щирості показав себе пану в гарнім світлі! Ну, нема що сказати, в гарнім! Тепер він піде скрізь голосити, що руські попи — донощики та гайдамаки, без сорому і сумління. Ну, та, на щастя, при тім не було свідків, усьому можна заперечити. І все те задля дурного Дум'яка та його глупого сватання! А нехай собі бере тоту двірську телицю, буде мати з неї потіху. Що то мене обходить? Коли-бо ні! Така вже свинська натура: аби лише прислужитися пану! Ей, Квінтіліане, не раз ти вже на тих прислугах попикся, а нині найгірше. Дай собі з тим спокій, бо справді і люди тебе зненавидять, і пан гордуватиме тобою. Адже ти бачив, не хотів тобі руки подати, пішов, не прощавшись. Ну, се була хвиля подразнення; надіюся, що його сердитість швидко мине. Треба справді по змозі прислужитися йому. Доберу добрих способів, аби розмовитися з тим Дум'яком і виложити йому на розум, щоб не робив дурниці з тою панною. А там уже побачимо.

Отак був о. Квінтіліан приготований на прихід Дум'яка. Сходячи до передпокою, де по звичаю чекали селяни, що приходили до панотця за ділом, він удав здивованого, побачивши тут Дум'яка з його сватами.

— Ой, ти тут, Костю! А ти чого до мене?

Дум'як підійшов, поцілував його в руку і промовив:

— Хочу дати на заповіді.

— Женишся?

— Так, егомось.

— А з ким, рад би я знати?

— Та егомось знають її: Галя Суботівна.

— Що, що, що? Галя... яка Галя?

— Нашого вельможного дідича донька.

— Ти що, здурів? Що ти говориш?

— Що егомось чують.

— Як то, вона, панянка, мала б іти за тебе, простого хлопа?

— Що ж, егомось, що кому судилося, те й буде.

— Ні, се не може бути. І вона годиться на се?

— Зараз тут прийде, можуть егомось саму запитати.

— Запитаю, запитаю. А її родичі?

— Мати благословила нас.

— А батько?

— Згодився, хоч і не благословив. Що ж, його річ.

— Без батькового благословенства? Чи чував хто таке?

Се ж не може бути! Я не маю права шлюбу дати.

— То вже як егомостева воля. А я чув, що часом дають шлюб і таким паннам, що без батькової і матеріної волі втекли з дому. От у нашого сусіднього дідича Коритовського таке було. Та егомось се ліпше знають.

— Що мене те обходить! То вони собі в латинським обряді, їм усе вільно. А нам, у наших святім гречесько-кафтолицеським, не вільно.

— Могли б мені егомось показати той припис, аби я переконався, що справді не вільно?

О. Квінтіліан наморщив брови.

— Е, буду я тобі показувати свої приписи, то ти захочеш бути мудріший від мене! Раз тобі кажу, що без батькового благословенства не можна дати шлюбу, та й годі.

— То егомось не приймете від мене на оповіді?

— З таким браком не можу. Як батько не благословить— ні, не йде.

— Добре. Піду зараз до пана старости і запитаю, чи справді є такий припис?

— Що? До пана старости? — скрикнув уже сердито о. Квінтіліан. — Дам я тобі старосту! Що має пан староста мені до розказу в такій церковній річі, як шлюб? Вільно мені дати, а вільно й не дати.

— Ні, егомость, — відповів спокійно Дум'як, — говоріть се кому дурнішому. Вам не вільно не дати, коли нема ніякої канонічної перешкоди. А щоб дізнатися, чи нема такої перешкоди, на те й голосяться оповіді. І я прошу оголосити їх, а там уже побачимо, чи хто зголоситься з перешкодою.

— Е, мудрагель ти, як бачу! Вже як троха світла лизнув, то гадаєш, що все знаєш і можеш кожному диктувати: так роби або не так роби! А то, синку, так не йде! Ти знаєш своє, а я знаю своє і мушу свого держатися.

— Та що ж, навіть як є канонічна перешкода, — перебив йому Дум'як, — то й тут є способи, подають до консисторії або й до самого Рима та й виєднують дозвіл на шлюб. А за таку перешкоду, як батькове неблагословенство, то я ще й не чув. Прошу егомостя не робити собі зо мною жартів і прийняти на оповіді та й оголосити зараз завтра першу оповідь.

— Го, го, так тобі спішно! — усміхаючися, мовив о. Квінтіліан. — Та, певно, панна гарна і посажна.

— Я жадного посагу не жадаю від пана-дідича, — перервав йому знов Дум'як.

— Он як! Чи бачив хто таке! Панну бере, а посагу не жадає! Панна і віно — голе коліно! Ха, ха, ха!

— То, егомостику, так, — відповів на се Кость. — Я хоч не багач, а маю настільки, що при своїй праці вигодую й маму-вдову, і жінку з дітьми, як які бог дасть. Багатства не бажаю, праці не боюся, а коли бог послав мені таку душу, що мене любить і мені припала до вподоби, то гріх би був, якби я розлучався з нею. Що їй там дадуть чи батько, чи мати, то не моє діло, то її власне, на то я не числю і в то не втручаюся. Її річ мати діло зі своєю родиною, а моя річ дбати за неї відповідно до свого стану.

— І ти думаєш, що вона, двірська панна, буде відповідна до твого хлопського стану?

— Думаю, егомость, що буде. Ви ж знаєте, я її ще маленькою вибавив і виносив на своїх руках, коли служив у дворі. Їх було дві сестри. Старша, тепер пані графиня, та була вроджена пані, горда, недотика, остра на слово; а ся

молодша, то відразу видно було, що проста, щира, гадав би хто — хлопська дитина. Старша, бувало, дивиться спокійно, як б'ють людей на панщині, забивають у колодки та морять голодом, — се було для неї щось таке, що так і має бути й не може бути інакше. А отся молодша, то при таких пригодах ховалася геть і плакала, а дивитися на людські муки не могла ніколи. Та й відмалку була в домі якось так як наймичка. Старша строїться, на фортеп'яні грає, виспіває по-французьки, а молодша все більше в кухні та в челядній, з дівчатами жартує та співає, та й робить з ними все що треба, всякого покривдженого та зневаженого потішить, запоможе, а не раз і випросить від карі. Таку вже їй бог ласкаву душу дав. І все собі скромна, тиха, трудяща, а оте двірське життя вважала собі за божий допуст, а не за жадне добро. Все її в село тягло, до хлопської роботи; все надіялася, що панщина ось-ось скінчиться і що в селах почнеться нове, свобідніше життя. Вона з тим і вчилася, аби колись бути корисною на селі, вчилася такого, чого ніякі панни не вчать. От за все те я й полюбив її, як свою душу, і чую, що без неї не міг би й жити на світі. А за що вона мене любила, то хіба бог знає. Я з нею ніколи й не говорив про се, та мені й байдуже. Любов — се божий дар; кому дасться, бери її не оглядаючи, жий нею, як чистим повітрям та сонячним світлом. Отаке й мое, егомось.

О. Квінтіліан не без внутрішнього зворушення слухав отсих простих, а так глибоких висловів хлопської душі. У нього самого тьохнуло серце; він пригадав собі свою молодість, зразу заглушену шкільними науками, потім зманеровану церемоніями та всякими забобонами, за якими засихало всяке щире та просте чуття, а нарешті прибиту стараннями за хліб, за наживу, де першою жертвою падала, звичайно, любов, а на перший план виступав класовий чи власний інтерес. І він по скінченні семінарії «з фамілійних обр ахунків» оженився з панною «деканівною», значно старшою від нього, яка в додатку показалася давно вже не панною, жив з нею, як з ворогом у одній хаті, тим більше що вона була безплідна, нарікав, що, не будь вона, він був би висвятися в целібаті і був би тепер єпископом, а коли вмерла, забравши двадцять літ його життя, поховав її без жалю, як ненависну заваду. І кілько-то їх подібних буває між його собратами! Живуть і або заглухнуть зовсім у буденних клопотах, або каються та сердяться весь вік на себе, на жінок, на все окруження, шукають чогось і не находять нічого, ані

спокою, ані задоволення. І він завидував тому мужикові, якого життя складається так просто й натурально, хоч при тім так виїмково й цікаво. Він подобрів і почав збирати метрики й прилади до писання, коли нараз пригадав собі, що властиво нема ще панни молодої, без якої не можна писати протоколу.

— Ну, а де ж твоя панна? — запитав він, та Кость, не відповідаючи, побіг до кухні, де вже добру хвилю сиділа Галя і розмовляла щось зі старою Климентовою. По хвилі вона ввійшла до попівської канцелярії. Була в панським, хоч зовсім простеньким убранні, трохи зарум'янена, але без змішання і заклопотання. О. Квінтіліан уклонився їй чемно, просив сідати, а обертаючися до Дум'яка та його сватів, сказав коротко:

— Вийдіть і заждіть на ганку.

Кость Дум'як вагався якусь хвилю.

— Ну, чому ж не йдеш? — гримнув о. Квінтіліан. — Не бійся, я ж тобі панну не вкушу, будеш її мати цілу!

Дум'як щез за дверима.

О. Квінтіліан обернувся до панночки з чутливим батьківським видом і, усівши на широком кріслі напротив неї, довгу хвилю глядів їй в очі та хитав головою.

— Панно Галю, — обізвався нарешті, — і що се ви робите? Як молода пташка, вилітаєте з теплого гнізда, та й куди, на яке? Чи вам батьківська хата збрідла, материнська рука не мила, панування надоїло, що ви отак легкомісно хочете покинути своє місце, свій стан, своє ім'я і спуститися до хлопського стану? Чи ви обдумали, що се значить і яка тяжка се для вас переміна? Чи ви знаєте становище жінки в хлопській хаті і в хлопській родині і ті тягарі та невигоди, які доводиться нести тій жінці? Все життя в тяжкій праці, в гризоті, без відповідного товариства, на людській обмові, а ще коли трапиться муж п'яниця та збиточник — подумайте лише, чи то для вас доля? Ваш батько противний вашому подружжю з тим чоловіком і просив мене, щоб і я сказав вам своє слово. Отже, щодо самого Костя — не буду вам на нього говорити ніщо негоже, але скажу лиш одно: ви замало знаєте його, занадто довіряєте його словам. Се чоловік неспокійний і несталий, натура бунтівнича, не дійдете ви з ним до добра. А його мати — масна на язик, солодка на словах, але чи ви знаєте, що в ній кипить? Боюся, що то вона вчарувала вас, аби вас притягти до свого сина, аби він був на все село один, аби його слава йшла, що має

таку жінку, якої жаден хлоп не сміє бажати собі. Подумайте, панно Галю, і про те, що вам доведеться зійти з батьківського двора сюди, в село, в сю сільську темноту, де клубиться віковична ненависть до панів, де не знайдете ані потіхи, ані поради і самі стратите свою силу, коли захочете помагати їм. Хто їм pomoже, коли вони привикли споконвіку до свого скотячого стану і не бажають собі нічого ліпшого. Мені аж серце крається на саму думку, що така гарна, розумна і людяна панна хоче втопити себе в такій баюрі.

Панна Галя поблідла трохи при тих словах панотця, але швидко заспокоїлася і, всміхаючися, відповіла:

— Помиляєтеся, панотченьку. Я дуже добре обдумала своє положення і бачу, що так, як я рішила, буде найліпше. Мене справді не тягне до панства, мені всміхається життя, заповнене працею і осяяне любов'ю, і я даремно шукала такого життя між людьми мого стану. Не буду вам говорити, що я знайшла там, де зверхній блиск закривав брак серця і брак характеру, де часто за великою панською фумою сиділа брудна спекуляція на мій скромний посаг. Я мала перед собою живий приклад моєї сестри, ясновельможної графині, що з болем серця носить свою графську корону і від першої хвили свого подружжя мусила покинути думку про всяке щастя. Те, що ви говорите про темноту хлопського стану і про положення жінки в хлопській хаті, се у вас — вірте мені, панотченьку, — чисте непорозуміння. Ви зі свого становища дивитеся згори на тих простих людей і не привикли заглядати в їх серце, а з другого боку, ви зовсім не маєте змоги заглядати в серце тих людей, яких уважаєте вищою верствою і в яких бачите лише зверхній блиск та панську гордість і недоступність. Якби ви пожили в їх сфері так близько, як я, пізнали справжні уподобання та привычки тих людей, то ви, певно, змінили би свій погляд і признали мені рацію, що не хочу доконувати своє життя в їх сфері. А щодо Костя й його матері, то тут я скажу вам лиш одно: знаю їх обоє від маленької дитини. Дум'ячиха виплекала мене своїм молоком, вибавила мене дитиною і обік моєї бідної хорої мами була мені другою матір'ю. А Кость — він вам не подобається саме за те, що відрізняє його від пересічного типу мужиків. Він, як на свій стан, досить освічений, бувалий у світі, гордий і самостійний, сильної волі і смілий у своїх словах і вчинках, і я не можу бажати собі кращого чоловіка. Певна річ, усяке замужжя — лотерія, як для жінки, так і для чоловіка. Всі надії на щастя спільного життя

можуть розбитися, всі ілюзії розвіятися. Та хіба і в нашім, панськім стані воно інакше буває? Навпаки, для дівчини тут безмірно трудніше пізнати жениха, його характер і порови перед шлюбом, значить, вона далеко більше йде на непевне, ніж я в отьому випадку, де мені судилося відмалечку пізнати дуже добре свого жениха й його матір. Що вам сказати більше? Я йду на сей шлях без вагання, за благословенством моєї мами, а що таточко противиться, се певно болить мене, але я маю надію, що він швидко подобріє і зрозуміє мене, а хоч би й ні, то для його задоволення не можу жертвувати свого серця і свого життя.

О. Квінтіліан слухав тих слів з повагою, яка личила до сеї хвилі, а коли Галя скінчила, він сказав до неї:

— Що ж, ваша воля. Вам з ним жити, а не мені, ані вашому батькові, то вам і рішатися. Я сказав вам усе, що було моім душпастирським обов'язком і про що просив мене ваш батько. Можливо, що й ви маєте рацію, та я ще раз остерігаю вас: обдумайте добре свій незвичайний поступок, щоб потім не жалували його по невчасі.

— Що ж, на те божа воля. Я не кривлю душею і надіюся, що все буде добре. А що вже нам бог дасть, те сам він знає, а ми не можемо знати. Аби лише простою дорогою і по щирості, то вже надіюсь, що якось трафимо до нього.

— Ха, ха, ха!—засміявся о. Квінтіліан.—Що я мав би вам сказати таке духовне упізнання, то ви мені говорите. Гарно, гарно! Вам би, здається, краще попадею бути, ніж простою Дум'ячихою. Ну, як собі знаєте. Кличте Костя, приступимо до списання протоколу.

Галя покликала Костя, о. Квінтіліан списав, що було треба, Дум'як заплатив, що належалося за оголошення оповідей, і всі розійшлися задоволені. Тільки о. Квінтіліан по їх відході довго ходив по канцелярії, завзято пакав люльку, всміхався сам до себе, то знов морщив чоло і спльовував, а нарешті буркнув рішучо:

— Ну, нехай собі, про мене! Яке мені діло! Та все-таки сей Кость мені не подобається, дуже не подобається!

VI

А за три неділі, при остатній оповіді, був шлюб Костя з Галею і весілля на славу. Стара Дум'ячиха уперве тепер почувала себе матір'ю і головою широкої родини і виступила в повній своїй повазі, усвяченій віковими звичаями,

щоб звеличити шлюб своєї єдиної дитини. Із глибини своєї крини вона видобула спорий рукавець зі срібними таляр-ами з погруддям Марії-Терези — скарб, що перейшов до неї від її баби і про який досі не знав ніхто, навіть її син. Вона сипнула тими грішми на єдине в її житті свято. Зарізали три вепрі й три ялівки, купили три бочки пива і бочку горівки, нарізали дробу, спросили свояків, і знайомих, і сусідів з трьох сіл, не виключаючи й дальших.

А в суботу по півдні зароїлося Дум'ячишине подвір'я від дівчат, і парубків, і свашок у святочних строях. Починався весільний обряд вінкоплетинами й печенням короваю. За величезним столом, на якому насипана була ціла купа зеленого барвінку, позасідали свахи; стара Дум'ячиха виступила на лаву і серед загальної тиші розпочала обряд піснею:

Ізійди, боже, до нас,
Бо тепер гаразд у нас!
І ти, божая мати,
Зійди до нас до хати
Віночки увивати,
Кохання парувати.

На сей заспів відповів згідними притишеними голосами хор свашок:

Ой ізлинули три ангелоньки з неба,
Ой сіли, впали у Костенька на дворі,
А із дворонька у мальовані сіни,
А із сінечок у пахучі покої,
А у покоях на тисовії столи,
Взяли в ручечки барвінкові пучечки,
Позолотили зеленії листочки.
Позолотили та й нам благословили,
Аби ми з ними сих віночків довили.

А тут, мов рій бджілок, забриніли голоси дівчат, Галиних дружок:

Збірная днинонька субота,
Збирала Галюня подружки;
Засадила їх за столи,
Завдала вона їм роботу:
Зелений барвінок складати,
Шлюбнії віночки звивати.
«Співайте, подружки, не сидіть,
На мене ся, молоденьку, не дивіть,
Бо в мене туженька немала:
Від рідної неньки відстала».

Повіяло якимось дивним духом по хаті; навіть найстарші свахи втирали сльози, навіть запечені пекарки, що пріли біля печі, плакали та хлипали, як малі діти, а дівчата-співачки затулювали хусточками заплакані очі.

Та ось сцена змінється. Вінки доплетено, позолочено і повішено під образами, а свахи-пекарки несуть на руках діжу з короваєвим тістом і ставлять на столі. Як тиха річка, бринить спів свашок:

Короваєве тісто
Їхало через місто,
Білим черевом грало,
Роди-народи скликало.
«Гей, роди, близькі й далекі,
Та й ви, сусіди близенькі,
Сходіться в нашу хату
Пишний коровай місити,
У бога щастя просити».

І старосвітські обряди йдуть своєю чергою: коровай місять, ліплять, саджають, підгнічують у печі, все з піснями, з примовинами, усталеними старим звичаєм. Свахи-пекарки беруться за руки і співають перед піччю:

А вже ж ми заробили:
Коровай посадили,
Соломою підгнітили
І задом, і передом, —
Дайте ж нам горівки з медом!

Весільний староста, що по всадженні короваю в піч, при якому він мав довшу промову, засів на своїм старостинським місці за столом під образами і під шлюбними вінками, кричить на все горло:

— Дружбо-о-о!

— Ставлюся на розказ пана старости! — кричить і собі ж червоний від біганини, рослий і звинний та, як пава, вбранний парубок, що служить Костеві за дружбу і має сповняти всі накази старости.

— Дружбо-о-о! — кричить ще раз староста, немов не бачачи дружби, що стоїть перед столом із шапкою в руці.— Доходить мене чутка, що комусь кривда тутка. Свахи своє діло зробили, коровай нам всадили, соломою підгнітили задом і передом і хочуть горівки з медом. Ти хіба не чуєш? Чом сього діла не пильнуєш?

— Готов служити, пане старосто! — різким виголосом відповідає дружба, по-козацьки обертається на одній нозі

впівокруг і щезає серед весільної юрби, щоб за хвилину явитися з писаною плескатою фляшкою, повною червоного напою — розігрітої з медом горівки, і з срібною чаркою в другій. Він передає одну й другу в руки старості, мовлячи:

— Благословіть, пане старосто!

— Най бог благословить! — відповідає староста, приймає до руки фляшку, до другої чарку, наливає повну і, пригубивши її, енергичним рухом виприскує всю решту догори на стелю, відки густий червоний напиток, як краплі крові, капає на стіл і на скупчених біля нього гостей.

— Як сей солодкий напиток капає на нас із стелі,— говорить староста,— так нехай ласка божа капає на сей дім, на його господарів і на ту молоду пару, що завтра має стати до шлюбу святого. Віват!

— Віват! — гуде окрик, аж хата трясеться і вікна дзеленькочуть. Староста тим часом спокійно наливає другу чарку, випиває її і передає в руки свого сусіда. Іде частування. Свахи, чекаючи своєї черги, співають:

Із стріхи горіхи летіли,
А свахи горівки схотіли.
Та вже ж нам староста догодить,
Що нас та горівка доходить.

А вже в сінях загудів сердито бас, задзвеніли цимбали, заплакали три скрипки і загуркав бубен. Молодіж рушила на ті голоси, як бджоли до меду: сіни наповнилися живими квітами, парубками й дівчатами; лица у них розгоралися якимось дивним огнем, у очах запалювалися іскри, всі молоді тіла мимоволі порушувалися якимось таємним ритмом. Природа подала свій голос, тиснучи парубків до дівчат і дівчат до парубків. Почулися співи, зразу невинні, весняні, наївні, майже дитячі:

Ой то в мене дівчинька, ой то в мене душка,
Як червона гарасівка коло капелюшка.

— Дружбо-о-о! — гуде з хати голос старости.

— Ставлюся на розказ пана старости! — кричить дружба, покидаючи свою танечницю і протискаючися до хати.

— Додай охоти молодіжці до танцю! Частуй вареною! Але пам'ятай, нині без сороміцьких. І без пиятики. До перших когутів, довше не дозволяю.

— Слухаю, пане старосто,— мовив дружба і потонув у юрбі.

Пішли танці і співи. Співали лише парубки. Чарки ходили по руках, пляшки з горілкою треба було наповнювати раз по разу, бо стиск, і сперте повітря, і шалені скоки, і гарячі почуття будили спрагу. Врешті, всі зажадали пива для охолоди; співи свах при жіночій столі тільки десь-колись вчувалися з гамору танечників, як тихий бренькіт мушок серед ревучої бурі.

До півночі хата немов підіймалася в повітря на крилах пісень. Тоді почала тут і там позівати втома. Іскри в очах гасли, лица блідли, попід очима виступали сині на-смуги. Та музика не втихала, свавільні тони так і дригали в ногах, помости грали від тупотіння і короткі гарячі співанки вилися над юрбою, як ластівки над буйною нивою.

— Дружбо-о-о! — залунав із хати голос старости.

Дружба, задиханий, заточуючися мов п'яний, ставився перед столом.

— А що я тобі велів? — гукнув староста грізно.

— Забув, пане старосто.

— А бачиш, дівкам голови закручуєш, та й сам закрутився. Не тямиш про перші півні?

— Тямлю, пане старосто.

— А не чув півня?

— Не чув, пане старосто.

— Ну, певно, ти би тепер і гармати не чув, якби тобі над вухом вистрілила. Іди ж і зараз зупини музику. Годі танцювати! Кождий додому, і ти зараз лягай і спи, бо в тебе завтра тяжка служба. Зрозумів?

— Зрозумів, пане старосто! — сказав дружба, цілуючи його в руку, обернувся і вийшов із хати. За мінуту всі гуки та звуки затихли, юрба без гомону розійшлася, кому куди слід, і Дум'ячишина оселя задрімала.

А другого дня, в неділю, скоро засвітало, вже староста і дружба були на ногах, уже почали з'їжджатися бояри на конях, в червоних шапках, при пістолях. Стара Дум'ячиха, почастивавши їх як належало, стала виряджати їх до двора по молоду. Староста й Кость Дум'як на вороних конях, уквітчаних і перев'язаних червоними попругами, станули на чолі походу; дружби на так само оздоблених конях кінчили поїзд, і він рушив з подвір'я парами-парами, поки не простягся на шляху довгою різноцвітною та

переважно червоною гадюкою. За ними плила тужлива пісня свашок:

Ой, полем, полем, виноградом
Їхали бояри, а все рядом,
А старостонька все передом;
Під ним ся коничок розбутав,
Сваненьці виноград поламав.
Уставай, сваненько, раєнько,
Підливай виноград частенько,
Аби той виноград зелен був,
Аби наш староста весел був.

Віїхавши за село, всі бояри на команду старости як один вистрілили з пістолетів, закричали «віват» і чвалом пустилися до двора. Не минула година, а вже, погостившись в дворі (пан Субота на той день навмисно виїхав до Самбора), вертали з панною молодою і попростували до церкви, де вже ждали свахи молодого.

Всі вистояли цілу службу божу, на якій мусила ще бути оголошена третя оповідь. По службі були ще якісь хрестини, і тільки відправивши їх, о. Квінтіліан дав шлюб Костеві й Галі. Він обмежився на саму урядову формальність, не обертався до молодих ні з якою промовою і не побажав їм нічого доброго,— видно було, що його моментальний добрий настрій до них уже минувся, і він бачив у молодій парі лише своїх нових парафіян, неподібних до всіх інших, що не захочуть кланятися і коритися йому і можуть причинити йому немало різних клопотів.

По шлюбі весільний поїзд зараз рушив до Дум'ячишиного дому. Галя в панськім весільнім строю, в білій сукні, з білим вельоном і з золоченим вінцем на волоссі, йшла поруч свого мужа, що таким же золоченим вінцем на кучмі виблискував до сонця. Зараз за брамою кладовища заграли музики, залаדкали свахи:

Дякуймо попонькови,
Як свому батенькови,
Що не довго забавив,
Швиденько нас відправив.

Вхід до матириного двора відбувся знов з усіми звичайними церемоніями. Свахи, ставши біля входу, співали:

Відчиняй, мати, ліску,
Веде ти син невістку,
До хати помічницю,
До праці робітницю,
Для сина принадоньку,
Для тебе розрадоньку.

Дум'ячиха вийшла їм назустріч у кожусі, виверненім догори вовною, і, з великої сівні зачираючи пригорщами овес, обсіяла ним насамперед обоє молодих, що стояли перед нею, а потім бояр, дружок і весь весільний похід. Знов заграли музики, заладкали свахи, а Дум'ячиха, забуваючи інші, звичаєм усвячені, обряди, скинула з себе сівню і кожух і з голосним радісним риданням кинулась до Галі, почала цілувати й пестити її, приговорюючи:

— Моя дитина, моя! Від моєї груді, моїм молоком виплекана, моїми руками виколисана, моїми молитвами мені й мойому синові дарована. Тепер, боже, хоч бери мене зараз зо світу! Я щаслива, що дожила сеї хвилі привітати таку невісточку на своїм подвір'ю!

Голосні окрики: «Віват!», і вистріли з пістолетів, і голоси музики покрили її слова. Юрба валила в подвір'я, кричачи та співаючи, а попереду Кость і Галя, а за ними мати й староста, а за ними дружби й дружки в вінках, і биндах, і шовкових хустках. Перед сінешнім порогом нове вітання, нові співи; свахи затягли:

Радуйся, матінко!
Ведем ти дитятонько,
Як одно, так друге,
Тепер твої обоє.

Знов Дум'ячиха без пам'яті цілує невістку й сина, знов грімкі вівати й окрики весільної дружини, трелі скрипок і гуркотіння бубна, і хата, й сіни, й усе подвір'я заповнилися народом, веселим, крикливим, щасливим уже тим, що бачив радість довкола себе і міг любитися щастям молодої пари й її матері.

Нарешті втишилися, всіх гостей порозсаджували поза столи в хаті, і в сінях, і на подвір'ї. Почався епічний, весільний обід, що тривав аж до заходу сонця, з горівками, пивами й медами, з музиками й співами, з піснями до кожної страви, з похвалами і придирадками. На першу страву подали борщ, який свахи привітали піснею на похвалу борщу:

Уже нам дають борщу,
А я чола не морщу,
Бо борщ — найстарша страва
І господині слава.

Надійшла капуста, та при ній хори жіночі розділилися надвоє; одні величали капусту:

Капуста на грядці сиділа,
На пісному рости не хтіла;
Капусту кухарка вносила,
А вна солонини просила.
Капуста і жінка до власти
Усе потребує омасти.

А другий хор, при другому столі, ніби кепкував із капусти, приспівуючи:

Візьміть собі капустицю у станов,
А нам дайте курочку з шафраном!

Подано в здоровенних мисах яловичий росіл і до нього пампушки, і знов залунала пісня з усіх столів:

Ой що ж нам дають? Юшечки,
Самі нам ідуть в душечки.
А й ще нам дають пампушки,
Що самі просяться в душки.

Все те швидко щезає зі столів, бо гості таки добре пропостилися в часі церковної відправи. Та ось здорові парубки несуть удвійку до кожного стола величезні чвертки телячої та свинячої печені. Поки весільні кравці пораються біля них, краючі соковите м'ясо на рівні шматки та роздаючи його за чергою між гостей при столах, свахи співають:

Ой що ж нам дали? Печені!
Ой то ж нам були перчені.
Чи з перцем, чи не з перцем,
Але з ласкавим серцем.

Рівночасно з печенею дружби обносять у глиняних кухлях та склянках пиво: всякий випиває кухоль одним духом і подає його знов дружбі, який зараз же наповняє його знов. Свахи співають похвалу пива:

Ой хміль в бочці грає,
Білу піну пускає,
І шумить, і клекоче,
В горло литися хоче.
Пиво ж наше, пиво,
Виробляєш ти диво,
Не даєш нам журиться,
Як нам з лобів куриться.

Ті ще не скінчили, а вже при іншій столі зачали похвалу горілки:

Горівка не дівка,
Не шанує поділка,
Огнем у крові грає,
Дуріє і співає.
Горілочко годна,
Вип'ю тебе до дна,
То стане від тебе, парухи,
Світ, як банька, люди, як мухи.

По печені йдуть ще печені кури, надівані яблуками, які стрічає співана похвала:

Сидить кокошка в садку,
Будуть курчата в статку;
А кокош сидить на вишні,
Йому кокошка на мисли.

Та ось нарешті обід кінчиться. Розносять ще медяники та горіхи, а свахи й тих присмаків не лишають без похвали:

Солодкий медяник, солодкий,
Так, як час утіхи короткий.
Поки його згадувать мусиш,
Не один твердий горіх розкусиш.

Обід скінчився; свахи заспівали:

Встаньмо, бояре, встаньмо,
Честь богу, хвалу даймо!
На самий перед
Господу богу,
Господареві,
Господиноньці,
Всій челядоньці
За краснії вжитки.
Ой що ж нам були за вжитки?
Були наїдки й напитки.
Ой то нам були борщове,
Що аж гнулися столове,
Ой то нам були печені,
Ой то нам були перчені,
Ой то нам були юшечки,
Сами нам ішли в душечки,
Ой то нам була капуста,
Сама нам шла до густа.

Всі повставали за столами. Староста перехрестився, провів молитву «Царю небесний», яку всі повторили за ним, а потім почав весільне дякування:

— Панове бояри, дружбове і дружки, свахи й сватове, гості близькі й далекі, свояки й сусіди. Благословив нас бог сей акт весільний щасливо розпочати і щасливо докінчити. Дякуємо небесному богу за його ласку, а що ми тут крапель іспили і кришок хліба покришили, най то бог нашій господині і її синові, пану молодому, стократне надгородить. А я вам, панове, дякую, що-сьте мене яко старосту сього весільного акту поважали і по моєму наказу поступали. Та й ще вам одно скажу: є тут межі нами зіронька ясна, дівчина красна, що нас усіх тут принадила не лише своєю красою, але також своєю добротою. З панського гнізда пташка, вона наш простий стан полюбила і під хлопською стріхою собі гніздо звила. Дай же їй боже вік довгий і пожиття щасливе, аби горя не знала і у всім добрі тривала! Пане молодий, а покажи нам свою любу, що її привів із шлюбу!

Галя, що досі сиділа за столом обік Костя, тулячися до нього і дуже мало що їла й пила, якось немов жажнулася при тих словах. Та Кость знав, до чого воно йдеться. Він швидко встав, обоє з Галею вони вийшли з-за стола, і він, підложивши їй під ноги свою могутню долоню, підняв її вгору, як малу дитину; вона випрямилася сміло і окинула очима всіх гостей, і разом із сотки уст заgrimіли радісні окрики:

— Віват! Віват! Най нам жиє наша нова пані, нам рівна і нам прихильна. Многая літа!

Дум'як обносив її по хаті, по сінях і по оборі, і скрізь люди тислися до неї і цілували її руки та ноги. А коли нарешті Кость поставив її на землю і з нею разом пройшов знов у сіни, а з сіней до хати, свахи обернулися до його матері з піснею:

Радуйся, матінко, радуйся,
В червоні чобітки обуйся!
Візьми вороги під ноги,
Аби твої діти здорови.

Всю ніч ще йшла гульня, грали музики, ходили кухлі пива і чарки горілки з рук до рук, велася гучна забава. Галя сиділа серед свашок і слухала їх пісень та оповідань, та з-посеред молодезі частіше й частіше лунали сороміцькі

пісні, безсоромні, смілі, пластичні і оригінальні, та при тім наївні і чисті в своїй натуральності, як твори Сапфони й Арістофана. Атмосфера ставала душною, Галя чимраз палкіше поглядала на Костя і нарешті молодят зі співами, й вівканням, і прикладками, й плесканням у долоні, і з вистрілами пістолетів завели до комори і лишили самих.

VII

Минав рік за роком, а по селах ще стояв «великий шум». Пани присмирніли і по короткій політичній гулятиці 1848—49 поприсідали в домах. «Панів тиснуть, а мужикам легше»,— говорили селяни, що без глибшого розуміння речі хвалили собі часи реакції по 1848 році, поки події, вже з другої половини 50-их років, не переконали їх, яка передчасна і марна була їх радість. До того по недавніх тісних роках се була пора надзвичайних урожаїв. «Родить, як на збитки»,— говорили мужики. Досить було як-будь роздряпати землю, як-будь уткнути в неї якесь насіння, все росло, розвивалося і приносило несподівані та нечувані давніше плоди. І се завертіло людям у головах, думали, що все так буде і так має бути, прикладалися до праці якнайменше, а шуміли по коршмах, нахваляювалися, що ось то ми, нам бог дає, і хто против нас? Але лихо не спало і чатувало на них іспідтиха та, як прийшла його пора, дало себе взнаки, як і слід лихові.

І в Грушатичах ішло так само, як по інших селах. У полі робили мало й ліниво, зате по коршмах сиділи день у день, особливо старші, батьки родин, пили й роздебендювали про політику, снуючи фантастичні плани та бавлячися сплетнями. Цікавилися такими справами, як любові молодого цісаря з якоюсь жидівкою, як тим, чи швидко Польща буде, яку обіцяв відбудувати французький Наполеон, як тим, чи швидко москаль турка за море вижене. Все се були «казети» усні, а що діялося в краю, на що заносилося в краєвім і державнім правительстві, про се до селян не доходили ніякі вісті. Досить, що двори присмирніли і не докучали селянам, а іноді й запобігали їх ласки, щоб мати дешевого робітника; про важні аграрні справи, що викльовувалися тоді в краєвій адміністрації, не писали ніякі газети під тиском безглуздої цензури, не говорено ні на яких вічах і зборах, бо се були тоді нечувані у нас речі; все робилося секретно, тихо, канцелярійним способом, а губернатор Го-

луховський, австрієць до дна душі, душачи всякі прояви крикливого польського патріотизму, рівночасно працював усильно над тим, щоб із середніх і вищих верстов галицько-польської суспільності виробити те, чого Польща відвіку не мала — вишколену, покірну наказам і натякам згори і віддану одному ділу бюрократію.

По селах де-де почали прориватися різні місцеві конфлікти. В Грушатичах прийшло до передирок між громадянами й попом. Дум'як і його невеличка компанія порушили думку заведення тверезості в селі, почали збирати людей біля церкви по службі божій і впоминати їх, щоб здержалися від п'янства і запомагання орендарів. Та люди сміялися з тих промов, кепкували з Дум'яка та Яця Коваля, а деякі попівські підлизні заскаржили їх перед о. Квінтіліаном, що мішаються в проповідницьке діло. О. Квінтіліан одної неділі прийшов і сам послухати Дум'якової проповіді, а чуючи, що він замість простого збриджування людям горівки і поклику на образу божу звертає увагу людей на такі речі, як приспорювання доходу панам через підпирання їх пропінації, збіднювання селянства та оглупіння п'яниць, заборонив йому говорити в таким дусі, твердячи, що се вже не свята, богоугодна тверезість, против якої й він не має нічого, але «політика» — того слова тоді, попикшись на «мартовій гарячці» 1848 р., всі галицькі інтелігенти дуже боялися — і простий бунт. Дум'як спротивився тому.

— Як же, єгомость, бачите самі, що нарід допивається до згуби. Думаю, що се ваша річ остерігати і навіть примусити його, аби отямився.

— Моя або не моя! — гордо відповів о. Квінтіліан. — А тобі зась! Вже я їм, п'яницям, не стілько говорив, та хіба вони послухають?

— Приводить до присяги на тверезість, — мовив Дум'як.

— Ага, мудрий ти, а блазень при тім! — крикнув о. Квінтіліан, впадаючи в роздрознення. — Ти знаєш, чим то пахне? Нехай лише пан комісар і пан староста довідаються, що тут у мене пощось ведуть людей до присяги в церкві, то зараз скажуть, що то русини бунтуються, святять ножі, аби різати панів і цісарських урядників. Ну, маєся б я спишна, якби був такий дурень і послухав твоєї ради. Чекали б мене кайдани, тюрма, суди та каземати. От якого ти мені добра бажаєш!

— Опам'ятайтеся, єгомость, — добродушно всміхаючись, мовив Дум'як, — хіба ж то яка політика, коли ви

будете на проповідях упоминати до тверезості, а тих, що хочуть заректися сеї погані, будете доводити до того, аби добровільно запрягли свою обіцянку в церкві? Чи може вам хто за се якесь зле слово сказати? Я думаю, що не може.

— А я думаю, що ти дурень і для того таке говориш. Коршма — се часть панського маєтку і пропінация — часть панського доходу та й цісарського скарбу. Хто хоче урвати доходів панам і цісаревому скарбові, той най виступає против горівки. Я сього не вчиню і жадному з моїх парафіян не позволю.

— А я вам покажу, що вас ще примусять запрягати людей від горівки, — уперто промовив Дум'як.

О. Квінтіліан визвірівся на нього.

— Що, покажеш? Ти, смаркачу, мені, старому, будеш показувати? Цікавий я знати, як ти мені покажеш?

— Найпростішим способом, — спокійно відповів Дум'як. — Напишу до консисторії в Перемишлі жалобу на вас, що в селі люди п'яничать, а деякі раді би перестати та домагаються присяги, а ви не хочете приймати. Ану, чи вам не накажуть?

— Хто мені таку річ сміє наказати? — кричав о. Квінтіліан. — Консисторія не посміє, бо не має до того права. Се значить уменшувати державний дохід, чи розумієш ти се?

— А п'янство вдсятеро більше вменшує державний дохід, бо нищить і маєток селян, і ще й до того самих робить туманами та хирляками, нездібними до праці і до військової служби. Отже, я вам покажу, що моя рація, а не ваша!

Отак повстала перша Дум'якова супліка до перемишльської консисторії з жалобами на о. Квінтіліана. Вона була держана в дуже поміркованім тоні, доказувала шкідливість п'янства і доконечність того, щоб духовенство виступило против сеї пошесті, й кінчилася реєстриком тих селян, що готові були запрягти в церкві на тверезість, але о. Квінтіліан вилаяв їх прилюдно і не допустив до присяги. В консисторії був тоді канонік Лев Кордасевич, який ще з давніших літ мав якесь контри з о. Квінтіліаном. Він звернув увагу на Дум'якову супліку, взяв її за притоку до видання першої куренди до духовенства, якою звернено його увагу на п'янство народу і поручено йому дбати всякими способами про отвереження селянства, особливо способом доводження людей до добровільної присяги на тверезість у церкві.

О. Квінтіліан разом із сею курендою дістав від консисторії упімнення, аби, «залишаючи свій дотеперішній і консисторії добре відомий звичай грубіянського і згідного поводження з селянами, по-батьківськи занявся їх поученням і наводив їх на добру дорогу, а не відганяв від святої присяги на тверезість». Рівночасно Дум'як дістав від о. Кордасевича власноручний лист, у яким хвалено його ревність у вірі і дбайливість про отверження народу і передано йому пастирське благословенство від єпископа на дальше ведення розпочатого діла.

З сими письмами вийшла забавна історія, що причинилася до більшого заострення відносин між о. Квінтіліаном і грушатицькою громадою. Одержавши куренду, написану як би навмисне наперекір його поглядам, висловленим у розмові з Дум'яком, і прочитавши упімнення, писане власноручно о. Кордасевичем, він закипів страшенним гнівом і постановив собі не відчитувати сеї куренди в церкві і не згадувати про неї зовсім, бо вона буцімто прислана для відомості самих духовних, а не для загалу вірних, а зате в найближчій проповіді вилляти свою злість на тих, кого він вважав своїми ворогами.

І справді, найближчої неділі, прочитавши євангеліє і нав'язуючи до тих слів, що праведники будуть терпіти гоненія і переслідування так, як терпів їх Христос, він виголосив таке поучення:

— Чули-сьте, християни, слова святого євангелія, а чи знаєте, до кого вони відносяться? Отже, знайте, що вони в нинішню днину відносяться до мене, вашого душпастиря. Чи мало я труджуся для вашого спасенія, чи мало проповідую вам бже слово, чи мало упоминаю вас, аби-сьте не були злодіями, лінюхами, клеветниками, обжирцями та п'яницями, аби-сьте були людьми, а не свиньми, а ви ані вухом не ведете на мої науки, ані оком не кинете на ті стежки, які вам показую, і, як ті свині в калюжі, так ви вперто бродите в своїх гріхах. Чи я тому винен, що мої слова відскакують від вас, як горох від стіни? Ні, я тому не винен; видно, сам пан-біг оглушив і затвердив вас на мої слова, як того єгипетського фараона, аби не пускав жидів із неволі. Але я вам кажу: прийдуть на вас кари, так, як на фараона язви єгипетські. Прийдуть незабаром, бо ви, не вменшуючи своїх гріхів, ще побільшаєте їх. Задля вас піднялися против мене два Іюди Іскаріотські, два гонителі і клеветники, один — той Корда в Перемишлі, що його всі знаєте, а

другий — між вами, стоїть ось тут і дивиться на мене, а ім'я йому — Манта!

І він при тім пальцем показав на Дум'яка, що стояв у першій ряді господарів.

— Оті два клеветники взялися їсти мої печінки, пити мою кров і рвати моє серце. Вони набірюють на мене і самі ж судять мене. Манта мантить, і бреше, і крутить усе на своє, а Корда кордить, і душить, і знущується по своїй уподобі. Манта підлещується, а Корда ригає злобою і ненавистю. Се ті дві гадини, що завзялися зігнати мене зо світу. Але бог не допустить, щоб вони доконали свого діла. Ще я домолюся на них і на всіх вас божої кари, і язви єгипетської, і покаєння і нині, і присно, і вівіки віков. Амінь.

Усі вірні перехрестилися з привички при тих словах, а о. Квінтіліан ще раз злобно окинув їх оком, обернувся від них і пішов у вітвар служити далі службу божу.

Селяни не дуже здивувалися таким закінченням проповіді; для них се не була ніяка новина, що їх панотець ганьбить їх поіменно на проповідях, показує на них пальцями та прикладає до них погані або й соромні прозвища. Так само не була для них новістю лайка на Корду, себто на о. Кордасевича, який був парохом у Грушатичах перед о. Квінтіліаном і полишив по собі добру пам'ять у селі. Дивно було людям лиш одно — за що се їх парох так люто накинувся на Корду й Манту і чому якраз злучив їх обох до купи як своїх гонителів.

По богослуженню, вийшовши з церкви, всі люди, великі й малі, стовпилися на цвинтарі, обступивши Дум'яка. Гули запитання: «Що таке сталося? Чого він накинувся на вас? Яку нову пакість зробив йому Корда?» Дум'як мусив пояснити.

— Бачите, панове громадо, то так було. Нас кількох захотіло було присягти в церкві від горівки, щоб не пити її хто рік, хто три роки, хто десять, а хто й довіку. Панотець не радив нам присягати, бо присяга страшна річ, «а я, мовляв, знаю вас, п'яниць і брехунів, що ви й пану-богу присяги не додержите. Ідіть геть і не пийте, коли не хочете, а божого імені не покликайте даремно». Я написав про се до консисторії і просив пояснити нам, темним і безрадним людям, чи наші духовні мають навчати нас на праву дорогу і відводити від п'янства, чи, може, мусять мовчати про се тому, що отверезіння народу підкопало би панську пропінацію і вменшило би доходи цісарського скарбу. Отже, кон-

систерія видала до всіх парафій письмо, яким велить парохам остро й пильно виступати против п'янства і приводити людей до присяги на тверезість, а отець Кордасевич написав до мене ось який лист.

І Дум'як прочитав усій громаді лист каноніка і любленого нею колишнього пароха. У многих закрутилися в очах сльози, почувлися голоси:

— Ось правдивий батько народу, що бажає нам добра, не так, як наш панотець!

О. Квінтіліан, стоячи край дверей церкви під притвором, був свідком усеї тої події, але, зціпивши зуби, мовчав, почувуючи, мабуть, що поступив собі сьогодні не зовсім тактовно. Проте, коли люди розійшлися, він, замикаючи церков, буркотав сердито сам до себе:

— От іще гадина! От іще анархіст! Ось як він під мене підкопується! Але чекай, я тобі не таке покажу! Будеш ти мене тямити!

Дум'як нічого не знав про панотцеву погрозу, ані проте, чим панотець думав «заїхати» його. Він тої ж неділі написав лист до о. Кордасевича, в яким, подякувавши за його батьківське писання і піднісши, що слова його листу зворушили декого з його бувших парафіян до сліз, оповів подрібно зміст проповіді о. Квінтіліана. Розуміється, о. Кордасевич із цього приватного листу не робив ніякого вжитку і в листі до Дум'яка упігнув його, аби не ширив ніяких некорисних вістей на свого панотця, всіляких кривд, чи то своїх, чи громадських, допоминався в законній дорозі, а упігнення і докори, що тикалися питань честі і сумління, приймав мовчки й без образи, хоч би вони були й несправедливі. «Бог, що бачить усі серця й душі, один знатиме, яка ціна таких упігнень і докорів, а нам не личить входити в те. Наша річ пильнувати, аби наші людські, тілесні справи не терпіли шкоди, а вже бог один нехай осудить, кому честь, а кому нечесть». Проте, одначе, о. Квінтіліан по якійсь часі одержав знов ad personam¹ запитання, чому не оголосив народові консисторської куренди против п'янства, та й сим разом ані на запитання консисторії не відповів нічого, ані куренди народові не оголосив, знаючи, що нічого прикрішого за се йому не може бути.

Але на Дум'яка він лагодив іншу «кавзу», якої в селі ніхто не сподівався. В старих церковних актах він знайшов,

¹ Персонально (лат.).— Ред.

між іншим, протокол оглядин грушатицької церкви й парафіяльних будинків та ґрунтів, списаних Атанасієм Шадурським ще десь коло 1760 року, і, вчитуючися в той, як йому здавалося, важний урядовий документ, переконався, що в р. 1700 парафіяльні ґрунти були далеко більші, як тепер, і що особливо та посілість, на якій тепер сидів і господарював Кость Дум'як, перед 100 літами належала до парафіяльних ґрунтів.

— Чи бач, чорти, яку часть мого ґрунту захопили! — кричав о. Квінтіліан, аж підскакуючи з радості на своїм кріслі, що здужав знайти таку цінну знахідку. — Чекай же ти, безбожнику, ти, Манто, з твоїм наостреним розумом! Я тебе навчу, почому локоть борщу. Я тебе нажену зо шумами з того ґрунту, який твій батько чи дід захопив безправно.

І при найближчій нагоді він у Самборі удався до одного старого адвоката, що пам'ятав ще польське право, і, показуючи йому свій документ, запитав його, чи і що можна би на його основі зробити його ненависному ворогові.

Адвокат, по-тодішньому, рап комогнік, прочитав документ і сказав, що сам собою він не дає ніякої підстави до цивільного процесу за «узурп», тобто за самовільне відчуження церковного добра від його правного властителя, але велить догадуватися, що такий узурп був доконаний колись у пізнішій часі.

— Шукайте, отче, інших документів, перегляньте старі й нові інвентарії, які там ґрунти записано на церкву, а які досі лишилися при ній, віднайдіть, хто й коли допустився того узурпа, а тоді побачимо, що можна з того зробити.

І о. Квінтіліан кинувся ритися у своїх парафіяльних і в двірських домінікальних паперах, зібрав цілу купу шлюбних «інтерциз» та спадкових актів, різних актів процесових, різних цесій та резолюцій, що с'як або так доторкалися церковних ґрунтів у Грушатичах, і цілий оберемок сього добра завіз своєму «коморникові». Коморник, старий процесович, що рад був усякій нагоді зідрати з клієнта, почав прочитувати ті акти, вишукувати в урядових архівах нові акти, резолюції та інвентарії і по кількамісячній порпанню потішив о. Квінтіліана радісною новиною:

— Єсть! Ваша правда! На парафіяльних ґрунтах у Грушатичах зроблено нечуваний узурп. Подавайте о реституцію! Я певний, що по вашім боці стане дирекція релігійного фонду і ви виграєте справу.

Ся відомість наповнила його нечуваною радістю. Він оголосив свою кривду селянам на проповіді і зажадав від них, а особисто від Дум'яка, аби вступився йому з ґрунту, що колись належав до церкви. Даремне Дум'як і різні старі люди толкували панотцеві, що Дум'яки в польських часах були попи і, попуючи, сиділи на своїм родовім ґрунті, а як перестали попувати, то й ґрунт їх лишився при їх роді. О. Квінтіліан не хотів тому няти віри і подав подання до дирекції релігійного фонду у Львові про реституцію значного ґрунту, що був колись церковний, а тепер знаходиться в приватних руках. Там, мабуть, не знайшовши ніяких актів про сей ґрунт, написали йому загально, що нехай починає процес перед цивільною властю, а дирекція релігійного фонду подасть про се свій голос по вислуханню обох сторін.

О. Квінтіліан був на вершині радості. Тепер він покаже Дум'якові, покаже цілій громаді, що значить парафіяльна власть у селі. Не чекаючи процесу і його вислідів, він був такий певний своєї побіди, що тої ж неділі оголосив громаді на проповіді, що нині гордяки будуть присмирені і неправно загарбоване ними церковне добро буде їм відібране. Перестане Манта маятити і Корда крутити. Покажеться, чия кривда, а чия правда. Вся громада має ставитися на спорнім ґрунті, аби його перемерити і по-добру звернути панотцеві, коли не хочуть чекати на себе, окрім урядової езекуції, ще й наглої божої кари за церковну кривду.

Люди слухали того поучення, як якоїсь бесіди божевільного; вони тихо зітхали і хитали головами, коли о. Квінтіліан, з дивним завзяттям і не перебираючи в словах, клеймив та ганьбив своїх нібито противників і просив на них кари божої. Нарешті, скінчивши, він велів із церкви йти на спірне поле. Нова думка опанувала його. «Силували ви мене, аби я вас заприсягав від горівки. Добре! Але я вам тепер присягну, котре моє поле! Побачу, чи ви повірите на мою присягу».

Селяни ще дужче хитали головами на таку процедуру і були певні, що їх панотець ізсунувся з глузду. Та проте пішли за ним на пригірок за церквою, поки не стали на межі теперішнього церковного ґрунту.

— Отсе моє! — кричав о. Квінтіліан, весь розпалений від церковного ґрунту, від скорого ходу під гору та від сонячної спеки.— Отсе моє, чуєте?

— Чуємо, чуємо! — сказали люди.— Всі знаємо, що се ваше.

— Але й отсе моє! — крикнув ще дужче о. Квінтіліан і, вхопивши довгу жердку, почав мірити сумежну ниву півперек від своєї межі.

— Один сажень! Другий сажень! Третій сажень! Четвертий сажень! П'ятий сажень!

— То все моє! — крикнув Дум'як.

— Брешеш, вороже! Се все моє! Ось поти моє! Присягаю господу богу, що моє!

І сильним розмахом жердки він устроїв її острим кінцем у землю. І нараз обома руками вхопився тої жердки, почервонів страшенно, захитався на ногах якусь хвилину, а потім разом із жердкою повалився на землю, ледве раз дригнувши ногами. Умер від удару апоплексії.

Люди поставали довкола його трупа, почали хреститися та шептати молитви, а дехто не міг удержатися, щоб не кинути на нього докірливе слово:

— Так то так, панотче! Побила тебе самого твоя фальшива присяга.

Кілька неділь по його похороні прийшла до громади резолюція з цивільного суду, що розпочатий покійним священником против неї процес за зворот нібито церковних ґрунтів, нібито безправно відчужених від церкви, складається до актів задля повної безпідставності.

VIII

Над'їхала осінь, вельможна пані, багата хазяйка. За нею тягнуться непереглядні стада волів, табуни коней, ряди возів, навантажених сіном, снопами та мішками. Над ними стоїть курява, за ними простягається земля, висилена, сіра і сонна.

Махнула осінь на ліси — і вони зацвіли пурпуровими, сірими та жовтими красками, зашуміли глибоким та важким стогоном, тугою за минулим літом.

Махнула в повітря, і воно заповнилося роями ластівок, ключами журавлів, стадами диких гусей та інших пташок, що тихо, мов осінні мряки, тягли на південь.

Махнула на ріки, і риба почала ховатися в найглибші місця та печери для зимівлі.

Махнула на села, і вони здулися скиртами та повними оборогами, оживилися отарами овець та чередами скоту,

що досі кочували по високих полонинах, а тепер вертали на зимівлю.

Небо ще чисте і безхмарне, але звільна блідне, а поля під ним жовкнуть, сіріють під стернями, чорніють під парами, шелестять тугою по пережитих хвилях літніх радощів.

Сади, ще недавно обтяжені плодами, звільна позбуваються їх, осипаються з листя і доливають і свій шум до широкого моря меланхолії, що розлилося над усею країною.

Тільки люди не чують тої меланхолії. Вони бадьорі, ситі і горді щасливо перебутою працею, обсмалені літніми спеками та повні гордощів і самозадоволення на вид тих багатих скарбів, видертих із рук природи.

Квилять скрипки, дзвенять колокілля, гудуть баси, земля ступонить під важким, тактованим гупанням сільських танцюр, що вибивають гопака на токах або на подвір'ях.

Чути веселі вигуки, срібні реготи дівчат та шепоти лицяння, — починається той новий великий шум ситого і п'яного життя, так характерний для нашого села. З ранку до вечора скрізь біля хат теркочуть терлиці, немов сваряться зуб за зуб.

А широким полем, безлюдною дорогою сунеться і теркоче маленький візок, запряжений одним маленьким конем, а сидження в тому візку займає один чоловік — пан не пан, але й не селянин, ніби урядовець, як видно по мундурі, але й не урядовець, бо той мундур не має ніякої виразної форми, радше якась недоладна імітація, ніж дійсний урядовий стрій.

Він їде згорбившись, невеличкий та сухорлявий, мов купка нещастя на своїм мізернім возику. На голові в нього білий, а властиво від старості брудно-сірий циліндер, під ним острій, лисячий ніс, неначе вітрить дорогу, цапина борідка, немов опирається на груди, рука механічно раз по разу махає батіжком над шкапиною, ані разу не вдаряючи її, уста так само раз по разу цмокають, а очі шниряють по опустілих полях і лісах, числять отари овець і череди худоби, що сям і там здоровенними латками сунеться по стернях та толоках, а лице його помітно жовкне і стягається, заострюється на сей вид.

Правдиво осіння фізіономія.

А за ним і біля нього, як далеко оком кинеш, снується бабське літо та виблискує до сонця своїми срібними нитка-

ми; се його мрії, його завидючі думи, що сіткою спуються по тих благословенних полях, се ті малесенькі павучки, що й тут шукають собі здобичі.

Ось перед ним село, і він ще дужче кулить свою фігуру, в'їздячи в громадську лісу, немовби чуючи тут якийсь ворожній дух для себе.

Його очі, мов руді миші, бисто забігають на кожне подвір'я, слідять за кожним рухом на вулиці, але лице набирає при тім якогось труп'ячого виразу, воно робиться немов дерев'яне, байдужне і безчасне, тільки інколи якийсь злобний холодний усміх розтягне його бліді, безкровні губи.

Та ось на вулицю вибігли діти, ціла юрба, і, побачивши незвичайну появу, раптом закричали в один голос:

— Біда їде! Гей, гей, біда їде!

Сей крик немов оживлює тихе село.

Тут і там скриплять двері і відчиняються хвіртки з подвір'я на вулицю, з вікон і з-поза плотів висуваються людські лиця і зараз покриваються тінню якоїсь непривичної для них суворості. Але ніхто не вітає панка на возику, не відповідає на його поздоровлення, лише ненастанний дитський крик в'ється довкола нього, мов рій чмелів, і супроводить його аж до другої громадської ліси, де кінчиться село. І супроводить далі, в опустілі^о поля й толоки, і ще й до лісу біжить луна та перекидається зичними окликами:

— Біда їде! Гей, там біда їде!

А потім злобні співи:

Гей, там на горбочку
Іхав дідько в черепочку,
А ми його не пізнали
Та й шапочки поздймали.

А старші люди, поважні газди плюють на сліди його коліс на вуличній куряві та приговорюють:

— Щоб ти карк зламав! Щоб ти не дочекав більше їздити сюди!

А проминувши непривітне село, їздець скручує на міст і звільна підіймається на своїй біді на високе узгір'я, на якого краю червоніється панський двір. Не перший раз він тут гостює, та сьогодні має надію довести своє діло до ладу.

Пан Субота з жінкою сидить на ганку та любується цілим озерцем астрів, та мальв, та георгіній, та безсмертни-

ків і інших осінніх цвітів, що густо обсіли грядки перед ганком. Побачивши комісара Годієру на його візку, він простягає против нього руку і вітає його кивками прсстертої вверх долоні. А комісар усміхається своїм дерев'яним обличчям, махає своїм циліндром і, ще глибше похилившись, в'їжджає на панське подвір'я аж до возівні, тут у вільнім куточку ставить свою біду, випрягає з неї свого коника, прив'язує його до плота і кидає йому жменю сіна з-під свого сидження, а сам, б'ючи себе долонями по відсиджених та болючих колінах, з тим самим безпредметним усміхом іде до двора. Ніхто не виходить стрічати його, навіть пес, прип'ятий біля буди, не встає зі свго леговища, а, побачивши його, вишкірює зуби, гарчить якомсь нерадо і потім знов закладає свою кудлату голову під задню лапу і, звинувнившись обарінком, спить далі там, де перестав перед хвилию.

Пан Субота стрінив його в переднокої, засукуючи руки.

— А, пан комісар, пан комісар! Усе на ногах, усе на возику! Що ж вас сим разом приводить до мене? Чи все та сама стара турбота?

— Все та сама! — мовив комісар, стискаючи обі долоні пана Суботи.— Вона не дає мені спокою. Не можу витримати, дивлячися на те, що тут діється. Ясновельможний пане, ви не повинні сього довше терпіти, не повинні під загрозою власної руїни.

— Що ж таке страшне у мене діється? — з комічним переляком запитав пан Субота.

— Повне безправ'я. Повна девестація вашого добра. На власні очі бачу! В лісі скрізь тільки й чуеш цюкання та скрип селянських возів, по стернях скрізь селянська худоба, толочить нові засіви, засуває рови. Невже ж можна так легковажити собі власне добро?

— А що ж я на се пораджу? — відповів добродушно пан Субота.— Сервітути за ними, то вони в праві. А шкоди та девестації такої страшної, як ви кажете, вони мені не роблять. Адже все робиться під доглядом моїх людей і під моїм власним. Ліс вичищують із сухарнику та вітрових зломів, на полях селянська худоба полишає більше гною, ніж робить шкоди.

— Патріархалізм, вельможний пане, старий, перестарілий патріархалізм. Пора нині на нові погляди. На комунізмі з хлопами не зайдете далеко, і чим більше їх, тим біль-

ша буде ваша кривда. Нині основний закон: що моє, того не даєш! Тільки на такій основі можлива раціональна господарка.

— Ну, ну, пане комісарє,— мовив пан Субота, силоміць садячи його на софі і сам сідаючи біля нього,— не таке то все страшне, як вам видається. Певна річ, сервітути нам не вигідні і спиняють подекуди раціональну господарку. Та тут же один сам для себе не порадить нічого. Треба чекати законної розв'язки діла.

— Чекати! Вам аби лише чекати! То ваш рай, то ваша надія — чекати,— впадаючи в запал та аж захлиплюючися, говорив комісар.— А того не бачите, що біда не чекає. Надієтеся на урядову акцію, так, якби уряд був святий. А чи ви знаєте, що значна часть урядників-німців тягне за селянами і лагодяться титулом отсих сервітутів обдерти вас із половини вашої батьківщини? Чи знаєте, яким духом віє против вас у найвищих сферах? Адже там ви все ще *unzuverlässig*¹, а то й *reichsfeindlich*², адже там багато високих голов про те тільки й думає, щоб вам укоротити руки на користь хлопства не з іншого, як тільки з політичного приводу. А ви сидите собі, спустивши руки, та й граєте ідилію з селянами, що тільки й чигають на те, аби вас пустити з торбами. Не бійтеся, вони мають добрий нюх, та й не бракує таких, що їм нашіптують до вух диявольські ради. А се непереливки, ходять о грубі мільйони, ходять, можна сказати, о ваше життя або смерть.

Комісар аж задихався і урвав свою промову. Його худі груди заходили і спирали йому дух у горлі, а лице набігло кров'ю. Пан дивився на нього якимось милосердно, мов на хору людину, хоч не можна сказати, що комісарові слова не трафляли йому до серця і не відживлювали там старих, панщизняних поглядів на відносини до селян.

— Але ж, пане комісарє! — аж крикнув пан Субота, обіймаючи його за плечі.— Хто ж вигадав договорюватися до такої сердитості! Заспокійтеся! Я не позволяю вам так говорити, а то боюся за ваше здоров'я. Ще світ не кінчиться, ще маємо час обдумати і оборудувати всякі справи. Ходіть краще на гумно, відхлипайтеся троха і відпочиньте, тоді й можемо поговорити спокійніше.

¹ Неблагонадійний (нім.).— Ред.

² Ворожий державі (нім.).— Ред.

— Я спокійний! О, я дуже спокійний,— відповів усміхаючися пан комісар.— Але в мене буриться кров, коли бачу, як одиноке ядро галицької цивілізації отак безрадно і без ініціативи здається на ласку долі, на добру волю тої мужицької черняви, що рада би втопити його в ложці води. Я не можу мовчати, мене серце болить.

— Ну, годі ж бо, годі,— вцітькував його пан Субота і таки підвів його з місця та потяг із собою на гумно. Він добре знав, що обурення пана комісара в значній мірі нещире, що він грає комедію і б'є на ефект, не маючи ніякої підстави так дуже розбиватися за поправу долі дідичів, а коли на хвилю вид знесилля і вичерпання у комісара збудив його людське співчуття, то се ще не значило, щоб пан Субота справді повірив у всі його перспективи. Він занадто добре знав сього пташка.

Пан комісар Годієра не був властиво ніяким комісаром. Колись за панщини він був мандатором, потім перейшов у службу до політичної власті, але не міг добитися до якоїсь поважнішої урядової посади, займав становище зразу дієтарія, потім канцеліста при старостві, з вовчим апетитом вітрячи всякі можливі сліди, як би добитися ліпшого хліба. Перелом у аграрних і політичних відносинах Галичини давав таким людям багате жниво. В р. 1848 пан Годієра був урядовим агентом-провокатором, який дурив шляхту і заохочував її до повстання, а рівночасно нашіптував селянам проти шляхти і готовив до кровавої контрреволюції в разі шляхетського бунту. Тепер він, не покидаючи свого півофіційного становища при старостві, зробився параз опікуном і протектором поміщиків у їх боротьбі за знесення сервітутів і надіявся в замішаннях, які правдоподібно виплинуть із того спору, спекти й свою печеню. В його інтересі було перти до щораз більшого заострення відносин між селянами і дідичами. Чи одна, чи друга сторона переступить межі легальності, йому все одно всміхається користь. Він заохочував селян до процесів з панами за неправно повідбирані в часі панщини рустикальні ґрунти і рівночасно видавав себе за чоловіка, притьмом занятого обороною панських інтересів у великім сервітутовім спорі.

З такою метою він отсе вже два роки об'їздив увесь округ, село від села, двір за двором, і скрізь засівав зерно взаїмного недовір'я, що й без того сходило буйно на ґрунті, управленім панщиною. Він вияснював хлопам їх кривди і пер їх до довгих та безплідних процесів, вияснював панам

небезпеку, яка їм грозить від селян, і силкувався zorganizувати з них тиху спілку для оборони їх власних інтересів. Сю оборону він розумів, очевидно, так, щоб пани силою спеціальних фондів підпирали свої інтереси, купуючи собі прихильників у нижчих і вищих бюрократичних сферах.

Особливо загарливо він обробляв пана Суботу, бачачи в нім чоловіка розумного і поміркованого в своїх відносинах до селян і надіючися, що коли сей виступить крутіше, то за ним підуть інші пани, і справа швидше дійде до якогось рішення. Він раз у раз «отвірав йому очі» на безвихідність положення панів серед хлопської маси, на небезпеку проволоки та задавнення хлопських претензій, на можливість корисного для панів поладження сеї многоважної справи, що має першорядне значіння в цілім розвою краєвих відносин. Він усе товк своє, мулив і мулив, як тиха вода, з одного боку, полошив свого слухача страшними вістями про урядові заходи коло щедрого наділення селян панським добром, а з другого боку, манив його блискучими перспективами швидкої і дешевої побіди.

— Ну, ні! — скрикнув пан Годієра, вернувшись другого дня зі своєї екскурсії по селі. — Того не можна витримати, що тут діється! Се нечувані речі. До якої скількості дерева вони мають право? Загляньте в інвентар! Прошу заглянути! Три, чотири фіри, так чи ні? А вони понабирали по двадцять, по тридцять! Цілі гори дров навалили коло кожної хати. І ясний пан терплять се! Ні, зовсім не розумію і дивитися не можу. Адже се виразне: мане текель фарес написане на стінах вашого дому, а ви не вмієте прочитати. І терпите всі надужиття. Жаль мені вас, ясний пане! І шкода моїх рад. *Wem nicht zu raten, dem ist nicht zu helfen!*¹ Бувайте здорові!

Пан Субота всміхнувся якось холодно і поклав Годієрі обі руки на плечі.

— Горячо купаний пан комісар, горячо купаний! Сядьте відхлипайтеся. Наші інвентарі не знають такого виміру дерева, як вам здається, а кажуть «на міру потреби». Селяни не вивозять ані одної гілки, не огляненої моїми людьми.

— Чужими очима дивитися — то чужими руками робити! — зовсім сердито гаркнув пан Годієра.

¹ Кому нічого порадити, тому нічим і допомогти! (нім.)— Ред.

— Я й сам переконався, що вони вірно сповняють мої інструкції, і ви не маєте підстави докоряти мені чужими очима. Цікавий я, як би ви поступили на моїм місці.

— О, я би швидко зробив з усім тим взірцевий порядок. Я б завів таку машину, щоби фєст скрипіла і діло робила. Я вже всьому придивився і все обміркував. Представте собі...

— Слушайте, пане Годієра,— мовив йому пан Субота болючим, жалісним тоном,— у мене тепер на голові стільки клопоту і власної родинної гризоти, що не маю сили представити собі що-будь інше. І мушу виїхати на якийсь час, може, на пару неділь. Приймете на той час заряд маєтку? Я не раз уже лишав його на економа, ну, але сим разом зроблю виїмок для вас. Тільки глядїть мені, не наробіть скрипу в своїй машині! Не гарячіться, аби не довести до якої бїди. З нашим мужиком треба обережно і тактовно, і я боюся, що вам не стане терпцю її такту. А проте такн зроблю те, чого вам, як бачу, дуже хочеться.

Годієра аж засяв від сих слів, аж випростувався, немов виріс о три п'яді. Він усміхнувся широко і запитав:

— Вельможний пан жартують?

— Ні, не жартую, а правду кажу. Ви так наvertіли мені в голові своїми докорами, що я не бачу іншого виходу позбутися вас, як отаку пробу. Робіть як знаєте і що знаєте, а там побачимо. Мені голова тріскає від іншої гризоти, а ви причепилися до мене, як п'явка. Ну, пробуйте, як вам удасться.

Годієра зачав ще щось говорити, що виглядало знов-таки на опозицію, та пан Субота заткав собі вуха і крикнув знетерпливлений:

— Ані слова більше! Не хочу слухати нічого. Буде вже того балакання. Що сказалося, на тїм я стою.

І, не прощаючися з Годієрою, вийшов до свого покою і замкнув за собою двері.

ІХ

Пан Субота ходить по своїм замкненім покою, як медвїдь по клітці. Він почуває тісноту, а боїться вільного простору. Його голова тріскає, а думки мутяться. Нарешті сідає біля свого бюрка, на якому лежить розпростертий, дрібнесенькою, перловою калїграфією писаний і декуди з виразними слїдами слїз лист його дочки-графіні.

Діставши той лист перед кількома днями, він успів прочитати його вже з десять разів, а ще й досі він дивився на нього, як на тяжкого ворога, як на їдовиту гадюку, покриту перловою лускою. Він чув за кожним позирком на лист, як та гадюка запускає свої зуби в його серце; його руки хололи при його дотику, а перлові букви скакали перед очима. А проте якась фатальна сила ще раз і ще раз тягла його наново читати той лист, труїти себе і доводити до одуру його змістом. А проте лист був написаний просто, щиро, без сліду фальшивої риторики, без тіні прудерії, як і слід замужній, високоморальній і освіченій дочці писати до батька.

«Дорогий мій батечку!

Досі, за цілих п'ять літ мого замужнього життя моя переписка з тобою обмежалася на звичайних чемних фразах і обміні звісток про буденні домашні події. Те, що було властиво змістом мого п'ятилітнього, можу сміло сказати, мого п е к е л ь н о г о (се слово підкреслюю) життя, лишилося для тебе зовсім чужим і невідомим, або, оскільки можу догадуватися з листів мами, в найзагальніших, неозначених контурах, без деталей, яких ніхто не знає, крім мене — і мого мужа.

Я в тебе вдалася. Я горда і не легко зігнуся. Я таїла свою муку в серці і хіба пару разів за весь той страшний [час] вона вибрикувала кривавими слізьми перед моєю мамочкою. Але всієї моєї недолі, всього того, що я пережила й перетерпіла, вона також не знає, і дай боже, щоб і не дізналася ніколи, бо її чиста, ангельська душа, певно, розірвала би пута її слабого тіла.

Тобі першому признаюся, перед тобою сповідаюся, як перед конфесіоналом власного сумління.

Ти добре знаєш усю історію мого першого пізнання і моїх передшлюбних зносин з графом. Ти сам уважав графа по першій, випадковій познайомленні з ним (потім я дізналася, що він, зваблений розголошенням моєї нещасної краси, сам шукав нагоди познайомитися з тобою) за ідеал чоловіка, за чоловіка, покликаного вже самою природою до якихось великих діл. Геркулічна постать, мужеська краса і вихованням здобута грація та легкість рухів, значна освіта і скінчена досконалість товариських форм у високім стилі — все те подобалося тобі і чарувало мою дівочу уяву, ще доки я й на очі не бачила його.

Він написав лист до тебе, де зложив поклін мені, хоч і незнайомій йому. Він приїхав, і я почула зразу якийсь холодний жах перед його силою, його красою і його могутньою волею. Він говорив, як самовладний князь, снував широкі плани, був високогуманний у розумінні людських відносин і вилітав душею далеко поза тісні межі наших галицьких пересудів. З тремтінням усеї моєї істоти я слухала його розмову, а хоча щодо товариських звичок і я не чула себе нижчою від нього, але все-таки говорити з ним сам на сам, поводитися з ним, як з рівним собі, я була б ні за що не насмілилась. Заімпував мені незвичайно, як ніхто ще з людей, знайомих мені від молодих літ.

І раптом, несподівано скоїлося наше весілля. Немов снігова лавина впала на мою голову в шаленім розгоні. Я весь той час жила в ненастаннім одурі, ошоломлена, не здібна ні думати, ні відчувати ясно. Я крутилася, немов золота мушка, в шаленім вихровім вирі, не бачила і не розуміла нічого-гісінько з того, що діялося довкола мене, і отямилася уперве аж на шлюбнім коверці під дотиком графської руки.

Друге пробудження, страшне і жорстоке понад усяку силу людського вислову, в якому я побачила себе відразу скиненою в безповоротну безодню, — се було моє пробудження на шлюбній постелі.

Се прийшло так нагло, в такій нечувано дикій, варварській формі...

Моя рука й досі дрожить і не хоче писати далі, але чаша моїх терпінь занадто повна, моє сумління занадто глибоко розворушене, щоб я могла мовчати...

[Хто не переживав з ним таких інтимних моментів, які довелося переживати мені від сеї першої шлюбної ночі, той не потрапить зрозуміти трагізму мого положення.

Коли тої першої ночі ми уперве лишилися самі, ми ще якийсь час розмовляли зовсім прилично, перебирали свої шлюбні вражіння, обмінювалися характеристиками шлюбних гостей, сценами з обіду, з балу і вечері. Він був більш оповідачем, я більше слухачкою, яка задовольалася тим, що потверджувала його влучні вислови, приймала їх солодким усміхом або короткими словами признання.

Потім він присунувся до мене ближче, обняв мене за стан, перший раз — їй-богу, таточку, перший раз! — поцілував мене в уста і почав говорити якись пестоші, почав шептати щось мені до вуха, просити, щоб я роздягалася, що пора спати. Я не отягалася, не прочуваючи нічого злого,

і перемінила свій шлюбний стрій на легкий спальний костюм.

Побачивши мене в тім костюмі, сам уже в самій сорочці і штанах раптом кинувся на мене, як дикий звір, і вхопив мене в свої обійми. В одній хвилі на мені не стало мого костюма, а на нім сорочки і штанів — і що явилось передо мною? Ні, ні, мушу! Ти мій батько, ти маєш право, маєш обов'язок послухати все до слова.

У нього, як висловлювалися старі поляки, *rudendum equum* нечуваних розмірів. Про щось подібне я й сном не снила і слухом не чувала. Хвилинку він стояв передо мною, немов готуючися до нового скоку. Його ніздрі роздувалися, як у расового коня, груди дихали важко і уривано, очі горіли диким огнем пристрасті, руки тремтіли і корчилися під дотиком мого теплого тіла. В тій хвилі він ухопив мене, як перце, на руки і, смокчучи завзято мої уста, ніс, очі і лиця, поклав мене горілиць на подушках. І тут почалося щось нечуване, страшне, болюче, чого більшої половини я не чула, попавши майже від першої хвилі в стан повного зомління. Я зомліла в тій хвилі, коли в своїй матиці почула страшений тиск, немовби шкіра тріскала і кісті розсувалися, і рівночасно його очі впивалися в мене з виразом звірячої кровожадності, і його зуби скреготали і вишкірялися, мов у вовка, і його руки стискали мої ребра, мов здоровенні гадюки.

Я не тямлю, що було далі. Він мучився зо мною ще довго, може, годину або, може, й дві, та я лежала зомліла, як труп, і не відчувала нічого, безпам'ятна, розбита. Він не то цілував, не то гриз мене, торгав за коси, душив мої груди, щипав моє тіло, що рано було повне синців, навіть дряпав нігтями, мов ошалілий, — не знаю, чи щоб розбудити мене, чи догоджаючи своїй дикій жадобі.

Другого дня я прокинулася в своїм нічному костюмі, який не знати хто й коли надяг на мене. Я лежала в тяжкій гарячці, вся опухла і щільно обвита мокрими рушниками та простиралами. В спальні не було нікого, крім старого лікаря. Мій муж виїхав з кількома товаришами на лови в сусідство; казали, що верне не швидше як за тиждень, з надією, що застане мене здоровою і веселенькою.

— Що се сталося ясновельможній пані графині? — запитав лікар, — жид із поблизького повітового місточка, — запитав таким противним, пискливим і злобно-опікунським тоном, що я за весь час порання над моїми ранами й боля-

ками не випустила до нього ані одного тону, ані одного слова. При допомозі служниць він обертав мене на різні боки, зав'язував і розв'язував бандажі, пензлю...]

А мій муж гуляв поза домом. Час від часу прислав післанців, щоб довідатися, чи я вже здорова, прислав мені коротенькі листки з поклонами і поздоровленнями, але про поворот ані слова. Нарешті, коли по трьох тижнях лежання і гарячування я встала, бліда і змарніла, як після найтяжчої недуги, приїхав і він. Веселий, рожевий, мов Аполлон уранці, він уже на подвір'ї дав себе чути розказами, які видавав службі, гавканнями псів, що позбігалися до нього і підскакували та, скомлячи з радості, лизали йому руки. Він швидко вбіг до мого покою і ахнув, побачивши мене.

— Ах, вибачай, мое серце! Я й не знав, що ти тут! Але як же ти виглядаєш!

Я вжила всіх сил своєї душі, щоб усміхнутися до нього, і подала йому руку. Він узяв її в свою гарячу долоню і зараз випустив: моя рука була холодна і майже безкровна.

Кілька тижнів ми мали спокій; граф зрештою провів той час переважно за домом, у гостях, на полюваннях або їхав до міста і гуляв там по-своєму. А моя душа мучилася невимовним смутком, і я силкувалася тільки ненастанною працею в кухні та при господарстві вбивати невеселі думки, що, мов докучливі мухи, роями обсадали мою голову. Що зо мною буде? Як мені жити з таким чоловіком? Чи відразу забиратися і вертати до родичів, чи йти в світ за очі і шукати собі власного хліба? Я не мала до кого сказати ані одного щирого слова, бо бачила й відчувала се від першої хвили, що весь двір, від малого до великого, жне, мов під обухом, під непереможним впливом панової волі, що кожде мое слово, кождий жест вони передадуть йому. Я тремтіла сама перед собою, бо чула, що й мої думки, мов підстрілені птахи, падуть додолу під його переможним впливом.

Почалося для мене важке і нерадісне життя в родинному ярмі. Крім припагідних нападів мігрені та інших жіночих хороб, не могла я нічого видумати. Та видно, що й сам він зрозумів мої зусилля, а може, збридив собі мене, бо минулої осені, користаючи з незвичайного врожаю пшениці в наших сторонах і з добрих цін на неї, виїхав до Парижа. Там він гуляв кілька місяців і відтам привіз собі чесну компанію, трьох кокоток, для яких вибудував пишну віллу в нашій повітовій місті. Ся вілла, положена в гарнім саду, хоч раз

у раз щільно замкнена, здобула собі вже голосну славу вцілім повіті як місце, де майже щоночі під проводом мойого графа відбуваються оргії з його вибраних приятелів і тих французьких дам, оргії, яких мерзоти не беруся описувати, хоч мій граф кожного дня забавляє мене їх гумористичними описами. Се остатня фаза нашої супружчої любові, бо поза сим куди вже далі?

А поза тим одна моя просьба до вас, дорогий таточку! Приїдьте до мене! Ви ж, певно, вже обробилися в полі, а коли й ні, то ваш від'їзд на кілька тижнів, може, лиш на кілька днів, буде для мене великою потіхою і піддержить мене в моім бездоннім горі. Я ж за сі літа так рідко бачила вас, а тепер мені здається, що на ваш приїзд моя єдина, остатня надія, що ваша присутність верне мені давню силу волі, давню енергію і охоту до життя. Приїдьте, таточку, якнайшвидше! В моїй хорій душі клубляться шалені помисли, плани і бажання, я ходжу мов у тумані і не можу ні на що рішитися. Ваш приїзд буде для мене правдивим сходом сонця. В а ш а д о ч к а Ж е н я.

Пап Субота справді виїхав не гаючись. В тих часах у Галичині ще не було залізниць, хіба з Кракова до Відня. Доводилось їхати чвіркою, значну часть дороги подільськими шляхами, які найменший осінній дощик перемінював на бездонні і невилазні баюри, де бричка цілими годинами сунулася по колодки в густім болоті, а коні, бродячи в ньому по коліна, що десять хвиль ставали та відсапували. Цілих десять день довелось пану Суботі їхати отак із Грушатич до графського села, ночувати в огидних жидівських коршмах, мокнути й мерзнути по дорозі. Він проклинав свою їзду, але серце, вражене до глибини листом його дочки, з болючою нетерплячкою рвалося до неї і не давало йому думати про невігоди сеї подорожі.

Розуміється, що він насамперед заїхав до повітового міста, в яким мали відбуватися оргії його зятя й його компанії. В готелі, в яким він зупинився, знайшовся зараз услужний жидок кельнер, що згодився за невеликий трінкельд оповісти йому всі секрети «французької вілли». Він постановив собі особисто зложити візиту свойому зятеві в такій інтимній обстанові, і для того він просив увесь готелевий персонал і його завідателя таїти кілька день його приїзду, а сам замовив собі слюсаря, щоб зробив йому ключ до брами, яка вела до французької вілли. В часі найближчої оргії він опівночі тихенько під'їхав до вілли, отворив браму

і подався пішки на подвір'я. Тут його обскочили графські гайдуки, узброєні в револьвери, та він зараз зацитькав їх не лише своїм револьвером, але своєю повагою, як батько графині, і здобув собі вхід до вілли.

В яким стані застав там чесне товариство, сього він ніколи не оповідав нікому. Зрештою, пробув там дуже коротко: явився в отворених дверях, як дух Банка, зложив короткими словами свою велику пошану ясновельможному пану графу і всій його так чесній компанії і, замкнувши за собою двері, лишив їх усіх їх дальшій забаві, а сам як стій опівночі рушив до села, де жила його дочка.

Та оскільки візита в французькій віллі дала повну сатисфакцію його зацікавленню і переконала його, що дочка в своїм листі говорила повну правду, остільки його прибуття до графського палацу і сама поява дочки значно розчарували його. Палац був значно занедбаний і обшарпаний, — видно, що дуже слабо дбали про його удержання. Натомість дочка замість трагічного настрою вибігла назустріч батькові весела, щебетлива, як пташка, в повнім розцвіті своєї краси, немовби на її душі не було ніякої трагедії.

Женя привітала батька весело, впровадила до своїх покоїв, розпорядилась у кухні та в пивниці, заглянула й до стайні, де вже стояла батькова четверня, а потім мов на крилах влетіла до покою, де сидів батько і переглядав малюнки.

— Спасибі вам, таточку, що приїхали! — заговорила вона своїм чистим голосом, мов у срібний дзвінок задзвонила. — Та я не чекала вашого приїзду і тим часом погодилася з мужем.

— Ти з ним? — протяжно і недовірливо запитав пан Субота.

— Так. З ким же іншим мені й годитися?

— Але ж він так страшно знущався над тобою!

— Що було, те минуло, — щебетала пані Женя, мов непам'ятлива пташка. — Він тепер поправився.

— Ха, ха, ха! — у весь голос зареготався пан Субота. — Поправився! Бачив я вчора на власні очі, як він поправився! Нівроку йому!

— Що, — скрикнула пані Женя ще веселіше, — ви були, може, в французькій віллі?

— Авжеж був. І підробленим ключем браму відчинив, і від гайдуків револьвером боронився, та проте застав їх усіх серед найкращої забави. Тьфу на їх голови! Досить

було одної хвилини, щоб оглянути їх усіх у найінтимніших позах, і відвернутися, і плюнути з обридження. Та я не плюнув, а привітав пана графа, я віддалився, не ждучи навіть їх відповіді.

Женя розреготалася своєю чергою.

— Що ж, се нічого не вадить, що бачили на власні очі. Я не бачила ніколи, але наслухалася від нього доволі. Та все се швидко зміниться. Зрештою я вдячна тим дамам і посилаю їм навіть живність із свого дому. Мені се нічого не коштує, а вони, таточку, увільнили мене від найтяжчої панщини, яку я переносила в своїм житті.

Батько слухав сих слів, щораз більше чудуючися. Він похитав головою і озвався:

— Не розумію тебе, Женю! Раз ти гірко нарікаєш на свою долю, на своє пониження, на його знуцання над твоєю честю і твоїм тілом, раптом годишся на все, що він робить, і мало не похваляєш тих огидливих його оргій у французькій віллі.

— Нічого того, таточку, я не похваляю, нічого, пригаєного мені ним, я не забула. Але в моїм важкім становищі мусить настати якась зміна, і для того я на якийсь час заключаю перемір'я зі своїми ворогами.

— І для того відкидаєш набік усі чесні традиції, які ти винесла з батьківського дому, і стаєш по стороні сього смердючого болота? — з гірким докором мовив батько.

— Перетерпівши стільки, як я перетерпіла, страшиш і охоту до самого життя, не то до всяких традицій. Тепер мені пристрасно, до фізичного болю, [хочеться] вирватися з того болота, в яке мене, між іншим, ввіпхнула і ваша воля, таточку мій любий! Я вам не докоряю за се і ніколи не докоряла; ви ж бажали мені добра, не лиха. Але частина, маленька частина одвічальності за те, що сталося, спадає й на вас. Ви занедбали мене в ті хвилі, коли я найбільше потребувала потіхи й піддержки в моїм гіркім стані, то хоч тепер не мішайте мені моїх планів. Я вас попросила до себе і прошу й тепер, побудьте у нас кілька неділь, поки ми обробимося і виберемося в дорогу, нашу першу, справді шлюбну подорож.

— Го, го, го, аж так тонко співаєш! — скрикнув до решти зафресований пан Субота. — Шлюбна подорож! Куди ж ви їдете і хто з вас їде?

— Всі їдемо, я і він. І, певне, забере з собою своїх демуазельок. Чому би мав не брати? А мені до них байдуже.

Я буду з ними ввічлива по дорозі про людське око, хсч ненавиджу їх і бриджуся ними всіми силами душі. Але сим разом ходить мені о комедію, що має відігратися на трагічнім тлі. Не догадуйтеся нічого, таточку, і не розпитуйте мене ні про що. Все те ще в початках, не в'яжеться одно з одним, ще не більше ніж дикі концепти, що блискають у моїй бідній голові, як блискавки в чорній хмарі, але я надіюся, що таки по тій бурі засяє денне світло і я таки вийду на кращу дорогу. А там уже побачимо! Побачимо! Побачимо!

І вона, як сорока, на одній нозі поскакала до кухні, приспівуючи своє останнє «побачимо», а батько сидів на софі, битий важкими думами, і буркотів сердито:

— Говори ж ти з жінками! Зрозумій їх логіку, не говорю вже психіку! Чи вона божевільна, чи справді лише легкодух, чи, може, задумує щось дуже мудре, но жіноцьке мудре, таке, як Гордіїв вузол, що йому ні початку, ні кінця не знайдеш? І я скажу після тої її промови: «Побачимо, побачимо, побачимо!» Бо більше ніщо їй сказати.

Х

Поки там пан Субота сидів серед широких подільських ланів і нудився — граф за той час рідко коли був дома, а про Суботову візиту у французькій віллі навіть не згадував, немов і ніде нічого не бувало. Поки в графським палаці йшли пиняві приготування до заграничної подорожі, в Грушатичах кипіло і клекотіло, як у кімлі. Пан Годієра почав підводити свою машину. Зразу йшло все дуже добре. Він засів до писання і писав невтомно «реляції», себто просту донос на всіх і вся, що крутилося довкола нього. Насамперед написав донос про свою хазійку паню Суботову, у якої відкрив любов до селян, потурання їх забаганкам і часті сходиши її з селянами в домі її зятя та довгі розмови при замкнених дверях та заслонених вікнах. Потім написав донос на всю двірську службу, починаючи від економа і кінчаючи псарем і конюхом, що крадуть панське добро, не пильнують діла, волочаться за сільськими дівками і у всьому потурають селянам та за хабарі дозволяють їм розкрадати панське добро. Розуміється, що, ходячи день у день по селі і угризаючися з селянами за всяку дрібницю, кожного дня приносив нові матеріали для своїх реляцій. Обмалював і Дум'яка, і вїта, і всіх присяжних; допікали йому особливо сільські баби своїми кпинами та вигадками, і він совісно

подавав про все те реляції і висилав до циркулу. Там урядники аж боки зривали зо сміху, читаючи ті його реляції, подиктовані злобою і проняті тим юмором тісних умів, що вважають себе неначе центром людськості і не відчують своєї смішності.

Та від реляцій він швидко перейшов до виконання своїх намірів і тут наткнувся на таку впертість, апатію та нехіть людей, що не раз аж півнився зо злості. Він велів побережникам не пускати нікого в ліс, та бачачи, що вони й вусом не ведуть у той бік, почав сам бігати в ліс і виганяти селян, що чи то збирали сухарину, ламали сухе гілля, викопували пні, чи то й так рубали здорове дерево. Поки натрафляв на старих, незасібних баб або піших селян, що на плечах носили в'язанки дров, поти його крикам і лайкам удавалося витурювати їх із лісу; але такі, що їхали з возами і рубали дерево, визначене їм побережниками чи то за гроші, чи за роботу, не слухали його, кпили собі з нього або й відгрожувалися.

— Лиш би бучка взяти та хом'янути біду раз по пиці, аби не кричала! — буркоче чоловік, рубаючи дерево, поки пан комісар, розсерджений, скаче довкола нього, та верещить, та лає на чім світ стоїть. Так само було і в полі, з якого він велів щодня зганяти всю селянську худобу і кожного дня пополудні знов бачив, що вона любісінько пасеться на тих самих панських стернях. Його злість була невичерпна, його очі бачили, що всі кепкують собі з нього і ніхто й не думає слухати його, а він у всім вітрив або інтригу пані Суботової, або економа, або Дум'яка та його жінки, і сердився, і кляв, і лаявся все в тій надії, що прислужується пану Суботі і його господарським інтересам.

Нарешті пані Суботовій стало того забагато, і вона вимовила йому місце в своїм дворі, думаючи, що він уступить зовсім і поїде собі геть. Та не на такого наскочила! Годіера наробив вереску на весь двір, покликався на дану ясним паном повновласть і грозив урядовою езекуцією свого права. Тоді вже економ своєю власною властю велів запакувати всі його манатки на його двоколіску, запрягти його шкар'я і разом з тим добром відвезти його в село. Знов крики і протести Годіери, нові реляції до циркулярного старости «на власні руки» пана старости і з власних рук старости білетик: «Якого дідька ви причепилися до Грушатич і грушатичького двора? Зараз вертайте до міста і зложіть мені усну реляцію!»

Пан Годієра, одержавши сей білетик, аж сам не знав, як висловити свою втіху. Пан крайсгауптман сам особисто пише йому, жадає від нього усної реляції про грушатицькі відносини! Тепер він догодить усім своїм ворогам! Тепер він покаже їм свою силу!

І, не гаючись, він поїхав, пробувши всього два дні у грушатицького орендаря, бо з селян ніхто не хотів пустити його навіть на подвір'я, не то що до хати. Він їхав, як на празник, підспівуючи і не кваплячись, і знов водив лисячими очима по селянських полях, і панських ланах, і лісах, плював і сердився, де що робилося не по його вподобі, і снував нові плани, як би позаводити тут нові порядки.

Його візита у циркулярного старости випала, на жаль, дуже не по його думці. Староста не допустив його до слова, а вичитав йому остру нагану за його влізливість і його дволичність, з якою він підбунтовує папів против селян, а селян против папів. «Я міг би зараз веліти арештувати вас і передержати в арешті до слідства, але не роблю сього тому, що ви робили се з великої злості і глупоти, але не зі злої волі. Тепер бережіться. Я не входжу в те, чи і яку маєте повновасть від пана Суботи, — може, се лише панський жарт на те, аби вас спекатися; але то вам кажу: не докучайте мені своїми дурацькими реляціями і ведіться так, аби я більше нічого не чув про вас!» На тім він і махнув йому рукою на знак, що може йти собі геть.

Годієра ще отягався, видобував якісь папери із свого бездонного шкіряного портфеля, та староста крикнув на возного:

— Вивести того пана!

По такім соромнім прогнанні пан Годієра під впливом своєї лютості подумав собі: «Або — або! *Flectere si nequeo superos, Acheronta movebo!*»¹ Не хоче мене пан, я обернуся до хлопів. Побачимо, як він се стравить.

І він велів везти себе до Грушатич, до коршми, де й заквартирувався на пару день, хоч і як жид не рад був сим разом своєму гостеві. Жид догадувався, що пан комісар не добром дише против двора, і боявся нажити через нього й на свою голову клопоту, але, подумавши докладніше, станув на тім, що в разі якоїсь немилої дворові акції можна буде відразу позбутися комісара, досить одного слова.

---

¹ Коли не могу вблагати вишніх (богів), порушу Ахеронт!
(лат.) — Ред.

Другого дня, схопившись дуже вчасно зі сну, Годієра пішов у село, щоб застати господарів іще дома. Одного за одним він пробував настроїти против двора. Були такі, що, слухаючи його доказів, чухалися в потилицю і говорили: «Що ж, як люди, так і я. Може би, то й добре було на громаду, якби там сталося, як ви радите, але я сам тому не голова. Скликайте громаду!» Але деяким Годієрові думки зовсім не подобалися, вони бачили в них наклонювання до безправства і грабежу і або наділяли Годієру кпинами, або проганяли й грозили жандармами. Найцікавіша була розмова з Дум'яком.

— І чого ви, пане, причепилися до нашого села, як лист до мокрого? Що вам за охота пхати свої пальці між наші двері?

— Мене сам пан Субота просив. Мені повновласть дав. Погляньте, ось вона!

— Вже я дивився на неї, але знаю й її історію. Пан закип собі з вас, аби позбутися вашої настирливості, а вам здається, що він справді потребує вашої поради й помочі. А я кажу все своє, що краще би вам забратися до міста і покинути нас, щоб, буває, часом...

— Що, що? — перебив його Годієра таким різким окриком, як піяння когута. — Ви страшите мене? Го, го, ваших погроз я не боюся, від усякого нападу потрафлю оборонитися, а урядова одвічальність — се також моє діло: я й перед властями зумію оправдатися.

— Про вашу вмільість у тім напрямі я перекопаний, але все-таки рад би знати, до чого ви хочете довести нас?

— До вашого добра, — живо заговорив Годієра. — Всі давні ліси й толоки, описані ще в йосифінській метриці, мусять бути вам звернені. Всі пізніші пустки, загарбані панами й заінвентовані Гауером на панську власність, будуть вам віддані. Чого ж вам більше треба? Панського ви не жадаєте, але того, що вам правно належить, маєте право домагатися правною або й неправною дорогою. Се вам моя думка. Хто швидше візьметься до сього діла, той легше зможе дійти до своєї мети, бо потім готово бути запізно, коли рушаться інші села. А вони, певно, рушаться, бо по цілім краю селяни аж пишчать на свої кривди від панів.

— Наші люди не пишчать, — мовив Дум'як.

— Не слухайте того. Всі, особливо бідніші, дуже б раді, але не мають відваги починати. Ви могли б додати їм такої відваги.

— Відки ж я до того приходжу? — здивувався Дум'як. — Вам справа ясна, то ви й заохочуйте до неї людей. А я хіба мушу вірити вам на слово, а сам того не знаю докладно.

— Ну, добре, — мовив Годіера, — то скличмо громаду, поговоримо про се з громадою.

— І з тим до мене не удавайтеся, бо відки я до того приходжу? Я не війт і не жадна старшина в громаді, хто піде за моїм голосом! Ідіть до війта!

На сьому розмова й скінчилася. Годіера пішов до війта і доти благував йому про свою комісарську повагу, поки війт не обіцяв йому вислати присяжного по хатах, щоб кликали господарів на суботу вечір у коршму, «без примусу, а хто цікавий послухати пана комісара».

Таких цікавих не так на комісара, як на саму коршму, знайшлося немало. В суботу вечір народ щільно заповнив усю коршму, і всі сіни, і прилежній ванькір, із якого двері вели до головного коршемного поміщення; прийшов і війт і вся громадська старшина, прийшов і Дум'як. На комісара прийшлося досить довго ждати. Він попередньої ночі бачив погані сні, весь день йому було зовсім ніяково на душі, голови не брався ніякий концепт тої промови, яку він мусив сказати до народу, та й сам той народ видався йому тепер якоюсь темною, важкою силою, а зовсім не соломою, здатною до швидкого підпалу. Та він нарешті таки наважився і ввійшов якимсь поквалпно, мов додаючи собі відваги, до коршми. Люди розступилися якимсь ліниво перед ним, даючи йому дорогу до стола. Він «на потуху», як жартував дехто з селян, випив чарку горілки і, виступивши на ослін та опершися о стіну, почав балакати.

Бесідник він був неособливий і невправний. Підносячи голос, замість дійсного пафосу робився пискливим і комічним, часто зупинявся, шукаючи слів, — одним словом, не робив на селян ніякого вражіння.

— Аби ви знали, хто я такий, — так розпочав він свою промову, — то мушу сказати вам дещо про свій рід і походження. Знаєте недалеко від Галичини край Чехію і його головні ріки Влтаву та Лабу і його міста Прагу та Болеслав? Отам жив мій рід, славні ритіржі на Болеславі. Вони були учасниками чеської слави, боролися в усіх битвах, до яких виступало чеське військо, а в кровавій битві на Білій горі сміло пролили свою кров за чеську справу. По тій бит-

ві ті члени нашого роду, що ще лишилися живі, мусили тікати з рідного краю.

— А коли того було? — запитав хтось із натовпу селян.

— О, то було давно, ще 1622 року, буде тому 250 літ.

— Ще лиш буде, а досі лише 234, — підхопив Дум'як, що встиг у однім моменті обчислити дійсну різницю.

Почувся голосний регіт зібраного люду, і Годієра поглянув на Дум'яка таким оком, як на свого смертельного ворога. Дум'як завважив се добре, але сидів спокійно при столі та слухав дальшої промови.

Годієра почав далі довго і нудно оповідати про пригоди та переходи чеських емігрантів і дотяг нарешті до того, що його ближчі предки розбрелись по світі, деякі, покинувши свою чеську віру, вернули назад до Чехії, інші пішли в службу ворогів і винародовилися.

— Гарна родина, нема що сказати! — буркнув під вусом Дум'як, і знов із грудей селян, стовплених в ожиданні чогось цікавого, вибух голосний регіт.

— Ну, чого смієтеся? — розсердився пан Годієра.— Тут не сміятися, тут плакати треба над тими, котрих тяжкий утиск позбавив усього найсвятішого кождому чоловікові. А ваша доля хіба краща? Ви менше витерпіли від польської самовлади?

— Але ми нікуди не тікали і своєї мови ані віри не затрапили! — гордо крикнув Дум'як.— Як же ви рівняєте себе з нами?

Комісар не знав, що відповісти на се, а сміхи і кпини селян дратували його щораз дужче. І він почав далі досить уже нескладно плести про свого батька, що був царським урядником і за надужиття своєї власті був прогнаний з уряду, бідував довгі літа страшенно, поки через протекцію якогось можливого пана йому не призначено урядового становища в свіжо набутій Галичині.

Люди нетерпеливо слухали сеї бесіди, а дехто почав переривати її окриками:

— Що нас то обходить? Пощо все те говорите? Ми вже знаємо тих славних чеських урядників. Говоріть до річі, що маєте нам сказати. Нам ніколи слухати ваших байок.

Комісар знов розсердився, особливо роздув його злість вислов про байки.

— Що там за байки! Хто може тут говорити про байки? Я вам говорю про те, чим моє серце наболіло, а ви то вважаєте за байки!

— Овва! Наболіло! А по вас і не пізнати того! — весело закинув Дум'як, і знов загальний регіт наповнив усю коршму.— Ану, скажіть нам тепер про себе, най знаємо, що ви за птиця!

Комісар ще дужче змішався, немов і не надіявся такого питання. Він знов глянув на Дум'яка тим оком, що на пса, і, перескакуючи на комічно-плаксивий тон, почав жалуватися на свою долю.

— Що ж я вам скажу про себе? Било мене нещастя весь вік. Мене вигнали зі школи...

— Га, га, га! — реготалися люди.— А за що?

— Дурний був, не хотів учитися,— проплакав Годіера.

— Га, га, га! Дурний був, дурний і остався,— гукнув Дум'як, і новий регіт заповнив коршму.

— Потім я вступив до уряду і почав дослугуватися...

— Вислугуватися, не дослугуватися,— поправив його Дум'як. І додав, устаючи з місця: — Знаємо, знаємо, як вислугувалися різним урядникам, починаючи від папа старости, а кінчачи остатнім возним та гайдуком. Як ви в процесах фальшували свідоцтва, крали ферлядунки, аби покривджена сторона не стала на термін, як ви для урядників достарчали кухарок і мамок, які паскудства ви робили з жидами і ссали кров із селян, що приходили до вас за порадою і підмогою. Знаємо се все, і не потребуєте нам про се оповідати нічого, бо хіба набрешете, а правди не скажете.

Комісар скрутився, мов ужалений гадюкою, і крикнув:

— Силою свого уряду арештую вас, Костю Дум'яку! Буду з вами мати справу в суді.

— Овва, арештуєш! А на якій підставі?

— Бо ви ображаєте мене. Я маю право арештувати вас і зараз відставити до суду. Я урядовий комісар.

— Брешеш! — ревнув із усеї груді Дум'як.—Який ти комісар? Старостинська драпічка, що стратила вже ласку у старости. Я не боюся твоїх дурацьких погроз, а на суд я позиваю тебе. Я тобі докажу, як ти бунтуєш панів проти хлопів, а хлопів проти панів. Я тобі викажу перед судом і перед усім світом, що ти не комісар, а хіба світова курва!

— Га! — скрикнув Годіера своїм пискливим криком, немов хтось вбив йому шило в задницю, і, зірвавшись зі свого місця, прискочив до Дум'яка і плюнув йому в лице.

Всі ахнули, та Дум'як, що сів був під час своєї промови, не рухаючися з місця відхаркнув і плюнув також йому в самі очі.

— Так? — запищав комісар, обтираючися хусткою.— То ти, хаме, смієш плювати на мене? Так от же тобі за се!

І він, ще раз підскочивши, вдарив Дум'яка в лице.

Та тут сталося щось дивне, хоч зовсім натуральне. Дум'як зблід моментально, як труп, піднявся з сидження, замахнув своєю велетенською долонею і, придержавши лівою рукою Годієру, що вже пустився був тікати, мов довбнею вдарив його в голову. Годієра ані разу не пікнув. Його руки й ноги затрепалися судорожно, з горла видобулося кілька разів важке хлипання, немов утопаючого, що ловить повітря, і він покотився на землю. Згас, як задута свічка.

Вся коршма ахнула. Те, що сталося на їх очах, було таке нагле, незвичайне, а при тим таке натуральне, як якась елементарна поява, вроді громового удару. Ніхто не ворухнувся в першій хвилі. Сам Дум'як остовпілими очима дивився на остатні корчові рухи своєї жертви, а потім, успокоївшись, плюнув і знов сів за столом на своїм місці.

Перший отямився війт. Приступив до комісара, посмотрив йому руку, прислухався до груді, похитав головою і сказав:

— Небіжчик.

Ніхто з селян не сказав звичайного в таких разях «Царство йому небесне». Всі з жахом дивилися на теплого ще трупа. А війт, обертаючися до Дум'яка, промовив:

— Ну, Костю, а що з тобою буде?

— Маю в бозі надію, що нічого не буде. Моя душа чиста. Ви бачили і чули все, беру вас за свідків. А завтра відвеземо трупа до міста; я ставлюся до суду. Добраніч вам усім.

І з тими словами він узяв свою шапку і вийшов із коршми.

ХІ

Наблизилося велике, рокове свято різдво. Зима приїхала на білім коні і покрила поля білою наміткою. В лісах заскрипіли конарі під вагою снігу, ріки задубіли під її острим подихом, медведі ссали лапи в своїх гаврах і дрімали зимовим сном, а люди гріли своє тіло овечими, лисячими або вовчими шубами.

Село виглядало як громада круглих снігових могил, між якими вилися вузьенькі рівчачки — се стежки, прокопані від хати до хати, і один ширший довгий ярок — се дорога,

прокопана в сажневім снігу здовж села аж до ріки. Під тою важкою білою покрівлею сумирно спало село, мов під пуховою периною, тільки замість дійсного сну там ішла ненастанна, тиха домашня робота: стукали ціпи по токах, молотячи збіжжя, дзвонили молоти в громадській кузні, фуркотали веретена по хатах і лилися пісні, туркотіли голоси казок та загадок по запічках. Хіба що сама природа, щоб не надто вже глухо дрімати, будила свою музику, сердитий «стоковий» вітер, що, вибігаючи з далеких рівнин Сибіру, різав, мов ножем, своїм грізним подихом, свистав, вив і гудів своїми крильми, ламав дерева в лісі і, здіймаючи безмежні снігові хмари на полях, котив їх, як обложні машини, на села. Та все те не лякало людей. Вони затирали жилисті руки та, здивавши один одного, знай примовляли:

— Гій, мороз, мороз! Боже його примнож!

— А ще й вітрець — божа сила! — додавав звичайно другий.

В сам день святого вечора вітер утих, небо вняснилося, а хоч мороз потис іще дужче, та проте люди бадьорилися і дивилися якось привітніше на світ, як звичайно. Хоч то день робучий, та проте сьогодні ждала їх не зовсім звичайна робота. Майже половина села, мужчин і жінок, вибиралася до міста, де на сей день була визначена судова розправа против Костя Дум'яка. Від самого ранку перед хатами стояли сани, устелені соломою та навантажені в'язанками сіна, а в хатах горів огонь, а над стріхами здіймалися довгі та високі стовпи блакитного диму. Ледве ще сонце обізрілося гаразд, почали на подвір'ях фиркати коні, запряжені до саней, ждучи дороги, а в хатах хазяїни їли наборзі гарячий борщ з бобом або фасолею, брали за пазуху по півбохонця хліба, по жмільці солі та по дві головці часнику і, попрощавшись з ріднею, сідали на сани. Декого не хотіла жінка пустити самого, то й мостилася за ним назад; більша часть спрягалася для сеї їзди з двох або й трьох хат; їхали й такі, що не мали свого тягла, а присідалися на чужих санях, так що на кожних було четверо душ. Двадцятаро саней одні за другими вирушили гуськом у дорогу, мов шнур журавлів потягся по білім, снігами завіянім полі, на яким учора до пізньої ночі прокопувано дорогу аж до Нестанич, біля яких ішов уже цісарський гостинець.

А Кость Дум'як стрітив сей ранок у слідчім арешті, в якому пробув отсе вже два місяці від свого арештування. Він був блідий і стомлений довгим примусовим

супокоем та браком руху, та проте не падав духом. З ним по-водилися в суді досить чемно, дали йому казну з тих порядніших, у які не саджено злодіїв та грабівників, йому дозволено мати свою постіль і кожної неділі бачитися з матір'ю й жінкою, які ніколи не занедбували користати з сеї ласки. Отак минули йому сі два місяці, і він, хоч сумний та пригноблений своїм положенням, усе-таки не нарікав на нього і спокійно ждав розправи.

Розправа була над сподівання коротка. Прокуратор виголосив свій акт оскарження по-німецьки, спокійно і безсторонньо, виясняючи всі моменти сього незвичайного діла. Судді-німці вели, одначе, розправу по-руськи, випитали зразу самого Дум'яка, потім пана Суботу в справі його повновласті, даної Годієрі, потім економа і кількох двораків у справі поводження Годієри в дворі, а нарешті селян з війтом і присяжними на чолі в справі остатньої фатальної пригоди в коршмі. О четвертій годині розправа скінчилася короткою, більше формальною, ніж річевою промовою прокуратора, і трибунал пішов «на уступ», а по чверті години голова трибуналу виніс і оголосив присуд, яким признано Костя Дум'яка винуватим у вбійстві «приватного урядника Антона Годієри», але, з огляду на провокацію покійника і на ціле його несумлінне поводження з селянами і дідичами, далі з огляду, що сам Дум'як відразу признався до своєї вини, як також з огляду на його двомісячний слідчий арешт, йому даровано решту кари і кошти процесу. Присуд був, як на ті жорстокі часи реакції, коли про суди присяжних не було ще й думки в Галичині, а трибунали судили тяжчих провинників дуже часто по вказівках політичної власті, дуже лагідний і гуманний, і не диво, що селяни, що на судовім подвір'ї терпеливо на морозі чекали кінця розправи, при появі свобідного Дум'яка вибухли мимовільними окриками:

— Жива правда в бога! Най жие наш Кость Дум'як! Най жие цісарський трибунал, що не боїться судити по справедливості!

І великою валкою, з Дум'яком посередині, вони посунули з судового подвір'я, місячи ногами посірілий від їх чобіт сніг. Та ось на самій брамі їх перестрів пан Субота, що ждав тут зі своєю каритою, запряженою в чотири огнисті коні. Він поздоровив громаду свідків, а потім, обертаючися до Дум'яка, обняв його і поцілувався з ним і голосом, душеним сльозами, промовив:

— Ну, Костю! Досі я вважав тебе анархістом і бунтівником, але тепер бачу, що помилявся. Ти чесний чоловік і варт бути моїм зятем. Ходи сідай зо мною в мою кариту, бо й так, бачу, твої сани не виїхали по тебе! А вас, панове свідки, прошу завтра всіх до себе в гостину. Попробуємо відновити стару приятнь на новій основі.

Селяни дружно закричали: — Віват наш пан Субота! Віват! Най жие! — хоч переважно слабо розуміли, що се має бути та стара дружба на новій основі. По-своєму зрозумів її Дум'як як мимовільний вислов радісного зворушення свого тестя і, горячо стискаючи його руку в своїй долоні, пішов з ним до карити, яка зараз же рушила з місця.

І знов довгим журавлиним ключем потяглися селянські сани з міста. І знов не було в них ані сміхів, ані співів — раз, що се святий вечір, а друге, що й нагода була поважна. Темніло небо, а потім звільна прояснювалося зорями, коли вони вернули до свого села. Тут, перед громадською лісою, на них ждала велика юрба народу, що виринула сюди, чекаючи їх повороту, а при їх наближенні вибухли всі дружним окриком:

— Христос раждається! Славіте!

Пан хотів везти Костя до себе на вечерю, але сей випросився: йому любіше буде провести сей святий вечір у власній хаті, з жінкою, і матір'ю, й дітьми. І пан-тесть зуважив просьбі зятя-мужика.

А по селі, по якій годині тиші, коли йшла рокова, церемоніальна вечеря з примівками і обрядами по старому звичаю, з дідухом і кутею, почалися веселі колядкові співи про те, як бог родився і всі святі раду радили, яке б йому ім'я дати, а пречиста не згодилася ані на Петра, ані на Павла, тільки на «самого Суса Христа», або про те, як бог з ангелами міряв небо й землю. Вони лунали аж до півночі під зоряним, тихим небом.

XII

Вже й північ минула, а пана Суботи сон не брався. Привітавшись з жінкою і заспокоївши її щодо долі молодшої дочки Галі та її дітей (вона мала трое, два хлопчики і одну дівчинку), він в часі скромної вечері під боком жінки якось ступнево сумнів, нарешті стратив апетит і, поклавши жінку в її ліжко та заслонивши його фіранками, сам пішов до свого покою і тут знов почув у душі якусь

дивну тривогу, що гнала сон від його очей. Не роздягаючися, він пустився знов ходити туди й сюди по покою, мов кінь у кираті. Його думки, як сполошені птахи, літали і, бачилось, раз по разу билися о якісь чорні хмари. Тут Кость Дум'як уявляється йому ворогом, та його лице міняється напруго і з-за здорових вусів Дум'якових до нього всміхається противне, цапине лице Годієри. Нова хмара виринає праворуч — се громада, нібито збунтована проти нього темними духами, і тут же зліворуч проблискує непевне, але якесь радісне світло, мов запевнення, що з громадою таки буде можливе краще життя, коли темні духи розвіються парою. Та чимраз частіше з-поза тих понурих уяв виринало в його душі щось інше, мов безмежна панорама якогось чужого, далекого, сонцем залитого і пахощами надиханого краю. А по тім краю, мов богиня по раю, ходить якась жіноча постать, осяяна рожевим блиском, заслонена золотим, ледве прозірчастим серпанком, ходить тихо і звільна поводить руками, простягає їх до нього, до свого батька, кличе його щосили, але йому ледве чутно, ледве бринять відгуки її слів:

— Таточку! Я гину! Мене кусає неситна і кровожадна гадюка, захована в фалдах мого пурпурового плаща. Таточку, злети зі свого ложа, лети до мене, рятуй мене!

А коли його душу шарпає розпука і він рад би злетіти соколом до неї, то чує, що його немов приковано до землі, немов тоненьким та міцним ланцюгом присилено до точеного та політурованого сідала. Він б'є себе в лице руками, мов ув'язнений сокіл трепле крилами і кричить усім своїм нутром, усею глибиною наболілої душі:

— Доню моя! Золота моя! Озовися мені! Скажи, напиши словечко, куди ти літаєш, на яким місці тужиш і плачеш, від чого гинеш? О, я знаю, від чого! Але ж ти перед виїздом потішала себе, що все ще буде гаразд, що ти поєдналася з ним. Де ж ти тепер, голубко моя? Чому від твого виїзду ти не подала мені ані чуточки про себе, не написала ані слівця, не переказала хоч би шумним вітром, не передала хоч малою пташиною? І чом такі страшні почуття мучать мене? Що ти давно вже згинула і пропала, що твій кат посміявся над тобою і пхнув тебе в синє море, в якому ти надіялася знайти собі лік та освіження? Чи, може, він замкнув тебе у відлюднім монастирі, замурував у запустілім замку, запродав якійсь нечистій силі? Чи, може, ще гірше, на вино, на карти та на своїх кокоток пропустив усе своє

Й твоє добро і покинув тебе десь у многолюдному непривітному місті або де в селі серед жорстоких та захланних людей? Голубко моя срібнопер! Озовися до мене хоч крізь сон, нехай знаю, де тебе шукати! Нічого не пожалую, ані грошей, ані всього маєтку, ані свого здоров'я, щоб тільки ти до мене вернула. О, я дурень, що пустив тебе з ним у дорогу! О, я старий, безтямний, безмізкий дурень! Нехай би граф сам собі їхав зі своїми метресами, нехай би й голову собі зламав або зійшов на жебрака,— але я, пощо я пустив із ним свою дитину? Видно, бог мене хотів покарати і відняв мені розум, заглушив моє батьківське серце і воно дало мені розстатися з нею, мов на одну днину задля якоїсь любої візити у сусідстві. А тепер ось тобі, старий дурню! Тепер жалуй, і плач, і хоч по стінах дерися, ніщо вже не допоможе.

На папа Суботу від самого початку острої зими часто находили такі випадки смутку її меланхолії, але ще ніколи вони не були такі сильні і болючі, як сьогодні, сеї зоряної, а так зловіщо тихої і глухої ночі. Він похилив чоло на стіл і важко розплакався, а виплакавшись і обтерши хусткою мокрі очі, немов рішившись на щось страшне і неминуче, підійшов до вікна, відчинив його, невважаючи на тріскачий мороз, і вихилився з нього горішньою частию тіла надвір.

На нього вдарило морозом, але він не чув його дотику на своїм горючім лиці. Він вухом ловив бездонну тишу, поринав у ній, як нурок у морській безодні, та не мав надії ані дна дістати, ані назад вернутися. Отак немов одубів на довгі мінuti.

Але слухай! Що се? Чи тиша різдвянської ночі прокидається зі сну? Чи то в ній починає чути битися її таємне серце?

Тук, тук, тук! Тук, тук, тук!
Тук, тук, тук! Тук, тук, тук!

Зразу неясно, мов крізь сон, доноситься до слуху папа Суботи. «Що се таке?»— повторяє він безтямними [устами].

«Се в тебе самого так серце б'ється»,— шепче йому якась неспіла думка. Та він прислухається ліпше,— ні, неправда! Його серце б'ється якомсь ліниво, звільна, мов обезсилене болем, а те, там, у бездонній глибині різдвянської тиші, стукає цупко, швидко, тричвірковим тактом:

Тук, тук, тук! Тук, тук, тук!
Тук, тук, тук! Тук, тук, тук!

Що се може бути? Стукіт робиться чимраз виразніший, але темпо його все рівне й однакове, як стукіт доброго годинника. Все ближче! Все ближче! Пан Субота знов вихляється з вікна. Його зір панує згори над широким простором дороги, що веде з міста до Грушатич. Дорога лежить мов довга, проста борозна на білому полі, але вона спить глибоким сном, на ній не видно ані мушечки живої. Стукіт виходить не з сеї дороги, а немов із глибокого нутра землі де почало битися якесь шалене серце. Але пан Субота не може відірвати очей від снігової борозни за селом, стоїть біля вікна, заперши в собі дух, і дивиться, і слухає, дивиться надслухуючи. Тук, тук, тук...

Але що се? На білій дорозі виринуло раптом немов кроваве око. Одно-одніське, кроваво-червоне. Виринуло і стоїть собі, ані не ворухнеться. Немов лежить на голім гладкім снігу і жевріє. І від нього, так, виразно від нього, йде дужче, щораз дужче стукання:

Тук, тук, тук! Тук, тук, тук!
Тук, тук, тук! Тук, тук, тук!

У папа Суботи щось починає запирати дух у груді, корчити пальці на руках... Він, сам не знаючи, що робить, ховає руки в кишенях штанів, але ані на крок не відступається від розчиненого вікна, ані на мент не зводить свого зору з того кровавого ока, що жевріє там, на снігу, облитім зоряним світлом.

Око не ворухиться з місця, але росте, швидко росте, двоїться. Тепер уже виразніше видно: се не одно око, але якась темна тінь щохвиля заслоняє одно око, а друге жевріє раз у раз. І тук, тук, тук.— Що се за стукання? Перед кровавим оком видно не одну темну тінь, а дві. А за тими двома тінями виринає нараз більша, ширша, якась безформна і чорна тінь.

Пан з жахом відвертає очі й лице від сього привида. Пізнав, що се таке! Се смерть його їде до нього своєю бричкою і своїми демонськими кіньми з кровавими очима. Була хвиля, і в ньому душа стала ледовою, і ні за що в світі він не обернувся б і не глянув би на той демонський привид. Але той чар тривав лише пару хвиль. Збираючи докупи всі сили своєї душі, пан ще раз поглянув у вікно. Що за диво! Дорога лежала пустісінька, на ній не було ані демонічних коней, ані їх кровавих очей, ані великої чорної маси за ними. Було тихо, пусто і мертво. І стуку не чути, нічого.

Але пан іще не може відвернути очей [від] вікна. Дивиться, вдивляється в найдальші кінці дороги, де вона безслідно зливається з тьмавим небом,— не видно нічого. Та нараз щось немов торкнуло його: поглянь ближче! І він глянув, і з його груді вирвався ледве чутний окрик безмежного жаху:

— А!

Йому закрутилася голова, духу в груді раптом не стало, волосся притьмом пішло вгору.

Се була хвиля омертвіння.

Потім насилу розтулює очі і дивиться.

По замерзлій дорозі, що від грушатицького моста сірою ниткою, скісно завішеною в повітрі, на білім сніговім тлі сунеться щось велике, чорне. Бричка з якимось тягарем. Коні чорні, як кати, ступають повагом по м'якім снігу і без найменшого стуку. Плинуть радше, ніж ступають. А з-понад їх голов у зоряний простір вистирчає голова візника, голова пана Годієри з широким ротом, хижачьким, заостреним носом і з острою, козячою бородою. Він сидить недвижно на своїм сидженні, його хребет згорбився, одною рукою держить кінські віжки, а другою, опертою ліктем на коліні, нерухомою, держить батіг і мірно, шохвиля, в рівних відступах часу помахує ним над кінськими головами. Бричка також не туркоче, пливе, як човен, сніговим морем до двора, просто звільна під гору, все ближче, ближче... Пан не чує нічого, тільки впирає всю свою душу в світ зір. Він не чує нічого, лише бачить, як перед бричкою нечутно, без найменшого скрипу і брязкоту відчиняється важка, грубими штабами окована брама, як бричка сунеться подвір'ям, ближче, щораз ближче до двора і — раптом щезає під замком. Пан механічно, безтямно відступається від вікна, не зачиняючи його, обертається лицем до дверей, а вухами силкується ловити хоч би найменший шелест, не мовлячи вже про стук кроків.

Не чує нічого.

Нараз так само безголосно відчиняються двері його покою, входить висока чорна постать з чорним непрозорим серпанком на лиці — і кидається до нього.

— Ах! — скрикує пан, мов від передсмертного болю.

— Ах! — скрикує рівночасно чорна постать. І обоє разом падають майже нечутно, мов зів'яле листя на м'який ковер, яким вистелений покій.

А з сіней заглядає до покою глупо всміхнена, з цапиною

бородою морда візника, що приніс куферок чорної дами, одинокий її пакунок. Побачивши пана й чорну даму зомлілих, без руху, простягнених на коврі, він не злякався, здвигнув плечима, а побачивши відчинене вікно, обережно обійшов їх обоє, щільно замкнув і зариглював вікно, вернувся до дверей, пожадав хвилю, чи не прийде хто, а бачачи, що ніхто не приходить, тихо, як дух, потонув у пільмі, що стояла в сінях, вийшов на подвір'я, і за хвилю знов чулося ритмічне тук, тук, тук його екіпажа.

ХІІІ

А другого дня велично зійшло сонце, радісно роз'яснилося небо, тріумфом задзвонили дзвони по церквах на знак і на честь великого свята. Лише в Суботовім дворі було тихо. Пана і графиню, яких служниця застала вранці в тій самій місці, де вчора попадали — він знеможений наглим зворушенням, а вона виснажена довгою дорогою саньми на морозі, — попереносили слуги на ліжка і понакривали щільно, позатоплювали в псахах і ходили на пальцях, щоб не збудити їх. Вони не чули різдвяних дзвонів, що з супротивного горба знай розливалися радісним рокотом, не бачили величного світила, що обливало все небо зразу царським пурпуром, потім литим сріблом, а нарешті щирим золотом. Вони спали аж до восьмої години. А коли графиня прокинулася і побачила нахилене над собою, все ще тривожне і затурбоване лице батька, то поперед усього зареготалася, як срібний дзвіночок, потім голими руками обхопила батькову шию, пригнула його голову до себе і цілувала палко, пристрасно, а потім випурхнула з ліжка і скрикнула:

— Таточку, я свобідна, свобідна, свобідна!

— Від чого свобідна, дитино моя?

— Не від чого, питай, а від кого. Від нього, могого мужа і ката.

— Де ж він подівся?

— Лишився в Венеції.

— І пустив тебе додому?

— Пустив, таточку, бо мусив.

— Ти узискала розвід?

— Узискала? Нас розвело море, оте чудове, сапфірове венецьке море.

— Не розумію, що хочеш сказати сим, моя дитино.

— О, тут секрет, мій великий секрет! — мовила вона і сама жажнулася, скочила до дверей, глянула, чи не підслухує хто, а потім, обнявши знов батька за ший і притулившись до нього, шепнула йому до вуха:

— Я вбила його!

Пан Субота весь закаменів і мимовільним рухом руки відсунув її від себе.

— Ти... вбила... його? — простогнав він, ледве переводячи дух.

— Так, таточку! Але лише морально. Адже бачиш, що я свободна, що мене пустили, не арештували. Я чиста перед світом, а на сумлінні... на сумлінні, там, у темній, найтемнішій закутині, маленька плямка. Вона не болить, не мучить мене; вона лише частина відплати за те, що я витерпіла від нього.

— Говори ясніше, Женю, говори ясніше, а то я нічого-сінько не розумію! — все ще з виразом страшного затурбування говорив батько.

— Ох, се ціла історія, чисто як із італійської новели з часів ренесансу, фантастична, а проте й сьогодні можлива і дійсно правдива. Се можливе лише в Італії, тій дійсній країні чудес.

— Говори про себе, доню, а не про Італію, — шептав батько, палений цікавістю і петерплячкою. Та вона верзла далі своє, як розпещена дитина.

— Не говорити про Італію! — скрикнула зі святим обуренням і сплеснула в долоні. — Як же я можу не говорити, коли Італія дала мені найкраще, найцінніше з усього, що я коли-будь дістала від кого, крім тебе, таточку, розуміється, крім тебе. Італія віддала мені свободу. Її чудова дочка, королева моря і перлина землі, Венеція, взяла мене за руку і, як малу, заблукану дитину, вивела на вільний сіг!

— Говори ясніше, Женю, говори ясніше, бо мені в голові мутиться.

— Не бійтеся, таточку, я зараз скажу вам усе, як перед богом, по щирій правді. Ви бачили, в яким настрої ми виїхали з Відня. Я докладала всіх сил своєї душі, щоб видаватися веселою і щасливою, але тільки бог один бачив, як тяжко мені було на серці... Ми приїхали до Венеції в часі найкращого осіннього сезону, і мій муж кинувся з цілим запалом своєї натури в вир тих забав і розкошів, які дає Венеція, між іншим, і на веслярський спорт, у якому він швидко збирав заслужені тріумфи. Він познайомився з най-

кращим на всю Венецію гондольєром, і оба вони в пурпуровій, золоченій гондолі доказували правдивих чудес у своїх фантастичних моряцьких костюмах. Він швидко зжився з гондольєром, та й сьому самому не треба було довго часу, щоб наскрізь пізнати польського графа і його уподобання. Він пізнав його французьких товаришок, з якими граф проводив увесь час, вільний від спорту, а нарешті прийшов і до мене.

Не забуду до смерті сеї пам'ятної сцени.

Він ввійшов з глибоким поклоном, як жебрак, станув біля дверей і хвилину міряв мене своїми огнистими очима. Потім перший промовив:

«Signora¹, позвольте сказати вам слово».

«Кажі».

«Ви терпите багато. Ви годні не такого щастя».

«А тобі яке діло?» — відрубала я.

«Я, Signora, бідний, шп роверо Veneziano². У мене жінка й діти. Гарна жінка. Ах, як я люблю її! Гарні діти, і я готов віддати своє життя, щоб забезпечити їх життя. А мій заробок мізерний. Я не можу дивитися на їх убожество».

«Що ж мені до того?» — сказала я.

«Вам, Signora, нічого до того, лише мені. Що варто мое життя при моїй бідності? Але ви можете допомогти мені. Не мені, але моїй родині. Будьте великодушні!»

Я дала йому тисячу лір³. Його очі блиснули огнем, але грошей не брав.

«Мало, Signora!»

Я додала ще тисячу.

«Мало, Signora!»

Я додала ще три, останні, які я мала.

«Спасибі, Signora, — мовив він коротко, ховаючи гроші. — Ніхто ніколи не знатиме, відки вони. Я венеціанець, і ви не раз іще згадаєте мене. Цілую ваше серце, Signora!»

І, поцілувавши краєчок моєї сукні, він пішов.

— І не говорив тобі нічого більше?

— Ані слова.

— Пощо ж ти дала йому стільки грошей?

— Зі співчуття для його рідні.

— Брешеш, суко! — не міг здержати себе батько, щоб не скрикнути брутально. — Ти добре знала, до чого воно йдеться.

¹ Синьйора, пані (итал.). — Ред.

² Бідний венеціанець (итал.). — Ред.

— Знала чи не знала, кому яке діло до того? Я дала йому щедру милостиню і не жадала за се нічого.

— Не сказала, але серцем бажала.

— Сердечні бажання бог судить, а ви не маєте права. Згадайте мое положення!

Батько поблід, потім помалу взяв її руку, притулив до своїх уст і сказав лагідно

— Твоя правда. Що ж було далі?

— Далі нічого не було. Найближчого вечора була чудова регата на Лідо, гондоли робили тисячні закрути і перегони, публіка плескала і кричала, далі найкраща гондола, випереджаючи всі інші, погнала на повне море і щезла в густій мряці, що білою стіною стояла на ньому. І вже не вернула. Рано на другий день знайшли гондолу, перевернену догори дном, а графа ані гондольєра ані сліду.

— То був мій розвід. Так море дало мені свободу.

По полудню, весь час аж до вечора, йшло в панськiм дворi велике угощення цiлої грушатицької громади. Графиня й Галя, обi в однаких костюмах, устругували мужикам.

А вечором у присутності привезеного з міста нотарія уложено між паном і громадою план викупу сервітутів, за які селяни одержали значний шмат лісу і толоку. Се була одна з немногих у Галичині корисних добровільних угод у тій справі. Сусідні пани ніколи не могли дарувати її Суботі.

НЕНАЧЕ СОН

Неначе ві сні, виринають перед моєю душею забуті тіні давньої минувшини, рисуються виразними силуетами на тлі крайобrazу мого рідного села і промовляють до мене давно нечутими, простими тихими словами. І ворушать моє серце, і витискають сльози на очі. Чи маю вас ловити, тіні, сіттю слова? Чи маю виводити на денне світло те, що примерещилося мені в сонній уяві?

Новенька селянська хата з білими стінами, з ясними вікнами, збудована в дві половини, під насупленою стріхою, в віночку розлогих верб і яблунь, що хиляться над нею, осяяна блиском літнього південного сонця. Відчинені сінешні двері, в хаті рух, і стукіт, і веселий гамір. Хто віджнив, хто з косовиці, господар і слуги прибігли на часок додому, щоб пополуднувати. Поле близенько, широким вінцем розкидане довкола хаток невеличкої, десятихатої слободи, то йдуть на полуденок додому, бо нікому носити його в десять різних місць, де рівночасно йде робота.

— Води! Води! Ой, яка шкода, що нема свіжої води! — чути голоси при столі. На подвір'ї і загалом у слободі нема криниці; в річці, що з двох сторін обливає сугорб, на яким стоїть слобода, вода тепла. Треба йти за річку, левадою, потім нивами аж під ліс, до лісової криниці, що має чудову холодну воду.

Але хто піде? Нікому не хочеться йти серед полуденка. Все з'їдять робучі роти, а йому не лишать, ще й насміються.

— Іди, невістчко! — лагідно промовляє баба, господарева мати, що вже три роки не злазить з печі, та досі ще держить у повній власті всю хату. Невістчка, висока, статна і гарна молодиця, ані слова не мовить, кладе ложку, хапає коновки й коромисло і весело, мов пташка, співаючи біжить через подвір'я, у садок, на леваду за річкою. Баба з печі слідить за нею очима, як вона, мов метелик з червоними крилами — се її від поспіху сфалдована червона спідниця — летить далі й далі на край обрїю, який видно крізь вікно. Ще момент, і вона вибігла поза той обрїй і щезла з очей баби.

В хаті полуднують поспішаючи, голосно калатають дерев'яні ложки о посуду, гомонить весела розмова.

— А лишіть там їй,— рішучо говорить баба,— вона більше робить від вас усіх.

— Уже лишено, бабуно,— озивається старша служниця Остина.

— А вона винесе вам води на ниву, то йдіть так. Адже до криниці неблизько.

І всі, пополуднувавши, ще раз стукнули ложками та посудом, повставали з сиджень і повагом, як люди, що знають свою міру і свій час, виходили з хати і йшли до свого діла. Господар вийшов останній.

— А пильнуй там, Мироне, щоб не поставкували! — сказала баба.

— Ну, а від чого ж я? — запитав хазяїн і якимось байдужно вийшов із хати.

— Нездара ти! От іще нездара! — буркнула собі під носом баба.— Старий удовець, а заманулося молоді жінки. Що ж, маєш її! Тішся нею, як квіткою, що, якимось птахом занесена, зацвіла в твоїм городі! Тішся, як я тішуся.

І стара, не говорячи нічого більше і шевелячи своїми посинілими від старості губами, взялася за куделю й веретено, що все стояли біля неї, «щоб не тратити часу марно». Се була девіза всього її життя, і вона хотіла бути вірною їй аж до смерті.

.....

А невістка біжить по воду.

† Весела, як пташка, що з клітки випурхнула на волю. Її палкі очі впиваються красою природи і сонячним блиском, її дівочі ще груди підносяться і хвилюють, мов у якимось зворушенні, її рум'яні, калинові уста мимоволі розхили-

ються, з них дзвінким, альтовим голосом вилітає відома дівоча пісенька:

Ти не знаєш, мій миленький,
Як мене любити?
Правов ручков за пазушку,
Лівов обіймати.

Правов ручков за пазушку
Та й полоскотати,
Лівов ручков обіймати
Та й поцілувати.

І в тій хвилі, неначе сонний привид від землі, виринула висока парубоча постать. Се був високий вродливий парубок з високим чолом, отіненим золотистими кучерями, з простим, мов із слонової кості виточеним, носом, з розкішними губами, крізь які проглядали білі рівні зуби — ідеал сільського красеня, принада для дівчат і молодиць. Він був не тутешній, мандрований дяк, і ніхто не знав, якого він роду. Всі кликали його Нестором. Він служив у попа і разом з тим був за дяка при церкві та радував людські душі своїм чудовим голосом. Тепер ішов з косою на плечі косити попову леваду за слободою.

Його стежка, що вилася від села, перехрещувалася на леваді з отою стежною, що вела в лісок до криниці. На тім перехресті Нестор зупинився, поки дійде до нього молодиця.

— Здорова, Марисю! — мовив до неї.

— Здоров, Несторе! Куди йдеш?

— Адже бачиш, що косити. А ти по воду?

— По воду.

— Баба післала?

— Баба.

— Гарзд.

І він пішов із нею, свищучи якусь мелодію. А коли дійшли до ниви, покритої буйним житом, він збочив до неї і сказав до Марисі лиш одне слівце:

— Сюди!

Вона пішла за ним, і за хвилинку обоє щезли в розкішнім морі сіро-золотих стебел жита, а над ними щасливо шуміли недоспілі ще колосочки, колисані ледве чутним подихом гарячої, полуденної літньої години.

Марися прибігла додому з водою і застала бабу біля вікна. Не мала часу здивуватися сьому незвичайному фак-

тові, бо баба мала ноги безвладні і порушитися з місця стоїло їй великого труда. Баба не дала їй отямитися і, коли почувала, що Марися вже в снігах, окликнула її:

— Марисю!

— Чого вам, бабусю?

— А заглянь-но до комори! Чую, що там щось недобре робиться.

Марися поставила коновці з водою і побігла до комори. Крізь отворені двері впало скісним стовпом блідо-золоте денне світло до темної комори, і в тім світлі Марися побачила картину, що наповнила її господарське серце правдивим жахом.

На низенькій дубовій лавці стояли там рядом здорові горшки свіжовидоєного молока. І о диво: молоко в горшках немовби кипіло, клекотіло, шуміло і клубилося і почало, мов кип'яток, утікати з горшків, заливаючи лавку і поміст холодною піною.

— Йой, бабуню! — скрикнула Марися, заламуючи руки. — А се що за диво твориться?

— Наслання, моя дитино, я вже чула серцем, що маеш якогось ворога.

— Та що ж його робити? — в розпуці питала Марися, дивлячись на нівечення її добра.

— Ти ж хіба не знаєш? — питає баба.

— Не знаю, бабуню! Я й не чувала такого.

— Перехрести горшки і поплеши кожний навхрест долонями та плюнь три рази на лівий бік! — навчала її баба.

Марися зробила се, і молоко зараз заспокоїлося в горшках, хоч утрата його була досить значна.

А коли Марися по тій пригоді ввійшла до хати, баба, сидячи при вікні, з незмірним уподобанням вдивилася в її лице і, простираючи свої губи до усмішки, промовила:

— Марисю, ходи до мене!

Марися наблизилася до баби і гляділа їй просто в очі.

— Ти була з ним?

— Була.

— Добре.

І стара простягла свою велику костляву руку, обняла Марисю за шию, притягла близько свого лица і поцілувала її. Марися немало здивувалася тій ніжності, бо баба була дуже строга і ніколи не цілувала нікого.

— Ти моя доненько! — шептала баба тремтячим шептом.— Ти моя квіточко! Ти моя радість! Шкода тебе для такого нездари, як твій муж. Я знала, що ти відчуєш се й сама. Та проте будь благословенна в бога, що прийшла звеселити нашу хату. І приведи мені внука, щоб був гідний тебе і мав таку золоту головку, як він. А про всякі насланя не турбуйся. Я навчу тебе всього, що сама знаю. А тепер іди до свого діла, неси їм воду.

Марися мала сльози на очах і, не мовлячи ані слова, вийшла з хати.

СИН ОСТАПА

Одного гарного весняного ранку входить до мене молодий, безвусий ще хлопчик, може 15—18 літ, у якімось спортовім, не шитім, а плетенім із синьої волічки убранні, що щільно облягає його молоде пахуче тіло, і в плацику, на взір сокольського, надітім лиш на один рукав, а другий висить на шовковім шнурі з кутасами, що оперізує шию і звисає на груди.

— Guten Morgen¹,— промовив він з віденським акцентом; і взагалі кажу, що дальша наша розмова велася німецькою мовою, причім я мав нагоду любитися оригінальними зворотами віденського діалекту з його oes замість sie² і т. д.

Питаю його, як називається.

— Я ніяк не називаюся.

— А яке ж твоє ім'я?

— Син Остапа.

— А як тебе кличуть?

— Du або Schweinskerl³.

«Ну,— подумав я,— в гарній ти там кумпанії жив».

А він промовив швидко, зажмуривши очі, мов когут прип'янні:

— Отсе я приїхав з Відня і зайшов до вас.

— Що ж вас пригнало?

— Я син Остапа.

— Якого Остапа?

— Не знаєте Остапа? Його в Відні всі називали не інакше, як Остап.

¹ Доброго ранку (нім. діал.).— Ред.

² Ви (нім.).— Ред.

³ Ти або свиня (нім.).— Ред.

— Не можу знати. Може, Остап Терлецький?

— Тер-тер-тер-ррр,— затеркотів син Остапа.— Прокляте свинство називатися так, що чоловік мусить зламати язик, аби вимовити його. Я приїхав по спадок по Остапі.

— То дуже гарно. Але він не обтяжить вас дуже. По Остапі лишилася лиш купка паперів, старі штани та кілька пар подертих черевиків.

— Що ви се говорите? Остап був маючий чоловік, його спадщину обчислено на 100 000 ринських. Віддайте їх мені зараз!

— Я? Відки ж я до того приходжу?

— Бо ви взяли ті гроші.

— Хто вам се сказав?

— Я знаю.

— Гроші мусили би бути в суді або в поліції в депозиті.

— Я не хочу йти до суду. Йдіть самі.

— А маєте які документи, папери?

— Нащо мені? Я сам документ.

— Ну, я без документів нічого для вас не можу зробити.

— А в мене одинокий документ отсе! — і, винявши з-за пазухи невеличкий блискучий револьвер, поблискав ним до сонця, а потім намірився до мене.

— Одна хвилина, і вас нема,— граціозно жартував він, усміхаючися ангельським усміхом.

— А в таким разі хто вам допоможе відзискати спадок? Без мене його не доб'єтеся.

— Verdammtе Capaille!¹ — буркнув він і сховав револьвер.

— Що ж ви вмієте? — запитав я, щоб перейти на іншу тему.

— Нічого.

— Вмієте читати, писати?

— Ну, те вмію.

— Все-таки щось ліпше, як нічого. Чим бажаєте заробляти?

— Я не буду заробляти, буду жить з ренти.

— Ну, та рента вилами на воді писана (тут він засміявся до розпуку, так поскоботала його невідома йому руська приповідка),— а все-таки треба би знати хоч якесь ремесло.

---

¹ Клятий хам! (нім.) — Ред.

— Я не ремісник, я панич. Люблю пси, коні і кокоток.

— Будете що їсти? — питаю і підсуваю йому тарілку з свіжими вишнями та суницями.

— Я того свинства не їм. Пообідаю в своїм готелі.

— Ну, то ходім до суду, — мовив я.

— Нема пощо до суду, — мовив він рішучо. — Ведіть мене до дирекції поліції. Вона усе знає і, певне, скаже мені, що знає про мій спадок.

Ми пішли. На трамваї він почав якусь сварку з кондуктором, зчинився крик, трамвай зупинився, і поліцай арештував його, наложивши йому кайданки на руки за те, що всім грозив револьвером. Він наробив страшного вереску, кидався і кòпався, мов навіжений, кусав усіх і дряпав нігтями до крові, так що публіка мусила висісти з вагона і кондуктор позамикав двері на ключ. Поки доїхали, він устиг порозбивати всі шибки в вагоні, всі дзеркала і поперед усього скляну баню електричної лампи, не перестаючи при тім вити, та ревти, та вищати, імітуючи різні звірячі голоси.

Отак ми серед величезного здвигу народу помаленьку доїхали до поліції. Розуміється, два поліцаї ухопили його за ноги і, завдавши його собі на плечі, понесли. Та й несли ж вони його! Щохвиля розскакувалися так, що його ноги розхилялися, аж кості тріщали. Він у страшнім болю кидався і ревів, та гатив поліціантів іззаду кулаками, та микав їм з лютості волосся цілими жмутами, дер їх нігтями, поки зовсім не окровавив їх. Та вони геройськи витерпіли біль і не пустили його з рук аж біля входу директорської канцелярії. І тут нараз яка ж зміна! Замість шаленого крикуна просто хлопчик-душка. Мов малпочка, сердечно регочучись, він поскакав по канцелярії та й гиц на коліна до старого директора. Обхопив за голову та й став сміючись цілувати його лице і колючу бороду.

— Gutnamd, Alterchen! — промовив він. — Ich lieb oes! ich lieb oes! ich lieb oes!¹ — приспівував він над його вухами, та нараз зайшовся таким проразливим реготом, що директор аж залякав, зіпхнув його зі своїх колін і кòпнув ногою.

Йому се було байдуже. Вивернувши кілька козликів на дивані, він знов штрикнув на коліна директора і почав цілувати його.

---

¹ Добрий вечір, старенький! Я люблю вас! я люблю вас! я люблю вас! (нім. діал.) — Ред.

Поліцаї здали рапорт про його поведення в трамваї, а я розповів коротко, що вважаю хлопця божевільним і прошу віддати його на клініку для обсервації. При моїх словах хлопець страшенно закричав і кинувся до мене.

— Ви розумієте по-руськи? — запитав я.

— Розумію. Остап навчив. Ви скомпромітували мене. Ви назвали мене божевільним. Ви хочете заперти мене в дім вар'ятів! Ось вам за сел!

І він виняв свій револьвер і хотів стрілити. Та в тій хвили директор іззаду відібрав йому револьвер. Він кинувся на директора зі страшенним криком, думав би, що видре йому очі, та директор одним повільним замахом руки і стисненням одного місця його шиї довів його до того, що він моментально зблід, як труп, і без духу повалився на долівку.

Він лежав так добру хвилю, потім чихнув здоровенно, підкинувся весь над землею, мов риба, що вискакує з води, встав, випрямився, позіхнув, потім преспокійно видобув із своєї пазухи другий револьвер і, виціливши спокійно, поки ще директор успів йому перешкодити, вистрілив мені в голову.

Я закричав страшенно — і прокинувся. Голова справді боліла, але я даремно шукав крові, що плила б від дійсного прострілу. Значить, то був тільки сон.

ПЕТРИЙ ДОВБУЩУКИ

ПОВІСТЬ У ДВОХ ЧАСТЯХ

[Друга редакція]

ПЕРЕДМОВА

«Петрій й Довбущуки», моя перша повість, друкована в органі студентського товариства «Академический кружок» у Львові, в «Друзі» 1875 і 1876 р., написана в тих же роках рівночасно з друком. Се не була перша моя літературна проба. Ще від четвертої гімназіальної класи в Дрогобичі я почав писати вірші за прикладом мого старшого товариша Ісидора Пасічинського. Перший мій вірш [під заголовком] «Великдень» був присвячений пам'яті мого батька Якова Франка, що вмер опівночі великодньої суботи 1865 р.

Другий вірш з описом зими, поданий як шкільна задача учителеві руської мови, був предметом критики того вчителя, Івана Верхратського, на годині руської мови. Своїм звичаєм він чіпався поодиноких слів та зворотів, а у зміст не входив. У вищій гімназії, попри досить багату позашкільну лектуру, я писав також досить багато віршами і прозою. Між іншим, переповів я віршами початкову історію Риму до часу Туллія Гостілія, переклав цілий «Короледвірський рукопис» та значну часть книги Йова, переклав також «Антигону» та «Електру» Софокла, сю другу з польського перекладу Малецького. Із драматичних проб одну комедійку я вислав Білуусові до Коломиї, а одно оповідання до виділу «Просвіти» у Львові, від якої я одержав дуже інтересну відповідь у листі тодішнього секретаря «Просвіти» Хоркавого. Рівночасно у мене набралася також спора збірка ліричних віршів, із якої дещо було друковане в «Друзі» р. 1874 і 75, але цілість я пізніше спалив. Мабуть, у п'ятій або шостій класі я, крім різних драматичних планів, написав по-польськи віршовану драму «Югурта» як шкільну задачу для професора Петра Париляка, а також уривок драми «Ромул і Рем» німецькими віршами як шкіль-

ну задачу для професора Рішки. В сьомій класі я написав досить просторе оповідання з селянського життя як шкільну задачу для вчителя руської мови Ксенофонта Охримо-вича; рукопис сього оповідання заховався випадком і дістався до рук д. Осипа Маковея.

В сьомій і восьмій класі я зачав також писати поему руським гекзаметром п[і]д з[а]головком «Пани Туркули», основану на усній традиції нагуївської Слободи, мойого родинного місця, про зруйнування татарами замку, який стояв колись на тій горі, де тепер міститься та Слобода, зруйнування, докожане через зраду одного з посідачів того замку, панів Туркулів, який для помсти припровадив сюди татар і вказав їм вхід до потайного льоху, де містився склад пороху; запаливши сей порох, татари висадили цілий замок у повітря. Тема нагадує потроху основу поеми Словацького «Jan Bielecki», але закінчення тут далеко реальніше. Розуміється, нічого з тих писань я не друкував, а рукописи один за другим попропадали з моїх рук, окрім двох зошитів, із яких один містить переклад «Антигони», а другий початок віршованої драми «Славой», основаної на мотивах «Короледвірського рукопису». В восьмій класі написав я надто драму «Три князі на один престол», яку пізніше, 1876 р., в переробці Михайла Вагилевича, виставили на сцені аматори студенти, але яка також не діждалася друку.

Щодо повісті «Петрії й Довбушуки», то в ній найдуться ремінісценції моєї гімназійної лектури, особливо фантастичних оповідань Ернста-Амадея Гофмана, далі оповідання пок[і]йного Лімбаху про селянина Петрія (*recte*¹— Патрія), який збагатився знайденим скарбом, і нарешті деяких народних оповідань про пригоди різних розбійників, а спеціально Олекси Довбуша. Повість друкувалася під псевдонімом «Джеджалик», і я не мав наміру включати її в збірку своїх творів, уважаючи її плодом, замало дозрілим. Та коли тепер найшовся чоловік доброї волі, що береться видати її друком і зарядив її переписання новим правописом і навіть підновленою мовою, я, входячи в його інтенцію, переглянув увесь рукопис і поробив деякі скорочення та численні язикові поправки, лишаючи цілість, як свого роду літературний документ, без основної переробки. На карб недозрілості того молодечого твору треба покласти його досить фанта-

---

¹ Правильно (*лат.*).— Ред.

тичну топографію та не досить продуману композицію; се, так сказати, документ молодечого романтизму, який довелося мені пережити в значній мірі під впливом лектури польських романтиків: Міцкевича, Словацького та Красінського, а також польських белетристів трохи пізнішої доби, таких як Крашевський, Коженьовський, Держковський, Захар'яевич та Валерій Лозінський, що в своїх оповіданнях дуже часто оброблювали в напівромантичній, а в напівреалістичній дусі українські теми.

Львів, дня 31 жовтня 1910 року

ПЕРША ЧАСТЬ

I

ДВА ПРОТИВНИКИ

Коло половини липня р. 1856 спішив гірською стежкою, що вела посеред чудової карпатської околиці, селянин, віком коло сорок літ, у поряднім строю карпатських мешканців, до повітового місточка Б. із села Перегинська. Ріст його був, як часто в тих сторонах, трохи підсадкуватий, лице підголене і коротко підстрижений вус, — та на перший уже погляд можна було на його лиці відкрити благородніші риси, ніж би їх можна сподіватися по звичайнім гірняку. Стрій його, впрочім, зовсім не відрізняв його від інших гірняків, хіба те могло декого застановити, що з-під камізельки, зробленої з гарного гранатового сукна, видно було ковнір сорочки з тонкого полотна, вишиваної старанно і зі смаком. Борсукова торба, через плечі перевішена і украшена різними блискучими металевими пряжками та френзлями з малих морських мушель, палиця з твердого дерева з гарними срібними сківками, а на решті, свобода рухів і, як здавалося, одвертий, зовсім не тупий погляд на красоту природи — все те робило його чимось особливим у тій убогій околиці. Із рисів його лица й із усіх його рухів пробивалася сильна воля, енергія, свобода духу, а око світилося живим, але спокійним блиском людини, що свої похоті й пристрасті приборкала, що вміла панувати над собою і над життям, але і з твердою вірою, постійно і сміло, в самопевності йшла до якоїсь вищої цілі.

Той чоловік звався Кирило Петрій і був родом і ходом із села Перегинська, славного місця, де довше пробував капітан опришків Довбуш.

До місточка ще майже дві милі. Дорога веде вже через останні відноги гір. Ще через один верх а зайдеш на широку

рівнину, що, незначно здіймаючися, тягнеться аж ген до бесарабських степів. Тою рівниною дорога одностайна і монотонна — тож Петрій старався, доки ще не кинув милих, рідних гір, налюбуватися їх красою, їх свіжістю, їх життям. Погода була напрочуд гарна, — верх стримів поперед нього, здолу поріс густим смерековим лісом, котрий здалека синівся довкола гори, гейби кусень небсклона відірвався і, скотившись з верха, обляг його стопи довкола блакитним вінцем. Сам верх був без дерев, тільки розлогі рідкі корчі ялівцю, обнизані напереміну то зеленими, то темно-синявими, то чорними ягодами, понасторувували на них густо, мовби задля оборони, свої коротенькі острі шпильки. На самім вершку розсілася невеличка громада столітніх, підсакуватих а прегрубих і розлогих буків, котрі путникам літом у своїй тіні давали милий і любий відпочинок, а зимою посеред своїх конарів не раз спасали їх від вовків. Та мальовнича і прекрасна група дерев враз із цілою горою — се Довбушів верх. Поважно споглядають ті старі дерева довкола на сусідні гори з полудня і зі сходу і на безмірну, злегка хвилясту рівнину, котру перетинають шумні срібні струї Лімниці. Але й щось тужного і сумного чути в шелесті тих буків, у журкоті зимної скальної криниці нижче; якийсь дух таємний, незнаний а сильний віє в тій самітній та так чудовій околиці, — серце й радо би розширитися далеко, обняти собою той «світ тихий, той край милий», — та чогось тремтить, чогось тривожиться. Мабуть, ще не час!..

Петрій прискорив ходу, щоб скорше дістатися на верх. Се місце мало віддавна для нього неописанну припаду. Поглянув широко довкола, довго, любо, майже вдивляючися на кожний бік, — вкінці, зітхнувши, сказав: — Боже мій, що за чудовий край, що за широкий, що за багатий край! А той нарід, який щирий, який добродушний, — а все-таки...

Не доказав, але дальше пильно і тужно вдивлявся в прекрасну знану околицю.

— Мій батько показав мені і цілому нашому родові велику мету. Я її спочатку не розумів, але тепер вона ясна перед моєю душею, дорога до неї проста, — але як же то до неї далеко! Боже мій, коли ми скінчимо ту дорогу?..

Та бог мовчить, і природу залягла глибока тишина, — лише збоку між буками злегка зашелестіло сухе торішне листя, захрупотів лім. Петрій оглянувся — не видно

нікого. Мабуть, серна полохливою ногою перегнала сухим листям долів із звичайного леговища.

А на небосклоні високо плаває самотній орел, широкими розмахами крил здіймається вгору, то знов спокійно тоне легкими закрутами в долину.

— Скажи, орле, може, ти розпитав у того ясного сонця, скільки разів іще має сходити над тими прекрасними горами?..

— Заки що, Петрію? — відізвався грубий, дикий і трохи хриплий голос іззаду, з-поміж буків.

Петрій оглянувся і спокійно, мовби того сподівався, змірив очима того, що привітав його тими словами. Як запевняли ті, що знали Петрія, рідко коли щось могло його так нагло заскочити, аби на його лиці видно було який неспокій, аби з його уст добувся хоч би найлегший голос зачудування. Рівновага, не апатична, але зовсім свідомо рівновага духу значила кожний крок його життя.

І справді, треба було цілої такої непереможної рівноваги духу, щоб не зачудуватися або й не перелякатися на вид чоловіка, що при тих словах станув перед Петрієм.

Чоловік тої дивно якось своєю фізіономією нагадував одного з тих буків, що вінчали Довбушів верх. Такий, здавалося, був сильний, коренастий, грубий, такий високий ростом, такий загадковий у своїх рухах. Віком був, здавалося, старший від Петрія. Лице його плескاته, губи трохи віддуті,— долішню звичайно прикусував зубами,— чоло широке, як дошка, а на обох його кінцях кості, що виставали якось дивно, творили понад його очима дві поздовжні, поперечні могилки, мовби насади двох рогів на голові вола,— все те надавало йому вид тарана, яким у давнину розбивали мури. Голова, велика, уся майже, крім рота, очей і чола, поросла чорним, коротким і, як щетина, твердим волосом, схилялася звичайно в долину. Малі чорні очі мали живість ящірки і все з дивним виразом зверталися на одну точку. Якимось упертим, твердим і апатичним видавався той чоловік, так що, побачивши його перший раз, годі було не затреміти на цілому тілі. А ще в широкій, як лопата, руці видніла булава, за ременем яснів топір і широкий ніж.

— Слава Ісусу Христу! — поздоровив його Петрій.

— Слава навіки! — відповів він і, вийшовши зовсім з-між буків, станув як мур перед Петрієм, опершись на

булаву і вліпивши свої маленькі очі в його лице.— А куди бог веде, Петрію?

— До міста, сусідо. Маю там дві пильні справи.

Лице «сусіди» скривилося легким іронічним сміхом. Прикусивши долішню губу, процідив крізь зуби:

— А відки ж мені та честь бути вашим сусідою, Петрію? Де мені до того?

— Ну, хіба ви самі від мене відхрещуєтеся? Я вами, Довбущуку, певно, не гордував ніколи.

— Ну, так, так, правда, признати треба,— душив на силу Довбущук. Та коли Петрій назвав його ім'я, затрявся цілий, мовби під ним земля захиталася, а його очі запалали якимось ярким світлом. Та се був одинокий проблиск внутрішньої бурі, котра, здавалося, збиралася в його душі. На час запанував над нею і, усміхаючися холодно, говорив далі:

— Нехай буде й по-вашому, пане Петрію!

Те «пане» вимовляв завжди з особливим притиском і якимось дивним тоном, у котрім змішана була гірка іронія з ненавистю й погордою.

— Я ніяк не можу вам перечити, крий боже! Але,— перервав нараз зміненим голосом,— чи не можна знати, що то за дві пильні справи маєте в місті?

— Чому би ні? Хочу відібрати сина зі шкіл; він мені тепер дома потрібніший, а як дотепер не навчився розуму, то більше, певно, не навчиться. А зрештою — світ найліпший учитель, бо учить жити, а в школах учать хіба читати, писати, рахувати або, може, й ще чого, зовсім не потрібного.

— Та може, й не без того,— завважив мляво Довбущук,— але яка друга справа?

— Друга? От іду до поліції.

— А не можна запитати, чого вам там треба?

— Щось ви нині дуже цікаві, сусідо! — відповів усміхаючися Петрій.— Того я у вас досі не завважив.

Довбущук аж тепер отямився, що трохи задалеко загнався, та, закусуючи сильно свою долішню губу, відпер скоро:

— Вибачайте, Петрію, що так наприкрюся... але... ба-чите... якась мене цікавість напала... Та я... зовсім... як називається... не хотів.... — Довбущук зам'явся. Видно було, що при остатніх словах думки його кудись інде шибали. Язик несвідомо говорив слова без зв'язку. Петрій

хотів перервати немилу стрічу і, подаючися наперед, сказав:

— Бувайте здорові, Довбушуку,— дорога далека, а мені дуже пильно, треба поспішати.

— Петрію,— крикнув нараз Довбушук,— не йдіть до Б.!

— А то чому? Я ж мушу! Адже я вам казав, що мій Андрій...

— Андрій може ще там погуляти, коли школа скінчилася. Він же ж уже дорослий, за мамою не буде плакати.

— А хоть би й так, то другої справи не можна відкладати. Я мушу....

— Петрію, прошу вас, вертайте додому! — говорив, м'якнучи нараз, Довбушук, хоч в очах його грав, видно, зловіщий огонь, ось-ось готовий вибухнути. Та неприродна для нього лагідність прикро відбивала від попереднього дикого і грізного тону.

— Що вам, Довбушуку? — вмовляв Петрій.— Чому налягаєте на мене, щоб я вертав, коли я таки не можу.

— Не можеш! Ха, ха, ха — не можеш! — крикнув Довбушук.— Го, го, братчику, знаю я, що тебе за ланцюг тягне до поліції! Чув я дещо в селі.

— І що ж? А якби й так?

— Ні, ні... правда, нічого дивного! Але... але я тебе прошу... я тобі розкакую: вертай зараз назад! — кричав Довбушук щораз лютіше, а очі зайшли йому кров'ю від внутрішньої натуги, з якою здержував себе.

— Чи ви, сусідо, не загадали сьогодні бути окоманом, що наганяє панцизників до роботи? Або — загадали бути вашим пращуром Довбушем?

Петрієві нерозважно вирвалося те слово. Чув, що змилив, та годі було направити. Чекав лише, який вплив матимуть ті слова на противника. А в серці Довбушука, як видко було по його очах і лицю, йшла страшна боротьба, в нім сильно кипіла кров. Але сей раз іще здержав себе. Зате дав волю словам:

— Прокляте, зрадницьке плем'я! Що вимовили твої собачі уста? Дивися, ти, пропада душа, поглянь кругом на ті гори, поглянь на край той, що й тобі, собако, таким чудовим видався, на ту безмірну рівнину, дивися і скажи: хто був недавно князем і владикою тих гір, орлом того повітря, оленем тих борів, паном тих ланів аж ген по Дністрові

води? — Довбуш! Перед ким тремтіли смілі і сильні, корилися горді? — Перед Довбушем! На кого надіялися слабі, бідні і пригноблені? — На Довбуша! Хто був окрасою наших гір, начальником наших легінів? — Довбуш! Той сам Довбуш, рука якого замолоду садила ті буки, видобула з каменя отсю воду, той сам Довбуш, рука котрого позагарбувала від панів і вельмож безмірні скарби, наділяючи здобутим бідних братів,— той сам Довбуш, якого підступно вбив і обрабував зі всіх його скарбів проклятої пам'яті поганець — твій дід! Скажи, собачий накорінку, де скарби Довбушеві? Скажи, де ті купи золота, срібла і дорогого каміння, про котрі нарід, про котрі няньки розповідають дітям, про котрі легіні співають пісні, про котрі гомонять сумно отсі гори, де Довбуш гуляв?

Огонь страшного запалу та завзяття палав на лиці Довбушука. Очі його дико переверталися в голові.

— Скарби Довбушеві не ваші,— відповів спокійно Петрій, немов уже давно сподівався тої не зовсім приятельської розмови.

— Не наші! Я знаю, що не наші! Але чиї ж вони? Хіба ми не одинокі його внуки? Ми, його внуки, з голоду пухнемо, не маємо чим грішного тіла прикрити, взимі ходимо босі, а тим часом собаки, убійці нашого діда, розкошують, свої діти вбирають, до школи посилають і верховодять у цілій околиці, мов які пани!

— Не гнівить бога, Довбушуку! Розкошують із того, що запрацюють! Кажете — діти! Хіба я сам ваших обох синів не послав до школи? Хіба не рад я був їх також у люди вивести? Та ви задля ненависті, задля ворогування до мене навіть своїм дітям не бажали добра з моєї руки і відібрали їх зі шкіл та вмовляете в них безнастанно ту саму ненависть! А знайте, що та ненависть скорше вас усіх погубить, як одному з нас пошкодить.

— Не діждеш того, щоб я або який інший Довбушук приймав ласку з твоєї руки! Кождий із нас може справедливо домагатися, аби ти сам перед нами корився! Пропадай зі своєю поміччю! Най я зйду на жебрацьку торбу, та все-таки кусник хліба, котрий мені твоя рука подасть, не варт і того, щоб я його свому псові кинув!

— Чого ж хочете від мене, коли ви такі фудульні?

— Свого! Своєї спадщини, Довбушевого добра, і то цілого, до крихти! Тільки тоді можеш ти сам, як матимеш охоту, спуститися на нашу ласку!

— Але ж тих скарбів я вам не можу дати, дайте мені спокій! — відповів різко Петрій.— Коли б вони були мої, я би вам їх віддав до остатнього крейцара,— не лише тому, аби вас не кривдити, але й тому, аби вас спекатися раз на-завсідги!

— Га, вовк у баранячій шкірі! Ще буде плакати мило-сердними сльозами, аби, обтерши сльози, тим легше пожерти! — воркотів крізь зуби Довбушук.— Петрію,— додав давнішим грізним тоном, котрий старався, як міг, злагодити,— Петрію, ще раз, остатній раз кажу тобі добрим способом: віддай Довбушів скарб справедливим власникам!

— Справедливим власникам? То у тебе такі справедливі власники, що по-зłodійськи крадуть, що не їх? Довбушуку, дай мені спокій! Як тебе нужда припре, можеш усе прийти до мене — у мене все відчинені двері для біднішого брата, відчинена комора для потрібних!

— А, то йти до тебе жєбрати!!

— Добро, котрим мене бог поблагословив,— говорив дальше Петрій, не зважаючи на слова Довбушука,— то праця моїх власних рук, не Довбушів скарб! Не я власник тих грошей кривавих, не я маю право розкидати! Вища рука править ними, мені трудно проти неї перти!

— Га, то я тебе попхну, безстидний шахраю! — ревноув диким, сильно роздразненим голосом Довбушук і, порвавши з цілою силою свою булаву, замахнувся нею високо понад собою і спустив її потім на Петрію так, як рубач спускає сокиру, коли хоче відразу розлупати грубу і жилаву колоду.

Але Петрій, як би того сподівався, в тій самій хвилині відскочив набік і своєю палицею так сильно вдарив Довбушука по пальцях, що йому тяжка булава випала з руки. Затиснувши зуби з болю, з виразом найстрашнішої дикості на лиці, він прискочив до Петрія, зціпив його сильно правою рукою, а лівою, виймивши з-за пояса довгий виострений ніж, з цілої сили пхнув ним Петрієві в груди. Але, на диво, Петрієві груди задзвеніли сталевим брязкотом, а ніж безсилно зсунувся по них долину. Мов ревуча хвиля о скалу, так розбилися його завзяття і дикість о непорушний спокій і сталеві груди противника. Бо Петрій був увесь час спокійний і з тихим, зневажливим усміхом дивився на свого противника. Ще одним рухом вирвав Довбушуків ніж із руки, щоб увільнитися від його не цілком приятельських обіймів.

— А се що? — сказав він перший енергичним, але спокійним голосом.— Не знаєте, що можу вас тепер зараз там, у місті, заскаржити і наробити вам немало клопоту й біди? Не грайте зі мною, бо все, все, що гадаєте мені злого зробити, ви самі на себе карбуєте! Як самі бачите, я вас не боюся! Та зате — стережіться ви!

Якийсь час мовчки стояли один проти другого.

— Довбушуку, ви дуже лихо задумали собі цілу справу. Хотіли мене вбити! А вас же можуть зараз вислідити, зловити. І нащо вам то все придалося б? Ви хочете добитися Довбушевих скарбів. Дивіться, якби мене було не стало! Хто, крім мене, знає, де скарби сховані? А самі ви їх, певно, і до смерті не найшли би! Ну, та будьте здорові і не гнівайтесь за ту коротеньку научку. Вірте мені, я лише вашого добра бажаю, хоч ви все такі недобрі на мене!

І тихим ходом, спокійний, хоч трохи сумний, пішов Петрій далше.

А Довбушук усе ще стояв, мов завмер на місці. Вкінці підняв спущену голову, закусив спідню губу і, заскрего-тавши зубами, проворкотів до себе:

— Собака, добре стережеться! А тепер хоче ще бути великодушним, аби мене тим більше упокорити! Але зажди, зажди лише, я зумію зробити тебе троха податливішим, зломити той твій кам'яний супокій!.. Та, правду сказати, я гупо се все задумав! Він мусить жити, мені його потрібно живого. Постараюся ще дістати його в свої руки і,— додав, затискаючи кулаки,— я тебе дістану! А тоді... тоді...— і його очі заблисли.

Не договорив. Але видно було, що в його середині кипіло збурене море, що в тім окропі варилися якісь грізні думки і плани, котрі заповнили цілу його душу. Хитаючися і не зважаючи на стежку перед собою, з піднесеною булавою зіійшов Довбушук надолину і незадовго сеш у гущавині бору, що тягся величезним вінцем у стіп Довбушевого верху.

II

ДОНОС

Різномодні думки тиснулися роями у душу Петрія. Задоволення і певність після побіди над завзятим Довбушуком перелилися в душі його в благодатне почуття

надії, що скріплює чоловіка перед новими небезпеками. Його уява розкривала перед його душею широкі картини будущини. Він бачив, як за Довбушеві скарби здіймаються по цілім краю народні школи і освітні інституції, в них удержуються і виховуються тисячі бідних сільських дітей, підноситься рільництво, родиться промисл, здійсмає чоло ся робуча класа, виробляється своя інтелігенція,— а всі ті благодатні плоди ростуть, дозрівають під проводом його щасливих наступників, Петріїв. Никне, немов чорна хмара, незгода між Петріями й Довбушуками, а за тим прикладом подають собі руки в згоді й інші роди, що сварилися досі за останки маєтків їх батьків, замість спільною працею збільшувати і вдержувати той маєток. І його душа, полонена блиском тих чарівних картин, не могла від них відірватися. А його уява, під впливом нескінченно прсторих ланів, котрі бачив своїми очима, розширяла щораз дальше його душевний світ, показувала йому цілу велику, нерозкавалковану Русь, цвітучу і веселу, щасливу, славу і могутню!..

— Боже,— зітхнув із глибини серця,— коли все те станеться?

— Доброго полудня! — поздоровив його жидок, що догнав його по дорозі.

— Доброго здоров'я!

Самітні широкі поля мимоволі притискали душу самотою і німою мовчанкою і спонукували до розмови, до знайомості, хоч би з цілком незнайомим, здибаним по дорозі. Подорожній жид, котрого догнав Петрій, мав у лиці своїм щось таке принадне, таке нежидівське, таке руське та людське, що Петрій зараз за першим поглядом зупинився і зачав пильно приглядатися йому. Свобода рухів, великі, розумні та ясні очі, простий ніс — знак енергії й сили характеру, щирість і одвертість — усі ті риси, такі незвичайні у більшості жидів, ударили Петрія. Йому здавалося, що він уже десь-колись бачив те лице, хоч невиразно і недовгий час.

Розмова зачалася від звичайних питань: про дорогу, жнива, про село, звідки котрий ішов, та про те, куди котрий ішов. Петрій довідався, що той незвичайний жид називається Ісак Бляйберг і йде також до Б. у власній справі, яку вважав мало цікавою або мало важною для того, щоб про неї оповідати другому. В дальшій розмові побачив Петрій, що Ісак цілком не говорить ізжидівська,

а плавно і звучно по-руськи, як родовитий русин. Він почував щораз більшу симпатію до нього. Тому оповів йому свою справу, за якою йшов до Б. до поліції,— але про підозріння, яке мав на Довбушукових синів, промовчав.

— 5000 зол[отих] р[инських] золотом і сріблом — що за велика сума на наші тяжкі часи! — скрикнув Ісак. То був перший вислів, по котрім Петрій нагадав собі, що має перед собою жида.

— Знаєте що, пане Кириле, я знаюся з багатьма жидами і християнами в М. на Угорщині, де звичайний осередок усіх шпигів, що займаються вилонюванням злодіїв. Я міг би зателеграфувати зараз із Б. до них. А не знаєте так більше-менше, хто би то міг був зробити?

— Якби ви були такі добрі, то я просив би запитатися за двома молодими людьми, досить підозреного і зухвалого вигляду, літ 18 до 20.

— Що? Адже ви менше-більше їх знаєте?

— Ну, я бачив часто двох таких людей, як снувалися туди, де лежали гроші. Та чого вони туди лазили, не можу знати. Але все-таки я рішився був сьогодні рано перенести гроші на безпечніше місце, але вже й місце застило по них.

— Позвольте,— перервав нараз іншим тоном Ісак,— не бачилися ми вже коли? Ви мені щось гейби знайомі!

— І мені так здається,— сказав Петрій,— але не можу собі пригадати, де би то і коли то могло бути?

Наступила довга мовчанка. Кождий із них потонув у спомини, та ні одному не могла прийти на пам'ять ані хвиля, ані нагода, при котрій вони бачилися.

Прийшовши до Б., вони попрощалися. Жид обіцяв якнайскорше дати про себе чути і поспішав за своєю справою на Лап — часть міста, замешкану майже виключно жидами. А Петрій, поступивши по дорозі до сина і наказавши йому збиратися в дорогу, пішов до поліції. Начальник ще більше здивувався, ніж сам Петрій, що таку велику страту має Петрій, і прирік йому зайнятися вишуканням злодіїв, котрих Петрій так само означив, як Ісакові, промовчавши їх імена і те, що він знав їх.

Пощо подав Петрій такий донос? Чому просто не сказав, чия це справка? Чому, описуючи так неясно злодіїв, він ризикував на цілковиту страту так значної суми? Причина була ось яка. Він був зв'язаний присягою стерегти

Довбушевих грошей і берегти їх у цілості. Присяга вимагала від нього поліцейного слідства на випадок страти. Але присяга обов'язувала його старатися всякими способами прийти до згоди і єдності з Довбущуками, бо аж тоді мала наступити пора їх спільної роботи для добра народу. Він думав, що лагідністю, уступками позискає Довбущуків. Хотів їх щадити, але їй відзискати свою страту. Та бачив сам, що така поведінка не доведе ні до чого. Тому волів відректися грошей, ніж явно викрити імена злодіїв.

Однако ж випадок допоміг йому відзискати страту і дав йому навіть нагоду показати своїм ворогам доброту свого серця, хоч се добре серце не довело до згоди з Довбущуками. Як се сталося, побачимо далі, а тепер перенесімося на Зелену вулицю, де мешкав Андрій. Та самотна і тиха вуличка, що вся, як бачилося, потопала серед зелених вишневих та грушевих садів, була найвідповідніша для учеників. І дійсно, найбільше їх на ній роїлося і наповняло кожний закуток своїм криком, пустотами, ученими фразами та розмовами.

III

ПРОЩАННЯ ШКІЛЬНИХ ТОВАРИШІВ

Андрій Петріїв був парубок коло двадцяти літ, з милими та цікавими рисами лица, котрі трудно було назвати гарними. Його русяве волосся спадало густими кучерями на плечі. Високе чоло все вилискувалося, а в його чорних блискучих очах відбивався внутрішній спокій душі. Як ближче придивитися, то на дні тих очей можна було викрити рис глибокої меланхолії, котра часом, передовсім у пізніших літах, часто розливалася по цілім лиці, вкриваючи його напівпрозорим матовим світлом. Щирість і добродушність видна була у всіх його рисах, у цілім укладі його обличчя. Ріст його був мірний, і видно було, що з часом він стане такий підсадкуватий, як батько. Але його організм був цілковито і сильно розвитий, а в усіх рухах видно було бистроту, зручність і енергію.

У товаристві був розмовний, веселий а навіть жартівливий, тому й товариші дуже любили його. Але у нього був нахил до самоти і роздумування в тишині. Лагідність і витривалість у праці, здорові погляди єднали йому всюди приятелів між товаришами, учителями і старшими. Коли

було прийде на вакації, любив поговорити з селянами, прислухуватися їх природній філософії,— так простій, а все ж таки повній глибокої етики. Між товаришами він особливо любив живих, веселих, дотепних хлопців, і для того найщиріша приязнь в'язала його з Олексою Тисяком, сином бідних батьків із невеличкого гірського села, кілька миль від Перегинська. Той Олекса із своїх гір, окрім здоров'я і свободи рухів, виніс нічим не приборкану веселість. Пристрасно любив співи і пісні і сам співав досить гарним тенором, але ще більше любив товариство, жартувати і весело розмовляти. Непосидючий і обдарований бистрим дотепом, умів кожного втягнути в розмову, кожного зайняти, розвеселити і забавити. Але той, як здавалося, легкий гумор, та пустота й веселість покривали глибоке, ніжне почування; вони були передовсім впливом буйної, веселої фантазії. Олекса ще від нижчих клас робив найліпше задачі,— він давно ще зачав пробувати виливати свою фантазію у віршах і славився між товаришами поетом.

У мешканні Андрія вже пусто. Голі стіни виглядають понуро. Речі ще вчора передав додому. Він уже готов до подорожі, чекає ще тільки товаришів, яких просив до себе на четверту годину, аби з ними попрощатися, і ходить задуманий широкими кроками по світлиці.

Перед ним на столику лежить розпечатаний лист від батька. Ще від учора лежить він. Батько пише, що Андрій мусить кинути дальші науки і вертати додому. Се зразу немило вразило і здивувало Андрія, бо батько перед тим ніколи йому про те не згадував. Шкода йому стало шкільних товаришів, з котрими в щирій, братній дружбі пережив так довгі літа, шкода йому стало і тих наук, які лише що зачав правдиво любити і цінити, які мав тепер кинути на все. А знов, з другого боку — й рад був вирватися з міських мурів, що сковували його широкі груди. Рад був жити близько батька, якого дуже любив і поважав. Рад був не розставатися з матір'ю, котрої не бачив ще від великодніх свят, а накінець,— і його тяг до Перегинська сильний магнес, двоє блискучих, живеньких і чорних, як вуголь, оченят.

От про що думав Андрій, ходячи по своїй пустій кімнатці. Йому згадалася одна пригода з його дитинячих літ.

Було се вечором у неділю. Чудова весняна природа красувалася цілою повнотою свіжості, життя й запаху.

Свобода й радість наповняли, здавалося, безмір і проникали наскрізь людські серця. Благодатне тепло виваблювало щораз нові громади різнобарвних цвітів із землі.

Щораз нові громади святочно одітих людей виходили із тісних хатин у поле, на вулицю, на прохід і дружню розмову. Коло батьків, що під вечір позасідали широкими кругами на колодах серед села, крутилися гурмами діти, граючися та наповняючи повітря криком і гамором, мов громада галок. Усі вони зібралися нараз і побігли в поблиський невеличкий лісок, що стелився на стоці Чорної гори і припирав майже до самого Перегинська. З шумом і криком побігли діти в лісок на цвіти й ягоди, хоч уже сонце хилилося до заходу. Із дітьми побіг ї малий Андрій. Прибігши вже до стій самої гори, заки увійти у ліс, хлопчина мимоволі підніс очі вгору. Сонце якраз запало за сам вершок Чорної гори і червоним світлом облило за собою широкий край небозводу. На тій червоній основі рисувалася в диких, пошарпаних і острих формах, мов скаменілий кістяк велетня, Чорна гора. Але той вид не був нічим новим для малого Андрія. Інший предмет заняв у тій хвилині цілу його увагу. На самім вершку Чорної гори, на найвищій скальній іглі, де хіба вірли слали свої гнізда та мовчки просувалися хмари, стояв непорушно, як камінь, із зложеними нахрест руками, чоловік у гуцульській одежі. Його велетенська стать рисувалася виразно на криваво озаренім небі. Видно було його голову, схилену вниз, а малому Андрієві бачилося, що він поглядає з гори на нього і киває до нього, аби не йшов до лісу. Але товариші його вже були в ліску і гуділи по нім, як джмелі, скачучи поміж смереками. Вони кликали Андрія. Андрій відвернувся від надзвичайної людини і побіг за іншими. Та не минуло й чверть години, як сумерк запав уже на доли й яри. Густа роса сивим ліжником покрила вузькі луги між горами. Тишина розсілася в природі, коли нараз почувся страшний крик дітей у ліску. Видко, мусило статися щось страшне, бо крик ставав усе дужчий і розпучніший, а вкінці кількоро дітей вирвалося з ліска і зі страшним криком щодуху погнало в село.

Потім настала знов довга, важка тишина.

І знов перервав її тривожний крик. То були голоси селян і селянок, котрі, почувши від дітей, які встигли втекти, що два медведі напали на дівчату в ліску, узброїлися, чим хто міг, і кинулися рятувати дітей. Попереду

всіх, бліда як смерть, без слова, без голосу, бігла Андрієва мати.

— Сюди, сюди, за мною... тут недалеко на полянці! — кричав один хлопчик, щб мав відвагу ще раз із людьми вернути в ліс і показати їм дорогу. — Ходіть лишень! Ось тут ми збирали ягоди, нараз заревіло щось за нами. Я в ноги. Оглядаюся, а то два медведі біжать просто на нас, — а такі вам великі! Не знаю, що дальше сталося, бо аж у селі отямився зі страху.

Хлопець запровадив поляканих жінок аж на поляну. Тихо і сутінно було на ній, у першій хвилині не можна було нічого побачити.

— Мати божа, а се що? — крикнула одна селянка, спотикнувшись о щось м'яке під смерекою.

Засвітили ліхтарню, котру приніс один селянин, і очам усіх представився страшний вид.

Мов снопи на тоці, валялися по цілій поляні нещасливі, пошарпані діти, плаваючи в калюжах власної крові. Глибокі рани, з котрих капала ще кров, вказували, що життя покинуло вже давно їх тіла і що для них немає вже рятунку.

З криком страшного одчаю, з пронизливим до кості криком, з яким відізвалася вся сила матеріної любові, кинулися нещасні матері відшукувати своїх дітей. А перед усіми Петріїха, котрій серце рвалося з болю за своїм одиначом. Тиха лісова полянка знов загомонила страшними голосами розпуки й болю.

— Ось він, ось він! — крикнула Петріїха, кидаючися, напівомліла, на свого Андрійка. Нещасний хлопчина лежав між трупами, цілий підпливши кров'ю. Мати бере свою дитинку, ціла тремтить, дивиться за страшною раною, котрою вийшло молоде життя, але рани нема. Лиш кров облила його головку, руки й плечі; рани не видно. На землі, де лежав Андрійко, широка калюжа крові, але вона могла виплинути з інших трупів.

— Боже, хіба так?..

Іскра надії блиснула в серці бідної жінки. Розпука додала їй сил. Розірвала сорочку на дитині, прикладає руку до серця; серце б'ється в груді...

— Живий, живий! — крикнула не своїм голосом. — Води, люди добрі!

Принесли води. Андрійка покропили, і він ожив.

— Де я, мамо? — запитала дитина. — Се ви, мамо? А той великий чоловік де? Ви його бачили?

— Який чоловік, моя душечко? Я нікого не бачила.

— Не бачили? Адже він недавно тут був... саме прийшов, як медведі шарпали Семейка і Настуню... а ми, решта, зі страху збилися вкупу!

— Андрійку, як то було? — питали селяни, обступивши щасливу матір.

— Кажу вам, прийшов якийсь чоловік, я його ще не бачив ніколи, аж нині перший раз, як сонце заходило.

— Де ж ти його бачив?

— А он там, на самім вершку Чорної гори. Стояв, руки пахрест, як бабуня, коли мали їх брати у ямку.

Всі поглянули по собі з усміхом недовір'я. Думали, що хлопчина зі страху говорить якісь небилиці. Але хлопець говорив зовсім спокійно, лиш лице його ще було смертельно бліде.

— А потому, як медведі надбігли, я бачив, як той сам чоловік летів із гори, але зараз сховався в гущавині. Уже медведі всіх покусали, вже бігли до мене, аж нараз він явився переді мною, підніс руки догори... Я настрашився ще більше, бо побачив, що медведі зачали йому леститися коло ніг, як пси. Що дальше було — не знаю.

І знов люди поглянули по собі. Але тепер уже ніхто не усміхався. Мимоволі всі звернули свої очі на вершок темної Чорної гори. Пошарпані скали і дикі зворища бовваніли в нічному сумерці, і не одному здавалося, що всі вони поволі рушаються. Та живої душі не було видно між ними.

— Ходім, синку, додому! — сказала Петріїха, беручи за руку Андрійка.

По лісі носився плач і завід нещасних матерей. Вони пообвивали покалічені і криваві тіла і, плачучи, несли трупи додому.

Який був той вечір у Перегинську, того й не казати.

Настала темна і хмарна ніч. Вітер свистав у прогалинах Чорної гори, мов ішов упередгони з бідними родичами. І як прибиті горем і жалем люди втихли, поснули, нараз почувся крик: «Горить!».

Огонь вибух у сусідній хаті коло Петрія, на кінці села. Вітер як би підняв ту нову бурю на свої крила, ніс зі страшною швидкістю знищення по селі. В кількох хвилинах більша половина села бухала кривавим заревом. Крик, метушня, зойки мішалися з тріском дилин, що падали додолу з шу-

мом полум'я. Про рятунок не було що думати. Вітер лютував страшно, а в селі ні одної сикавки.

Петрієву хату обхопив огонь одну з перших. Не було часу виносити. Петрій, котрий у грізних хвилях ніколи не тратив притомності, зібрав, що було ціннішого, виніс на безпечне місце і побіг рятувати сусід, сказавши жінці йти з дитиною в огород і стояти здалека від огню. Але нещаслива Петріїха, прибита вдруге нещастям одної днини, стратила зовсім голову. Коли отямилася в огороді, побачила, що Андрія не було при ній, і пригадала собі, що серед метушні забула винести його з хати.

— Мій син, мій Андрійко! — крикнула нещаслива і, омліла, впала на землю.

А Андрійко після страшної пригоди в ліску спав твердим сном. Нараз збудила його духота, дим і жар, що змагався щохвиля. Бідна дитина зразу не могла зрозуміти, що се таке. Але, побачивши надворі страшний блиск і почувши крик і писк народу, зачала й собі кричати й плакати. Тим часом дим запирав дух бідному хлопчині, гарячість відібрала йому сили, він упав на постіль без руху. Ще раз розплющив очі і нараз перед собою побачив того самого таємного чоловіка, якого бачив сьогодні вже два рази. Його велична постать дивно рисувалася на червонім тлі пожару, що зачав уже бухати через вікна. Дивний чоловік прискочив до хлопчини і взяв його на руки...

Андрійко в тій самій хвилі стратив притомність, заплющив очі, а голова звисла наділ, як мертвому.

А в огороді лежала напівмертва Петріїха. Ніхто не йшов їй на рятунок, аж дощ, що пустився коло півночі, прикликав її до життя. Місяць проглядав де-не-де з-поміж хмар, і при тім світлі бідна мати побачила, що при ній, без руху і блідий, як вечором у ліску, лежав її Андрійко.

І від того часу кожної ночі у сні ставав перед Андрієм незнаний, таємний його спаситель. Не раз бачив його наяві при заході сонця на верху Чорної гори на червонім тлі сонячного зарева, і Андрій ніяк не міг собі вияснити, коли бачив його у сні, а коли наяві. Дармо напружував свого духу, щоб дійти, що може його в'язати з тим таємним чоловіком, — бо сам чув, що його доля зв'язана з ним, чув, як йому здавалося, на собі якісь сильні невидні узли. І відтоді зарисувалася тіль меланхолії на його душі.

Але тепер поклав собі дійти на кождий випадок тої таємниці і пізнати ближче свого спасителя.

Такі думки снувалися по голові Андрія.

Ударила четверта година.

— Незабаром вони прийдуть,— сказав сам до себе тихо.— Незабаром попрощають мене товариші шкільних літ... може, й на все!

І по його лиці розлилася на хвилину глибока меланхолія.

Втім брязнула клямка, отворилися широко двері, і з криком увійшло кільканадцять хлопців у світличку.

— Ов, у тебе, бачу, зовсім уже пуста, Андрію,— сказав зі сміхом Олекса, входячи в хату.

— Як бачиш. Мої річі ще вчора поїхали в гори, а я нині забираюся, ось батька що лиш не видно.

Тим часом інші ученики поскладали капелюхи на стोलик і заходили по хаті. Пуста загомонила життям останній ще раз.

— Побачимося коли ще всі разом, як тепер? — закинув Олекса.

— Товариші,— сказав, виступаючи насередину, високого росту бріонет, Іван Баранович,— послухайте, що я вам скажу. От ми сьогодні востаннє бачимося по кількох літах, прожитих разом, серед праці. Чи не добре би було, щоб ми тепер змовилися — пізніше, от так за десять — дванадцять літ, десь зібратися всі на означенім місці, кілько нас тут і хто буде ще живий? Хто чим буде: урядником чи попом, жонатим чи ні, най кождий ставиться!

— Добре, добре! — загомоніли всі.— Пристаємо! То буде найліпша пам'ятка нашого приятелювання.

— То буде оригінальне побачення,— сказав Олекса і додав, виступаючи насередину: — А я ставлю внесення, щоб більше в подробиці не входити, а рівно за десять літ 25 липня зібратися у Львові коло Народного дому. Хто з тим годиться, нехай підпишеться на отсій картці!

— Ні, не так,— сказав Андрій,— таких карток зробити стілько, кілько нас тут, і на кождій мають усі підписатися, аби кождий міг таку картку завжди мати при собі!

Всі згодилися і зараз живо кинулися робити карточки. Нагорі на кождій картці написано було гарним і грубшим письмом:

«Львів. Народний дім. 25 липня 1866».

Потім ішли підписи учеників. Щірі, приятельські поцілуї запечатали той перший акт прощання. За ним ішли

пісні, ті веселі, школярські, хватські пісні, ще з тих часів, коли ученики вищих класів вели зовсім інше життя, як тепер.

Вкінці майже одноголосно всі завізвали Олексу, аби задекламував свій вірш на прощання, бо вже кілька днів перед тим чули, що Олекса уклав вірш і хоче його віддекламувати на розстанню.

— Чи не до мене ви говорите? — спитав він жартливо і обернувся, бо якраз тоді розмовляв з Андрієм, своїм нерозлучним приятелем.

— А до кого ж, як не до тебе, — гукнув Баранович. — Шуруй, поете, насеред хати та виголошуй свій вірш.

— Дайте мені спокій! Де мені декламувати, коли мій Андрійко мене лишає, — сказав Олекса тихим голосом.

Та все-таки встав і вийшов насередину. Всі стали оподаль довкола. Настала тишина. Олекса спустив на хвилю очі вниз, потім, підіймаючи їх і поглядаючи ясно по товаришах, задекламував дзвінким голосом і з живою жестикуляцією ось який прощальний вірш:

Сьогодні сонце світить ясно
В останній наш прощання час,
І в серцях наших нині красно,
Свобідно, хоч і сумно враз.

Та чи нам світ так ясний буде
І так свобідно у душі,
Коли упадемо на груди
Собі по довгому часі?

В нас дотепер плила і грала
Струя життя, несучи нас;
Чудовий край, сади минала,
Не замутилася ні раз.

Та чи така вона остане,
Чи не прийдеш нам їй на дно
Спуститься в намудля погане
І виплинути на... багно?

Донині праця була спільна,
В дружбі було нам мило жить, —
В нас вироблялась воля сильна,
Щоб сміло в бій з життям вступить.

Не забувайте, браття милі,
В житті про приянь юних днів,
Бо той на світі лиш щасливий,
Хто скрізь її знайти зумів.

Поет уклонився на знак, що декламація скінчена. Не чути було гучного плескання ані брава. Але очі всіх, звернені німо на підлогу, говорили ясно, що декламація молодого поета настроїла їх уми до поважних думок: глядіти в далеку, темну будучність. Перший Андрій кинувся Олексі в обійми. І пішли стискання і поцілунки, і знов гучніше зробилося в світлиці.

— Андрію, але ти напишеш деколи кілька слів до мене, не правда? — мовив Олекса, обіймаючи його за шию.

— Ще питаєш! — відповів Андрій.

— Ага, зажди, бігме, що так! — похопився Олекса, нагадуючи собі щось.— Знаєш що, Андрію, ми ще сих вакацій побачимося! Я думаю робити екскурсію по горах поміж народом. Треба мені її для своїх віршів, умисне заверну до твого Перегинська.

— Заверни, заверни, ручу тобі, що багато скористаєш,— відмовив Андрій,— а мені й моїм батькам зробиш тим немалу приємність.

· Брязнула клямка,— увійшов старий Петрій.

— Слава богу!

— Слава навіки! Як ся маєте, пане Кириле? — крикнули хором хлопці.

— Вибачайте, паничі, що, привітавши, мушу зараз прощати вас. Пора в дорогу, Андрію!

— Я готов, тату! Бувайте здорові, товариші! До побачення, Олексо!

Але товариші не так скоро пустили старого і молодого Петрія. Андрія цілували, обіймали, а старого обступили і розпитували про роботи, про Довбушукових синів, котрі були також кілька літ їх товаришами, і про інші справи.

Але Петрій мало що говорив; він сказав лиш:

— Вибачайте, паничі, дорога до Перегинська далека; хоть би й рад, та не можу тут з вами довше бути. Треба поспішати.

І знов, обернувшись до сина, спитав коротко:

— Вже?

І Андрій, попрощавшись зі всіми, мовчки пішов за батьком. Поетичному Олексі аж сльози стали в очах.

Батько з сином мовчки перейшли вулиці міста. Андрієві видавалося, що його батько мов доля, невмолима, мовчазна цариця, але ласкава, з серцем, як батько. Оглядаючися на всі боки, він прощався зі всіми закутками, знайомими домами і особами, між якими жив довгі часи та з якими

приходилося йому тепер розставатися і йти, куди його вела його німа доля. І старий Петрій мовчав. Він мав, видно, багато дечого говорити з сином по дорозі, тому порядкував і укладав усе в душі, аби йому крок за кроком поволі вияснювати дорогу, якою має йти на будуче.

IV

ОПОВІДАННЯ ПЕТРІЯ

— Сину,— зачав Петрій, коли вийшли за місто,— маю тобі тепер, на твоїм вступі до нового життя, оповісти деякі рiчі, сказати тобі, що тебе чекає. Ти, може, уважаєш мене злим батьком, що я тебе тепер, як перед тобою саме відкривається широкий, вільний, світ, відбираю зі шкіл і замикаю в сільській тишині й самоті. Вір мені, Андрію, і мене серце болить, що тобі складається мала і незнана доля, та, якби то було в моїй силі, я би з цілого серця видав останній гріш, аби лише тобі придбати ліпшу долю. Але я не можу... Досі я ніколи не говорив тобі про те, та тепер приходить уже пора не лише говорити, але й робити.

Ти вже, певно, чув, що дід мій, Іван Петрій, був отаманом у Довбушевій банді, що був перший по Довбушеві і був його повірником. Він знав усі скриті місця, де Довбуш ховав свої скарби, про нього кажуть й люди, що він убив Довбуша, аби забрати скарби. Але так не було. Іван, мій дід, тайком змовився з Довбушем відлучитися від банди, залишити страшне розбійницьке ремесло, а зібрані гроші віддати на добро народу. Та так нараз се не могло статися. Вони оба боялися помсти загорілих старих опришків і поклали собі ще рік не відлучатися від банди. Се було ще за останніх часів Польщі, що ніяк не могла собі дати ради зі сміливим Олексою Довбушем. Але саме в тім часі наш край перейшов під австрійську владу. Зачали пильно слідити за славним опришком, назначили ціну на його голову, порозсилали по всіх усюдах рисописи. Тепер тяжко було сховатися. В самій банді зачалися незгоди і тайні підозрівання. Нараз Довбуш щез кудись, і слід пропав по нім. Банда розбилася, а мій дід довго ще ховався по лісах, поки не втихомирилася буря. Тоді вернув додому, до мого батька, і спокійно докоротав у нього життя. Про Довбуша він ніколи не згадував, про гроші і скарби також ні. Аж перед самою смертю відкрив

синові всю тайну і зобов'язав його врочистою присягою ось до чого...

В ту саму мить тяжкі стогнання і приглушений зойк перервав мову Петрія. Андрій мимовільно здригнувся і оглянувся довкола себе. Та скрізь було рівне поле. Ніде не було видно живої душі, бо жнива ще не зачалися. Зойк усе повторявся. Поволі слаб, та ще більше пронизував душу, ще більше потрясав. Здавалося, що він добувається з-під землі тут-таки, під ногами подорожніх. Петрій урвав оповідання і пильним, бачним оком став поглядати довкола себе.

— Певно, комусь трафілося якесь нещастя.

— Коли ж бо тут нікого не видно,— шептав Андрій, почувуючи, що мороз іде йому поза плечі.

Петрій нічого не сказав. Зійшов з дороги і певним кроком подався до невеличкого кіпця, зарослого терням, що недалеко обертав до дороги своє лице, насторошене тернами. Машинально поплівся за ним і Андрій. Тихі зойки доносилися щораз ближче. Видно, нещасливий напружав останні сили, аби видобути із своєї груді ті приглушені, охриплі звуки. Подорожні мовчки добилися до кіпчика, за яким відразу добачили чорний, темний отвір у землі, з якого добувалися ті страшні, проиизливі до кості стогнання.

— Бачиш! — сказав коротко Петрій. — Тепер лише треба рятувати.

Той таємний, темний отвір — се була вузьенька, колись досить глибока польова криниця. Та коли в ній вода висхла, всі про неї забули. Сподом засунулася, цямбриння обгнило і звалилося вниз. Тому, хто не знав місця, дуже легко було упасти в зрадливу безодню.

Андрій перший подивився до криниці. Темно в ній було, бо отіняв її оброслий тернами кіпчик. Але бистре око Андрія вмить доглянуло, що на дні рухалося щось брудносіре і звідти доходили ті жасні стогнання.

— А що? — спитав батько.

— Там щось є. Зачекайте тут, а я по тім цямбринню раз-два злізу вниз і ближче придивлюся, що се таке,— сказав Андрій і спустився по крухих і спорохнавілих цямбринах на дно темної пропасті.

— Уважай, сину! — наповідав згори батько.

Ледво-не-ледво Андрій дібрався на дно і побачив перед собою скорченого чоловіка. Лиця його ані віку не було можна розпізнати в сумерці. Дотикаючися руками там, де думав, що то голова нещасливого, налапав щось мокре і, під-

нісши руки догори, переконався, що се була кров. Нещасливий, видко, й не завважив зовсім, що не сам був у страшній ямі. Він уже легко стогнав і хропів. Видно, життя його гасло.

— Тату, тут якийсь чоловік конає, — крикнув, здригнувшись, Андрій.

— Тягни його наверх! — велів батько.

Андрій легко підняв нещасливого вище себе. Се був або малий ще хлопець, або худий, як дошка, старший чоловік.

Петрій схилився, досяг його згори руками і витяг наверх. Незабаром і Андрій виліз із криниці, і оба аж здригнулися, побачивши перед собою страшилище. Старець літ, може, 65. Лице його було страшно худе, запале і мало барву щойно зораної іловатої ріллі або, як кажуть, зайшло цілком муравицею. Сиве волосся позлипалося від крові, а руки стирчали, як поламани граблі, на яких, мов довгі зубці, видніли сухі і покручені ревматизмом пальці. Очі заплили кров'ю; вони були страшно витріщені та поражали скляним, мертвецьким блиском. Уста були сині, як гнилі сливи, а напереді стирчали всього-навсього два чорні зуби. Сухі, як дошка, груди ледве-ледве підіймалися, — знак, що нещасний ще дихав. Ціле тіло судорожно корчилося, так, як корчиться жаба, котрій відрубали голову. Батько і син з першого погляду відвернули очі від того виду, від тої страшної людської руїни. Але зараз-таки добре серце перемогло відразу. Вони рішилися затягти нещасливого до себе додому, хоть до Перегинська був іще немалий шмат дороги, а сонце хилилося вже геть-геть із полудня. Андрій скочив до поблизького потічка і приніс води. Напівумерлого старця покроплено й облито водою, обв'язано його рану, котру він, видно, вибив собі на голові, падучи вночі в криницю. Нещасливий, як догадувалися Петрії, цілий день, від ночі аж дотепер, мучився в тій страшній пропасті серед безлюдного поля і не лише не мав сили вилізти з неї, але навіть підвестися. Щастя ще, що впав головою, котру собі перед тим розбив о цямбрину, в м'яку глину на дні і там його рана заліпилася, бо інакше він, певно, був би задля впливу крові не діждав рятункової руки. Одначе удар сам був дуже сильний і небезпечний, нещасливий старець, хоч підвівся при допомозі Петріїв на ноги, ненастанно стиха стогнав та воркотав якісь, як здавалося, слова, котрі, однако, переходили в невиразні тони, що роздирали

вуха. Очі його обернулися в стовп, нічого не бачили, і Петрії, взявши його за руки, як стій помалу повели його з собою. Свіже вечірнє повітря та зимна вода покріпили його видно, бо перестав стогнати, але стан його ні в чім не змінився. У його висохлім тілі все ще було чути ту саму дрож і корчі.

Довго йшли вони мовчки, ведучи нещасливого старця. Старий Петрій кілька разів заглядав бистро в очі старцеві. Йому здавалося, що вже десь-колись бачив те обличчя і ті риси, але не міг пригадати собі, де, коли й як. Андрій знов рад був звернути розмову на давню тему, бо сподівався, що з неї роз'ясниться у нього в душі багато дечого. Але на його питання Петрій відповів, що мусить ждати догіднішої пори. Ще лише такими словами доповнив передне оповідання:

— Довбушуки думають, що справді мій дід, Іван Петрій, забив Олексу Довбуша і забрав його великі скарби. Вічно ворогують на наш рід і допоминаються скарбів. Батько нашого Довбушука, а син Олекси Довбуша, також Олекса, — у них, бачиш, кождий найстарший у роді називається Олексою на пам'ять ославленого опришка, — ціле життя сварився і гризся з моїм батьком... а по нім і мені прийшлося двигати дальше ворожнечу і родову ненависть... а та ненависть до того розгорілася в серцях Довбушуків, що хочять мені навіть віку збавити, як не виявлю, де Довбушеві скарби, і не віддам їх їм до останньої крихіточки. Не лише Довбушукові сини, пронюхавши ковбасу в борщі, украли з особного сховку срібла й золота на 5000 ринських, але послухай ще щось. Нині рано хлопець старої Довбушучки, Іванко, женучи корови в ліс, підбігає до мене на вигін коло Довбушуківки та й каже: «Нанашку, ви нині не йдете до міста?» — «Іду, або що?» — кажу я. «Стережіться, Олекса щось погане хоче з вами скоїти». Більше нічого не сказав, але я вернув до хати і взяв стару дідову нагрудницю. Дивися!

І при тих словах Петрій розщепив камізельку і показав під нею здивованому синові нагрудницю, сковану із сильної сталевної бляхи.

— І добре мені бляха прислужилася, — говорив Петрій далі і оповів синові про свою стрічу з Довбушуком.

Андрій зблід із тривоги. Аж тепер, хоть іще не зовсім ясно, стала перед ним відкриватися тяжка-важка будучність.

Сонце нахилило своє золото-червоне повне лице на самі вершини гір, немовби грозилò своїм червоним жаром запа-

лити непроглядні, темні ліси. Саме тоді подорожні зблизилися до Перегинська. Далеко на заході, як під широкою шибою західного сонця, бовваніли пошарпані фантастичні і дикі кручі Чорної гори і в почварних видах рисувалися на тлі криваво озареного західного неба. Від полудня потягав теплий вогкий вітер і понависали чорні хмари, що час до часу палахкотіли золотими блискавицями. Збиралося на бурю.

Петрій, під навалою важких думок, що тисли його душу, йшов, похнюпивши голову, ведучи старця, котрий доразу сперся на нього. Андрій, серце якого ворушили тисячі почувань, підніс очі вгору, вітаючи своє рідне село. Мимовільно звернув очі на велетенський поламаний кістяк, на Чорну гору. На її найвищій кам'яній іглиці, стрімкій і острій, стояв величний чоловік з похиленою вниз головою, з руками на грудях навхрест; бистре око Андрія догляділо, як вітер грав його довгим, як сніг білим волоссям. Жадного руху не можна було дослідити в тій дивній прояві. І Андрій, побачивши її, її сам мимовільно став як камінь серед дороги, не зводячи очей із дивного, таємного чоловіка, що в далечині, високо в повітрі чорнів на криваво-червонім тлі неба. Серце його стисло якесь лихе прочуття, вся кров уступила з лица і збіглася до серця, як збігаються під крило квочки курята, побачивши половика.

— Що тобі, сину? — сказав Петрій, котрий уже минув був сина, а тепер за ним оглянувся.

Андрій не чув слів батька. Він немовби весь затонув у тім велетні в повітряній височині.

— Чого стоїш, хлопче, чому не йдеш? Та куди ти дивишся? Рахуєш звізди на небі? Я ще й одної не бачу! — крикнув голосніше на сина Петрій.

— Чого я стою? — спитав Андрій, спускаючи поволі очі на батька. — Чи рахую звізди? Ану, подивіться самі!

І за тим словом Андрій показав пальцем на Чорну гору. Петрій підвів туди очі, але — на велике здивування Андрія — іглиця була пуста і врзувалася глибоко в синє, тепер уже темно-червоне небо. Таємний старець зник із неї, мов привид, мовби його вітер звіяв.

— Що ж там такого? — запитав батько. — Я нічого не бачу.

— Бо вже тепер і нема нічого, — відповів Андрій.

— А хто мав там бути.

— Хто? Не пригадуєте собі того таємного чоловіка, що мене п'ятнадцять чи чотирнадцять літ тому назад два рази

одної ночі спас від смерті? Я ж вам часто говорив про нього.

— Ну, і що? Хіба ти його й тепер бачив?

— Ось якраз бачив, і на тім самім місці, де його бачив перший раз. Дивно лише, де би він міг так нараз зезнути.

— Дивне диво! — сказав сам до себе Петрій, а потому додав голосніше: — Але чому ж я його ще ніколи не бачив?

І знов звів голову і, ведучи старця повільно гірською стежкою, пішов до своєї хати.

Але в Андрія серце все ще тремтіло і щеміло незнаними, таємними прочуттями. Кілько разів у житті показувався йому той таємний чоловік, що стояв на кривавім тлі вечірнього неба на вершині Чорної гори, стільки разів якась нещастя навідувало Петрієву хату.

І з тяжкими та сумними думками в душах батько й син уже пізнім вечором додигали до хати.

V

НЕЗВИЧАЙНИЙ РУКОПИС

Коли тобі, ласкавий читачу, доводилося коли переїздити залізницею зі Стрия до Станіславова і минати невеличке містечко Болехів, то, певно, виглянувши потім віконцем із вагона на гарну підгірську околицю, ти мусив звернути увагу на гошівську церкву, що біліє далеко своїми мурованими високими стінами. І справді, рідко де лучиться у нас побачити таку гарну будівлю, щоб так мальовничо рисувалася серед прекрасної природи. Гошівська церков із чудовим образом богородиці притягає до себе рік-річно безліч богомольців зі всіх сторін нашого краю. Вона здійснюється разом із монастирем на вершку гори, — і ще й те додає їй незвичайної мальовничості, що та гора, остання з того досить довгого побічного пасма Карпат, врізується глибоко в болехівську гладку рівнину, що аж до краю небосклону хвилями спадає на північний схід. Монастирська гора гордо стримить над долиною, поросла з боків ліщиною та глогами, котрі, мов малі діти, обтулюють собою ті боки і ребра матері-гори. А внизу під тими кручами шумить сердито і пиниться Свіча, бистра і немала гірська ріка, б'ючися о кругле каміння, що залягає її дно, як кам'яні барани. За нею, на широкій ріні, розсілося гарне, велике і охайне

село Гошів. А ген дальше сердита Свіча сховалася між лозами, мов та розсерджена пані, що завине своє чудове, молоде личко в серпанок і відвернеться набік. Вузькі, кручені, старанно вичищені і дрібним піском посипані стежечки в'ються крутим берегом угору, ведучи на не дуже широку, але рівну і широкими плитами виложеною площу, серед якої здіймається високо до неба монастирська церков, до котрої тулиться низька монастирська будівля.

Ціла площа обведена довкола від заходу, півночі і сходу по краях, де спадають стрімкі, круті береги, низьким, але старим живоплотом із глогів, що, сплівшись своїми кільчастими галузками, утворили гуету непробиту стіну. Лиш там та сям видно в тій стіні проруби з фірточками. Від півдня, куди дальше тягнеться пасмо гір, поперериване темними, вузькими та глибокими поперечними деберками, на нижчій, хоч не обшарпаній, терасі розрісся невеликий, але досить розкішний садок василіан з хідниками і з альтанками, отіненими хмелем та диким виноградом. Господарські будинки розложилися аж ген на долині. Здається, рука побожного фундатора зіпхнула з тої поетичної та мальовничої висоти, що мала статися місцем божої хвали й молитви, спокою й самотного, чернечого роздумування, всю мирську суєту, аби не закаламучувати побожного спокою. І справді, далеко по краю йде, а давніше ще дальше йшла слава про побожність і святість гошівських черців, про чудову ікону, — і немало легенд і казок жило і живе досі між народом про Гошів.

— Бачите, отче Методію, що я нині найшов у нашій бібліотеці? — мовив отець Спиридон, маленький сивий старець з грубим лицем, дрібними, сивими, усміхненими і ласкавими очима, що сиділи глибоко в голові, до ігумена монастиря, старця вже більше як сімдесяти літ, вечором того самого дня, коли Петрії вернули з нещасним старцем до Перегинська.

— А що ж ви таке знайшли? — запитав о. Методій, заціпаючи вікна своєї келії і спускаючи віконниці, котрими термосив вітер.

Надворі вже зачиналася страшна боротьба природи, грізна, гуляща літня буря, так дуже подібна до боротьби почувань, до кипучої грізної боротьби пристрастей у молодому серці.

Старець замкнув перед бурею свої вікна і засунув їх віконницями так, як замкнув уже давно своє серце перед

бурями пристрастей, як відрікся світу і всіх його почувань, його радощів і бід. Лиш релігійне почуття лишилося в душі і світило ясно в його серці, як та масляна лампа в його тісній келії.

Позамикавши вікна, поправивши лампу та поставивши на своє місце великий і важкий срібний хрест, єдину ціннішу оздобу тої простої келії, яка зрештою нічим не різнилася від келії звичайного братчика,—о. Methodій сів знов при старім дубовім столику побіч о. Спиридона і, обернувшись звільна, поглядав на предмет, про який говорив о. Спиридон. А треба додати, що Спиридон був доглядачем невеличкої монастирської бібліотеки, досить багатої старими книгами та рукописами.

Той предмет — то був рукопис на сивім, але міцнім і грубім папері, на яким звичайно писали при кінці вісімнадцятого і з початком дев'ятнадцятого століття, заки ще повинаючі наші білий, тонкий і слабкий папір, що сам від себе по якімось часі нівечіє і розпадається, мовби був зроблений із сухого тіста. Рука була, як бачилося, досить тяжка і незручна, але букви були великі, старанно писані.

— Де ж ви се знайшли і що то за письмо?

— Сьогодні в полудне я заглянув до бібліотеки і побачив отсе письмо на столі. Що я голови наломив, щоб відгадати, хто там міг положити те письмо! А що тут за письмо, що за мова, того цілком не второпаю. Цілий день нині мучився, щоб прочитати ті знаки,— ані руш!

— Як то,— сказав здивований ігумен, вкладаючи на маленький, досить правильний ніс окуляри, оправлені в грубі рогові обручки,— адже се, як бачу, досить чітке руське письмо!

— Ну, то будьте ласкаві прочитати його, отче настоятелю,— сказав, здвигаючи плечима, о. Спиридон.

Ігумен узяв рукопис і, придержуючи його до лампи, зачав придивлятися до дивних знаків, аби відцифрувати їх. Наверху одно виразно написано: *Моя пам'ять. О. Д. 1772.*

— А бачите, отче, я прочитав надпис без усякої труднощі,— сказав старець, урадуваний, як дитина.

— Я прочитав його також, та ще прочитав і на кінці кілька букв, але решти ані суди боже!

І справді, немало здивувався о. Methodій, коли далі з цілого досить великого рукопису не міг прочитати ані слова. Букви скидалися на руські, письмо було досить старанне,

Чисте і, як на свою давнину, дуже добре збережене. Слідячи далі старанно, встигли оба черці тільки переконатися, що не все писане в однім часі, що між письмом поодиноких кусників, розділених відступами, уплило немало часу. На самім кінці були чітко написані такі слова: *Час 25 липня 1856. Гош. мон. Бібл. година 12 півн.*

— Що се значить? — спитав здивований ігумен. — Що то за слова? Котрого нині?

— 25 липня.

— А отут хіба не той сам день?

— Той сам.

І, роздумуючи над тими словами, черці поглянули на рукопис.

— Котра година? — запитав ігумен.

— За п'ять минут одинадцята.

— Гм... 1856, сього року, а Гош. мон. — хіба се значить Гошівський монастир? — міркував напівголосно сам до себе старець-ігумен.

— А Бібл. — може, то бібліотечна келія? — докинув бібліотекар, о. Спиридон.

— Боже, тут, може, щось недобре коїться? Може, наші священні мури мають нині стати свідком якого поганого, безбожного діла, що шукає скритості і думало знайти її аж у наших тихих мурах?

— Того нема чого боятися, о. Методію, — сказав відважніший бібліотекар. — Двері позамикані, а зрештою надворі така буря, кому ж би тепер хотілося підкрататися аж сюди?

І як на доказ сих слів о. бібліотекаря завилла буря, зашуміла грізно. Гори заграли стократним відгомоном громів, аж шиби задзвеніли в олов'яних оправах вікон.

— Нещастя і зло не спить! — промовив коротко і похмуро о. ігумен. В тій самій хвилі світло на столі дивно якомось задрижало, захиталося, хоч у келії було тихо, зачало слабнути, темніти і нидіти. Нарешті спалахнуло ясно і сильно і горіло потім далі спокійно одноманітним і ясним полум'ям, як і перед тим. Черці дивно якомось переглянулися. На їх спокійних старечих лицях не видно було жадної зміни, жадної блідості, але серця їх мимоволі якомось живіше і нерівно забилися страхом.

— Що робити? Хіба побудити братів і службу? — озвався ігумен і вже сягнув рукою дзвінок, коли о. Спиридон задержав його.

— Думаю, що не треба передчасно тривожитися. Мені все здається, що тут не грозить ніяка небезпека. Знаєте що, отче настоятелю, ходімо радше тепер самі до бібліотечної келії. Заждемо там до дванадцятої, побачимо, що там буде. Але я все думаю, що таки нічого не буде.

Старому, трохи вже здитинілому ігуменові тяжко було рішитися. Він усе бачив якісь нечувані злочини, тому що в старості був дуже нахильний до містицизму. Але вкінці, взявши хрести зі святими мощами, свячену воду і кропило, рішився піти вслід за о. Спиридоном. О. Спиридон був молодший і сміліший, узяв лампу й рукопис і, шукаючи при боці ключа до бібліотечних дверей, подався наперед.

І знов надворі загудів вітер, зашумів, засвистав, і знов гори розревлися страшними голосами і відгуками громів, і знов задзеленькотіли шиби у вікнах, і знов таємно захиталося і немов прижмурилося світло, неначе сонце, щоб по хвилі ще ясніше як уперед блиснути ясним, матово-золотим оком. У тій самій хвилині годинник, дзвінко і проразливо шиплячи, видзвонив три чверті на дванадцяту. Обом стало знов, не знати чому, моторошно і сумно. Оба задержалися на хвилю в дверях.

— Наперед, о. Спиридоне, — повелів тихим, але спокійним голосом ігумен.

Двері за ними зачинилися, і оба вони щезли в вузькім, крутім монастирськім коридорі.

VI

СПОВІДЬ ОПІВНОЧІ

Бібліотечна келія в причілку монастирської будівлі; черці мусили сходити до неї по кількох темних вузьких східцях. Та келія була далеко старша, як сам монастир. Коли кільканадцять літ тому будовано новий монастир, тодішній ігумен не казав валити відразу старої будови, але будувати частями, а нову будову ставити на тих самих фундаментах, бо старі були ще цілком сильні й добрі. Не знати лише, з якої причини ігумен не казав на той час рушати бібліотечної келії. Він тільки запевняв, що вона переживе ще й новий монастир і тому не потребує направи. Так говорили зрештою й муляри. Її грубі старинні мури, збудовані з твердого піскового каменя, не мали, видно, охоти призна-

вати над собою власті зуба часу і стояли так твердо, так незрушно, як тоді, коли їх поставлено. Та келія мусила мати колись якесь інше призначення і була дуже давня. Різні знаки вказували на те, що попередній монастир так само добудовано до неї, як новий. Тому-то братчикам здавалося, що від неї віяло якимось таємним духом старини, що принижував німо, але все-таки сильно серця не тільки молодих, але і старих монахів. Ще попередній ігумен, о. Атанасій, що вмер 105-літнім старцем, був у якихось дивних відносинах до тої келії, бо часто братчики бачили вночі, як тихо, мов тїнь, він посувався темними коридорами і щезав у ніші, в якій були двері до бібліотеки. І зараз потім було чути придушений скрип тяжких, залізом окованих дверей на заржавілих завісах, скрип, що пригадував стогін людини в годині скону. Нікому не вільно було входити до тої келії, а ключ від неї посив завсіди сам ігумен при собі. Аж коли черці, як усе, весело обходили соту річницю уродин о. Атанасія і обсипували його бажаннями та іншими доказами своєї любові, тоді старий ігумен, розвеселений трохи, віддав ключ від бібліотеки 25-літньому о. Спиридонові, що йно недавно постригся в черці. Але о. Спиридон запевняв усіх цікавих, що не знайшов у старинній келії нічого незвичайного, і незабаром про цілу історію забули. О. Атанасій умер, настав інший ігумен. Бібліотечна келія лишилася аж до сього часу під надзором о. Спиридона, який завсігди всіх запевняв, що не знаходив у ній нічого надзвичайного. Рукопис був першою несподіванкою.

Черці не без зворушення вступили в старинну келію. В її прегрубих, почорнілих від старості стінах було всюди повно ніш і фрамуг, у яких стояли тепер полиці з книжками. Видно, в тих фрамугах були давні ще входи, але з часом їх позамуровувано. О. Спиридон поставив світло на старинний стіл, вироблений штучно з грубих дубових брусів, і запалив ще дві свічки. Потім черці зачали пильно розглядати простору кімнату. Але, хоч як шукали, не знайшли в ній нічого підозреного. Уже й о. Методій зачав поволі заспокоюватися. Вітер усе ще свистав і гуркотав віконницями й брамою; ревіла буря, і грубий дощ шумів, ополікуючи стіни монастиря.

— Що ж нам тепер робити, о. Спиридоне? — спитав ігумен.

— А що робити? Сядьмо і заждімо до 12 години. Як не буде нічого, повернемо назад до келій.

Посідали, і за хвильку огорнула їх гробова тишина, немов грубий, непроникнутий мур. Світло горіло слабо і мелькало раз у раз то ясніше, то темніше, освічуючи похмуру кімнату. І знов поволі, під впливом тої гробової тишини, якась тривога обняла черців. Їх кров, хоч холодна, зачинала нерівніше бити і вся спливала до грудей, до серця. Рука ігумена самохіть стискала ручку кропила, зануреного в свяченій воді, а о. Спиридон хапав раз по разу рукою за посвячений срібний хрестик на своїй груді, немов думаючи в потребі оберекти себе ним від злого духа і злих людей.

Старинний, заржавілий механізм великого годинника на стіні зашипів, зашаркотів і меланхолійним тоном, поволі вибив дванадцятку. А вслід за тим запанувала гробова, непроникнута тишина, котра немов зливалася в одно тіло з тою рівно грубою, рівно непроникнутою пільмою, що нараз залягла скрізь природу.

— Слава богу, нема нічого! — прошептав, устаючи, ігумен, а груди його відітхнули свobodно, мовби позбулися не-малого тягара, що їх давив.

Але в тій самій хвилі почувся дивиний, скришливий тон зараз недалеко нього. Черці обернулися в німім здивуванні в той бік, звідки доходив тон, і в тій самій хвилі отворилися тайні двері, докладно вправлені в стіну, а яких при поверховім огляданні ніхто не встиг би відкрити. Темнота дихнула холодом із того отвору, і на її тлі зарисувалася велетенська, висока стать чоловіка в старому, та все ще доброму гірському убранні. Біле як сніг волосся покривало його голову, яку старець, мимо дуже старого віку, носив просто вгору. Лиця його в темноті не можна було добре розпізнати. Побачивши черців, старець не дуже здивувався. Сміло поступив кілька кроків наперед, закрив лице полою і в одну мить погасив світло, крім одної свічки, що розли-вала непевний, тремтячий блиск, який тільки з трудом опи-рався густій темноті, що зі всіх сторін налягала на нього.

Черці не могли наразі з диву прийти до себе і не спиняли таємного чоловіка в ніякім його кроці ані ділі.

Тим часом він, заходячи від світла, аби лице його лиши-лося в тіні, приступив сміло до ігумена, що стояв без руху, мов статуя, і сказав до нього:

— Всечесний отче настоятелю, вибачайте мені за ті трохи неприличні і незвичайні відвідини вночі; але я сподіваюся, що мені вибачите, бо я се роблю з вищої волі, як

ви, певно, се й самі бачили на кінці мого пам'ятника. Я ж зі свого боку дуже тішуся, що мій сон не обманув мене і що врешті-решт наблизилася хвиля, коли не один тяжкий камінь має спасти з мого сумління.

О. Методій стояв як укопаний. Своєю головою не міг ніяк зрозуміти тих слів, і в голові в нього все ходило ходором і мішалось, зливаючися в невиразний, напівсонний образ дійсності.

— Хто ви, чого вам тут треба?— спитав через силу ігумен прихожого.

— Сідайте лише, всечесний отче,— говорив прихожий смілим і виразним голосом.— Я не можу згодитися на те, щоб ви стояли, коли я оповідатиму,— ви ж старий чоловік. Я виявлю вам усе, бо й прийшов сюди з тою метою.

Побачивши, що се справа з одною, живою і старою людиною, яка, мимо свого велетенського росту — чоловік був майже цілою головою вищий від не цілком низьких черців,— не мала ніякого злого наміру, ігумен відітхнув свободніше, а о. Спиридон випустив свій посвячений хрест із руки і цікаво почав придивлятися прихожому, що, як здавалося, старався роздивитися в рисах його лица. Та се йому не вдалося, бо прихожий зараз-таки попросив ігумена, аби був ласкав у чотири очі вислухати його оповідання і його сповіді. О. Спиридон мусив, рад-не-рад, віддалитися, засвітив собі одну з погашених свічок і, переходячи попри старця, умисне блиснув нею збоку в лице незнайомому, котрий того цілком не сподівався. І о. Спиридон заспокоїв свою цікавість. Він побачив виразніше лице незнайомого і з немалим здивуванням почув, що він уже десь бачив те лице. Пригадався йому той величний ріст, тільки не міг ще доглупатися, де саме бачив його. Коли о. Спиридон вийшов, прихожий поглянув за ним із виразом неохоти, заглянув навіть на коридор, чи чернець не хоче його підслухати, замкнув оковані масивні двері зі середини і знов зблизвся з повагою до о. Методія, що сидів нерухомо на кріслі і стежив очима за кожним рухом старого. В його душі знов збудилася попередня тривога, коли побачив обережність незнайомого і почув, що він замкнений сам на сам із ним у тій напівтемній кімнаті із входом до тайного льоху, про який досі не доводилося йому навіть чути. Але той страх зараз щез, як тільки незнайомий сумирним і тихим кроком зблизвся до нього і заговорив такими словами:

— Всечесний отче, насамперед мушу вас вивести із диву, що, мовляв, я, людина тут чужа, знаю тайни сеї будови краще від вас. Але ви не подивуйте; та будова — я кажу про сю старинну залу — мені дуже добре відомо... вона служила мені не раз, не два за мешкання. У ній пробував я, правда коротко, у р. 1836, у ту саму пору, що й тепер... в ній бував я ще давніше, в році 1806, а навіть у році 1771. Тоді, безперечно, вона вирятувала мене від соромної смерті. Я тоді сидів у ній чотири роки.

Незнайомий своїми словами і своєю хронологією не тільки не вивів о. Методія із здивування, але ще й навпаки, аж тепер цікавість його стала зростати. Ігумен розкрив широко очі й уста.

— Та хто ви такий? Відкіля? Кілько вам літ? — спитав уриваними словами старець, котрому прийшло на думку, що він року 1776 побачив світ божий, а мав перед собою чоловіка, який тоді вже тікав перед переслідуваннями; так бодай можна було міркувати з останніх його слів.

— Хто я? — повторив, усміхаючися злегка, прихожий. — Я би вам сказав, всечесний отче, тільки боюся за ваше здоров'я. Бачите, мое ім'я свого часу мало таку дивну силу, що наповняло страхом кожного, хто його почув. Тому боюся, що воно ще й до сьогодні, може, має її, а вас, слабого чоловіка, сота часть його давньої сили могла би добити. Я сам так давно вже чув його, що боюся його впливу навіть на себе самого.

О. Методій щораз ширше витріщував очі і відкривав уста. Його здивування заперало йому віддих. Йому здавалося, що грубі чорні мури бібліотечної келії забажали, накінець, по довгій часі тяжкого стояння, трохи відпочити і звалитися на нього, мов на подушку, гнетучи його страшно своїм тягарем. Черцєві здавалося навіть часом, що се все сон. Він ущипнув себе навіть у худу ногу і вкусив себе за язик, аби нібито пробудитися, але все те переконувало його ще більше, що се все справді діється, що він не спить, а бачить на правду все те, що бачить.

— Але годі, — тягнув по короткій паузі незнайомий даліше, — годі, годі отягатися! Я прийшов сюди, отче, сказати перед вами все, що мені тяжить на душі... Одним із тих тягарів — се мое нещасне ім'я.

Тут голос прихожого почав м'якнути. Здавалося, що ось-ось на його старечих очах, ще досить ясних і блискучих, вступлять сльози.

— Я Олекса Довбуш, славний колись капітан опришків,— сказав, тремтячи зі зворушення.

Ігумен затремтів цілим тілом. Перед його очима станули його дитинячі літа. Тоді він немало наслухався повістей про ту людину, що тепер, уже майже сто літ по тім, стояла перед ним у своїй величині, проста, як ялиця полонини, а сива, як укрите снігом чоло Бескидів. Чернець не міг знайти слова, не міг заговорити до славутного розбійника. Німо, з натугою слухав його оповідання.

— Всечесний отче! Сподіваюся, що будете ласкаві вислухати сповіді нещасного злочинця. Не дивуйтеся, коли скажу вам, що ви самі і ваші братчики при кожній службі божій молитесь за мене, згадуючи ктиторів і благодітелів святого храму сего. Ктитором його — я, моїм коштом він направлений і відбудований, і не лише він один!.. Та не думайте, щоб я вірив, що мені щось pomoже перед судом того, до якого незабаром оба поспішимо...

Хвилю він помовчав зі зворушення, а потім почав говорити ось як:

— Заки зачну свою сповідь, мушу оповісти вам, що мене спонукало обібрати собі для неї таку незвичайну пору. В р. 1772 оголошено ціну на мою голову. Мене стали переслідувати. Я сховався сюди. Тодішній ігумен приймив мене радо і скривав у сій кімнаті чотири роки. Від того часу я часто тайком загощував сюди. О. Атанасій навіть дозволив мені бути тут довгий час і розмовляв зі мною багато про покуту, про наш бідний нарід, котрому моя покута повинна також бути корисна. Але я ніколи не приступав до сповіді, не надіючися розгрішення. Я хотів цілим останком свого життя прилагодитися до неї. Хотів по змозі приготувити поле, на котрім мали пізніші покоління збирати добрі плоди із моїх злих справ.

Ігумен усміхнувся милосердно на ті слова. Довбуш говорив дальше:

— Таку постанову я поклав собі, маючи 34 роки; я стояв тоді ще в цвіті віку. Я не мав дітей, крім одного сина в моїм ріднім селі, і той син появився на світ, заки я став... Ви, певно, чули, всечесний отче, ту сумну історію, що попхнула мене на поле проступків і злочину. Але я не хочу нею виправдувати себе... Не хочу виправдуватися тим, що розпука серця, що розбиті надії, що біль і ненависть попхнули мене в пекло злочинів...

Я поклав собі відбитися від світу, жити самотно, незнайомим, блудним. Я поклав собі під різними постатями обходити свій край, помагати чим можна своєму народові. Було се в р. 1776. Вночі дня 25 липня я бачив такий сон. Мені снилося, що я десь лежу на зимній кам'яній підлозі. Не знаю, чи довго я так спав, коли нараз під мною тріскає підлога, а з-поміж каміння добувається велетенська, чорна, як вуголь, рука, котра подає мені велике письмо. Я десь устаю, йду до світла і читаю: «Житимеш, поки твій рід не буде числити сім членів. Твоя смерть буде знаком, що надходить час роботи. До сповіді приступиш аж перед смертю. А тепер іди й покутуй!»... Я пішов, полишивши тут свої спомини, в яких описане ціле моє життя. По тридцяти роках я знов ночував на підлозі сеї келії і знов бачив той сам сон. І знов по тридцяти роках я був тут і знов бачив той сам сон, читав те саме письмо, та на його кінці стояло ось що: *«Час 12 липня 1856. Гош. мон. Бібл. година 12 півн.»* Я вписав ті слова на останню карту своїх споминів і пішов геть.

І ось настала пора, так пожадана для мене! Всечесний отче, ви довго жили, але ви жили в тишині, в роздумуванні, замкнені від світу, від свого народу, від його життя. Я дивився на те життя зблизька, дивився на нього такий час, як цілий ваш вік — 80 літ! Яке його горе, яка його біднота, який його гніт, того нещасного народу! Кілько разів я кривавими сльозами молився в душі, аби ділом моєї покути було піднести, просвітити той нарід, показати йому, хто він, кому він служить і служив і чим він був колись... А тепер, всечесний отче, слухайте моєї сповіді!..

Отець Методій довго, довго й уважно слухав сповіді старого опришка, що, потішений побожними словами ігумена, так кінчив оповідання:

— Лиш раз іще в тім довгім сумнім життю вигнання блисло для мене щастя, та — божа воля — воно зараз і погасло! Я подружився з молодою внучкою воеводи Шепетинського, вкраденою тої ночі, коли я напав на його замок. Вона кудись утекла і пропала... Я ніколи більше не чув про неї, і так по році знов скінчилося моє щастя! Мойому синові Олексі не пощастило в родиннім життю. Два його сини прогнали його з дому, побивши його тяжко... Він пішов на жеври, і вже кілька літ, як я стратив його з очей... Пропав десь нещасний, як камінь у воду. Мої скарби, ті гроші, криваві гроші, котрі колись мають послужити задля великої

справи піднесення нашого народу, ті скарби і цілу справу я склав на Петрія і його рід, бо я бачив, що мої потомки задля вродженої їм дикості, самолюбства, марнотратності і лінивства нездібні перейнятися ніякою вищою гадкою. Незгода моїх внуків із внуками Петрія спиняє розпочати справу, але незабаром, думаю, прийде час... бо... смерть моя близька! І ще одна надія кріпить мене перед сконом. У віщих снах, котрі я бачив... я бачив виразно, що мій рід числитиме 7 членів, як я умру! Коли мій син Олекса ще живе, то всіх членів нашого роду шість... і... сподіваюся, що живе ще сьомий член — другий мій син від моєї любої Емілії!

І старець упав на коліна й молився голосно, довго, горячо, молився за прощення своїх гріхів, за добро своєї родини, за добро свого народу, а гарячі сльози, що скочувалися густим градом із очей, були вимовним свідком, що не застило ще серце в старечих грудях і що билосся живо, молодечим жаром. Коло нього на колінах молився із сльозами в очах о. Методій.

А надворі все ще грізно шуміла буря, все ще гуркотіли громи, все ще свистав вітер, грюкаючи віконницями і брамою і кидаючи густими краплями дощу на монастирські мури. Тільки на сході злегка блідли грубі хмари, набираючи поволі більше краски. Видно було, що недовго вже до сходу сонця, недалеко вже світло, недалеко перемога дня над ревучою бурею та темнотою.

VII

ДОВБУЩУКІВКА

Матрона Довбушучка, жінка Олекси Довбушука, так не видержала, так наважилася зблизитися до свого чоловіка і запитати його про те, що їй цілу ніч мучило всіма муками вагання і непевності, що їй забрало сон, по-мимо втомн і гризоти. Чоловік її сидів, хоч ще було рано, цілком убраний за столом, чорний і похмурий, як та буря, що лютилася сеї ночі. Видно, все ще йому з голови не сходила вчорашня сцена з Петрієм на Довбушевім версі. Можна навіть було догадуватися, що ні Олекса Довбушук, ні жінка ані ока не зажмурили сеї ночі. Він думав про помсту над Петріями, про Довбушеві скарби, про те, як-то він Петрія живим дістане в свої руки, як дасть волю своїй дикості і

лютості і доти мучитиме ненависне, зрадницьке кодро, доки йому не покаже криївки, в якій уже бачив у душі купи золота та срібла, що були досі в руках Петрія.

— Олексо, чому ти мені раз не скажеш, де наші хлопці? Де вони поділися, що роблять, що їх уже другий день нема дома, що вже другу ніч не ночували дома? — говорила тремтячим голосом Матрона і наблизилася до чоловіка.

В тім її голосі тремтіла на дні глибока, сильна, щира матірня любов. Матрона Довбущучка дуже любила своїх синів. Вона тишилася ними, як ще були дітьми, плакала і тишилася, коли Петрій забрав їх до міста і разом зі своїм Андрієм віддав до школи. Кілько вона не наплакалася, кілько не насумувала, як її чоловік, у безумній ненависті до Петрія і його доброго серця, відібрав їх зі школи! Їх із природи дика натура стала під проводом такого самого батька ще дикішою і безпосередньо завела хлопців на дорогу зла і злочину. Вони поводилися з нею, як і батько, без серця, без огляду на вік і слабе здоров'я. Вона ніколи не почула ні від них, ні від Олекси щирого, ласкавого слова. А все-таки вона любила їх, а все-таки плакала за ними, плакала над їх занепадом, плакала, бо не могла зарадити злому. Батько кермував кождим їх кроком, вів їх до злого, підсичував у них горлість і ненависть до Петрія і інших чесних людей, учив уважати їх за сторонників Петрія, перекуплених Довбущуківими грішми проти Довбушевих потомків. Батько робив із синів таких, як був сам, а бідна мати не сміла навіть заглянути, навіть запитати, куди він їх веде, як вони живуть і що з них буде.

— Олексо! — сказала ще раз, зближаючися і обіймаючи чоловіка за шию. Олекса ще дужче нахмурився і сидів, опершись ліктями о стіл, і мовчав, немовби його зайшли цілком інші думки. — Не чуєш, що я тебе питаю? Хоч би раз мені сказав, що діється з моїми дітьми? Куди ти їх післав? Що вони роблять? Чому не вертають?

Довбущук вовком зирнув на неї дрібними горючими очима, похилив голову ще нижче, мовби хотів узяти її на роги, закусив долішню губу, — знак, що лютість бухнула жаром у його душі, і по хвилі мовчанки крикнув до неї:

— Марш, дрантя! — так звичайно говорив своїй жінці. — Що тобі до них? До кочерги і мітли твое собаче право!

Та мати, що, видно, не раз уже чула таку лайку, не дала нею відстрашити себе і, тремтячи цілим тілом, говорила жалібно далі:

— Олексо, Олексо! Чим я провинилася, що ти зі мною гірше собаки обходишся? Скажи мені, де мої діти? Я ж мати! Як то мені нічого до них?

— Марш до чорта, дрантя! — крикнув знов Довбущук і, відвинувши руку, пхнув нещасну в груди так сильно, що була б, певно, впала на землю, коли б її не була сперла стіна. Зітхнувши і, очевидно, дармо силкуючись заплакати, пішла мовчки до сіней і взялася до якоїсь роботи.

Тим часом Олекса сидів, похнюпивши голову. Сидів та роздумував про Довбушеві скарби. Робота в полі стояла, та йому і не в голові було братися до неї. Думку, що він мусить стати великим багатцем, що Довбушеві гроші — то його гроші, піддержувало ще більше вроджене йому лінивство.

Нужда виглядала широкими очима з кожного кута його старої, занедбанної хати.

Тим часом надворі настав уже давно чудовий день, такий день, які бувають у нас після літньої нічної тучі. Сонце, немов урадуване своєю побідою над темнотою і зливою, світило удвоє ясніше. Темно-зелені ліси шуміли. Пестрі гірські поляни дихали розкішним запахом. У глибоких потоках шуміла і валила клубами каламутна вода. Люди весело йшли до роботи. Там та сям зачинали жати жито; інші полоти ще пшеницю та льон або з граблями та вилами йшли до сіна.

Все рухалося, все йшло. Тільки на невеличкім присілку Довбущуківці не видно було того сільського життя. Там усе дивилося понурим і немов мертвим оком. Лише кілька штук нужденної худоби повільно пошкандибало на пану до лісу, а за ними поволікся брудний, заспаний і заплаканий хлопчина, син Демка Довбущука, Олексового брата, що нас усю худобу з Довбущуківки. А та Довбущуківка — то була слобідка з чотирьох хаток, що розсілася на невеличкім горбі, окруженім із трьох боків густим смерековим карпатським лісом. В одній із тих хатин жив Олекса Довбущук з жінксю і двома синами, у другій, яка на око ще була найбільше порядна і сяк-так охайна, молодший брат Демко, у третій — стара мати обох братів з малим сеоїм вихованком Іваськом, а четверта звичайно стояла пусто, хоч люди в селі немало говорили про різні нічні сходища різних «добрих людей» у тій хаті, і не один говорив, що бачив у ній світло єночі і чув голоси багатьох людей. Ніхто ніколи не заглядав до тої пустки, та й і взагалі мало хто з Перегинська заходив до Довбущуківки. Вона немовби й не належала до того

села, бо лежала аж за рікою на другім боці долини, запхавшись в сам кут, мов злодій у лісі на засідці на прохожого.

— Добрий день, брате! Ти, бачу, якийсь не при охоті, що так сидиш і не вийдеш ніде зі своєї хижі?

— Та чого виходити? — буркнув Олекса. — Мені й так голова крутиться. Світ мені обрид. Не хочу на нього дивитися!

— Ей, кому він не обрид? — відповів Демко. — Ти десь учора ходив ніворотом і, певно, не чув, що у нас нового?

— Нового?

— Еге, нового! А то, що чесні громадяни вивілили нам, усім Довбушкам, село.

— Що? А се що знов?

— Що? Проста річ. Кажуть: «Ми вас не хочемо мати за сусідів; ми вас не хочемо бачити межи собою, ми вас не хочемо знати», та й годі.

— Та за що, про що? — питав Олекса, встаючи і випростовуючися, і впер свій зір у лице брата.

— От і маеш! Ти допитуєшся, немовби не знав, як може чоловіка біда вчепитися на гладкій дорозі. Пасе вчора хлопець худобу на облозі, он там, знаєш, на тім куснику, що припирає до Козубишиного. Непотріб, хлопчище, задрімав, чи що, — досить, худоба пішла по царині. А собака Батлан, польовий, як не прибіжить та хлопчину палицею. Я недалечко там якусь пеню на полі робив; чую крик. Пек тобі, бідо, що таке? Обертаюся, а тут Батлан хлопця геть обкривавив, геть йому голову розчерепив костуром. Я кинув роботу, порвав якусь паровину та до Батлана. Трохи його там обчімхав, а тут зачався крик, мені на біду. Якби на який знак, немов із-під землі виринуло з півсела: війт, присяжні, вся голота, та до мене. Я не питаю, держу нависного Батлана під ногами. Якось нас розірвали та й у крик. Ну, а нарешті війт, як тобі кажу, вивів нам село. «Нехай мені, — каже, — ніхто з вас не важиться показатися межи чесними людьми, бо його зараз кажу зв'язати і віддати до циркулу. Не бійтеся, найдуться тут у нас досить ключок на вас, найдуться і свідки. Затаскаємо вас там, де світу божого не побачите». Ще, як на біду, десь там чорт надніс нашу стару (так називали свою матір). Як зачне дзявуліти, плакати, проклипати нас. «В'яжіть, — каже, — того окаянника, підіть ще по другого, в'яжіть обох! Я сама піду до суду, я сама на них свідчитиму. Вони мені життя збавляють, вони мене на жеври виженуть із поламаними кістками так, як вигнали свого

батька, що, може, десь під чужим плотом замерз!» Така то бі, брате, кумедія сталася у нас учора. Я заткав вуха, плюнув на все та й пішов додому.

— Знаю я, хто тому причина, знаю! — крикнув Олекса і, затиснувши п'ястуки, дико поглянув на захід, у той бік, де у стіп Чорної гори стояла Петрієва хата.

Довбущук кожного разу все зло складав на Петрія, а не бачив, що він сам властиво всьому винен. І громада не без причини відщуралася його роду. Тисячні пакості робили Довбущуки людям, крали збіжжя, заганяли на очах товар у царину, билися з кождим, хто упімнувся за своє,— словом, так усім надоїли, що люди й ім'я Довбущуків боялися вимовити.

— Але, о! — додав по хвилі Олекса, грізно затискаючи п'ястуки і грозючи ними на захід.— Він, собачий накорінок, не втече моєї руки!

— Ой, як у тебе душно в хаті, брате,— сказав знов Демко.— Хто вигадав у таку гарну днину сидіти в такій норі? Ходи пройдімся трохи! Ти ще, бачу, і так нині із дому не виходив.

— Та ні,— відповів Олекса,— але куди ж підемо?

— Підемо на поле, а ти по дорозі розповіш мені, що тобі вчора трапилось.

І Демко хитро моргнув бровами. Олекса зрозумів той знак, узяв старий солом'яний капелюх на голову, і оба вийшли з хати.

А Матрона Довбущучка, заламуючи руки і сумовито поглядаючи вгору, говорила до себе:

— Боже мій! Він іще із моїх дітей поробить таких злодіяк та неробів, як сам! Ах! Боже мій, боже! Що мене тоді заманило та засліпило, що я від свого татуня пішла сюди, в те пекло, та ще за нього, за такого кальвіна, за такого розбійника, що мені світ зав'язав, що мене збавив життя і здоров'я, що мені діти на нінащо зводить та ще мене копає та тручає, як собаку?

І зачала хлипати, як дитина. Жаль давив їй серце, та все-таки її одна слеза не заблїсла на її глибоко запалих очах.

Нараз протяжно заскрипіли двері, і до хати влетіла стара жінка. Її сиве волосся в неладі спадало на плечі з-під брудної намітки, що колись, може, була й біла. Лице її було жовте, зів'яле і порито густо зморшками. Тільки очі світилися ще якимось надприродним огнем, і в червоних

обвідках надутих, випланих повік видавалися ще страшнішими і дикішими. То була «стара», мати Довбушуків, Горпина.

— Щастя тобі боже з нинішньою дниною, Матроно! — промовила дзвінким іще й енергічним голосом.

— Дякую вам, що ще хоч ви не забуваєте мене, бідної, — сказала жалібно Матрона і зітхнула.

— Олекса де?

— Пішов що лиш із Демком у поле, та, певно, не до роботи!

— А хлопці де?

— Або ж я знаю, мамо? Нещастя моє! Десь мій медведик свої власні діти запропастив, а мені, матері, не вільно запитати, що з ними!

— Прокляття матері на нього і на його брата! Моє прокляття, а за ним скоро піде й боже! — крикнула піднесеним голосом стара, а очі її дико заблищали. — Оба поганими дорогами йдуть! Побили і прогнали свого батька, тепер пов'язалися з якимись злодіяками! Ти бачила позавчора вночі світло в пустині?

«Пустинею» називали в Довбушуківці стару незамешкану хату, про котру згадано вище. Ходила чутка, що в ній родився Олекса Довбуш, — тому Довбушуки шанували її і не розвалювали, як пам'ятку, і не дозволяли в ній нікому замешкати.

— Яке світло, мамо? — спитала Матрона. — Я нічого не бачила.

— Бо ти сліпа! — крикнула Горпина, попадючи в лють, але зараз, злагіднівши, додала: — Ні, ти боязлива, запуджена, бідна. Чоловік казав тобі йти спати, а ти пішла.

— Та так, мамо, а він зараз вийшов.

— Злодій, розбійник! А їх там, у тій проклятій пустині, відкись назбиралося, як круків до падла! Але я бачила, я чула все, що вони говорили!

— Та про що вони говорили, мамо?

— Ей, та й дурна ж ти! Ти, небого, злякалася б, якби почувала, що твій чоловік там говорив! Але я їм помішаю їх прокляті плани. Я сама піду до суду, присягну, буду свідчити на тих розбишак!

Бідній Матроні й справді лячно стало. Не допитувала дальше і не роздумувала над тим, що там міг таке страшне говорити її чоловік. Вона боязко відсунулася від темної намітки, що, як їй бачилося, закривала якусь страшну

тайну, а та тайна кожного, що знає про неї, мусить безпечно потягнути в погибель. Горпину вона виймила з числа тих нещасних жертв, бо її очам стара, недоступна і енергічна жінка давно ввижалася якимось еством, обдарованим надприродними силами, еством, що все зуміє запанувати над обставинами.

— А де ви, мамо, вчора були, що вас не було дома?

— Де я була? А як же ти знаєш, що мене не було дома?

— Як знаю? Я ж була у вас учора кілька разів. Нікого нема, хата засунена, навіть Іванка нема... Ага, де ваш Івась дівся? Корови вчора самі прийшли з лісу. Демкові пас таки його хлопець, а наших не було кому вигнати.

— А чула ти, що через того хлопчиська наробилося?

— Та чула і хотіла вас про цілу річ ліпше розпитати, але вас не було.

— Я ходила в гори шукати Іваська.

— В гори? А він чого в горах?

— Чого в горах? Чортів їх батько знає! То вже десь твої легіні його запакували! Але ж бо й догулялися!

— Що, що таке, будьте ласкаві, мамо, скажіть! — напирала Матрона.

— Бідна жінко, твої сини нині вже сидять у арешті в Сиготі на Угорщині!

— Боже мій, — крикнула Матрона, — за що?

— Я їм стільця приставила, і я знаю за що. Але ти, — додала грізно, підступаючи до заляканої жінки, — не важся мені про се ані словечка писнути своєму чоловікові, бо пам'ятай!

І затисненим кулаком погрозила Матроні.

— Не скажу, мамо, не скажу, тільки, будьте ласкаві, скажіть, як довго їм там сидіти?

— Не бійся, недовго, — потішала її стара, — їх випустять. Але я тобі кажу, жінко, пильнуй їх, вони на дуже злій дорозі. Як нею підуть дальше, то зайдуть на...

Стара не вимовила того страшного слова, але у бідної Матрони стиснулися груди, серце мало не трісло... Німо і мертво поглядала на страшну жінку.

— Але де мій бідний Івась? — репетувала стара, падаючи в гостріший тон. — Я прийшла у твого вовка питати за ним, де вони його запакували, що йому зробили?

— Або я знаю, мамо? Або вони мені хоч словечком скажуть, що роблять? Я тут як остатня собака. Мене кожний

кóпає і тручає!.. Боже милосердний, коли скінчаться мої муки?

— Не бійся, дурна, все те ще якось буде, — потішала Горпина. — Я йду, бо бачу, Олексі мені не дїждати. А по-полудні прийдеш до мене?

Се питання було властиво приказом, так що Матрона не могла відмовити.

Стара кинулася прожогом із кімнати.

VIII

ПОГОНЯ

— Хто там, Демку, не пізнаєш? — питав Олекса Довбушук брата.

— Мені здається, що се Петрій зі своїм паничем, — відповів Демко з якоюсь, видко, затаєною байдужністю.

При самім слові «Петрій» Олекса судорожно затрясся і, закусивши долішню губу, схилив голову надолину, немовби хотів увесь світ узяти на роги.

— Еге, се вони! І йдуть, здається, на Чорну гору!

— Що за щаслива година! — аж скрикнув Олекса.

— Як то?

— Вони йдуть туди, як Чорна гора. На полі пусто, ніхто не побачить. Там у ліску наші... — шептав Олекса, а груди його дико хвилювали, голос ставав іще грубший і ще хрипливіший.

— Ну, і..?

— За ними, брате! Заберемо пташків у свої руки, а Чорна гора має багато криївок, туди ніхто не ходить... Спрячемо їх так, що й світу божого не побачать, і зачнемо поволі, натщесерце, допитувати їх, де наша спадщина!..

При останніх словах голос Олексі став якийсь залізно-холодний і ржавий, а його малі сірі очі заблищали демонічною радістю.

Демко не сказав нічого, але схилився і, мов лис, погнав межею за Петріями. За ним подався Олекса.

Та поки скажемо далі про ту погоню, мусимо ще дещо оповісти, що діялося до того часу в Петріях.

Стара Петріїха не мало здивувалася, коли побачила, що її чоловік і син припровадили так тяжко недужого старця. Звичаєм усіх мужицьких газдинь стала воркотіти, що з її дому роблять шпиталь, але, почувши від чоловіка, де й як

його знайшли, злякалася, думаючи, що се якийсь лихий дух у тій постаті дістався до їх хати, щоб до них внести зі собою багато біди і нещастя. Але Петрій, знаючи забобони своєї — до речі, доброї — жінки, велів їй пильнувати старого, що все ще був непритомний: не говорив, не бачив, не чув, як здавалося, нічого і, крім того, не мав анітрохи сили. Із трудом могла Петріїха перемогти свою відразу і ближче заглянути в очі нещасливому. На своє немале здивування, побачила, що й вона десь-колись бачила того чоловіка, те лице, хоч в іншому, може, не так осоружному виді. Та її здогади блукали сям та там і лиш морочили їй голову так, що вона незабаром зовсім перестала ними займатися.

Вночі хорий заснув тяжким, твердим, майже летаргічним сном, похожим на цілковиту мертвоту. Коли пробудився, почув у собі трохи сил, але не міг іще прийти до себе. Кидався неспокійно, трясся і воркотав напівголосно якісь дикі, хрипливі звуки, котрі ніяк не могли скластися в слова.

На другий день Андрій зачав знов із батьком розмову про Довбуша. Довго тягнулася та розмова, і Андрій довідався від батька майже все те, що він знав. Вкінці Петрій умовився зі сином піти там, де були скриті скарби Довбуша. Зацікавлений хлопець поспішив за батьком стежкою через поле на Чорну гору. Та в тій дорозі мала їх стрінати несподівана пригода. Заняті розмовами, вони й не побачили, як за ними двома бічними стежками бігли хильцем два чоловіки, задихані і почервонілі від втоми, у яких очі палали диким вогнем ненависті і лютої. То настигали їх смертельні вороги, Довбущуки.

Нараз Демко, що біг передом і не зважав на стежку під ногами, споткнувся об острій камінь і збив собі доразу палець. З болю мимоволі йойкнув, а той голос звернув на себе увагу Кирила. Він оглянувся і в одній хвилині відгадав намір своїх гонителів.

— Сину, — крикнув він, — утікаймо, бо смерть наша!

І, не чекаючи відповіді, вхопив Андрія за руку і, потягнувши його насильно за собою, великими скоками почав гнати в напрямі до ліска у стіп Чорної гори, до ліска, що так страшно вбився в пам'ять Андрія ще за його дитинства.

Довбущуки побачили, що зрадилися, що їх доглянули і то тоді, як уже були близько цілі. Вони оба скрикнули

з досади і лютості, але, побоявшись, аби хто інший не почув крику, мовчки кинулися вперед і, мов стріли, помчали за втікачами. Олекса напружав усі сили і швидко перебіг Демка.

— Слава богу, — шептав він, — що чорт їх несе просто в руки наших! Їм не втекти, як дістануться до ліска.

І справді, незабаром око його заясніло дикою радістю, Петрії не кричали, але, мов наполохані медведі, кинулися в лісок і зникли в гущавині.

— Маємо їх, маємо їх! — крикнули оба брати. — Гони!

І погнали вихрем до ліска, боячися все ще кричати на своїх товаришів, аби тим не зрадитися і не попсувати цілої справи.

Від ліска ділив їх іще простір коло двохсот кроків. Петрій як би догадувався, що і в ліску мусить бути засідка і що небезпечно було би здійсмати крик. Він бачив інший рятунок перед собою. Стрілою перескакував ліском, вузькою стежкою все вгору. За ліском, де підіймалася висока гора, стирчало безліч великого полупаного каміння. Сила закутків, печер, щілин творила тут якнайдогідніше місце до схованок. Петрій, усе ще не випускаючи руки Андрія зі своєї, скакав із каменюки на каменюку, з іглиці на іглицю, перескакував щілину за щілиною, як дика коза, і пропав нарешті в тім хаосі безладно, дико розкинутих скал.

Довбушуки добігли до ліска. Мов скажені вовки, вдерлися на невеличку полянку. Втома запирала їм віддих. Олекса свиснув із цілої сили, і в тій самій хвилі почулося довкола з гущавини п'ять таких самих свистів. Незабаром на п'яти досить віддалених точках дався чути тріск лому... На поляні появилася п'ять чоловік.

— Се ти, ватажку? — відізналися грубі, дужі голоси.

— Я, — відповів сердито Олекса.

— Що прикажеш?

— Не бачили ви, як сюди втікали супостати?

«Супостатами» вони звали Петріїв у своїм товаристві.

— А чому ж би ми їх не бачили? Ось нема і трьох хвилин, як туди оба перелетіли, мов скажені.

— Капуста з вас головата! — заревів Олекса. — Чому ви не притримали їх?

— Притримати? Пощо, по яке? Хіба ми могли знати, що ви оба власне робите на них полювання?

— Та то невелика річ буде догнати шпачків, — відізнався один із товаришів. — Вони ще не дуже далеко.

— Ану, за ними! — крикнув Олекса. — Треба закінчити цілу нашу роботу.

І лісні волоцюги, не розуміючи, чого від них хоче ватажко, розскачилися лісними стежками на різні боки доганяти Петріїв.

Півгодини шукали по ліску, перетрясали кожний корч, кожду гущавину. Півгодини розшибалися по камінню, дивилися в кожду щілину, в кожду печеру, але надармо. Петрії немов під землю запали, слід за ними пропав.

Олекса пінився зі злості, кричав на брата і на товаришів, що стратили таку добру нагоду.

— Не бійся, брате! — потішав його Демко. — Вже ми колись своє надгородимо, а ті пташки скорше чи пізніше попадуть у наші руки.

— Сподівайся, діду, аж тобі курка яйце знесе! Ідіть на свої становища, товариші, а вночі — ну, ви знаєте, що кождому робити!

І Довбушуки пішли додому, а товариші мовчки розійшлися по гущавині.

А Петрії немов справді пропали під землю.

Перескакуючи через щілини і каміння, опинилися нараз на дні досить глибокої яруги. На однім її кінці, досить широкім, лежав мохом порослий камінь, котрий рушити, здавалося, треба було надлюдських сил. Та Петрій скорим кроком приступив до нього і вхопив його з одного боку обома руками.

— Ану, Андрію, покажи свою силу! Чей двох нас дасть сьому дідові раду.

Андрій і собі причепився до каменя, і оба з невеликим трудом відвалили його. Слабе, темряве світло мигнуло з широкого отвору.

— От сюди нам дорога, синку! — сказав Кирило і пішов попереду.

Увійшли в довгий кам'яний хідник, слабо освічений тільки декуди денним світлом, що продиралося крізь вузькі щілинки. Хідник вився і крутився у різні боки. Петрій увійшов накінець до невеличкої, трохи ширшої кімнатки, і тут оба з Андрієм на хвилю зупинилися.

— Ну, що ж, синку? Чи ще й тепер не довіряєш, що мої противники на мене завзялися?

Андрій був молодий. На світ дивився рожево. Про кождого думав добре доти, доки наочно не переконався про його злу волю. Він не міг зрозуміти тої ненависті і

злости, якою палали Довбушуки до його батька і до нього.

— Я ще, тату, не знаю, що сказати. Хто знає, чого вони від нас хотіли?

— Того, чого від мене вчора домагався Олекса на Довбушевім версі, сину. Та думай собі як хочеш, а я покажу тобі причину, чому вони нас ненавидять, чому вони нас переслідують, покажу тобі Довбушеві скарби!

Ті слова сказав Петрій таким піднесеним рішучим голосом, що в тісних, понурих хідниках нараз почувся відгомін і пройшло кілька хвилин, доки голос не замовк.

— Але мусиш мені присягти, сину, що ні місця, ні жадного слова, що я тобі сказав про сю тайну, не зрадиш нікому, хоч би тебе і найтяжчими муками силували до того. Тоді тільки матимеш право відкрити все Довбушукам, як настане щира згода між нами. Присягни мені зараз, сину, що тих скарбів, котрі тут криються, не порушиш на свої власні потреби, але уживатимеш їх аж тоді, як прийде назначений богом час роботи на користь і піднесення нашого народу.

Поважний і піднесений тон тих слів дуже врочисто настроїв уяву і душу парубка. Той настрій зріс і зміцнився, коли батько підійшов напотемки до одної цілком чорної стіни і засвітив два грубі давні свічки-поставники, уліплені з кількох фунтів домашнього воску. Ті свічки стояли, як Андрій при їх таки блиску побачив на залізних, у кам'яну стіну вбитих свічниках, за ними ж у невеличкім заглибленні стояв звичайний хрест, зроблений із чорного каменя.

Перед тим хрестом Андрій прикляк, помолився щиро і зложив присягу, що мала мати великий вплив на його долю.

— А тепер ходім до скарбниці,— сказав батько.

Кирило зігнувся і з невеличким кусником шнурка, напущеного воском, якого звичайно уживають у гірських околицях, подався наперед у темний вузький отвір, котрим незабаром зайшов до просторого склепіння, старанно викуваного в камені. Слабий блиск гнота відбився сотки разів від блискучих золотих і срібних предметів, накопичених купами в тій кімнаті. Безліч срібних свічників, дорогоцінних канделябрів і інших посудин стояла або висіла довкола, граючи і мерехтячи при слабім світлі гнота. У шкіряних мішках і великих калитах стояли купи старої

широзолотої монети, в казанах іскрилися усіма барвами клейноти і дорогі камінці різної вартості. Андрій аж очі свої забув, поглянувши на ту безодню багатства. Разом із своїм батьком почув якийсь страх і боявся діткнутися тих блискучих предметів, тих божків, що для значної часті світу бувають метою всіх бажань, а яким наші часи надали всемогучу силу. Міркуючи приблизно про їх вартість, Андрій оцінив усе на кількасот тисяч.

— І все те ви застали так, як воно тут? — запитав він батька несміло.

— Ні, мій батько, а по нім і я мусили все тайком зносити із далеких сторін. По цілім нашім Підгір'ї, по всіх горах розсипані були сховки Довбушевих скарбів, а реєстр їх, ним самим зроблений, зберігається в сьому місці.

За сим словом Петрій виняв із одного пuzдерка великий звиток паперу, цілий записаний. Та задля слабого світла не можна було ані слова в нім прочитати.

— І всі скарби вже тут?

— Усі. Лишився тільки один сховок у недалеких горах, але, що до нього дуже близько, я лишив його на остаток. Та Довбушуки якимось способом пронюхали і обікрали його.

— Відки ж ви знали про ті печери, про ті хідники?

— Мій батько показав мені їх, так, як ось я тобі показую; а йому знов його батько, Довбушів повірник.

— І ніхто, крім вас, не знає про них?

— Здається, ніхто,— сказав Петрій, а на його лиці зарисувалася тінь вагання.— Та,— додав тихіше,— мені здається, що ще хтось, окрім мене, заходить сюди, і то частіше, як я сам.

Андрій зачудувався.

— Як? Може, який злодій?

— Ні, сину, тих скарбів він не рушає. Се все, як тут стоїть, я сам поуставляв і почислив до найменшої штуки, і до сього часу ще ніщо не пропало. Але...

— Але що? Як же вам знати, що ще хтось сюди, крім вас, заходить?

— Бо не раз у віддалених хідниках, куди я сам ніколи не посмів запускатися, чую стукіт тяжких кроків, не раз тут, за тими стінами, чую якийсь воркіт, немов глухий чоловічий голос.

— А ви там не були за стінами?

— Ні, навіть не знаю, чи й куди там можна дістатися.

Син і батько замовкли. Тисячі почувань і здогадів мішалися в їх душах.

— Чуєш? — сказав нараз Петрій.

Стало тихо, як у гробі. Із-за стіни почулося глухе, ніби людське муркотіння. Стіни глухо задудніли від ходу якихось тяжких ніг.

Кров застигла в жилах Андрія... Він запирав у собі дух, а його розворушена уява показувала йому в невиразнім світлі картини з його минувшини, що мигали перед його душею, лишаючи по собі сірий, невиразний сумерк.

— Ходімо звідси, сину,— прошепотів Петрій.

Вийшли. Андрій ішов тихо, мов мара. Його слух і серце потрясало дуднення кам'яних стін за їх кроками. Довго йшли, нічого не говорячи, і нарешті побачили перед собою зачинені двері. Петрій вишукав ключ, відчинив, а блідаве світло пробилося до них. При світлі пізнав Андрій, що він у старій, опущеній іздавна пивниці під своїм домом.

Незабаром оба Петрії були вже у світлиці, і ніхто не добачив, звідки вони прийшли. Лиш стара мати, побачивши, що лице Андрія бліде, як у трупа, злякалася і запитала, що йому. Він ледве дихав від внутрішнього зворушення. Але батько виручив його, оповівши матері небезпечну пригоду з Довбушуками.

— І коли ті люди вже раз перестануть нас переслідувати? І чого вони хочять від нас? — зітхнула Петріїха, а серце її забилося з ляку на саму думку, в якій небезпеці були дорогі їй люди.

ІХ

ІСАК БЛЯЙБЕРГ

Батько й син сіли обідати. Трохи запізналися та й добре проголодніли. Домашні вже були по обіді і порозходилися до щоденної роботи. Лиш Петріїха сиділа дома, а на запічку, на теплій м'якій постелі лежав неспокійно хорий старець усе ще без пам'яті, кидався раз по разу, а в його сугавах знов можна було бачити вчорашні корчі, хоч уже слабші, як учора. Не встигли ще пообідати, як нараз на оборі загавкав пес. Петрій виглянув крізь вікно і побачив свого вчорашнього товариша з дороги, Ісака Бляйберга, що обганявся довгою хворостиною від пса.

— Підеш, Лиску! — крикнув Петрій. Та Лиско все ще гнівно бурчав, хоч, послухний волі газди, відвернувся від прихожого і ляг на приспі, шкірячи до нього свої острі зуби.

— Добрий день, пане Кириле! — сказав Ісак, уходячи в хату.

— Доброго здоров'я! Сідайте, прошу, нехай усе добре з вами сідає, — говорив приязно Петрій.

— Нема коли. Я до вас за справами.

— Що таке, кажіть!

— Ваша згуба знайшлася, а властиво люди, про котрих ви говорили, вже зловлені і сидять у Сиготі. Як я вам казав. Ще вчора вечором мені телеграфували знайомі. Їх зловили в лісі на границі. Якась стара жінка навела стражників на їх криївку.

Петрій моргнув жінці, аби вийшла з хати, і вона, послушна, вийшла. Вона вже віддавна привикла до таємної поведінки свого чоловіка і, діставши від нього наказ, ніколи ні про що не допитувалася.

— А то, певне, ваш син? — спитав Ісак, поглядаючи скоса на Андрія, гейби дивувався, чому й він не йде собі.

— То Андрій, укінчений гімназист. Говоріть далі! А гроші також стражники знайшли?

— Грошей не знайшли, тільки їх зловили.

Петрій трохи завагався, почувши ті слова. Він не знав, що тепер почати, а Ісак так говорив далі:

— Моя рада — ходімо зараз до Сигота. Я там також маю справунок, підемо разом; а по дорозі я вам ще маю дещо розповісти. Зрештою я маю в Сиготі багато знайомих і пораджу вам, де і як обернутися і що робити, аби дістати назад свої гроші в руки.

— Але що вам займатися так щиро моєю справою? Вона вас ані болить, ані свербить.

— Що мені? — сказав усміхаючись Ісак. — Ніщо. Хіба то велика річ! Ходіть лише, зберіться раз-два, я вам по дорозі все розповім.

— Добре, зараз! — сказав Петрій рішучо. Покликав жінку і слуг і дав їм потрібні розпорядки в господарстві, казав пильнувати хорого, спакував у свою борсукову торбу, що було потрібно на дорогу, взяв, на раду Ісака, пістолет за пояс, бо Ісак мав також пістолет, попрощався ще раз з Андрієм і жінкою, но обіцяв, що незабаром поверне,

взяв у руки палицю, перехрестився і пішов услід за Ісаком, що скорими кроками вийшов уже на дорогу.

Мовчки вийшли оба за село. Дорога крутилася вузькою гадюкою поміж високі, порослі борами гори, понад потоками, що бурилися ще з ночі від зливи та шуміли, серед величавої, чарівно-гарної і дикої бескидської природи. Чисте небо усміхалося своїм безмежним блакитом до темної зелені борів. Співи нечисленних птахів у темній, таємній глибині лісів були самотніми ознаками життя в тій широкій гористій околиці. Аж до угорської границі не було вже ані села, ані жадної людської оселі. Подорожні були, як їм видавалося, самотніми людськими ествами серед того буйного і різнобарвного світу.

— Ви, бачу, мали мені щось сказати,— зачав Петрій.

— Так,— відповів Ісак.— Ви питали мене, що мені так до вашого добра, і я хочу вам сказати. Послухайте лиш, будьте ласкаві, отсеї повістки.

Петрій поглянув здивовано на жид. А Ісак зачав оповідати:

— Перед кільканадцятьма роками стояла за селом Розгірчем велика мурована коршма. Молодний орендар, що в ній сидів зі своєю родиною, славився на цілу околицю дуже багатим і чесним жидом. Говорили, що в нього великі скарби, що він знайшов один сховок Довбуша і забрав із нього немало золота. Але то була неправда. Він був собі, правда, не дуже бідний, але й не багатий. От сидить він собі раз у суботу вечором при шабасі, а коло нього молода Рухля, його жінка. Було то восени. Зимний дощ цідив як із відра, а вітер кидав грубими краплями в очі, як тільки було надвір показатися, та термосив запертими віконницями коршми.

«Не дай боже тепер бути кому в дорозі в таку слоту»,— сказав жид.

«Мені якось аж лячно тут самій, на тій пустині, так далеко від людей»,— прошептала Рухля, надслухуючи з тривогою.

Втім, крізь свист вітру і плюскіт дощу почувлися надворі людські голоси. Хтось сильно застукав до брами.

«Грицю, біжи відчині браму!» — сказав жид до парубка, що служив у нього.

Гриць поволі, нерадо піднявся зі свого тапчана і, воркотячи щось під носом та проклинаючи подорожніх, що йому переривають і ту хвилину спокою (хоч та «хвилина»

тяглася у нього звичайно цілу ніч і цілий день), поволікся поволі відмикати браму, до якої все ще не переставали стукати і гримати.

Незабаром заскрипіла брама на завісах. Стукіт утих. Почулися змішані крики, навіть, як здавалося жидівці, голос Гриця долетів до її слуху. Та в тій самій хвилі завив і засвистав вітер так сильно, що не можна було нічого чути.

Настала хвиля німої очіданки в коршмі.

Чекає жид, чекає свого Гриця, нема Гриця. Жде подорожніх, прикладає лице до вікна, аби виглянути надвір. Вікно мовби смолою обліплене.

Нараз широко відтворюються двері, входить п'ять хлопів з недобрими, зловіщими поглядами і страшними, густо оброслими обличчями.

«Добрий вечір, жиде!» — крикнув перший із них, низький, рудий, плечистий хлоп, як здавалося, старший між ними.

«Доброго здоров'я!» — відповів жид.

Рухля задеревіла, побачивши незвичайних гостей. Стояла бліда, опершися о грубу, і не рушалася з місця.

«Ну, бачиш, братчику, ми прийшли до тебе в гостину! Ти нас не сподівався під нинішній час, правда?»

«У мене дім гостинний, панове,— відповів жид,— я мушу кожного часу гостей сподіватися».

«Ну, як так, мій любенький,— заговорив знов рудий,— то гости нас і стався як треба! Або знаєш що, дай сюди ключі! Нас більше, скорше самі собі услужимо, а ти не потребуєш, серденько, трудитися».

Товариші рудого різко засміялися на ті слова. Жид, хоч потерпав на всім тілі, все-таки не тратив надії, що ціла річ, котра аж тепер зачала йому являтися грізною, закінчиться пиятикою.

«Ні, панове! — відповів, услужливо кланяючися.— Хто бачив, аби господар давав гостям самим гоститися, а сам сидів і дивився на те?»

«Ні, ні, не бійся, ми того нікому не скажемо! А зрештою, як тобі не хочеться стояти, то можеш положитися собі, ніхто тобі не боронить! Давай же сюди ключі!»

«Але, панове...»

«Нічого але, нічого але,— гукнув рудий,— ключі сюди!» Жид без слова віддав ключі.

«Хлопці, за мною!» — крикнув рудий, і гурма людей заповнила коршму.

«Нате ключі, шукайте, перетрясайте, беріть усе, що нам може пригодися!»

Жид стратив цілком притомність, голова його крутилася, перед очима всі предмети миготіли ясними плямами.

Рухля зі слабким криком упала, зомліла, на землю.

«Гвалт! Рятуйте, хто в бога вірує!» — закричав щосили жид.

«Ого-го, братчику, ми на таке не годимося! Ануте, хлопці, зв'яжіть їх обоє, зав'яжіть їм роти, аби не вередилися, та винесіть туди під шопу, на мерву, нехай трохи перевітряться!»

Хлопці скочили на жида, зв'язали його і напівзомлілу Рухлю і без милосердя, з диким сміхом винесли під непошиту шопу на дощ і вітер. Студінь до кості пронизувала напівголих. Вони бачили свою згубу і з німою рішучістю вичікували її.

Тим часом опришки перешукали цілу коршму, перешукали всі закутки, поперевертали і повалили все, що здатне в господарстві, а для них непотрібне, та, крім невеликої суми грошей, і то дрібними мідяками, не могли знайти ні шеляга.

«Га, клятий жид, — заверещав розлючений рудий, — правду казав, що приготувався на наш прихід! Ану, хлопці, беріть соломи, вогню, беріть що треба, будемо по щирості допитувати наших чесних господарів, де поділи гроші?»

Із криком кинулися опришки до жидів. Декотрі встигли вже добре підхмелитися горілкою.

Рудий приступив до жида і, бачачи, що він зовсім не рушається, мов неживий, кóпнув його ногою.

«А що, нехристе, думаєш, що ти так легким коштом від нас видобудешся? Ні, братчику, ми не такі, щоб за нізачо трудилися! Скажи, де гроші сховав?»

І за сим словом зірвав йому хустку, якою зав'язано йому рот.

Жид вився по землі, котру дощ розполоскав у рідке болото, стогнав і цокотів зубами, та не сказав нічого.

«Скажеш, чи ні, собача кров?» — верещав рудий.

Жид мовби онімів і тільки скляними очима водив із виразом тупої байдужності і розпуки по обличчю грізного ватажка.

«Питаю тебе останній раз, скажеш, чи ні, де гроші?»

«Ласкаві панове, убийте мене, посічіть мене на кавалки, як знайдете у мене хоч півфеника більше, крім того, що в столику!»

«Певне, не знайдемо, як ти їх позаховував,— гукнув один із напівп'яних пройдисвітів,— але ж бо в тім річ, аби ми знайшли!»

«Кленуся богом і всім, що у мене святе, дороге й миле, що у мене нема більше грошей, нема ніякого сховку ані навіть наміру вас дурити!»

«Бачите, як м'якне, собака? Та швидко він ще ліпше скрушіє! Хлопці, ану до роботи! Де солома, загрійте його трохи в ноги! Або ні, знаєте що, беріть насамперед його прокляту жидівку! Бачите, як поблідла і скорчилася, мов муха в окропі! Вона нам швидше все виспіває, як лише її припече. Добре то старі люди кажуть, що жид лише печений добрий!»

Опришки вхопили без милосердя нещасливу напівмертву Рухлю. Вона, мабуть, іще не прийшла до себе, бо голова її звисла, лице посніло. І слівця не писнула, як її брали. А інші вже зачали перевеслами із сухої соломи обкручувати її ноги.

«Боже мій, моя Рухля!» — крикнув у крайнім відчаю жид і, зібравши останні сили, закричав знов:

«Гвалт, гвалт! Хто в бога вірує, рятуйте, рятуйте, не дайте душі загинати!»

Саме в тій хвилі стих вітер на хвилину, і розпучливий голос жида дзвінко розлетівся по лісах і горах.

Але опришки як стій зав'язали йому рот, і нещасний мусив німо дивитися, як ті нелюди кинулися мучити страшними муками його любу напівмертву жінку. Серце його стискалося в груді в почутті безсилля, що бачить її тяжкі муки, а не може їй допомогти.

Уже клятві обступили Рухлю, вже засвистали в повітрі їх канчуки, вже серед проклять, сердитих слів дався чути слабкий стогін мученої, вже її випитують за гроші, та вона нічого про гроші не знає, вже ватажко кричить голосно: «Вогню!», в груді жида стигне остання крапля крові,— коли нараз почувся гук рушниць, упали два вистріли, і рудий і другий опришок трупами впали на землю. Решта розбіглася з криком, покидаючи свої нещасні жертви. Тільки коршма, серед котрої опришки розложили великий огонь, горить усередині. Дим валить вибитими вікнами, а полум'я

рухомими огняними язиками лиже вже стріху, що тріщить, сичить і куриться.

У світлі пожежі бідний жид бачить при собі чоловіка невисокого росту, який розв'язав його і каже йти за собою в село. Сам він бере на руки задеревілу Рухлю, обвиває її своїм широким сердаком і несе, мов дитину, до села.

— Та що довше оповідати? Ви вже самі всього догадалися, Кириле! Той нещасливий жид — то я, а його несподіваний порятівник — ви! От чому мені на душі ваша кривда.

Вчора вечір перед сном дивлюся на образ Рухлі, що його ношу на груді, і дивлюся, і... нагадав собі той страшний вечір, котрий позбавив мене мого мешкання, мого спокою і мого щастя на ціле життя!

— Добродію,— додав Ісак зі сльозами в очах,— ви спасли нас із рук тих страшних людей, ви завели нас до села, ви, бодай ще на хвилю, врятували життя моєї Рухлі! Та вона, нещаслива, не могла пережити того переляку, тої муки, котру витерпіла на страшнім вітрі й зимні... вона, як весняний цвіт, звалений морозом, незабаром зів'яла на моїх руках!

Петрій живо пригадав собі ту пригоду. Він саме в той час із одним тільки слугою подався до Розгірча, бо в тамошнім камені була також одна з Довбушевих криївок, хотів із неї забрати гроші і перенести до головного сховку. Лишивши слугу в селі, сам осторожно, узброєний у рушницю-подвійку і пару добре набитих пістолетів, рушив до каменя; вертаючи вже з грішми, почув страшний крик Ісака і поспішив скоро на поміч нещасному.

— Я вам того ніколи не забуду,— казав жид,— я вам завдячую своє життя, чому мені вам не віддячитися? Лише що значить та мізерна річ, у якій вам хочу допомогти?

— І то багато значить, приятелю,— відповів Петрій,— бо показує ваше щире серце! Але, будьте ласкаві, доповідajte, що з вами було далі.

— По смерті моєї небіжки Рухлі життя моє сталося одним неперерваним пасмом жалю, горя і смутку. Я лишився без дому, без засобів, без нічого, я не мав ні батька, ні матері, ні жадної рідні на світі, став круглим сиротою. Коршма згоріла не вся, та незадовго розвалилася, бо не було кому взятися до направи. Я від того часу не міг і поглянути на те місце, що бачило моє страшне нещастя, і блукаю по світі між чужими людьми.

— А чим же ви займаєтеся? — запитав Петрій.

— Чим займаюся? О, на те тяжче відповісти, як запитати! Тисячі робіт, тисячі справ переходили через мої руки. Я поклав собі після того нещастя решту життя помагати своїм братам!

Петрій широко видивився на незвичайного жида. Ті слова здивували його. Йому ніколи не лучалося бачити жида, котрий би займався чимось подібним. Йому навіть видавалося зразу, що страшне нещастя і тривога тої ночі, про яку оповідав Ісак, помішали його розум. Але, поглянувши на тихе, спокійне лице Ісака, на його ясний, розумний погляд, він покинув ту думку і в задумі мовчки йшов далі.

Х

ІВАНКО

— Мій батько,— говорив далі Ісак,— був досить бідний орендар, але все-таки, не маючи дітей, крім мене, старався мене вивчити, посилав мене до школи. Там-то вже в моїй душі повстали перші зароди думок, які вас тепер, певне, дивують. Батько мій постарів, не міг далі сам вести коршми і взяв мене зі школи додому. Я скоро привик до газдівства, оженився і по смерті батька зачав вести його зарібок, шинкував. Тут, у відлюдній тишині, мої думки, перше трохи неясні, дозрівали і міцніли, та я все ще таки не знав, що робити. Аж страшний удар попхнув мене до діла.

— І що ж ви хочете робити?

— Я вам так вдячний, добродію... ви спасли мене і заховали для нового життя, для нової дороги, якою досі в нашім краю ні один жид не йшов. Я вам скажу все так щиро, як ще нікому досі не казав! Ви бачите самі, що в нашім краю багато жидів, далеко більше, як в інших краях. Я ходив навмисно за тим по чужих краях, аби пізнати їх життя і відносини до християн. Знаєте, Кириле, там багато дечого інакше! Там жид горожанин держави так, як кождий інший, а у нас він п'явка, що висисає цілий нарід!

Петрій мимовільно зітхнув. Він бачив правду тих слів, бачив аж надто добре сумну дійсність, але чути такі слова з уст жида було йому дивно.

— Най вас не дивує моя щира мова про моїх краян. Тут нема що таїти їх лихих сторін, але треба їх направити. Самі бачите, що се справді так, що вони замість вдячності

тутешнім людям за те, що колись, у часах лютого переслідування, їх тут гостинно прийняли, нищать і підкопують їх добробут, доводять їх до крайньої біди! Лихва, п'янство, туманення — се ті язви, що вони напустили на нарід, що обезсилюють його. А крім того, з якою ж погордою вони дивляться на гоїв!

— І як же ви думаєте всьому тому зарадити? Чи можна ще направити те страшне зло?

— Для щирої охоти і сильної волі нічого нема неможливого, — сказав піднесеним голосом Ісак. — Ходіть, я вам скажу, які мої погляди на сі справи і що я зробив досі на тім полі, чого я добився, що думаю робити на будуче.

І Ісак зачав розвивати перед Петрієм свої думки, більше-менше такі самі, які сьогодні в устах усіх, а до котрих здійснення змагає тільки небагато щирих сердець...

Тим часом подорожні звернули з гостинця і вийшли на вузеньку, досить добре убиту гірську стежку; нею було ближче, хоч їти небезпечніше. Стежка вела високими верхами і густими смерековими борами, в котрих крилося багато дикої звірини. Взимі ніхто нею не ходив задля вовків і сніжних заметей, та й уліті рідко пускалися нею сам на сам подорожні. Зате вдвох-утрьох, із доброю рушницею в руках можна було туди йти безпечно, — а дорога була далеко приємніша, околиці далеко різномірніші, ніж гостинцем. Петрій дуже добре знав ту стежку і ті ліси, а жид ані хвилі не вагався йти за ним.

Оба ввійшли незабаром під густе темно-зелене склепіння відвічного бору. Немало там було таких місць, на яких не станула людська нога, де сокира ніколи не діткнулася свободних дітей пустині, столітніх смerek і ялиць. Одною тільки старістю, вихром, перуном або червами повалені на землю, залягали вони її своїми велетенськими пнями, поволі, десятки літ гниючи і вкінці розсипаючися на дрібне порохно.

Вже зачинало вечоріти. Подорожні прискорили кроки до найближчого села, до котрого було ще три милі доброї лісової дороги. Розмовою скорочували собі час подорожі і не оглянувшись, як довкола них почало темніти, як предмети ставали щораз невиразніші, зливаючися з іншими в темну стіну.

Нараз перед ними щось зашелестіло, немов кинувся який звір, виполошений із свого леговища. Петрій бистро поглянув за предметом, що втікав, але предмет не подавав на звіра. Петрій бачив, що се біжить щось біле просто, на двох

ногах. Нараз те, що тікало, видно, запуталося ногами в гушавині і з розмахом гримнуло собою об землю, видаючи страшний людський зойк болю.

— Ти хто? Стій! — гукнув Петрій.— Стій, бо стріляю!

— Та я вже не тільки стою, але й лежу! — простогнав утікач плачливим хлоп'ячим голосом.— Будьте ласкаві, панове, даруйте мені життя... я нічого не винен... змилюйтеся... не губіть мене!

— Що таке! — буркнув сам до себе Петрій.— Чи мене слух зводить, чи се й справді Іванко Довбушущчин?

І Петрій приступив до хлопця, що все ще лежав на землі і жалібно стогнав, просячи дарувати йому життя.

— Але ж бо мовчи, дурню! Кому треба твого комарового життя? — крикнув сміючися Петрій.— То ти, Йванку?

— А то ви, стрику Кириле? Слава тобі господи, що ви надійшли... Я вже гадав, що згину в тій проклятій пустині!

— Ти що тут робиш? — питав Петрій, підіймаючи його і оглядаючи, чи не покалічився.

— Ні, стрицуню, я ніде не покалічився, лиш ударився трохи в голову і потовк собі коліно. Але се нічого. Коли ви тут, я вже не боюся!

Іванко поцілував Петрія в руку і, держачися його, як би для більшої безпеки, за полу, говорив далі:

— Я вчора рано вигнав худобу до лісу і пасу. Аж приходять до мене Сенько й Ленько, Довбушуківі сини, і кажуть: «Іванку, ходи з нами!» А я кажу: «А худоба? Хто буде худобу завертати?» А вони кажуть: «Не бійся, дурню, чорт худоби не забере! Ходи, татуньо казали, аби ти йшов з нами!» А я знов до них: «Та пощо маю йти з вами?» Але вони мене один за одну руку, а другий за другу, та й кажуть: «Ходи, дурню, і не питай, коли кажемо!» Я пішов. Ми йшли лісами, дебрями, чагарями такими, що крий мати божа, вони передом, а я за ними. Я собі геть ноги пооббивав, плачу, кричу, аби заждали на мене, але вони все кричать: «Борше, борше, ти, жабо мала, ми не маємо коли!»

— Я вже не питаю, біжу за ними щосили. Нараз вони стали, казали мені зачекати на місці, а самі полізли в дебру, та таку глибоку, темну та страшну, що я боявся й заглянути до неї! Незабаром потім вилізли, несучи щось у мішках під лапами. І знов зачали ми йти, але вже поволіше. Я питаю Ленька: «Що ви, вуйку, несете?» А він мені каже: «Мовчи, дурню!» Ми пішли далі. Аж десь геть із полудня зайшли сюди, ось тут, де та яма під берегом у дебрі. Там вони пішли

до ями, а мені казали зачекати надворі. Всередині були досить довго, нарешті, вийшли вже без нічого. Ленько питає мене: «А що ти, Іванку, змучився?» А я кажу: «Ще й як!» — «На, — каже він мені, — тобі хліба і чекай тут, доки ми не вернемося!» — «А коли ж ви вернете?» — питаю я. «Ми не забавимо, — відповів Ленько. — Але пам'ятай, ані крок не відходи мені звідси!» — «А знаєш що, — додав Сенько, — я тобі дам роботу! Назбирай і наклади моху під суху ялицю, ми тут заночуємо. Але не важся мені йти там, — і показав яму. — Як ми прийдемо, то зараз пізнаємо, чи ти там був, а як так, то пам'ятай, що твоя смерть!» Я напудився дуже, а вони пішли.

— Ну, і ти чекав на них? — питав Петрій.

— Ба, а як, стрику, чекав! Моху наносив, укусив дватри рази хліба, напився води з потоку та й чекаю, чекаю... нема вуйків. Я боявся дуже спочатку, далі дивлюся, нема нічого небезпечного, то й ляг спати. Нині рано збудився, зачав оглядатися. Пригадав собі, де я, сів на свій мох та й сиджу.

— До ями ти не заглядав?

— Ні, стрику, я боявся туди йти: хто знає, що там!

— Ну, а чого ж ти туди нишпорив?

— Я ходив довкола, виглядав вуйків, а надібавши ту доріжку, сів коло неї, думаючи, що вони нею надійдуть.

— Як так, то провадь нас до тої ями!

В душі Петрія засвіталася несподівана надія, що відшукає свою згубу! Він не сказав Ісакові нічого, але за Іванком рушив у глиб цілком уже темного яру, заваленого грубими гниляками так, що з великим трудом можна було крізь них дібратися додолу.

Вони продерлися більше-менше до половини глибини дебрі і спинилися під грубезною сухою ялицею, вершок котрої перун скинув їй самій під ноги.

— Ось тут моє місце! — сказав Іванко, тяжко віддихаючи з утоми. — Ось тут можете переночувати на тім моху!

Тим часом Петрій добув гніт, який мав усе при собі. Біде світло облило предмети довкола них, а темрява за ними стала ще гущіша.

Подорожні оглянули мохову постелю, дерева довкола і подалися до темної печери, котру вижолобила вода в стрімкій стіні яру. Та пізніше людські руки, здається опришків, розширили її і зробили з неї вигідну криївку, заслонену

гнилими трамами, густими корчами колючих ожин і всякого хабузу, що око невинного чоловіка ніяким чином не відкрило би її. Петрій знав її добре, і не раз вона ставала йому в пригоді в молодших літах, коли зносив із подібних криївок Довбушеві гроші та мусив ховатися перед різними неприятелями, людьми і звірами. За Петрієм, осторожно пробираючися крізь густі корчі ожин, ішов Ісак, а за ними малий Іванко. Він дуже був цікавий побачити, що сховали вуйки в тій темній норі.

Петрій пильно перешукав усі закутини печери, та не міг відкрити нічого. Аж за другим разом у щілині, котрої перше не добачив, знайшов два шкіряні мішки і, витягнувши їх, показав жидові.

— Ось моя згуба! — сказав Петрій.

— Яка згуба? — запитав здивований Ісак.

— Гроші, що мені вкрадено.

— То ті вуйки, про котрих хлопець говорив, були... Ага, вже зачинаю розуміти!

Петрій не відповідав. Усі вернули назад під ялицю, де мали спати, і, покріпившись тим, що мали при собі, полягали. Місяць піднявся саме на небі і, продираючися крізь густе галуззя, ледве-ледве заглядав у лица подорожніх.

Глибока тишина залягла цілий величезний бір.

— Спите, Кириле? — питав по досить довгим часі Ісак виразним, але тихим голосом.

— Ні, не сплю, або що?

— Та ніщо, я не можу заснути.

— І мені не хочеться спати.

— Говорім дещо.

— Та про що?

— Я маю вас щось запитати. Ви, здається, вернете тепер додому, правда?

— От і я про те думав. Але я вже рішився: піду на Угорщину з вами.

— А то чого?

— Мушу тих бідаків увільнити з в'язниці.

— Що вам до них? Нехай злодії сидять!

— Ні, приятелю! — сказав Петрій. — Ви, певно, підозріваєте мене, що я нещирий, скритий, і догадуєтеся, що більше знаю про злодіїв, ніж говорю. Воно й правда, та вибачте, що не можу вам сказати всього, як і що... Велика присяга в'яже мене, не можу нічого говорити, що могло би їм пошкодити, а, навпаки, мушу для них робити добро!

Ісак здивувався немало, почувши таке. Не допитував Петрія ні про що більше, тільки звернув розмову на інший предмет.

— Як ідете зо мною, Кириле, то я скажу вам ще щось, — може, вам воно придасться. Ті гроші, котрі ви тепер віднайшли, зложіть у банку в Сиготі. Се, певно, великі гроші, то з них наросте великий процент.

— То небезпечна річ, — сказав Петрій зі звичайною в русина недовірливістю до всяких спекуляцій.

— Нічого тут небезпечного! Я беру цілу справу на себе, а думаю, що мені можете повірити.

Петрій не сперечався довше і пристав на те, що казав жид. «Хто знає, — подумав собі, — в якій пригоді можуть стати ті гроші, як не мені, то комусь по мені!»

— А що буде з малим? — закинув Ісак.

— Малого відошлю додому, скажу йому добре куди йти, і най іде!

І оба довго ще говорили про всячину. Нарешті їх перемогла втома, і оба поснули твердим і спокійним сном. Лиш малий Іванко, що спав між ними, кидався і кричав крізь сон... Видно, вуйки нагнали йому немало страху.

ХІ

ЛЮБОВ АНДРІЯ

Олеся Батланівна була гарна, дуже гарна дівчина. Андрій знав її ще змалку і давно, давно полюбив її. Але любов його не була та пристрасна, гаряча, шумна любов, що вбирає любу особу якими красками ідеалу, що говорить багато про себе, добираючи найтонших красок, аби висловити найменші відтінки чуття. Се була тиха, сильна й повна саможертви любов, ніжне прив'язання брата до сестри, бажання тихого, родинного щастя в житті.

Бувало, Андрій давнішими літами цілі вакації проводив із нею. Він щиро думав подружитися колись із тою гірською цвіткою. Він старався дати їй більше просвіти, аби тим зблизити її до себе. Навчив її читати і писати, впоїв у неї любов до рідного краю і освіти, доставляв їй книжок, котрими могла просвічати свій ум і своє серце.

Батько Олесі, що був у громаді вїтом і вважався одним із першійх багатців, не спиняв того. Він пізнав щирі наміри

Андрія і лишав дочці досить часу читати та розмовляти з Андрієм.

По відході батька на Угорщину Андрій подався зараз до Батлана. Йому хотілося побачити свою цвітку, як звичайно звав Олесю, поговорити з нею, почути її щирі слова, — та йому жаль було, що не міг уже, як давніше, вилити перед нею всього, що йому лежало на серці, висповідатися зі своїх діл та почувань. Його в'язала присяга...

Батлан сидів недалеко церкви за рікою, а за його гарною, просторою, хоч і не новою вже хатою простягався старанно оброблений і управлений огород під ярину. Саду, як звичайно в горах, не було. Сильні морози і каменистий ґрунт не дають розвиватися ліпшим овочевим деревам.

Увійшовши в хату, Андрій застав у ній тільки старого Батлана, що лежав на постелі від учорашньої бійки, та стару сумну Батланиху, що заходилася коло нього. Олеся полола в городі. Батлани привітали його чемно.

— А все-таки ви ще про нас не забули, Андрійку, — сказала стара весело.

— От дала би ти 'спокій з такою дитинячою назвою, Юстино, — озвався з постелі Батлан, — адже панич уже не дитина, щоби ти їх кликала Андрійком.

— Ну, ну, нанашку, я тим дуже тішуся і зовсім за те не гніваюся! Хіба у нас у школі інакше кличуться ученики між собою?

І обоє старі почали щиро і зі співчуттям розпитувати Андрія про шкільні часи, про товаришів, про поворот.

— А де ж Олеся? — запитав, легко червоніючи, Андрій.

— Ваша учениця не занедбує, правда, ваших наук, але й моїх не вільно кидати їй у кут, — сказала мати, котра, видно, гордилася своєю дочкою. — Пішла в город. Там щось треба обполоти, а я мушу сидіти дома! Бачите, яке нещастя нас постигло, і то на гладкій дорозі?

І за тим словом показала на старого, котрий лежав на постелі, обв'язаний хустками.

Андрій короткими, але щирими і сердечними словами виразив свій жаль задля того нещастя, а по короткій розмові вийшов у город шукати Олесі. Вона саме скінчила роботу і вертала додому, коли параз побачила гостя.

— Ах... Андрію... се ви! — скрикнула, весело йдучи йому назустріч і подаючи йому руку. — Як же вам пішов іспит?

— Добре, панно Олено!

— Кілько раз я вас уже просила не кликати мене панною, а ви все своє! Що я за панна? Я дівчина, не панна!

— Ну, ну, не гнівайтесь, Олесю... я так... забувся! Але як же ж ви тут проживали на селі?

— А як же би... спокійно! Трохи було нудно без вас,— сказала вона, почервонівши,— але зато я мала ваші книжки. Що за гарні річі,— як я їх читала, то й спати не хотілося, все би читала! Але чекайте лиш, щось-то я вам такого мала сказати! Ага! Коби ви знали, який мені сеї ночі сон дивний приснився!...

— Ну?

— Е, ви би хотіли, щоби я вам його під голим небом говорила? Вертаймо до хати. Мамуня десь уже злагодили дещо, ви будете кріпитися, а я тим часом розповім. Я ще нікому того не оповідала, то будуть і мамуня і татуньо слухати. Не знати, що вони на те скажуть?

І вернули обоє до хати, де Батланиха вже накрила стіл чистим білим обрусом і заставила на нім попросту, та смачно зварений сільський обід.

— Бачите, Андрійку,— позвольте називатися так, бо я, стара, вже так до тої назви привикла, що не втну інакше! Ми щині троха запізналися з обідом, тож, будьте ласкаві, не погордіть нами й пообідайте з нами разом, по-давньому.

— Але ж я вже обідав дома,— сказав Андрій.

— Се ніщо, не переїстесь,— жартувала Олеся.

Андрій усів за стіл обік старого Батлана, котрого жінка підвела з постелі і посадила за стіл. Олеся не сідала разом із ними. Вона була за господиню і, приносячи страви, оповідала свій сон.

— Пригадуєте собі, Андрію, як ви давніше часто мені розказували про ту страшну хвилю, коли на вас у лісі під Чорною горою напали медведі? Отож-то мені таке саме приснилося. Мені здавалося, що саме вечоріло. Сонце на заході обливало хмари кривавим світлом, а на нім темними рисами вирізувалася Чорна гора. На найвищій кам'яній іглиці стояв той сам високий старець з похиленою головою і з руками нахрест на груді, той чоловік, про якого ви мені оповідали. А під горою серед скальних, острих відламів я бачила вас, як ви дерлися вгору. Нараз за вами вирвався якийсь страшний, чорний чоловік, ухопив вас за руки і з розмахом кинув у глибоку розвалину, на дні котрої стриміли щербаті зуби острих кам'яних відломів. Немов червона блискавиця, злетів таємний старець із вершини іглиці і під-

хопив вас на лету на руки. Щербаті кам'яні зломи розступилися під ним, глибока пропасть дихнула холодом і чорною темнотою, а в тій самій хвилі ви провалилися оба в глибінь. А чоловік, що вас кинув, від великого розмаху стратив також рівновагу на острій скалі і гримнув собою тяжко на другий бік на такі самі щербаті, острі кам'яні зубці. Я чула страшний, смертний стогін його, бачила кров, що бризкала високо догори. Я стояла, здавалося мені, десь нібито на камені, а підо мною шуміли і бризкали хвилі глибокої ріки. Я бачила все те, і серце в груді стялося льодом, холод смертельний проник усе тіло, я не могла ані кричати, ані плакати, ані з місця рушитися. Нараз видалося мені, що з густого лісу вирвалися два страшні медведі і зачали мене шарпати. Я стояла мов окаменіла. Бачила глибокі рани, чула біль, та не бачила крові і кричати не могла. Нарешті в страшному відчаю я добула всіх сил і з окриком кинулася зі скали в глибокий шум води, що розприслася підо мною сріблом. Я ще останній раз закричала і в тій самій хвилі пробудилася.

Старі різно толкували той незвичайний сон. Андрій мовчав. Його лице покритлося хмарою задуми і меланхолії, що виступала у нього все на саму згадку про страшну пригоду з дитинячих літ. По обіді попрощався з Батланами і пішов додому.

Мати сиділа сама дома і шила. Слуги порозходилися до роботи, тільки недужий старець стогнав і кричав охриплим голосом якісь невиразні слова, перериваючи загальну тишину. Лице старця все ще було таке ж страшне, як учора, і Андрій не міг без внутрішнього зворушення глянути на нього. Загальна тишина в домі немов очарувала його. Він вийшов під хату і, сівши на присні, потонув у думках.

Уже зближався вечір, і Андрій усе ще сидів у задумі на присні. Душа хлопця була в дивнім настрою. Вражіння двох останніх днів сильно її зворушили і, здавалося, надовго прогнали її спокій і рівновагу. Все мішалось в його уяві... Почуття одні за другими тислися, мов тумани в темний лісистий звір,— він не міг ні одного з них зрозуміти, хоч кожде відчував окремо й виразно. Вкінці над усіми думками запанувала одна думка, перед ним виринуло поле його роботи, пусте, тернисте. Його добродушна натура все насувала йому на ум вагання щодо злоби Довбущиків, усе шептала йому: «Хто знає, чи не можна би щирим, приятельським способом порозумітися з противниками? Хто знає,

чи не далось б привести до згоди обі родини і з так великими засобами, які були в руках Петріїв і Довбушуків, зачати зараз роботу для народного добра, по селах і місточках закладати руські народні школи, попірати шкільну руську молодіж, аби виробити з неї народну щиро руську інтелігенцію». Такі думки, як світляні огники, блискали перед його уявою і щезали, блискали і щезали, та, виринаючи щораз частіше, поволі скріпляли в його серці намір пробувати щастя, першому подати завзятим противникам руку до згоди. Не можна заперечити, що тут було також і немало молодечого егоїзму. Андрій бачив уже наперед здивування батька, як він, вернувши з Угорщини, довідається про згоду і щиро дружбу Довбушуків із ними, вже тепер чув похвали, котрими батько вихваляє його рішучий крок.

Темнота, що поволі огорнула природу, роз'яснила ще більше його думки. По вечері заснув Андрій, поклавши собі в голову — неодмінно завтра піти на Довбушуківку і подати ворогам руку до згоди.

ХІІ

СТАРА В ПУСТИНІ

Загляньмо ще раз у Довбушуківку. Темна, але погідна тепла ніч прикрила землю. Вже пізня пора, і в Довбушуківці всі, здається, полягали спати. Тільки в одинокій просторій пустині мигтить блідий каганець і непевним блиском обливає предмети в тій безлюдній і мертвій оселі.

«Пустинею» звалася, як уже давніше згадано, маленька, віком похилена і ніким не замешкана хатина на збочі Довбушуківки. Там, як казали, родився Олекса Довбуш.

Каганець світив блідо. Крізь щілинки полупаних дверей падало його непевне світло до сіней, котрих непобілені стіни були порохняві й погризені черв'яками. В самій хаті не було нічого, крім старої дерев'яної лави і грубої ялової колоди насередині, яка, здавалося, була ще з тих часів, як на подібних колодах падали невинні руські голови.

За якийсь час увійшли до хатини брати Довбушуки. Попереду йшов, схилиючися вдвоє, понурий Олекса, прикусуючи долішню губу, а за ним Демко. Вони мовчки посідали на лаві.

— Уже пізно, а наших нема! — сказав Демко.

Олекса мовчав, схиливши велику, як таран, голову.

— Ти ще, брате, бачу, гнівний на мене за ранішнє? — відізвався Демко, звертаючися до Олекси.

— І як мені не гніватися, коли то твоя вина, що ми мусимо дальше завдавати собі муки і праці з тими поганцями? Вже були би їх обох певне мали тепер у руках!

— Що ж робити! Роздумай сам, чи я винен, що крикнув нехотячи з болю? Ну, але не бійся, швидко ми за те гарно відплатимося їм!

Знов наступила довга мовчанка. Олексі, видно, не хотілося говорити. Демко зачав перший:

— Олексо, не чути нічого про твоїх синів? Прийдуть нині на збір?

— Не прийдуть.

— Ба, але товариші чекають на поділ грошей. Що ти їм скажеш?

— Скажу їм, що нема хлопців із гріними!

— Але де ж вони? Я їх дома не бачив.

— Ну, я був би дурний держати їх дома, як знаю, що прокляті пройдисвіти могли би кожної хвили прийти по них. Я їх вислав, аби скрили гроші, доки я тут з товаришами не впораюся.

— А як же ти хочеш з ними впоратися? Що хочеш з ними зробити?

— Чекаю, доки мені не зловлять Петрія, а потому...

— А потому?

— Брате, можна спуститися на тебе?...

— Як на себе самого! Хіба не знаєш, що й мені треба позбутися того небезпечного спільництва?

— Як так, то добре! Робімо разом! Як закінчиться робота з Петріями... треба скликати їх разом у лісі, на Чорній горі... і там почестувати...

Се останнє слово вимовив Олекса якимось дивним тоном. Демко ще не догадався нічого і допитливо поглянув на брата.

— Гай, тож-то дурна голова! Я цілком чесно думаю... Принесемо барилку горілки, заправленої різними коренями, та й годі!

Тепер Демко порозумів пекельну думку брата і затремтів на цілому тілі.

Під хатою щось зашелестіло. Олекса замовк і став надслухувати.

Довкола було тихо.

Правду сказав славний поет: «Es ist der Fluch der bösen Tat, dass sie gebärend stets nur Böses zeugen muss!»¹ Так сталося і з Олексою Довбущуком. Спочатку незлий чоловік, він міг би був під добрим проводом стати й цілком добрим. Але батько його впоїв у нього смертельну ненависть до Петріїв, що, мовляв, стараються на всякий спосіб знищити його рід і його самого, правого спадкоємця Довбушевих скарбів. Зовсім природним наслідком того було, що Олекса звик до неробства, бо ж мав мати Довбушеві скарби, що звик усяке нещастя, всяку недолю, котра його постигла, складати на шию Петрія, що зачав рішучо думати про відплату злом за зло, про знищення Петріїв. Тому зв'язався з шайкою лісових розбишак, а тепер, як побачив, що їх спілка може більше зашкодити, як допомгти йому, наважився на страшну річ — усіх потруїти! Демко похнюпив голову, почувши страшні слова.

Оба брати довго мовчали, не сміючи глянути один на другого.

Нарешті з криком і галасом увійшли товариші, і зачалася нарада.

Олекса говорив їм про свої плани, як би то дістати Петрія в руки, як його допитувати і мучити, аби показав місце, де скрив скарби Довбуша, та нічого не згадував про гроші, які при помочі тих самих товаришів удалося йому вислідити і викрасти.

— А ба, ватажку, — відіззався один низенький, живий і досить добре убраний нероба, — таже, здається мені, головна мета, чому ми сьогодні зібралися, був поділ винайдених грошей! Де ж ті гроші? Давайте їх сюди, нехай порозділюємо!

На лиці Олекси не видно було ніякої зміни. Він спокійно відповів:

— Ще нема синів; вони пильнують грошей у горах, і я казав їм нині принести їх сюди. Вони надійдуть незабаром.

— А хто їх там знає? Може, їм там трапилася яка біда, — сказав несмілим голосом Демко, котрого в грудях душило ще після страшних слів, які чув від брата.

Розбишаки зачали бурчати на спізнення. Вони сподівалися вже застати все готове, а тут незадовго й ранок.

---

¹ Це прокляття ляхого вчинку, що, народжуючись, раз у раз мусить плодити тільки зло (нім.). — Ред.

Олекса сидів тихо. По хаті йшла голосна розмова про різні злодійські штучки, аж нараз заскрипіли двері хатини і, мов мара, всунулася досередини стара Горпина в довгій білій сорочці і білій намітці. Вона звільна подалася наперед хати, а каганець освітив у тій хвилині її страшне лице. Очі її блищали диким вогнем, а червоні обвідки повік надавали їм іще більше страшного виразу.

— А поздыхали би ви всі! Щоб ваші діти поперевадилися, та щоб вашу роботу бог прокляв! Я давно сліджу за вашими поступками, синочки любі, і тільки вам кажу: «Нехай вас бог проклене так, як вас прокляв батько, якого ви, збитого, викинули у ліс, як вас ось тут проклинає мати! Щоб ви на шибениці позадирали ноги, а круки щоб вам заспівали похоронну пісню, щоб поклювали ваші тіла! Щоб усе, що зачнете робити, вийшло вам на безголов'я!»

Олекса без слова вихопив ніж із-за пояса і замахнувся ним на матір, та Демко здержав його за руку.

— Пусти! — крикнув Олекса.

Тим часом стара, мов відьма, зникла з-поміж них.

— Стій, — спам'ятував його Демко, — дай спокій дурній бабі! У них усіх така вже натура, що мусять кричати! Але той крик — то пустий вітер!

Олекса сів знов. І знов зачалися наради, знов залунали сміхи і жарти, але всі щораз неспокійніше дивилися на обох братів, що не мішалися до їх товариства і мовчки сиділи на лаві.

— Ми, здається, надурно ждемо на ваших синів і на наші гроші, ватажку, — промовив той сам низенький чоловічок, що перед тим говорив. Він мав прозвище Невеличкий.

— Ну, то розходіться тепер, а за три дні чекаю вас тут знов. Я гадаю, що мої сини до того часу вернуть.

— Е, нехай чорт забере твоїх синів, коби лише наші гроші вернулися! — буркнув під носом Невеличкий і вийшов.

Довбушук не чув тих слів, він потонував у тяжкій задумі.

Незабаром усі товариші вийшли і зникли в поблизькім лісі.

— Слава богу, якось сей раз минулося! — аж легше відітхнув Олекса.

— Нащо ти їх за три дні сюди скликав?

— Я вже знаю чому! Ходи, я тобі розкажу по дорозі! Час іти спати!

Демко взяв каганець, і оба брати вийшли, зачинивши за собою двері.

Та товариші, як лиш увійшли в ліс, зараз пристанули і утворили колесо довкола Невеличкогo. Невеличкий стояв поважно всередині.

— Що, що? Що вони говорили зі собою? — питали всі разом.

— Пст! — шепнув Невеличкий, поклавши палець на уста.

Товариші зрозуміли знак і замовкли.

Невеличкий оповів їм тихцем розмову обох братів, яку підслухав. Всі аж об поли руками вдарили.

— Ось воно що! А ми їм вірили!

— Ми їх розірвемо на кусні, ми їх посічемо! — кричали деякі.

— Стійте! — говорив Невеличкий. — Я маю гарний план, оповім вам потому. Але тепер треба нам ще слухати їх; лиш не треба їм нічого дати пізнати! Треба ж дістати в руки Петріві гроші! А тепер кождий на своє місце!

— Славно, славно! — закричали товариші і миттю, мов нічні сови, розпурхнулися по лісі.

ХІІІ

АНДРІЙ У ДОВБУЩУКА

На другий день рано по сніданні, не сказавши навіть матері нічого про свій намір, вибрався Андрій, повний надії, на Довбушуківку. Серце його мимовільно стискалося зловіщим прочуттям. По дорозі вступив до Батлана. Старому було вже далеко ліпше, а Олесі знов снилися неспокійні сні. І їй нічого не сказав Андрій про свій намір. Та вона така була неспокійна, так рада була його довше при собі задержати, що старі аж дивувалися. Мати мусила їй навіть зганити те, що так довго задержала Андрія. Розставшись з Андрієм, Олеся почувала себе так самотною, так неспокійною, що сльози самі від себе виступали їй на очі і котилися по її гарнім лиці. Вийшла з хати, аби на самоті виплакати, хоч сама не знала, що з нею робиться.

Андрій з тяжким серцем ішов дальше. Його запал, здавалося, поволі остигав, але він таки рішився будь-що-будь поставити на своїм і спробувати, чи не вдасться привести дсбрим способом роз'єднані родини до згоди.

— Слава Йесу Христу! — промовив він, входячи до Олексової хати.

Матрона, що заходилася коло печі і варила бараболі на обід, задеревіла ціла на вид молодого чоловіка, про котрого її чоловік згадував не раз із такою злобою. Вона не знайшла в груді голосу, щоб відповісти на його привітання, лише переляканим, майже мертвим лицем дивилася на нього. Олекса спав іще після нічної наради, та Матрона не сміла перестерігати Андрія при ньому. Вона боялася свого чоловіка, навіть тоді, як спав.

Андрій здивованим, але спокійним оком поглядав на ту непривітну оселю. Його очі падали то на нещасливу жінку, що мов тїнь стояла коло печі, то на нутро помешкання. Все було занедбане, давно не чищене і брудне та проймало непереможною відразою. Олекса в брудній, давно не праній сорочці лежав на постелі, маючи під головою приколоток соломи, накритий брудною веріткою. В горішній часті хати клубився дим, як се звичайно буває в курних хатах. Андрій, відколи жив, не бачив такого поганого мешкання.

В тій хвилі Олекса проворкотав щось крізь сон під носом і пробудився. Обернувся, побачив гостя, — і око його зясніло дикою радістю.

— Матроно, а се хто у нас? — запитав своїм медвежим голосом, немов не довіряючи власним очам.

— Я, Олексо, я, Андрій Петріїв. Маю з вами дещо поговорити, — сказав Андрій, бачачи, що Матрона стоїть непорушно, мов одуріла, і не може й духу в собі перевести.

— То ви, паничу? — відказав Олекса на око байдуже, але в дійсності нутро його заграло дикою радістю. Він ліниво встав і сів на лаві проти Андрія.

— А чули ви, паничу, що до нас на Довбущуківку не вільно заходити нікому із вашого села? — запитав якомсь нехотя.

— Чув дещо, але думаю, що се для нашої розмови зовсім байдуже.

— А може, й не байдуже, — відповів Олекса. — Але цікавий я, — додав знов повільно і холодно, — чому ви, паничу, так пильно забагли говорити зі мною, що аж тут мене вишукали?

— Річ дуже важна, Олексо! Я, як прийшов сюди, аж напудився вашої нужди... Я й перед тим уже чув про неї, але не давав віри!

— Ого! Всі ви такі. Не можете дати віри, що комусь тісно, і тиснете ще гірше! Я цікавий, чого він хоче у мене добитися тим милосердним голосом? Щось його дуже приперло або, може, хоче мене ще із моєї хати так вигнати, як мене вигнав із села! — воркотав напівголосно, ніби сам до себе, Довбушук. А Андрій, удаючи, що нічого не чує, говорив далі:

— Мій батько пішов учора на Угорщину за якимось пильним ділом, от тим я задумав сам піти до вас і подати вам руку до згоди.

Ті слова вимовив Андрій цілком спокійно, не прочуваючи, кілька нещасливих наслідків матимуть вони для нього.

— Куди пішов, кажете, ваш батько? На Угорщину? — повторив Олекса. — А не можна знати, чого йому там треба?

— Не знаю! Щодо того, що я вам сказав, то я...

— Вибачайте, що вам перерву, паничу, — сказав, устаючи, Олекса і, взявши жінку за руку, вийшов із нею до сіней, заперши за собою двері.

Андрій лишився сам. У його голові щораз ясніше укладався план розмови з Довбушуком. Та ось Олекса увійшов знов, сам, без жінки.

— Знаєте що, паничу? Тут не місце нам до так важної розмови. Чи не ліпше піти нам до нашої «громадської канцелярії»?

— Ов, у вас і канцелярія є? Ну, то ходімо, ходімо! Моя справа і так доторкається цілої вашої «громади»!

Довірливий і добродушний Андрій і не думав, що його чекає в тій «канцелярії», і пішов за Довбушуком до пустині. По дорозі побачив лице старої Горпини, котра, побачивши їх обох, тріснула дверми своєї хати, замкнула їх із середини.

В самих дверях пустині здибали Матрону, все ще бліду і перелякану, як її рука тремтячи зачиняла двері, а вона сама бічною стежкою пішла додому.

Коли ввійшли до сіней, Андрієві відразу стало чогось страшно, як побачив ту пустку, ті відлюдні, самітні стіни, як побачив ту колоду серед хати, а на ній шнур, грубе поліно, закарбоване і затесане на обох кінцях, і сокиру.

«Що то буде?» — питав він сам себе, та не вмів найти у голові на те питання доброї відповіді.

— Сідайте, паничу!— розказав спокійним, але твердим голосом Довбушук.

Андрій усів на лаві і став розглядати стару хату.

— То ви, паничу, хочете, як чую, говорити про згоду? Так? А, то дуже добре, як ви вже раз нагадали собі віддати правдивим власникам те, що їх,— бо я думаю, що не під іншою умовою йдете зі мною на згоду!

— Як се розуміти?

— А так, що ви віддасте нам добровільно Довбушеві скарби, всі до останнього гроша, а тоді можемо говорити далі.

— Того не можу зробити,— відізався живо Андрій,— бо се не в моїй силі. Мої умови такі: ви присягнете, що будете жити в щирості і братній єдності з нами, а по якімось часі, як ми побачимо, що то правда, розночнемо разом працювати Довбушевими скарбами на добро народу.

— Такої ти співаєш? — крикнув Олекса. — А знаєш ти, смаркачу, що той, про скарби котрого ти так спокійно говориш, мовби про свою власність, що той Довбуш тут родився, в тій хаті, котру ти тепер поганиш своєю проклятою особою? А знаєш ти, що ти тепер цілком у моїх руках, і що се власне допоможе мені дослідити тайну, де ви, скажені собаки, сховали моє наслідство?

Андрій мимовільно затремтів, поглянувши на розложеної на колоді шнур, сокиру і дивний дрюк. Але до останньої хвили рішився держатися спокійно і не дразнити більше Довбущука, що стояв перед ним, грізний і понурий, вперши очі в його лице.

— І як же ви тим дійдете тайни? — спитав усміхаючися парубок!

— Побачиш! Як лиш зараз не скажеш, де Довбушеві скарби, і як мене зараз не заведеш на те місце!

— Олексо,— відповів Андрій,— не думайте, що ви погрозою або навіть муками дізнаєтеся від мене про ту тайну!

— Так? То побачимо!— крикнув Олекса, і очі його заіскрилися диким, скаженим огнем.

І заки Андрій міг ще про щось подібне подумати, Олекса стисненим кулаком ударив його так сильно межі очі, що Андрій головою рівносильно другий раз ударився об стіну. Той подвійний удар доразу заглушив його. З диким реготом порвав його Довбушук за груди і кинув ним, безсильним, звинувши його, як грудкою, до землі. Кров бризнула Андрієві з уст і носа, затріщали від страшного удару кісті.

Олекса цілим своїм тягарем звалився на нещасного, прикляк йому на груди і одним рухом розірвав на ньому сорочку, зробив із неї шмату, а нею забив Андрієві уста так сильно, що нещасливий не тільки не міг кричати, але й ледве міг дихати. Потім шнуром, що лежав на колоді, зв'язав Андрієві руки, для більшого болю перев'язавши великі пальці так, що тут же під шнуром виступила кров.

— Скажеш, де Довбушеві гроші? — більше сичав, ніж говорив Олекса, притискаючи ще сильніше груди Андрія.

Але Андрій стратив цілком притомність і не міг навіть ворухнутися.

Довбушук другим кінцем сирівцевого шнура зачав щосили сікти Андрія по голих плечах і грудях. Біль отверезив бідолаху, його очі зайшли кров'ю, на плечах і на грудях під ударами повиступали червоні довгі смуги, а декуди і кров поплила.

— Скажеш, де Довбушеві скарби?

Андрій кивнув відмовно головою.

— Так? Ну, то чекай! Видно, ще тобі мало!

І Олекса розпочав дико, по-звірячому мучити Андрія. За кожною новою мукою питав його про місце сховку Довбушевих скарбів, та Андрій стратив притомність і не рушав уже навіть головою. Але Довбушуківі було, видно, мало тих мук. Він витягнув свою жертву на лаву і повісив на грубий дерев'яний гак у темному куті.

Андрій висів омлілий... Шнури вгризалися йому щораз глибше в тіло і проїдалися аж до кості.

— Собачий син, я його пробуджу зі сну!

І з тими словами Довбушук вхопив коновку з водою, що стояла в куті, і вилив на Андрія, не тому, аби його протверезити, але наглою зливою побільшити його муку. Нещасливий затрясся на цілій тілі і прокинувся.

— А що, паничу, скажеш тепер по ширості всю правду? — питав з насмішливим поглядом Олекса. — Правда, у мене гарні способи приневолювати чоловіка до ширості? Ну, ну, маєш ще час роздумувати собі, чи сказати, чи ні! Вночі прийду знов до тебе і запитаю, як надумався.

І з тими словами Довбушук вийшов, позамикавши двері і лишаючи нещасного закривавленого хлопця тяжким болям і ще тяжчим душевним терпінням. Його мучила і нищила сама згадка, що ні батько, ні мати не знатимуть, де і як він загинув, бо він знав, що смерті йому не минути.

— Покликати сюди Ленька і Сенька Довбушуків! — крикнув окружний суддя в Сиготі, а судовий слуга подався з тим приказом до темничного сторожа.

— Так ви, Кириле Петрію, признаєте, що ваша справа не має нічого спільного з молодими Довбушуками?

— Я знаю їх, знаю їх батька, і ніколи мені не прийшло би було до голови підозрівати їх, — навпаки, я навіть власним коштом посилав їх до шкіл!

— А стражники переловили їх на границі, думаючи, що вони пачкарі, що перепачковують тютюн через границю, бо за тими пачкарями давно вже слідили. Але показалося, що то не вони, бо правдивих пачкарів рівночасно також зловлено і вони призналися, що тих молодих людей цілком не знали. Ми були би їх уже нині рано випустили, але надійшла телеграма від поліції з Б., аби придержати таких і таких двох людей, запідозрених за крадіж. Тому й задержано їх.

— Цілком справедливо, але коли се була помилка і мої гроші знайшлися, то я прошу випустити їх якнайскоріше!

Та розмова велася між окружним суддею і Петрієм у судовій залі в Сиготі.

В сій хвилі впроваджено під сторожею Ленька і Сенька Довбушуків. Вони стали коло дверей.

— Знаєте сього чоловіка? — запитав строго суддя.

Ленько й Сенько одубіли, побачивши Петрію. Вони подумали, що аж тепер їм прийдеться до всього признатися і гнити у в'язниці. Вони поблідли і не могли сказати нічого.

— Що ж? — питав суддя. — Кажіть правду, бо як ні, то собі ще більше пошкодите!

Сенько вже хотів кинутися до ніг судді і признатися до злодійства. Він був молодший і гарячіший, скоро вибухав гнівом, ненавистю і злобою, але так само скоро тратив відвагу.

Та Ленько, мабуть, пізнавши, що хоче робити брат, стиснув його сильно за руку і рішучим, хоч трохи тремтячим голосом сказав:

— Знаємо!

— Хто він?

— Кирило Петрій, з нашого села.

— Мав він що коли з вами?

— Мав, а навіть посилав до школи!

Сенько думав, що таки тепер прийдеться їм до всього признатися, але оба вони немало здивувалися, коли суддя відвернувся від них і велів випровадити їх.

Коли брати вийшли, суддя звернувся знов до Петрія:

— То ви просите випустити тих хлопців?

— Прошу дуже, ласкавий пане судіє, і то тим більше, що мої гроші, як я вам сказав, уже знайшлися!

Суддя не спротивлявся довше. Обох молодих винуватців, що вже не знати чого сподівалися, зараз випустили з в'язниці. Парубки бігцем, не задержуючися, побігли містом і не спинилися, доки не побачили себе серед чистого поля.

— Леньку, той Петрій — то таки добрий чоловік! — відізався перший Сенько.— За таку велику шкоду, що ми йому зробили, ще нас, як казали стражники, увільнив із арешту! Мені жаль, що я його все ненавидів! Коли би нас батько не відібрав був зі школи, ми би, може, були вийшли на добрих людей!

Але у Ленька глибоко вкорінилася ненависть, тому й він сказав:

— Е, дурний ти, Сеньку, зі своїм жалем! Петрій, собака, мусив мати щось інше на оці, що нас увільнив! Я йому не вірю, і то навіть тоді ні, коли нам, як здається, добре робить!

Та коли прийшли до печери, де сховали крадені гроші, немало засмутилися, не знайшовши ані грошей, ані Іванка. Аж тепер побачив Сенько, що Петрій не задля незвичайної великодушності увільнив їх, а для того, що вони йому вже були нешкідливі.

— Певно, дурень Іванко все розповів. А не казав я татові, що не треба такого бубна брати зі собою, коли він не то що не допильнує нічого, але ще й може зрадити місце сховку! — говорив Ленько.

— Собака,— буркотав Сенько, у якого давня ненависть під впливом свіжого розчарування ожила з більшою ще силою,— я думав, що він великодушний! О, але я йому ще покажу себе! І знов наша робота пропала, і знов ми бідні, як були!

Сенько був із тих людей, у яких пристрасті та зворушення спалахували скоро; його брат натомість був повільний у словах, але завзятий і скорий до діла.

Довбушуки йшли довго мовчки. Вже сонце клонилося до заходу. Голод зачав їм докучати щораз більше. Вони звільнили кроку. По якімось часі здибали в лісі одного із своїх товаришів, відомого вже нам Невеличкою, який зручно підслухав минулої ночі розмову обох братів у пустині.

Він перший побачив Довбушуків, сидячи серед густого широколистяного лісового корча, притаївшись там, мов лис. Пізнавши їх, виліз без шелесту із своєї криївки і несподівано вдарив обох разом іззаду по плечах.

— Здорові були!

Оба парубки здригнулися, почувши людський голос у тій пустині. Але, пізнавши товариша, втішилися і оповіли йому всі свої пригоди, скриваючи лише се, що знали про переховання крадених грошей. Невеличкий слухав їх уважно, а в його лиці і рухах пробивалося таке довір'я до їх слів, що Довбушуки заспокоїлися і просили його, чи не дав би їм дечим занестися¹.

— Чому ж би ні? — сказав Невеличкий усміхаючися і виймив із торби довгу бляшанку з горівкою та великий кусень хліба.

Хлопці раді були знати, що Невеличкий робить у тій пустині.

— Хіба ж не знаєте, які наші справи? Ваш батько провідав сьогодні, що Петрій пішов на Угорщину, та розставив по дорогах чати, аби його дістати в свої руки. А правда, що моє леговище було добре і ви навіть не були би мене відкрили? Я сам вибрав собі його!

Покріпившись, хлопці пішли далі, а Невеличкий усміхнувся іронічно, поховав усе в свою торбу і, голосно пштрикнувши пальцями лівої руки, як звичайно робив, коли був задоволений із себе і зі своєї роботи, подався назад на своє леговище.

Та й Петрій був задоволений зі своєї справи в Сиготі. Вийшовши від судді, здибав недалечко Ісака, що був цікавий, як його новий приятель покінчив справу.

— Добре пішло, — сказав Петрій і оповів жидові все.

— Може, по-вашому воно й добре, але мені так не здається. Хоч ваші гроші знайшлися, та все-таки треба було, аби злодії відпокутували за своє! Та про мене, не мені вам розказувати, я вас тільки хотів запитати, що тепер робитимете?

---

¹ Покріпитися.

— Та бачите, я хотів іти додому.

— Е, де тепер, під ніч пускатися в ліси? От, ходіть ліпше зі мною, я заведу вас між чемних і учених жидів, моїх приятелів.

Петрій подумав кілька хвилин і рішився таки лишитися. Він думав, що скористає дещо з розмови з «чемними та вченими» жидами, переночує, а завтра рушить у дорогу додому і буде дома ще перед вечором. Надто треба було ще залагодити грошові справи, бо Ісак обіцяв зложити його гроші в однім банку на проценти. Залагодивши грошові справи, попровадив Ісак Петрія до одного із своїх приятелів, Арона, у якого вечором мала відбутися нарада і довша розмова «вчених і чемних» жидів.

Ця розмова переконала Петрія, що ні галицькі, ні угорські русини не зможуть піднятися ні матеріально, ні морально, доки жиди не зближаться до народу економічно й духовно, доки з п'явок та визискувачів не переміняться на продуктивних горожан держави і не позбудуться своїх расових та класових упереджень.

XV

ПОВОРОТ ПЕТРІЯ

Сонце хилилося вже геть із полудня, в лісі скісно проблискувало вже його проміння крізь галуззя ялиць і смерік, коли Петрій вертав із Угорщини. Вже минув те місце, де так несподівано здивався з Іванком, та й не завважив того. Ішов задуманий, як звичайно.

— Дай боже добрий вечір! — відіззався голос за ним.

Петрій оглянувся і побачив чоловіка невисокого росту, в приличнім одязі. Се був Невеличкий, котрого Петрій не знав. Його вигляд нічим не зраджував його опришківського ремесла. Зрештою Петрій мав за поясом пістолет, а незнайомий, окрім торби й палиці, не мав при собі нічого, з чого можна би було міркувати про його ворожі наміри.

Привіталися, як бог приказав, і зайшли в звичайну господарську розмову. Невеличкий виявив у господарських речах стільки досвіду й розуміння, що Петрій говорив із ним не без приємності.

Чим більше зближалися до краю лісу, тим живіше говорив Невеличкий, пштрикаючи пальцями лівої руки. Розмова перейшла на ліси та на лісництво.

— Треба вам знати, що й я злісний і стрілець, але при-манюю звірину по більшій часті в засідку, у сіль.

При тім він засміявся голосно. Рівночасно виняв із-за ременя невеличке мідяне свистальце і свиснув ним три рази. Різкий тон розбігся далеко по лісі. Петрія не здивував той свист після попередньої розмови. Але безпосередньо по тім почувся голосний вистріл серед загальної тишини, будячи в околичних горах голосний відгук...

— Гурра! — почувлися окрики зі всіх боків.

Лім затріщав, і Петрій почув, що до нього зі всіх боків збігається багато людей.

— Гурра, от де наш пташок! — почувся між ними, вже цілком близько, голос Олекси Довбушука. Петрій побачив, як із гушавини висувався на стежку його противник, але не стратив притомності.

— А, так? — крикнув він і вихопив пістолет із-за пояса, мірячи ним у Довбушука.

Хотів вистрілити, але курок ценькнув о кремій, підсипка саркнула, але пістолет не вистрілив.

В тій хвилі Невеличкий відбив палицею руку Петрія, а схилившись зручно, обхопив його обома руками в поясі.

— Тепер він наш, берімо його! Тепер нас шершень не вкусить, — крикнув весело Невеличкий.

Опришки окружили Петрія і стиснулися довкола нього так, що не міг навіть рушитися.

— Берімо його, в'яжімо! — комендував Олекса.

Петрій пізнав, що всякий опір даремний, що він зовсім безоружний, тому спокійно дав із собою все робити, що хотіли його вороги; він знав, що опір іще більше роздразнив би їх. Він мовчав і смілим поглядом дивився на розбишак, що шнурами в'язали його руки.

— Ну, ну, Петрію, — став казати з усміхом Невеличкий. — Прошу вас, не гнівайтеся на мене за ту штучку! Я міркую, що ви, розсудливий чоловік, ще й похвалите мене за проворність!

Тим часом товариші вже зв'язали Петрія і заткали йому рот. Олекса і Демко надзирали пильно, аби все було тісно і сильно, і насмішливими поглядами мірили раз у раз свою жертву.

— Бачиш, Петрію, що й на тебе прийшла пора закоштувати наших рук! — казав Демко.

Олекса, оглянувши шнури, крикнув до своїх:

— Далі наперед на приготоване місце!

Два товариші прискочили до Петрія і взяли його за рамена. Один пішов перед ними, а решта ззаду, і в такому супроводі рушив Петрій на місце свого несподіваного і невільного нічлігу.

Посеред темних чагарів, серед глибоких дебер, на споді котрих шуміли потоки, завалені зверху гнилими ялицями, камінням і поваленими трамами, здіймався, мов острів, високий, недоступний, круглий, зверху плоский стіг, високий, боками обривистий, а на версі порослий грубими столітніми смереками. У їх стіп лежала безліч гнилого лому, попереpltаного ясно-зеленими смугами повзької нетоти¹ та розлогими, густими корчами ожин. Лиш одна вузька стежечка вела крізь завади вгору на досить широку поляну, про котру ніхто із довколишніх селян не знав, певно, крім властивих лісових птахів. На середині тої поляни стояв пре-грубий, з кори обдертий і зверху надломаний пень, котрий міг би не одно оповісти, і від того оповідання не одному слухачеві застигла би кров у жилах. Тепер чекав його знов один із тих давніх празників!

Із великим трудом дісталися розбишаки зі своєю жертвою на ту поляну.

— Ну, ми на місці! — крикнув, тяжко відсапуючи, Демко, що перший вийшов на поляну і як довгий простягся на м'який, густий мох, що зеленим руном покривав цілу її площу.

— Розложім огонь, товариші! — сказав Невеличкий.

І зараз кинулися два товариші та запалили купу сухого лому. За хвилину облилася та безлюдна закутина ярким світлом, а старі смереки цікаво поглядали на сцену, яка посеред них відбувалася. Петрія привели, майже притягли два розбишаки за рамена. Вони так довго трудилися, поки дістали його в свої руки, що буцім не вірили собі, що держать його, і не хотіли його випустити з рук, хоч він цілком не пручався і не старався втекти.

Інші товариші обступили Петрія, приглядаючися йому цікаво при світлі огнища, хоч кождий із них не раз уже вдень мав нагоду видіти його. Петрій спокійно дивився на кожного; ані тривоги, ані непевності не можна було вчитати на його лиці.

— Прив'яжіть собаку до пня! — крикнув Олекса.

---

¹ *Lycopodium* — плаун, дереза.

Розказ сповнено, і допит зачався. Та Петрій мовчав і тільки спокійно і з погордою дивився на Довбущука.

— Собача кров,— крикнув розлючений мовчанкою Довбушук,— ти мовчиш далі, як стовп? Чекай, я тебе зараз навчу співати! Ану, хлопці!..

Але хлопці не рушались на сей розказ. Вони не почували охоти допомагати своєму ватажкові до нелюдського злочину, а в самого Олекси та його брата також не піднялася рука. Вони задовольнилися тим, що довгий час докучали Петрієві своїми допитами, наріканнями та прокляттями, і нарешті, втомлені, полягали спати, сподіваючися голодом наклонити його, щоб показав, де скарби. Олекса, одначе, не міг заснути і по довším часі, немов нагадавши собі щось, устав і пішов відомою стежкою в темний ліс.

Тої самої ночі висів і Андрій уже другу ніч на кілку в пустині і чекав на Довбущука, чи не прийде одним ударом положити кінець його життю.

Аж десь по опівночі заскрипіли двері пустині і ввійшов Олекса з синами. Всі три, не оглядаючися на Андрія, сіли потемки на лаві.

— Тут нас дурна наша мати не почує! — відізався Олекса.— Тепер оповідайте мені, що з вами було?

Ленько оповів батькові короткими словами те, що сталося з ними.

— Се добре, що ви вже на волі, але що Петрій забрав назад гроші, се погано!

— За се він тепер відпокутує,— зареготався Сенько.

— І не лише він сам,— сказав Олекса.— Я маю ще тут і другого пташка: його сина!

— Де, де? — запитали Ленько й Сенько в один голос.

— А тут-таки, в отсій хаті. Засвітіть лише каганець, побачите, як я його дозираю.

Сенько засвітив каганець, і оба сини аж затряслися, побачивши страшно закривавленого, збитого і ледве живого Андрія.

— А що, собачий сину, скажеш, де Довбушеві гроші? — питав Олекса, ударивши нещасного молодця кулаком у груди. Та Андрій ледве тільки обернув до нього своє лице і не відповів ані слова.

— Як собі хочеш, мене не знудиш своєю мовчанкою,— сказав Олекса, відвернувся від Андрія і вийшов.

Нелюдське поведення батька з їх давнім шкільним товаришем вплинуло заразливо і на молодих Довбушуків. Жилка злоби й ненависті заграла і в них.

— Сеньку, а знаєш ти, що сей панич закоханий по вуха.

— Чому ж би я не знав? Адже Олена Батланова давно вже зітхає за своїм Андрійком!

— Знаєш що, Сеньку? Зробімо старому Батланові другу несподіванку!

— Яку?

— Та таку: закохаймося по вуха в його цяцю-доньку!

Сенько не міг ще добре зрозуміти, що думав Ленько, але Ленько зараз вияснив йому.

— Славна гадка, Леньку! Варто би тій панянці показати стежку в горох, нехай не буде така горда! Але як то зробити?

— Дурний ти, нічого легшого! — сказав Ленько. — Послухай лишень!

І він зачав братові голосно розвивати свій план. Завтра мали взятися до діла.

Брати подали собі руки на знак згоди і, зневажливо сміючися, позирали на Андрія.

А він, нещасливий, чув страшну їх змову, але при тім чув також усю свою безпомічність. Він рад би був умерти, аби тільки своєю смертю урятувати її, — але шнури не пускали його ні до життя, ні до смерті.

ХVІ

ОЛЕСЯ

— Іванку, знаєш ти, що ти заслужив від нас? — питав грізним голосом Сенько, придибавши малого Іванка в лісі при коровах.

— Я нічого не винен, то Петрій! — сказав плаксивим голосом Іванко.

Сенько перервав йому:

— Мовчи! Я знаю все; знаю, що ти винен, і міг би тобі зараз смерть зробити!

— Змилюйтеся!.. Даруйте життя!.. Що я вам винен? Я вам зроблю, що скажете, — лебедів хлопчина, коли Сенько вхопив його за ковнір сорочки і замахнувся правою рукою над його головою.

— А бачиш, тепер просишся, а як пушу, то знов такого самого наробиш, як перше! Га?

Сенько замахнувся знов.

— Не нароблю, не нароблю,— пищав хлопчина,— бігме, все вам буду послушний.

— Будеш?

— Буду, буду!

— А зробиш, що скажу, і так, як скажу?

— Зроблю, зроблю, лиш бійтеся бога, не погубляйте душі!

— Ну, то ще тобі сей раз дарую, але пам'ятай, як мені ще коли так спишешся, як у лісі, то тебе зашморгну на першій галузі!

Іванко дрижав з переляку і не міг слова сказати.

— Тепер слухай, що скажу. Іди зараз у село до Батлана і заклич Батланову Олену набік так, аби ніхто не бачив. Розумієш?

— Розумію!

— Скажеш їй, аби зараз ішла з тобою! Скажеш, що Андрій кличе її. Але нехай іде зараз із тобою і нехай нікому не говорить, куди йде!

— А як буде питати, де Андрій?

— То скажеш їй: «Зараз побачиш!» Але не кажи їй, що я тебе післав. Кажи, що сам Андрій.

— Куди ж її провадити?

— Сюди! Я тут буду тим часом худобу завертати і на вас чекати. А борзо бігай і не бався!

Іванко притис рукою широкий солом'яний капелюх на голові, аби не злетів, і побіг, схилившись наперед, що-духу лісовою стежкою на поле, а через поле в село.

— Добре, Семене,— відіззався Ленько, що тим часом стояв схований у гушавині.

— Воша вже знає, що Андрій не ночував дома, і, певно, прийде сюди.

*

Олеся полола в огороді. Погода була прекрасна. Тепле літнє повітря проймало, здавалося, все тіло. Та їй невесело було. Вранці прибігла до них стара Петріїха з турботним виразом і запитала її матір, чи не ночував у них її син. Як вийшов учора по обіді, так і досі його не було. Дізнавшись, що вчора лише на коротку хвилю заходив до

них і потім пішов кудись далі, його мати пішла ще більше затурбована, а Батланиха доповіла сю новину дочці. В Олені аж серце похолело на сю відомість. Вона чула, що його зустрівало якесь нещастя, рада би була бігти та рятувати його, але не знала, куди та як. Не можучи всидіти в хаті, вона вийшла на огород та взялася до своєї звичайної роботи, але за важкими думками робота йшла їй пиняво.

— Добрий день, Олено, щастя боже при роботі! — сказав Іванко, надбігаючи від поля, задиханий і рум'яний на лиці. І, не чекаючи відповіді, перехопився через пліт і скопив через ґрядки до неї.

— Агій на тебе! — скрикнула Олеся. — Ти осліп, чи що, що не бачиш борозди та ґрядками гуляєш?

— Ей, Олено, яка ж бо ти зараз гнівна! Якби ти знала новину, що маю сказати тобі, то би, певно, так не кричала на мене!

— Рушай собі в сине озеро зі своєю новиною і не толоч буряків!

— Ага, думаєш, що я дурно гнав із лісу аж сюди і таки зараз, не відпочивши, побіжу назад? Дай же бодай слово до себе промовити!

Потім, приступивши ближче до неї, сказав притишеним голосом:

— Олено, мене післав сюди Андрій, знаєш котрий? Він хоче побачити тебе...

— Який Андрій? Не знаю ніякого Андрія.

— Знаєш, знаєш! Той панич, що зі школи приїхав.

— Байдуже мені до нього, — відмовила Олена, але її голос затремтів і серце стисла тривога.

— Мені також байдуже, — з посміхом відповів Іванко, — але він вислав мене навмисно до тебе і велів просити тебе, аби ти зараз прийшла до нього. Має тобі щось сказати.

— Не знаю, що він може мати до мене, — відповіла Олена непевним голосом. — А втім, він знає, де моя хата, і, як має що сказати мені, нехай прийде сюди сам.

— Коли-бо не може! — відповів Іванко.

— Чому не може? — запитала Олена.

— Не знаю, чому не може, — відповів хлопець. — Але якби був міг, то, певно, був би прийшов, а не посилав мене.

— Де ж ти його бачив? — запитала Олена.

— А ось тут недалеко в ліску, — відповів хлопець. — Лишився там при моїй худобі, а мене просив, аби я конче покликав тебе.

— Се не може бути! — рішучо мовила Олена. — Ти щось вигадав і дуриш мене.

— Та чого мені вигадувати? — відповів хлопець. — Про мене, не хочеш, то не йди! Я біжу зараз і скажу йому, що ти не хотіла вийти.

— Та пожди-бо! Йй-богу, не знаю, що робити. Чекай хвилю, побіжу до хати та запитаю мами.

— Про мене, роби як знаєш, — відповів Іванко і, відійшовши від неї, для обережності переліз через пліт, аби легше втекти в разі небезпеки.

Олена прожогом побігла до хати, але зараз коло перелазу за углом хати наскочила на стару Горпину, що, здавалося, дожидала її тут.

— Се ти, Оленко? — запитала її ніжним голосом. — Не йди, дитино, за тим хлопчищем, бо я знаю, що він дурить тебе!

— Я й сама так погадала, — відповіла Олена. — Але де ж Андрій? Може, ви знаєте що про нього?

— Знаю й не знаю, дитино моя, — відповіла стара, а потім, немов обміркувавши щось, сказала живіше:

— Або знаєш що? Піди за ним! Зараз! Навіть мами не питай! Пізнаємо, чого їм треба. А я вже подбаю, аби тобі не сталося нічого злого.

— Та я й не боюся так дуже, — відповіла Олена. — Тільки дивно мені...

— Ще не так тобі дивно буде, коли пізнаєш усю правду. Але тепер іди і не питай більше; нехай тебе бог провадить!

Вона перехрестила дівчину і спішно пішла вниз вигоном, а Олена, заглянувши до хати і не заставши в ній матері, накинула на голову велику червону хустку і пішла наздогін Іванкові, що дожидав її на стежці за плотом.

На лісовій полянці, де паслася довбушуківська худоба, сиділи Сенько й Ленько, дожидajući приходу Олени. Вони не говорили один до одного нічого, бо вже перед тим гаразд обговорили, пощо її кликали і що з нею робити. Почували добре, що їм треба вступити тій дівчині щось таке погане, аби їй і повороту не було додому. І коли вона надійшла з Іванком, надіючися побачити Андрія, вони наблизилися до неї з обох боків і, не кажучи ані слова, вхопили її за обі руки, а Ленько в одній хвилі встромив їй затулену в кулаці хустку в рот, аби не кричала.

— Маємо її! — скрикнув радісно Сенько.

— Держи добре, аби не вирвалася! — піддав Ленько.

Жіноча постать у великій червоній хустці на голові не скрикнула, не пручалася і, бачилося навіть, не здивувалася наглому нападові. Тільки Іванко стояв збоку, мов остовпільний, і також не промовив ані слова.

— Ану, ходи з нами! — промовив до неї Сенько, а Ленько своєю рукою взяв її попід руку. Та в тій хвилі жіноча постать напруго мотнула головою, з неї зсунулася червона хустка, а з-під неї виринула перед очима веселих парубків сивоволоса, худа, з поморщеним лицем голова старої Горпини. Парубки зразу ахнули і пустили її руку, а вона правою рукою зараз витягла собі хустку з рота і потім спокійно запитала їх:

— А куди мене, любоньки, поведете?

— Агій! — скрикнув Сенько і пустився тікати. Ленько, одначе, схилився додолу, очевидно, хочачи підняти грубий кимак, що лежав біля стежки. Та Горпина випередила його, вхопивши той сам кимак, замахнула ним на Ленька і вдарила його по руці.

— Ти на мене хочеш руку підіймати? Ах ти, шибенику! Па, маєш! Маєш! Маєш!

І вона почала прати його по плечах, поки він не відбіг від неї.

— І чого вам треба було від тої дівки? — запитала вона обох Довбушуків, що зупинилися на лісовій стежці, досить оподалік від неї.

— Та ми так, бабуню, хотіли пожартувати трохи, — відповів Сенько.

— Жартувала би з вами лиха доля! — скрикнула Горпина. — Знаю я, як ви хотіли пожартувати. Але се вам виїде на безголов'я!

І, відвернувшись від них, пішла стежкою на край лісу, простуючи до своєї хати. Іванко, бачачи такий кінець сеї пригоди, сховався також у гущавині біля своєї худоби, аби не попадати на очі молодим Довбушкам.

— От провела нас стара відьма! — мовив Ленько по її відході, хухаючи на свою болючу руку.

— І як вона знюхалася з Оленою? — голосно міркував Сенько.

— Мусила якось підслідити нас, — відповів Ленько. — Не має стара іншої роботи та все волочиться за нами та й за нашим татом. Боюся, аби й тепер не наробила нам іще більшого лиха. Знаєш що, Сеньку? Біжімо тепер за нею і під-

стерезімо, куди пішла. Аби не захотіла заглянути до пустки!

— Се було би справді неприємно для тата,— сказав Сенько, і оба вони різними стежками подалися на Довбушуківку.

Отак не справдився страшний сон Олесі.

XVII

ХЛОПЦІ НА ЧАТАХ

Стара Горпина останніми днями справді завдала Олексі Довбушуківі та його спільникам немало клопоту, хоч не могла дослідити всього, що вони виробляли за той час. Вони також не догадувалися, що хтось слідить за ними, а те, що вона явилася на їх зібранні в пустці, вважали чистим випадком і новим доказом її старої ненависті. Але оба парубки, після того, як вона ударемнила їх намір занепасти Олену, завзялися припилувати її всю ніч, догадуючися, що сеї ночі може статися щось важне для їх спільного діла.

Доходячи до своєї хати, яку лишила замкненою, як звичайно, стара Горпина здивувалася немало, побачивши, що під хатою на приспі сиділи оба молоді Довбушуки, немов дожидаючи її. Була вже досить пізня година. Сонце давненько вже спустилося за гору, але вечірня сутінь не була ще така густа, щоби Горпина ще з перелазу своєї обори не пізнала досить незвичайних гостей, що сиділи перед її хатою.

— О, а ви чого тут? — запитала вона сердито.— Чи ще вам чого треба від мене? Мало тобі того одному з другим, що дістав у лісі?

— Та певно, що мало,— відповів з усміхом Сенько.

— Хочемо заробити на більше,— додав Ленько,— і не вступимося відси, хоч би ви почакували нас іще раз так.

— Маєш іще раз! — промовила сердито Горпина і вдарила його кулаком у плече.

Ленько засміявся, приймаючи се ніби за жарт, і сказав поспішно:

— Дякувать! А тепер просимо вас приймити нас на ніч.

— Ого! А то чому? Хіба не маєте своєї хати?

— Що з того, що маємо, коли нам там нема місця. У тата гості! — відповів Ленько, а Сенько раз у раз усміхався, дивлячися на бабу.

— Та брешеш, дурисвіте! — скрикнула баба, подобрівши трохи.— Нема і в мене місця для таких ночівників. Ідїть геть і дайте мені спокій!

І при сих словах вона відімкнула дерев'яним ключем, який мала у себе за поясом, сінешні двері своєї хати і ввійшла до сіней. Ленько вхопив за клямку і пхнув двері наперед себе, аби за нею також ввійти до сіней, але стара заперлася зсередини плечима о двері так нагло, що Ленько попустив, не надіючися опору, а баба зараз ізсередини засунула двері грубим дерев'яним засувом.

— Ідїть геть! — крикнула вона зсередини до внуків.— Нема для вас місця в моїй хаті.

— То ми переночуємо й під хатою, добре? — крикнув ізнадвору Ленько, аби баба знала, що вони не вступаються з місця.

Баба не відзивалася більше з хати, і вони оба, не говорячи більше нічого, посідали на приспі перед вікнами. Думка підстерегти стару Горпину сеї ночі зродилася в Леньковій голові якось сама собою, а тепер йому ніяково було вертати. Посидівши якийсь час на приспі, він піднявся і заглянув крізь вікно до хати, але вікно було зсередини заслонене червоною хусткою. Сенько рівночасно заглянув у друге вікно, але се також було зсередини закрите якоюсь веріткою. Він застукав до вікна і кликнув:

— Бабуню, чуєте?

— Чую, чую,— відповіла зсередини стара.

— Може би, ви дали нам дещо повечеряти?

— Не дам нічого. Раз вам казала, йдїть собі геть!

— Добре, добре! — сказав Ленько.— Але ми ще почекаємо.

Вони знов посідали на приспі і сиділи мовчки. Вечір запав уже. Небо, весь день погідне, засунулося надвечір густими хмарами, а тепер постуденіло значно, зірвався вітер, немов збиралося на дощ. Братам стало холодно. Вони слухали, чи стара не вештається по хаті, чи не розпалює в печі, але в хаті не чути було нічого. По добрій півгодині Сенько знов застукав до вікна, знов почав кликати бабуню, але сим разом із хати не було ніякої відповіді.

— Ходімо геть! Вона, певно, спить уже,— сказав Сенько до брата.

— Е, ні! — відповів Ленько.— Почекай, я тут щось змайструю.

У заслоненім хусткою вікні одна шиба давніше вже була вибита і заткана жмутком соломи, обвиненим шматою. Ленько без великого труду витягнув те заткало, а потім, упхавши руку досередини, відщепив і відчинив вікно. Заглянути до хати крізь вікно він не міг, бо в хаті було зовсім темно, тому він, не докликаючися бабуні, вліз вікном до хати і покликав за собою меншого брата. Сюштуку в сій хаті, так само як і в своїй батьківській, робили вони не раз давніше, ще малими хлопцями. Щоправда, сим разом їм робилося трохи моторошно, коли, влазячи вікном до бабуниної хати, вони не чули її голосу. Думаючи, що вона заснула твердо, оба брати напомацки почали ходити по хаті, налапувати лаву, стіл, постіль і місце за комином на печі, але старої не було ніде.

— От тобі на! — сказав Сенько. — А се що таке?

— Чи комином вилетіла? — запитав Ленько.

— Може, на поду ночує! — догадувався Сенько.

— Нехай собі ночує, де хоче! — відповів Ленько. —

А ми проспимось тим часом на її постелі. Побачимо, що нам за се буде.

І, заткавши вікно, він разом із братом простягся на бабиній постелі, і незабаром заснули оба.

ХVIII

ВЧИНОК СТАРОЇ ГОРПИНИ

Горпина, справді побувши кілька хвиль у хаті і зміркувавши, що хлопці стережуть її, позастилала вікна, а потім нечутно вилізши на під, крізь діру в стрісі пробралася на кучку за хатою, з неї спустилася на землю і хильцем, аби хлопці не бачили, майнула в напрямі до пустині. Тільки сьогодні вечором вона з розмови з Матроною догадалася, що в пустині діється щось недобре. Оглядаючися на всі боки, вона зайшла ззаду хати в невеличкий яроч, пробралася ним аж під саму затильну стіну і, притулившись до неї, почала надслухувати. Зразу не чула нічого, але незабаром почувлися їй важкі зітхання та стогнання мученого чоловіка. Вона помалу, повзучи попід стіну довкола вугла хати, дібралася до вікна і обережно заглянула досередини.

В хатині миготіло слабе світло, що ледве продиралось крізь маленькі, брудні і замрячені шибки і біляво-жовтими стовпами вбивалося в густу, непросвітну темноту. Один із

стовпків освітив лице старої і відразу ще більше забілів страшну блідість, побільшену її сивим розпущеним волоссям, котре вітер шарпав і розкидував по її лиці й плечах.

Приглушений зойк почувся з хатини ще раз. Стара здригнула і знов присіла до землі, аби тим ліпше, зблизька заглянути в середину пустині. Але в тій хвилині зойк утих, світло загасло, в хатині почувлися кроки. Видно, злочинець відходив. Стара, мов привид шезла з-під вікна.

Вітер на хвилину притих, а від лісу почувся свист. Незабаром під хатиною опинився Невеличкий, підсвистуючи якусь гайдамацьку пісеньку.

Коли він наближався до пустині, з хати вийшов Олекса і клацнув дрюком, яким зачинив і засунув двері.

— Ви тут, ватажку?

— Тут! А ти чого?

— Адже ви казали мені переказати, аби я прийшов до вас.

Невеличкий брехав. Він хотів тільки збоку стежити за кожним кроком Олекси, бо те, що робив Олекса останніми днями, видалося товаришам чимось надто паскудним. Вони боялися не самих Довбущиків, але того, аби вони, забравши Петрієві скарби, не втекли від них.

— Ні, я не казав тобі сюди приходити,— відповів Довбущик, а в душі погадав собі: «Собака! Стежить за мною! Чекай, братчику, побачимо, хто кого перехитрить!»

— Але,— додав Олекса по хвилі,— добре, що ти з'явився. Йди раз-два до товаришів назад і скажи їм, аби нині не збиралися сюди. Завтра буде слухний час. Від Петрія довідаємося всього, і тоді буде все добре.

— Нехай буде й так, ватажку! — відповів Невеличкий і вернув назад до лісу. По дорозі бубонів сам до себе: «Чекай, чекай, я вже їм оповім!»

І, підсвистуючи, знов пішов до лісу, не знаючи, що боком за ним хильцем повзла стара.

«Куди йти?» — міркував Невеличкий. Та зараз і догадався, що всі товариші мають зібратися на «Глухім острові», і подався туди. В лісі було темно, що тільки око вправного лісового «птаха» могло удержатися на стежці. Все щось його тривожило, все причувалося йому крізь свист і шум вітру, що хтось скрито, стиха повзе за ним і лиш деколи ззаду шелесне сухими галузами, захрупотить ломом під ногами. Він кілька разів ставав, надслухував, вертався навіть кілька кроків назад, але нічого не міг відкрити.

— Тьфу на тебе, маро! Якийсь мороз дере мене поза плечима! Ігій на тебе! — сказав Невеличкий і прискорив ходу, та все-таки йому причувалося, що хтось іде за ним і також прискорює кроку.

Вкінці опинився на дні глибоченної дебрі, а вгорі з-поміж ялиць завиднівся широко розложений огонь на «Глухім острові»

— Слава тобі господи, ось і товариші!
І повільними кроками подався вгору.

*

Вітер шумів і колихав верхами ялиць, скриплячи проразливо сухими гіллями. Долом, серед грубої темноти, крутими стежками, через дебрі, чагарі, гнилі ломи і пні, гнала стара, немов вовчиця, що гонить ловця, який забрав їй щенята з леговища.

— Боже мій, що за страшна робота, який нечуваний злочин скривають ті глухі ліси! І який другий злочин містять у собі німі стіни пустині!.. Боже, коби він лиш не згинув у страшних муках, до яких ті нелюди готовляться! Коби лиш не замучили, заки вернуса!..

І стара напружувала всі сили і знаними стежками гнала далі в глибокий лісу.

Здалека замиготіло слабе світло серед гущавини і знов сховалося. Знов мигнуло і знов зникло, мов надія в душі того, що тоне.

— Слава богу, вже близько... ось уже! — прошептала стара, тяжко віддихаючи з утоми.— Коби лише стражників було досить!

І, добуваючи решти сил, погнала до світла. Незабаром серед темряви ночі зарисувалася невиразно невеличка луб'яна колиба перед її очима, в якій від кількох неділь пересиджували стражники, що слідили за бакунярями і пильнували ладу і безпеки тих відлюдних околиць. Таких стійок було досить по лісах, а з найближчих сіл люди повинні були доставляти їм поживу. Звичайно робив се вїт, але так потайки, що мало хто в селі знав, де вони.

— Відчиніть, на милість бога, відчиніть! — закричала стара і з цілим розмахом гримнула собою в двері колиби. Двері пирсли під напором, і стара влетіла досередини...

Широким колесом палає серед поляни на «Глухім острові» вогонь. З одного боку ватри стоїть сухий, сірий, обдертий з кори пень, до котрого прив'язаний Петрій, а з другого боку сидять серед розмови три «товариші», курячи люльки. Невеличкий з іншими товаришами давно вже подався, щоб сповнити свій план, а слідом його пробування на острові була хіба кров, котрою був побризканий пень і ціле тіло Петрія. Сам Кирило стоїть прив'язаний до страшної колоди, поранений і змучений; лице його бліде, на декотрих місцях то темно-синє, то кроваве, але його погляд усе спокійний і рішучий, як перше.

Опришки поводитися з ним спочатку досить лагідно, думаючи, що ласкою приневолять його показати скарби. Але, побачивши, що все дарма, рішилися вжити остріших способів: тортур і мук. Особливо сього вечора вони завзялися дізнатися про скарби, бо не щадили ні намов, ні погроз, ні мук. Невеличкий радив іще зачекати, а сам, не тратячи часу, попровадив своїх на Довбушуківку.

— Шкода, що ми тут мусили лишитися,— сказав один волоцюга.— Варто би тепер буги з товаришами. Там, здається, буде гарний празник!

— Що мені з того! Я волів би, якби сей собака признався, де скарби сховані, ніж маю брати гріх на душу.

— Що се? — підхопив третій.— Мені причулося, що хтось іде по сухім ломі і тріщить галуззям!

— Е, ти, заяче серце, тобі все щось таке причувається! От сиди тихо!

Та в тій самій хвилині сильно захрупотів лім, затріщало галуззя, і з гущавини випало більше як десять стражників у цісарських уніформах з набитими карабінами. Попереду летіла Горпина, і, коли стражники кинулися ловити та в'язати опришків, вона увільнила напівзамученого Петрія.

Мінута не минула, а все було в порядку на «Глухім острові». Опришків пов'язано, Петрія увільнено, підкріплено, а його рани зав'язано так, що міг іти разом із стражниками.

— Наперед, панове, наперед,— лебеділа стара, і ціле її тіло дрижало від великої внутрішньої натуги та зворушення.— Наперед, наперед у Довбушуківку!

— Веди, стара! Скоро! — наказав коротко начальник стражників, і всі поспішили в гущавину.

УРЯТОВАНИЙ

Криваво заходило сонце за хмари, обливаючи їх загравою, а в тім червонім світлі понуро бовваніла Чорна гора, врізуючися глибоко в червоне тло своїми темними остроми контурами.

На найвищій стрімкій іглиці Чорної гори клячала велетенська стать таємного старця, що кілька разів уже так дивно зустрічався з Андрієм.

Він довго клячав, похиливши сиву голову і зложивши руки навхрест на груді, а душа його виливала всі свої тайни, всі свої глибини в гарячій молитві перед богом.

Йому снилося попередньої ночі, що зближається кінець його терпінь, що зближається час, коли рід його буде змушений перейти останню пробу, аби або дійти до високої мети і ясної будучності, або до дна пропасті. Він із глибини серця дякував богу за його ласку. Якась невидима сила перла його ще останній раз відвідати ті місця, де родився, де проводив свобідно молоді літа, де свобідне його життя так сумно закінчилося через нещасну любов, через панську сваволю і гніт. Злізши з гори, він подався полем на Довбушуківку.

★

— Хато моя рідна, чи й на тобі тяжить боже прокляття, як на мені? Чи й ти не розпадешся доти, доки я живу? Чи мій кінець буде разом твоєю смертю?

Так говорив старець, підходячи під двері пустині. Двері були зачинені, та старий скоро відчинив їх і ввійшов до середини. Темно було в сінях, темно, хоч око виколи, було в хатині. Старець просто йшов пасеред хати, де, як знав, стояла груба, гладко врізана колода, котра його батькові служила за стіл. Нараз спіткнувся о щось м'яке. Під ногами його щось зачало рушатися: почувся слабкий зойк, мов стогін когось, що вмирає.

— Убийте мене, нащо мені так мучитися? Убийте мене, я вам нічого не скажу, я присягав! Змилуйтеся, один удар, і моя мука скінчена!..

Се стогнав нещасний, замучений Андрій.

— Що тут таке? Хто ти, нещасливий? Що з тобою?

— Як то, то не ви, Олекса Довбушук?

— Я? Я Довбушук, але не той, котрого ти знаєш.

— Хто б ви не були, рятуйте мене! Винесіть мене відси! Занесіть до села! Я син Кирила Петрія!

— Ти Андрій?..

— Я Андрій! Ой, скоро, скоро! Візьміть мене відси! Тут страшно!.. Несіть мене, нехай хоч умру на вільнім повітрі!

Серед німого страху розв'язав старий хлопця і, обгорнувши його власною одежею, виніс із пустині і обережно поспішив зі своїм тягарем у село. Андрій зомлів, коли старий виніс його на свіже повітря. Здавалося, що страшні болі, уплив крові і голод зовсім обезсилили його. Старий, добуваючи всіх сил, поніс зомлілого у село, шепчучи:

— Боже милосердний! Два рази ти дозволив мені спасти його. Хіба третій раз мав би запізно прийти мій рятунок?..

Та що се за чоловік спішить із села на Довбушуківку?

Хід його непевний, сам він хитається, як стара верба, котрою колихає осінній вітер. Хоч буря й непогода, хоч студінь проймає, він без шапки, вітер розкидає його сиве волосся і шарпає його подертим кафтаном, та він не зважає на те, квапиться просто на Довбушуківку, мабуть, нічого не чуючи, не бачачи ні перед собою, ні довкола себе.

— Добраніч! — промовив до нього старий, та він, здавалося, не бачачи його, пройшов мимо, зігнувшись, мовби чого шукав, і по хвилині щез у півні. Незабаром старий опинився під першою хатою села... Сил уже не ставало нести далі Андрія... Він поцілував його в зимне, посиніле, закровавлене чоло, зложив омлілого на приспі і прошептав:

— Прощай! Тут наші дороги розходяться! Я свою кінчу, ти свою починаєш!

У хатині, під котрою се діялося, ще миготів блідавим, непевним світлом каганець: люди ще не лягали спати.

І, відступивши трохи від приспи, старий закричав щосили:

— Рятуйте, рятуйте, люди добрі, не дайте загинути живій душі!

В тій хвилі вітер засвистав, зашумів. Стара, дряхла хатина затріщала під його напором. Андрій прокинувся зі свого глибокого зомління і застогнав на приспі, а старець щез у густій, непросвітній темноті.

Се був старий Олекса Довбуш.

ПОМСТА ТОВАРИШІВ

Хата Демка Довбушука була трохи огрядніша, як інші хати в Довбушуківці. Передовсім була чистіша, бо Демчиха не закладала рук за пояс, як нещаслива приголомшена Матрона, а робила і порядкувала щосили в біднім газдівстві.

Олекса з братом сидять на лаві, вогонь палає в печі, коло неї заходилася Демчиха, а надворі темно, і вітер віє, ще не перестає шуміти та гудіти.

— Тепер час!— сказав Олекса, встаючи з лави.

— То, брате, Андрій прирік тобі показати сховок?

— А ба, мусив приректи. Вже три дні висить на кілку в пустині!

— Таки висить?

— Ні, я лишив його на землі, але ще зв'язаного. Правда, втекти він не міг би, хоч би його й розв'язав, але могла би bestія сховатися де, а тепер уночі чорт його знайде!

— То йди ж, брате, і приведи його сюди! Треба його в що загорнути, коли, як кажеш, майже зовсім голий. Вітер зимний, ще готова нам біда де в дорозі заков'язнути!

Олекса вийшов із хати, докинувши Демкові:

— Будь готов! Я зараз приведу його сюди.

*

Дивні думки снувалися в душі Олекси. Перший раз у житті йому стало якось лячно. Він боявся тої нічної темноти, здригався раз по разу перед свистом вітру. Хати Довбушуківки видалися йому живими почварами, що рушались і грозили йому. Навіть здавалося йому, що бачить під власною хатою якусь чорну мару в людським виді, що повзає на руках попід стіни, що в пустині і довкола неї снуються такі самі чорні мари, що десь у пустині замиготіло блідаве світло, мов блудний огник, і загасло в тій самій хвилині, як заблисло. Дрож пройшла йому поза спиною. Він обернувся поза себе: під Демковою хатою стоять дві мари, тулячися до стіни. Насилу він догадався, що се його власні сини. Завернув до них, наказав їм іти під ліс і уважати, аби товариші несподівано не надійшли і не перешкодили йому довести діло до кінця. Ленько й Сенько, щикаючи і трясучи

чися від холоду, поплелися під ліс, а Олекса затрясся, мсв би хотів отрясти з себе всі погані думки та тривожні привиди, і сміло пішов до пустині.

*

Невеличкий добре знав лісові дороги, і, невважаючи на темноту, скоро зайшов зі своїми товаришами на Довбущуківку. Він справно уладив усе, обставив на всякий випадок пустиню товаришами, насамперед здалека, потім велів їм помалу зближатися, а сам із другим смілим товаришем, узброєний у пару добрих пістолетів і в широкий ніж за холявою, пішов досередини. Немало зачудувався, знайшовши двері відчинені. Ввійшов досередини, облапав довкола стіни, але не налапав нічого, лише завалев собі чимось пальці. Зараз казав товаришеві засвітити гніт, і при світлі оба зачали перешукувати хатину. Нічого в ній не було, тільки довгі криваві паси по стінах вказували на місце, де мучився нещасний Андрій. Опришки немало розчарувалися, не знайшовши сподіваних скарбів, та немало зачудувалися, побачивши в хатині кров замість золота. Невеличкий поклав собі заждати на Довбущука і зараз-таки все приготував до того. Всіх товаришів спровадив до хатини, половину уставив при сінешніх дверях, половині казав приготувляти знаряди до муки, а сам ввійшов надвір, аби дати іншим знати, коли прийде Олекса.

Побачивши здалека свою жертву, Невеличкий звинно, як ласиця, шугнув до хати, казав загасити світло і замкнув двері.

Минуло кілька хвилин. Надворі вітер усе ще не переставав шуміти і термосив верхом пустині, але в її середині була мертва, тяжка тиша німої ожиданки. Кождий із опришків запирав у собі дух, кождий старався берегти своє становище, бо кождий палав ненавистю до ватажка.

Ось і він надходить і, бубонячи щось під носом, відчиняє двері...

XXI

КІНЕЦЬ — ПОЧАТОК

Не знала бідна Петріїха, що діяти і де дітися. Її голова крутилася, страшна непевність, що сталося з чоловіком і сином, відібрала їй притомність. Вона в своїм

смутку цілком не завважила, що недужий старець, котрому останніми днями значно полегшало і котрий, здавалося, вже бачив і пізнавав усе, щез вечором із хати.

А той незвичайний незнаний старець ішов серед зимного вітру скорим, хоч непевним ходом на Довбушуківку. Його то Олекса Довбуш здибав, несучи Андрія, вирятуваного з пустині, в село.

Страшно перекривилося лице старця, коли станув під хатою Олекси. Се був ніби сміх, ніби радість, щостарий добився до своєї мети.

Він вказав рукою на хату Олекси і Демка, потім махнув нею кілька разів на вітер. То мала бути його погроза.

Гдивне щось зачав робити. Видобув із-за пазухи кілька кавалків шнура і, бігаючи сям та там, поприв'язував заціпки дверей у обох хатах так, що, відчиняючи зсередини, не можна було ніяким способом відчинити дверей, а ще до того, коли те роблено скоро. Скінчивши сю роботу, знов тремтячою рукою погрозив обом хатам.

Тепер зачав микати з загати соломі і класти вінцем під вікна і двері обох хат, усе кваплячися та бігаючи.

*

Демко в хаті довго ждав на брата. Жінка вже ви-топила в печі і, погасивши огонь, пішла спати. Демко все ще сидів на лаві й чекав. Він чув, як хтось прив'язував клямку, але думав, що се вітер термосить дверми. Він чув шелест соломи під вікнами, але не оглядався, бо думав, що се вітер шелестить, микаючи соломі зі стріхи.

Олекса не надходив, Демко став нетерпеливитися...

Нараз широкий білий плат світла вистрілив під вікнами і золотим язиком почав лизати стіни. Демко почув сичання і тріск полум'я.

— Жінко, вставай, хата горить! — крикнув він.

Демчиха схопилася і остовпіла. Ясність ширилася що раз, то більше. Вона кинулася за своїм чоловіком у сіни, порвавши з собою заспаного хлопця.

Але горе! Демко термосить дверми від сіней, запирається цілою силою, двері не відчиняються. В розпуці кидається до других дверей, другі так само. А вітер, мовби на те й чекав, аж тепер надобре розходився. Вже ціла стріха сичить, тріщить і палає. Демчиха з хлопцем стоїть остовпіла серед сіней. Розпука додала Демкові сили, він висадив одні двері

і випав ними надвір, витягнувши за собою непритомну жінку, що все ще конвульсійно заціпленою рукою держала хлопця за руку.

А під хатою в дикій, нелюдській радості скаче якась страшна мара, перекирвляючи лице і плещучи в долоні, як дитина.

— Ось де злодій, ось де палій! — ревноу Демко, прискочив до старця, порвав його за груди і, піднявши без труднощі вгору, grimнув ним щосили до землі. Нещасний крикнув слабо і, мов глина, повалився на землю.

Удар був смертельний. Та ще на хвилю заблисло в старім тілі життя. Старець простогнав:

— Ти... ти... Демцуню, ти... син мій!... Я... пі... знаю... те... бе... я... я... бла... го... словлю... те... бе!

Демко стояв, мов громом прибитий.

Вітер гудів, крутився, кидав огнем довкола, мов дитина граючися піском. Пожежа захопила вже всю Довбушуківку. Занялася Олексова хата, а її стріха незабаром завалилася, погребавши в своїх руїнах бідну Матрону.

А в тій самій хвилі понад рев вихру, понад тріск пожежі, понад клуби диму видерся інший страшний голос. І повітря, і земля, здавалося, задрижали від того нелюдського голосу.

Се був чоловік високого росту, без одежі, тільки щось мов кроваві паси звисало на нім. Його ноги були обвинені в солом'яні перевесла, що вже до колін обгоріли, обсмалюючи під собою живе тіло. А на його чолі видно було широкий, кровавий вінець, з-під якого пасмами текла кров, заливаючи йому очі, уста й лице. Його руки були зв'язані назад, і він летів наосліп, просто на Демка. За ним гнала юрба темних постатей, а поперед них бігла стара Горпина.

— Ади, Олекса! — буркнув Демко.

А Олекса жене непритомний, сліпий, жене просто до Демка. Та нараз спіткнувся о старця, що лежав на землі, і з тяжким розмахом grimнув собою об землю.

Старець отворив очі. Його тіло знов задрижало. Сили опускали його, він прошептав тільки:

— І... ти... мій син!.. І... ти будь...

Се були останні слова Олекси, сина славного капітана опришків Довбуша!

А в тій хвилі надбігла Горпина, надбігли стражники, і всі остовпіли, побачивши те, що було перед ними. Ніхто не звертав уваги на пожежу, що розгулялася надобре і те-

пер гуділа, шипіла і тріщала від пустині. Стара стала мов укопана, пізнавши в мертвім старці свого чоловіка, а в живім, кровавім, свого сина. В ній відізналося материнське жіноче серце,— вона голосно заридала і кинулася до тих, що лежали на землі. Стражники і пов'язані опришки стояли німо довкола. Між ними були й Демкові сини, лише не видно було Невеличкого.

Нараз у те непорушне колесо всунувся — ніхто не бачив відки — високий, сивий, як голуб, старець. Він ввійшов досередини колеса, а на його похиленім чолі видно було смуток і тяжку задуму.

— От се Олекса, син мій,— заговорив він, показуючи на мертвого старця,— а се Олекса, внук мій,— додав, показуючи на кровавого Олексу,— а се правнуки мої пов'язані, а сей блідий, замучений чоловік, що там стоїть,— то Петрій... Чи се ж ті родини, котрі мають у братній згоді подати собі руки і робити велике діло і простувати до високої мети?..

Внуки і правнуки мої! Мої терпіння нині кінчаться, а може, й ваші також скінчаться. А все те через ненависть і незгоду. А ви, що лишаєтеся живі і бачите наші муки, терпіть і зносьте те, що бог на вас зішле, та не побільшуйте свого горя ще власними провинами!

При сих словах голос його ослаб. Він захитався, усів на землі, підніс голову до неба і хотів ще щось говорити, але в його груді не стало вже голосу... Він тільки шепотом зачав передсмертну молитву... Похилив голову на груди мертвого сина, а руки його звисли додолу.

Олекса Довбуш лише кількома хвилинами пережив свого першого сина.

ДРУГА ЧАСТЬ

I

МІЙ ДІМ — МОЯ ТВЕРДИНЯ!

Старий гордий воевода Шепетинський часто із задоволенням повторяв ту приказку. А треба було його бачити в ту хвилю, коли, оточений хмарою вельможних гостей, з котрих багато ледве держалося на ногах і думало, що у них вітряки на плечах замість голов,— так у них шуміло і крутилося старе угорське вино,— треба було бачити старого Шепетинського в такій хвилі, коли обходив із гістьми свій новий замок, просторі, на французький лад побудовані господарські будинки, повні новомодних господарських знарядів, коли показував гостям сильний частокіл і оковані брами, рови і став, що, немов величезний півмісяць, оточував замок від полудня, коли обводив їх по густому напівприродному парку, що отулював собою від півночі нововибудований замок,— треба було все те видіти власними очима, щоб уявити собі, з яким виразом лица повторяв тоді пан воевода:

— Мій дім — моя твердиня!

А гості дивувалися. Дами, одіті після тодішньої моди тільки в тоненькі, серпанкові газові обслони, ахали сентиментально, стулюючи пишно тоненькі уста і оглядаючи далековидами чудову околицю. І всі подивлялися красоту будови, виконаної італійським майстром, і чудове положення між лісом і водою, і сильні укріплення, і штучно в фантастичних формах повироблювані човни, що колихалися на гладкій поверхні ставу, і зі смаком поприбирані альтани в парку,— словом, подивлялися все, що можна було хвалити. А хоч дехто зі старших панів закидував словом: «Що було будувати на теперішні часи так коштовні укріплення? Нащо здасться в нинішніх мирних часах замок, нащо рови, зво-

джений міст і палісади?» — то пан воєвода, випрямивши свою горду високу стать і показуючи гордо лівою рукою на власну грудь, говорив із задоволенням усміхом:

— Мій дім — моя твердиня! Хіба ж ви не бачите високої мети, котра руководила мною при будові сього замку?

Гості мовчали і хитали головами, тільки дами шелестіли довгими газовими, легкими, як павутина, сукнями, повертаючися гордо одна перед другою.

— Гляньте на ті сині гори, що мріють далеко! Бачите, то брама, котрою часто входили угри в нашу країну! Туди колись вдерся Раковцій! Мій замок призначений на будуче заперти їм браму. Гляньте на розлогі, широкі та рівні поля від сходу й півночі! Се шлях, котрим налітала пагубна саранча — татари на наше благодатне Підгір'я. Мій замок має стати запорою проти загонів бісурмен, стати охороною бідним людям, що тікають зі своїм добутком перед мечем і огнем невірних!

Так говорив пан воєвода, а його стать, схилена віком до землі, простувалася і підіймалася вгору при тих словах. Він знов задоволено всміхався і гордо поглядав по гостях.

А гості вже й самі зачинали подивляти високі патріотичні цілі власника замку, бажали йому щастя, а його родові слави і довгого панування.

Але на згадку про рід воєводи каламутилася його радість. Він пригадував собі, що в нього нема сина, що його славний рід, його ім'я з ним вигасне,— і похилив знов горду голову вдолину, мовби клонився перед рукою судьби. Бо й справді судьба, мабуть, напосілася пригнести ту сильну горду голову. Його син, ціла батькова надія, по році життя з жінкою погіб нагло на ловах, а його молода жінка скоро пішла за ним у могилу. Лишилася непотішному дідові одна лише маленька внучечка Мільця, на котру чомусь дід не міг вілляти всеї своєї любові. Жаль по страті сина уступив незабаром місця високолетнім і славолюбним думкам, уступив місця заходам при будові замку, тисячам мрій і планів, котрі роїлися в старій гордій голові. Тим часом Мільця росла під надзором няньки і французки — бонни Шарлотти. Їй було півчетверта року в ту пору, коли відбуваються події, про які йде тут мова.

А діялося се в другій половині XVIII віку, коли польську корону носив Станіслав Понятовський, а над Польщею, або властиво над головами молодих ляхів і ляшок, почавши від короля, запанувала чарівна маркіза Loully.

Було се одного прекрасного літнього вечора в неділю. Отець Ісидор, священник сусіднього із замком села, обходив, помахуючи грубою тростиною паличкою в срібній оправі, свої широкі лани, що красувалися високим житом і зеленою пшеницею. Задоволення і легкий усміх бігали по його лиці, а легкий вечірній вітрець грав під час ходу полами його довгої чорної реверенди. Срібна оправа палички блискала до сонця, а повне, кругле лице панотця набирало від вечірньої заграви ще більше рум'яної краски. Про що думав о. Ісидор у ту пору, трудно вгадати. Може, й не думав ні про що, а тільки тихо любувався вечірнім спокоєм під час проходу.

— Слава Ісусу Христу! — відізався нараз грубий голос за плечима о. Ісидора. Він обернувся і відповів:

— Слава навіки!

Перед ним стояла людина літ коло п'ятидесяти, з загорілим лицем і ростом більше як о голову вища від о. Ісидора. В рисах його лиця, крім мужеської енергії, добродушного, але й гордого усміху, що означав свідомість його переваги над іншими, не можна було вичитати ніяких ворожих намірів.

— Всечесний отче, вибачайте, що так несподівано заходжу вам дорогу, але, бачите, у мене пильна справа до вас.

О. Ісидор поступив два кроки взад, аби ліпше оглянути незнайомого, і допитливим поглядом змірив його високу поставу.

— Сподіваюся, що ви, всечесний отче, знаєте мене?

— Ні, не знаю!

— А як так,— сказав незнайомий з жартовливим усміхом,— то я скажу вам. Я Олекса Довбуш.

Ті короткі слова дивно вплинули на о. Ісидора. Його здорове, червоне лице поблідло, коліна затремтіли, а рука судорожно стиснула срібну головку палиці.

— Отже,— говорив далі Довбуш, задоволений, видно, тою зміною на лиці панотця,— моя справа, всечесний, така. Я живу по лісах, як небесний птах, що ні оре, ні сіє... Та від кількох днів зі своїми товаришами даремно прошу в бога хліба насущного. Тому звертаюся до вас і прошу, аби ваша щира рука накормила голодних!

Самозадоволена усмішка щезла з лиця грізного опришка і вступила місця іронії й зневазі. Він знав, що о. Ісидор дуже скупий і що ті слова нагнали на нього немало страху.

І справді, о. Ісидор аж скорчився, почувши се, і язик його без зв'язі вилепетав:

— Як то, як то? Поясніть ліпше,—я вас не цілком розумію!

— Проста річ. Ви, отче, будете такі добрі сьогодні вечір між годиною осьмою й десятою заставити у себе стіл для мене і двадцяти моїх молодців, бо ми не маємо де повечеряти! Не дуже там заходіться, ми з'їмо що-будь, бо мої хлопці голодні! Бувайте здорові!

І капітан, поклонившись і ще раз насмішливо поглянувши на остовпілого з тривоги о. Ісидора, скорими кроками подався геть.

*

Пан воевода Шепетинський був того вечора в дивно веселім настрої. Гості власне пороз'їздилися, і слуги прятали в широких покоях. Воевода ходив поволі по своєму кабінеті, ставав щокрок, писав рукою різні знаки в повітрі, якісь слова й цифри, а часто навіть і звук невиразних слів виривався з його уст. Старе угорське вино, котрого нині немало потекло, розігріло стару кров і збудило в ньому добрий гумор. Він з радості тричі поцілував чотирилітню прекрасну внучку і заявив мадемуазель Шарлотті своє задоволення, що так старанно її пильнує. Потім пішов до свого кабінету і заперся в нім.

Не праця, що вимагає спокою, була його метою... Він ходив по умебльованім із великим смаком кабінеті, а думки його губилися в смілих рахубах, у широких планах будучності. Його багатства були великі, стіни замку скривали величезні скарби; слуги його вірні, а піддані в кождім часі мусять приложити рук до роботи, покинувши свої, хоч би й найпильніші, заняття.

Нараз застукав хтось голосно до дверей кабінету, і почувся голос льокая, що доносив про прихід о. Ісидора. Пан Шепетинський ніколи не поважав ні релігії, ні її слуг і не поважав передовсім о. Ісидора, якого скупість була йому відома. Він поглядав на нього все зневажливо і не називав його інакше, як рабом божим.

Отець Ісидор, блідий, задиханий, весь тремтячи, ввійшов до панського кабінету.

— Чого вам, рабе божий? Ов, що я бачу! Ви такі неспокоїні, такі затурбовані! Певно, злодій слуга украв вам без

вашої відомості із замкненого шпихліра кусник хліба? Або, може, ви випадково, не допусти боже, загубили з десяти золотих? Що?

Ся насмішлива промова пана Шепетинського до решти збентежила о. Ісидора і збила його з пантелику.

— Ні, ваша ясновельможність,— промовив він немов дерев'яним язиком,— річ десять раз гірша!..

— Боже! — крикнув з комічним пафосом воєвода.— Певно, вам у пивниці потріскали обручі на бочці найстаршого вина! Годі, рабе божий, я не пораджу,— що сира матінка земля випила, того їй уже з горла не видреш!

Та о. Ісидор, котрого, мов блискавка, наново прошибла гадка про страшних опришків, відзискав притомність і тремтячим голосом розповів воєводі, в чім річ.

Треба було бачити пана Шепетинського в тій хвилі, як слухав оповідання о. Ісидора. Його комічний пафос розплився, мов імла від сильного вітру, його губи стислися, але очі засніли радістю.

— Собаки скажені, пси підлі! — крикнув він.— І вони сміють туди волочитися під моїм оком і ще й людей напастувати!

— Гей, зараз завтра велю поставити шибеницю над ставом. Заколишуться вони на ній незабаром разом зі своїм ватажком!

— Хлопці, сюди! — крикнув воєвода, широко отворивши двері.— Гай, біжіть узброїться, беріть шнури й аркани! Скорше, цапи, скорше!

Гурма слуг, що вбігла на крик воєводи і хвилю стояла, широко вибалушивши на нього очі, розбіглася тепер так само скоро, зрозумівши, в чім діло і що треба робити.

— Отче Ісидоре, махай додому, ладь вечерю... гости їх... а я почастую їх вином із своєї пивниці.

— Але ж, ваша ясновельможність, я бідний слуга божий, відки мене стане гостити двадцять таких лісових медведів?

— Не стане? То як собі хочеш. Нехай тебе, про мене, й повісять, нехай тобі сиплють вугля до халяви, як не одному з вашої братії! Коли тобі так жаль погостити їх, про мене! Мені байдуже.

— Але ж... на милість бога... ваша ясновельможність... не дайте марно пропадати чоловікові!

— Роби, що кажу!

— Але ж...

— Нічого «але ж»! Так мусить бути, і кінець. Не знаєш, що на голову Олекси Довбуша наложено тисячу червінців? Як він буде в моїх руках, надгорода буде твоя! Іди й лагодь вечерю!

Отець Ісидор того, здається, й чекав. Урадуваний, поклонився воєводі до колін і подався в село, рахуючи в душі прекрасні червінці. А ті червінці — то були грушки на вербі! Польське правління, польський сенат, польська шляхта як що обіцяла, то на тій обіцянці кінчилося.

А пан Шепетинський ходив, дуже врадуваний, по широким, пишних покоях і затирав руки з радості, що йому доля судила зловити славного опришка, котрий від кількох літ шири́в страх між довколишніми панами.

Зблизився вечір. Пан воєвода тихенько, боками поза село рушив, окружений гурмою узброєних слуг, до мешкання о. Ісидора, аби опришків нечайно напасти при вечері і легким коштом зловити. Якось на хвилю заблисла в душі пана Шепетинського думка, що він дома не лишив доволі сторожі; але зараз опам'ятався, що там її не треба.

— Ей, мій дім — моя твердиня. Наперед, хлопці!

Запав вечір і покрив сивою густою млою широкі луги, якими вела стежка. Одалік синів підгірський ліс, а з панського ставу голосно розносилось по повітрі рохкотання жаб. Незабаром пан Шепетинський і його слуги зeszли серед тої великої, живої, чудової природи.

*

Гей, даремно, пане воєводо, розставляєш хитрою штукаю своїх слуг довкола попівства! Даремно готовиш засідку на звіра! Сей звір у неї не впаде.

Даремно, стара горда голово, уявляєш собі подяки, які складатимуть тобі гурмою сусіди за те, що зловив славного опришка! Шкода твого заходу звабити його в сітку! Уважай, аби ти сам не впав у slopeць, аби ти, хитрий, не дав перехитрити себе.

І даремно ти, о. Ісидоре, тишишся і числиш наперед червінці, які виплатить тобі польський уряд за Довбушеву голову! Шкода було заходу, рабе божий, готовити таку ситу вечерю! Молодці Довбушеві деінде повечеряють, — та й гучно повечеряють!

Німо й понуро стоїть новий воєводський замок серед подвійного вінця: темного парку і ставу, що синіє, як велетенський півмісяць. Лише зводжений міст висить у задумі над глибоким замковим ровом; із башт виглядають пащі гармат, а в ставі полощуться золоті зірки небесні, немов чарівниці-русалки, що бажають у глибину води заманити ті грубі липи та плакучі берези, що, пообсідавши берег ставу, тужно приглядаються собі в його кришталевих водах. Часом лише плюсне серед тих хвиль весела риба, а що раз, то ширші обручі легеньких хвиль розходяться, плещучи о зелений берег.

Та в замку служниці й слуги в просторій кухні гуртом обсіли грубу, ждучи, доки вернеться пан, і скорочують собі час розмовами. Мала Мільця і мадемуазель Шарлотта сплять у своїй кімнаті, і ніякий стук, ніякий галас не перебиває їх сну. В кухні розмови стають чимраз живіші. Дівчата й баби, пастухи й старі діди оповідають чутки про Довбуша.

— То мусить бути страшний чоловік! — боязко прошептала Сенька, молода дівчина.

— Йди, дурна, — відізвався Клим, старий дід із довгими козацькими вусами, — ти сім триднівок постила би, сім п'ятниць поклони біла, якби тебе такий чепурний молодець посватав!

— Агі на вас із вашим сватанням! Ідїть геть! Такий старий, а ще вам небилиці з голови не вивітріли! — сердилася Сенька, почервонівши від стиду.

— То ти, Грицю, кажеш, що бачив Довбуша? — запитала кухарка Параска невеличкого плечистого хлопця.

— Овва, — сказав той зухвало, — не штука було його бачити! Бачив я його, та й то не раз у наших лісі.

В тій хвилі дивно щось забряжчало і зашелестіло на замковім подвір'ї... Всі надставили вуха, чи не почують крику воєводи, але нічого не було чути. Ні один із прислуги не вийшов, аби подивитися, що там. Усі слухали дальше оповідання Гриця.

— А як же він виглядав, той страшний розбійник? — запитала Сенька Гриця.

— А як же би мав виглядати? Як кождий хрещений чоловік.

В тій хвилі зашаркало щось по дверях. Почулися голосні кроки, двері відчинилися, а в них показалася висока стать Довбуша.

— Добрий вечір,— сказав, не кланяючися.— Так виглядав, як я? — додав із усміхом, обертаючися до Гриця.

Трудно описати переполох слуг, коли побачили перед собою так несподівано страшного опришка. Якби був грім у тій хвилі вдарив серед хати, не були би гірше перелякалися. Зуховатий Гриць в тій же хвилі опинився в найтемнішому куті під тапчаном. Жінки скрикнули і задеревіли на місці. Тільки старий Клим порвав за сокиру.

— Дай спокій, старий діду,— сказав із усміхом до нього Довбуш.— Ми не прийшли вам тут ніякого зла робити, тільки, будь ласка, допоможи пов'язати челядь, а як усе буде готове, покажеш нам, де панська каса.

— Не діждеш того, проклятий розбишако! — крикнув Клим і пустився на нього з сокирою.

— Хлопці, гей! — крикнув Довбуш. І вмить двері пірсли, і Клим почув, що його руки зіціпив хтось, мов кліщами. Його зв'язали і, заткавши йому рот, винесли на подвір'я, а за ним і всю службу, навіть і Гриця, що запхався під тапчан. Один здоровенний опришок став над ними на сторожі.

— Як мені котре писнете, то зараз йому кулею лоб розтріскаю, як гарбуз.

Бідні слуги, потривожені й пов'язані, не сміли пустити ані пари з уст. Тільки Клим пручався і кидався, та кричати не було як, бо йому заткано рот хусткою.

Тим часом опришки бушували по замку. Ось уже несуть зв'язану напівсонну мадемуазель Шарлотту і регочуться з її переляку. Але що се пового надумав капітан? Мабуть, скарб якийсь криє під полою широкого панського плаща, накиненого на плечі. Обережно виносить той скарб, стає серед подвір'я і кричить:

— Хлопці, гроші є?

— Є, ватажку, є! — кричать змішані голоси з сіней, і вмить показуються опришки, двигаячи панську касу.

— А забрали що треба? — питає знов ватажок, який під тим «що треба» розумів дорогоцінності та інші речі, потрібні грабіжникам.

— Забрали, забрали! — кричить знов кілька голосів. І знов виходять із замку опришки, двигаячи скриню, повну панського добра.

— Наперед! Добро до сховку! Поділ завтра за дня!

Опришки, радісно перешіптуючися, рушили в дорогу. Батажко ще задержався, все ще не випускаючи з рук своєї добичі.

— А не вивісити панові воєводи червоної хоругви на замку? — питав з жорстоким, але тихим усміхом опришок, що стояв при прив'язаних.

— Бігай!

Нічна темнота вже засіла землю. Довбуш вийшов із подвір'я і, ухиляючи трохи поли плаща, аби придивитися своїй добичі, сказав:

— Отак, пане воєводо, [ми аж тепер порахувалися! Бо вже прийшла пора! А як твій син украв і зганьбив мсю Олесю, — а як ти ще, подибавши мене в лісі, велів немилосердно катувати, — а як ти знищив ціле моє щастя, ціле моє життя, — ти, певно, не думав, що прийде й на мене черга відплатити тобі рівним за рівне, вирвати останній накорінок твого роду, знищити всі твої плани й надії! А те все-таки сталося! Внучка твоя ось тут, у моїх руках! Моя відплата незабаром завіє на пишній кривлі твого нового замку!

І, несучи обережно обвиту в поли Мільцю, зник опришок у нічній темноті серед крутих стежок, що вели по панським парку.

Незабаром усміхнулася темна ніч. Застидалися чорні хмари на небі своєї чорняви, почервоніли. У ставі пробудилися рибки і стали підпливати, плюскочучи, до рожевого світла. Думали, що сонце сходить.

А се горів гордий новий замок воєводи.

Ой, невітшно та нерадісно вертав пан Шепетинський із свого походу! Не в ладі верталася його дружина, не на спочинок вертала вона! Ціле село заворушилося. Здви́г народу зібрався довкола пожарища, а поміж народом пропихався німий, блідий пан Шепетинський. Нещастя відразу зламало його горду душу. Все, все, про що мріяв, що снилося йому на старі літа, до чого сильно приросло його серце, тепер розвівалося димом, сідало в попіл із пожежею. Його славний рід на нім кінчився, його будуча задача — боронити Підгір'я від наїзників — згинула так, як те полум'я в глибині темного небозводу. Все, все забрали йому ненажерні напасники-опришки!

Завели воєводу на ніч до села. Він сам уже не мав сили доволіктися туди. А на другий день ясно і погідно встало сонце. Шепетинський усміхався. Добував із кишені дукати і, сміючися, грався ними, як дитина. Бігав сям та там з ве-

селим реготом, то знов сідав; підпирав сиву голову обома руками і тремтячим голосом заводив якусь веселу пісеньку. Казали, що він збожеволів.

II

ВНУЧКА ВОЄВОДИ

Серед гір, за місточком Сколім, в околиці, званій Тухольщиною, високо підіймається гора Зелемінь. Лісами-борами покриті гори оточують того велетня, а в цій околиці царює ще рука первісної природи, з якою тут людська рука не розпочала ще рішучої боротьби.

У стіп Зелеменя сидів у часах, коли відбувалася отся подія, сам-самісінький старий пасічник. Його самотньої оселі серед лісу ніколи не оживляв людський говір, хіба тільки співи лісових пташок переривали її та бренькіт пчіл, що літали на поблизькі, усіяні цвітами полоници за медом. Хіба раз або два в році загощували до хати пасічника Семена деякі газди з поблизьких сіл за медом або за зіллям, бо Семен, як звичайно кождий незвичайний дивак, славився знахарем, що вміє допомогти на різні хвороби.

І справді, у Семена було багато таких дивачних привичок, що йому неможливо було погодитися з більшим гуртом людей. Щось таке нелюдяне, похмуре і нетовариське було в його поведенню, що, побачивши його перший раз, кождий міг уважати його за не знаєть якого злодія, розбійника та нелюда. Але під тою грубою неприступною поверхністю скривалася щира душа і не притуплене віком почуття любові до вічнозеленої, величавої гірської природи. Нещастя молодості, сумні пригоди і переслідування вигнали його з-поміж людей, та не вбили в душі його найкращої ознаки чоловіка — чоловіколюбності.

Та в тих часах, про котрі тут мова, частіше, як звичайно, оживляв людський говір, а навіть сміхи та радість самотню хату лісового помешкання. Олекса Довбуш часто загощував із деякими своїми хлопцями в ті сторони, часто довго розмовляв із Семеном. Душа немолодого вже опришка була іноді так повна турбот і гризот, що мусила вилитися перед кимось. Із своєї ватаги він не міг нікому звіритися — і тішився, здибавши в лісовій пустині щирого приятеля і досвідного порадника. Він виповів йому все, що

тяжіло на серці,—і в тій лісовій хаті зродився в душі його намір посвятити свої скарби для добра руського народу.

Після нападу на замок Шепетинського Довбуш зі своєю ватагою попростував до Семена, аби з ним порадитися, що робити з внучкою ворога, яку він для помсти викрав із замку. Опришок, хоч і глибоко відчував у серці жаль за своїм змарнованим життям і почував сильну ненависть до всіх кривдників його самого та руського народу, все-таки не посмів знущатися над бідною безпомічною дитиною, останньою парістю ворожого йому роду. Він запитав поради в Семена, бо твердо вірив, що сей наведе його на добру дорогу.

— Розуміється,— сказав пасічник, коли Довбуш розповів йому про напад на замок воеводи, — зробили ви неабияке діло. Не було потреби так страшно мститися над паном, а над дитиною ще й менше. А де ж ти подів її?

— Та вона тут з нами,— відповів Довбуш.

— Де з вами?

— Тут недалеко в селі. Хлопці принесли її сюди на плечах. Несли ночами, бо вдень ми мусили ховатися по лісах. Отак промандрували цілі дві неділі, поки дійшли сюди. Дитина зразу плакала, а потому якось забавилася.

— То, може, помістиш її де в селі? Може, у якого попа?

— Не маю такого знайомого,— відповів Довбуш.— А я гадав, чи не могла би вона прожити тут із тобою в безпечнім місці, поки не знайду для неї дещо відповіднішого.

— Трудно буде,— сказав Семен по короткій задумі.— У мене, сам знаєш, нема ніякої вигоди для панської дитини.

— Се ще було би найменше,— відповів Довбуш.— Де про що я міг би постаратися, а до тебе, думаю, вона привикла би ще борше, як до моїх товаришів. А під зиму я чей винайду для неї таке місце, де буде мати більшу вигоду і ліпший догляд.

— Та про мене,— сказав Семен,— нехай буде й так. Я тут сам, але в мене є також свояки й знайомі, що можуть притулити її в разі потреби.

Довбуш віддалився по сій розмові і другого дня сам на своїх руках приніс воеводську внучку в хату пасічника.

Мільця поволі забувала про свій панський дитинячий вік. Згадки про воеводу всувалися чимраз у темніші закутки її душі і стали вкінці мовби якимсь невиразним сном. Зате краса її розвивалася чимраз пишніше, як розвивається

весною краса чудової цвітки в полонині. Вона привикла до самотності в хаті, до шуму лісових дерев, до понурого обличчя пасічника,— а її чисте, дівоче серце і почуття розвивалися в оточенні гірської природи і віддалік від людей, що своїм злим прикладом могли би звихнути свобідний ріст і розвиток тої запашної цвітки.

Довбушеві в тих часах прийшлося дуже круто. З упадком Польщі скінчилося його капітанство. Він мусив скритися, а потім під різними назвами, як жебрак, блукати по краю. Його жінка в Перегинську вмерла з гризоти. Душа бідного вигнанця терпіла багато під нестерпним тягарем розлуки, і йому так і не довелося знайти для Мільці вигідніший та безпечніший притулок.

Аж по впливі п'ятнадцяти літ він загостив знов до пасічника Семена. Радісно прийняв старець страшного колісь гостя. Здивована поглядала на нього Мільця... здивований і очарований поглядав Довбуш на ту, котру колісь безпомічною дитиною викрав із замку її діда. Замість турботи та гризоти, яка мучила його досі, він почув у душі дивну, невияснену пільгу, немов свідомість того, що його злочин може принести добрі наслідки в будущині.

Недовго пробув Довбуш в оселі пасічника, недовго, а яка рішуча переміна зайшла в його душі! Його серце ожило,— ожило з новими стражданнями, з новим щастям, із новою любов'ю. Червона, як вишня від сонця, зустрічала його Мільця, ціла в огні, тремтячи, слухала довгими вечорами його оповідань про його життя, про давно минуле, та незабуте горе,— і її серце почало відзиватися до нього якоюсь незнаною, тихою і солодкою мовою...

Весною 1800 року відбулося вінчання Довбуша з молодю Емілією, внучкою воеводи, останньою парістю родини Шепетинських. Та вона того не знала і віддавна привикла вже вважати себе за дочку Семена.

Та недовго пробував Довбуш зі своєю молодю жінкою. Боячися, аби його не висліджено, він знов покинув пасічника, знов у жебрачій одежі пішов у широкий світ, обіцявши за рік знов явитися там, куди тягло його серце.

Тяжко стало Мільці. Та туга щезала поволі: час і надія побачити незабаром чоловіка потішали її. І все йшло звичайним порядком у пасічницькій хаті, коли нараз, уже пізньою зимою, почув старий Семен, що жандарми мають спасти на його хату, аби зловити жінку Довбуша. Про се сказав старому пасічникові один вівчар, який узимі за кілька миль

їздив на Зелемінь по сіно. Семен цілу ту зиму не виходив із хати, бо старість уже змогла його,— і кілька днів по відході вівчаря він помер, повідомивши перед смертю Мільцю, що їй грозило.

Неописаний жаль і переляк проняв наскрізь серце молодій жінки, коли нараз побачила себе самою серед безлюдної лісової пустині вночі, з трупом свого, як їй здавалося, батька.

Тої ночі вродився їй син, друге живе єство обік неї в тих лісах. Вона тряслася над ним, плакала і сміялася, не знала, що робити, а кожної хвили бачилось їй, що вже йдуть немилосердні, вусаті, узброєні посіпаки, що її беруть, кують у тяжкі кайдани, що відбирають їй те бідне дитя, її єдину потіху. Ні, несила була їй довше мучитися! Втекти відсіля, в найближче село, між людей, котрі її сховають, і оборонять, і потішать,— се була її єдина думка.

Кілька день по злогах вона взялася до роботи, убрала себе якнайтепліше, пообвивала дитя старанно і слізно прощалася з тою мирною старою хатою, де так гарно, так спокійно пройшли її молоді літа. Нараз впала їй в очі пасічникава псалтиря, єдина книжка, що була в тій пустині. З неї молився пасічник, на ній учив він її читати, з неї переписувала вона перші букви вуглем на яловій тесаній дошці, в ній і вона останнього року знаходила потіху в тузі, котрої перед тим не потребувала і не розуміла. Вона взяла з собою сю святу книгу в тій вірі, що вона стане їй у дорозі обороною і з'єднає їй милосердя в бога і в людей. Потім, перехрестившись і з сльозами поцілувавши ще холодну руку свого опікуна, пішла в божу путь.

Мільця думала, що в найближчій селі оповість людям про смерть пасічника і верне з ними, аби поховати його смертні останки. Але цілком інакше сталося. Метелиця позавівала снігом усі знані їй лісові стежки, а сніг, падаючи, все затемнював так, що вона незабаром збилася з дороги і заблудила в лісі.

Тяжко-важко, в неописанній тривозі, плила їй година за годиною. Вже сонце зійшло з полудня, а вона все ще блудила густими борами. Вже стало вечоріти, мороз діймав її, сили почали її покидати, та вона, невважаючи на студінь, останками свого тепла гріла лише своє дитячко. І ніч уже надійшла, в лісі вчасніше, як на полі,— а ще не кінчився ліс, не уставала метелиця, до того всього долучився мороз. Вона сіла спочивати під розлогою смерекою, під якою було

менше снігу, і, кормлячи грудьми свою дитину, стиха шептала молитви. Потім, коли стогнання лісу під бурею втихло трохи, вона рушила далі густим лісом попід смереками, спускаючися все нижче й нижче в долину. По якімось часі вона побачила недалеко внизу бліде світло і зараз пізнала, куди зайшла.

Була се одинока невеличка гірська коршма на краю лісу, недалеко від села. Живіше забило у неї серце, і вона, вийшовши з лісу, побрела сніговою поляною навпростець до коршми.

В буді під коршмою лежав лютий пастирський пес. Зачувши кроки чужої людини, він зірвався з голосним гавканням, та те гавкання було для неї миліше від усього, що чула в тій хвилі, бо свідчило про присутність живих людей у коршмі.

Із коршми вийшов жид із слугою, відкликав пса і здивувався немало, бачачи перед собою в таку годину «пасічникову молодицю», знайому йому здавна. Він запровадив її до коршми, де вона швидко ogrілася. Зразу здавалося, що її здорова натура перенесе без шкоди страшні події останніх днів. Вона покріпилася в коршмі звареним наборзі гарячим молоком і лягла спати з дитиною, але над ранком у неї показалася сильна гарячка, так що вона, прокинувшись і простогнавши до рана, попала в повну нетяму. Переляканий орендар післав свого слугу в село, аби спровадив сани та тягло, і коло полудня непритомну молодницю з дитиною з тяжким трудом завезено в село і відвезено просто до місцевого священика. Сей, не гаючися, охрестив дитину, що була мужеського полу, і примістив у себе тяжко недужу матір, яку здавна знав як дочку пасічника Семена. Знайшовши при ній пасічникову псалтирю, він прочитав на останній картці тої книги пасічникову записку, що потрохи вияснила йому походження молодиці. Сама ж молодиця пролежала ще кілька днів у страшній гарячці та непритомності, потім прийшла до себе лише настільки, що могла сказати, що її тато вмер і лежить у своїй хаті непохований, і потім попала знов у нетяму, що скінчилася тихою смертю.

Її й Довбушів син лишився знайдою в попівськiм домі.

ЗНАХІДКА В РОЗГІРЧІ

П'ять літ минуло від часу, коли в Довбушуківці відігралася драма, описана в першій часті сеї повісті.

Ми знов у горах, недалеко Розгирча. Від полудня високі гори, покриті темними смерековими борами. У їх стіп на рині руїни старої мурованої коршми, де колись сидів жид Бляйберг. Попри руїни, порослі мохом та кропивою, в'ється маленька стежка. Її ледве видно; мабуть, рідко коли хто нею ходить. Вона підіймається двома закрутами на невеличкий горбок і пропадає в густій тіні лісу. Тою стежкою ходять люди з міста відвідувати знаний камінь, що стирчить у тім лісі. Із селян мало хто ходить нею, бо про руїни старої коршми оповідають страховинні перекази, а жінки бояться і згадувати про неї під ніч.

В одну літню, погідну днину сею самотною стежкою йшов чоловік малого росту, з живими, хитрими сірими очима, по-міщанськи вбраний, з грубою палицею в руці та з торбою через плечі. Скорою ходою він добрався до лісу і незабаром сховався в холодній тіні. Тут спинився на хвилину, відітхнув глибоко і обтер піт із чола. Потім став розглядатися довкола, немов питаючи в пам'яті, куди дорога, бо стежка в лісі цілком пропала.

Роздумавши добре, куди йти, він справився в гущавину і довгий час дерся ярами, зворами та кременистими лісовими обломами, доки перед його очима не вистрілив розгірецький камінь. Трьома високими, стрімко полупаними стовпами здіймався він угору і сірими неправильними контурами вирізувався на темно-зеленім тлі бору.

— Слава тобі, боже! — прошептав, тяжко зітхаючи, подорожній. — Насилу дібрався до сього місця, де вже так давно я повинен був стати. В тім камені остання моя надія... Як тут нема того скарбу, то вже хіба сам чорт удавився ним! І кілько-то я нашукався, кілько напивався за ним, цілих п'ять літ часу стратив, борючися з різними трудностями!

Так бурчав подорожній, уклавшись під грубезною смерекою недалеко каменя на довший відпочинок. Він здіймив зі себе кафтан і торбу, поклав на землі, поправив на собі вузький ремінь із блискучими пряжками і добув із торби кавалок хліба, солі та добрий відрізок ковбаси.

— А хто знає, може, й брехав Петрій, як його мучили?

Може, се все байка, видумка... може, він тільки на те розпустив вістки про такі великі скарби, аби подрочитися з Довбушуками? Де ж то можливе, аби я стільки шукав, усі закамарки перешниряв та поперевертав і не знайшов нічого? Але побачимо,— додав, устаючи і збираючи одробинки хліба.— В тім камені ще моя остання надія! Дурний нарід каже, що сі скарби закляті! Що то значить? Коби лиш були тут, моя рука вже їх видобуде... не пошкодить ніяке закляття!

Се був Невеличкий. Проворний і хитрий бурлака встиг тої страшної ночі, що скінчилася погромом Довбушуків, вихопитися і втекти від стражників. У його голові зродилася тоді ж гадка піти на власну руку шукати скарбів. І ся справа займала його цілих п'ять літ.

Перехрестившись, виняв невеличку сокиру, що стирчала ззаду за поясом, узяв у руки свою палицю, здолини добре оковану, і став дряпатися горі каменем, аби дібратися до першої щілини, яку видно було знизу. Стіна була стрімка, камінь зверху сипкий, звітрів на сльоті, але Невеличкий із дивною зручністю поборював перепони.

І ось він по довгих трудах угорі... заглядає цікаво в темну щілину... нічого не бачить... Стукає палицею по кам'яних стінах, палиця не трафляє нічого, крім каменя... Лізе сам у темну щербату нору, та вона цілком порожня.

— Ну, ну,— воркоче трохи розчарований, але не знеохочений Невеличкий і починає уважніше оглядати все довкола. Незабаром він побачив другу, меншу, майже незаметну розколубину над своєю головою.

— Е, ось воно куди! — буркнув він і знов з немалим трудом почав дертися вгору. І знов знайшов вузьку, глибоку печеру, але й ся була порожня.

Невеличкий іще не тратив надії. Він довго сидів на кам'янім помості печери і пильно роздивлявся по всіх кутах. Потім, вихиливши голову з печери, глянув униз і затремтів при першій погляді.

По стрімкій, обірваній скалі, по якій з великим трудом він виліз угору, не так легко злізти в долину. Найменший хибний крок грозив упадком і смертю. Смілий опришок, одначе, не стратив відваги.

Як сильний шупак, попавши в сіть, кидається по ній, аби натрафити на діру і продертися нею на свободу, так бігали бистро опришкові очі. Але всюди стирчали грізно

і понуро стрімкі стіни, і ніде не було видно вигіднішого проходу.

Може, перший раз по довгих літах прийшла йому в тій небезпеці гадка про бога, і він, зітхнувши з глибини серця, обернув зір свій угору, мовби виглядаючи відти руки прятівника.

І як лише підніс догори очі, то вже довго не спускав їх, але пильно став розглядати сіру скалу та її пошарпані стрімкі вершини.

— Ось воно! — крикнув радісно. — Вилізу на сам вершок каменя, а другим боком чей же злізу в долину.

І, спершись сильно на свою палицю, з незвичайною легкістю піднявся вгору і став дряпатися скалою до самого вершка.

— Ах! — вирвалося мимоволі з його груді, а в тім однім оклику вилилося немале розчарування. Друга стіна каменя була ще стрімкіша, ще небезпечніша і недоступніша, як перша. Та він і тепер не тратив відваги і знов почав пильно оглядатися довкола.

Подовгастих вершок каменя був зубатий і полупаний і виглядав мов великий гребінь із величезними кам'яними нерівними зубцями. Здовж того гребеня поклав собі Невеличкий лізти аж на сам край і там шукати стежки в долину. Той намір декому іншому був би видався неможливим, бо спинатися на стрімкі іглиці, маючи по однім і по другім боці глибоку пропасть, на те треба було неабиякої відваги та зручності. Невеличкий не злякався, кинув надолину свою тяжку палицю і пустився в страшну дорогу.

Нарешті йому таки вдалося дістатися на останній вершок скального гребеня. Лице його прояснилося. Скала з цього боку була, щоправда, стрімка, але сильно потріскана і нерівна, і він рішився при допомозі своєї сокири злазити в долину. Сокирою він висікав, де міг, більші щерби в скалі, аби на них стати міцно, — і так повільно, але досить безпечно, почав спускатися вниз.

Нараз видалося йому, що камінь, о який ударив обухом, захитався і глухо задуднів. Отсе розбудило його цікавість. Він іще раз, сильніше вдарив сокирою в камінь, але цього удару мало не переplatив життям. Камінь, що слабо держався на своїм місці, попустив під сильним ударом і з громовим лускотом звалився в долину, розбиваючися о скалу. Падучи, захопив одну ногу Невеличкого, і хоч не скалічив його значно, та все-таки мало не збив його з рівноваги і не

зіпхнув наперед стрімголов униз. Се було би, певно, сталося, коли би Невеличкий у тій же хвилині зручно не відхилився набік і не притисся до стрімкої розпуклої скелі.

Коли минула хвиля небезпеки, він знов піднявся і поглянув на місце, відки скотився камінь. Яке ж було його зачудування, коли побачив там темний, до сонця вихилений отвір глибокої і досить просторої печери.

— Ось де мій талан, ось де ті скарби! — скрикнув Невеличкий і весь затремтів із радості.

Проміння сонця поволі, немов боязко, продирило густу темноту, що панувала віддавна в печері. Аж по добрій хвилині Невеличкий міг розрізнити деякі більші щерби скал у нутрі печери. Але, крім щерб, годі було добачити щось інше.

Поволі всередині роз'яснилося, і Невеличкий ледве-ледве втиснувся тісним отвором до печери. Та, на своє велике розчарування, замість купи золота, побачив серед печери два людські кістяки, покриті перегнілими шматами. Він знов затремтів, мовби голою рукою діткнувся холодної гадюки. Ноги його дилькотали і не могли рушитися з місця, а лице, мов окаменіле, німо дивилося на кістяки. Більший кістяк — се була жінка, як можна було пізнати по шматах одяжі і по довгим волоссі, що, хоч протрухлявіле, все ще трималося купи. Жовті кості лиця виглядали страшно, і Невеличкому здавалося, що по тім кістянім обличчі перебігає від часу до часу демонічний усміх наруги і зневаги.

— Агі! — мимоволі скрикнув Невеличкий. Хотів віддалитися від сього виду, але його ноги не рушались з місця.

Та по кількох хвилях його обридження й переляк пройшли, і він почав знов розглядатися по печері. Та ніде не було сліду схованих скарбів. І Невеличкий хотів уже віддалитися, коли нараз якийсь внутрішній голос візав його оглянути трупи. Не без дрижаків і не без відрази приступив ближче до кістяка жінки і торкнув його злегка ногою. Одяга, що покривала трупа, розпалася і відкрила голі білі ребра, а між ними на грудній кості лежала стара книга, здавалося, ще не понівечена гниллю. Її старинна дерев'яна обтягнена шкірою оправа вилискувалася ще декуди позолотою, а залізна клямра, що її замикала, проржавіла цілком.

— Ого, а се що? — скрикнув Невеличкий. І, неважаючи на відразу й острах, він сів рукою по книжку, що лежала на груді кістяка. Обережно брав її, боячися,

аби не розсипалася за дотиком. Але книжка була ціла. Дерев'яна оправа заховала її від гнилизни. Невеличкий підняв її, а грудь кістяка заворушилася незначно, немовби з-під тої кості добулося тяжке зітхання. Не рушаючи другого трупа, Невеличкий виліз покvapно з печери, помалу та обережно зліз надолину, хоч тепер се було вже досить легко.

Нарешті станув на землі. Тяжко зітхнув після дряпанни по скалі, потім сів унизу на мураві і, заспокоївшись, зачав переглядати знайдену книжку. Вона була вся писана старим письмом, якого він не вмів прочитати анітрохи. Згорнувши книжку, він положив її до своєї торби, знайшов свою сокиру, яку кинув був униз із каменя, оглянув іще кілька разів той камінь із різних боків і віддалився.

IV

АНДРІЙ НА НОВІЙ ДОРОЗІ

Пригода з Довбушуками, що скоїлася з початком осені, для обох Петріїв скінчилася короткою недугою. Андрій мало потерпів на здоров'ї і, видужавши, відпросився в батька до Львова, аби записатися на університет і віддатися правничим студіям. На се згодилися вони оба з батьком по кількаразових розмовах, дійшовши до переконання, що правничі студії можуть бути найкорисніші для Андрія в його дальшій житті. Він від'їхав до Львова якимсь так поспішно та несподівано, що забув навіть попрощатися з Олесею. Аж у часі дороги він пригадав собі її і рівночасно дізнав чуття, що назавсіди розстається з нею і що ніщовластиво не в'яже його до неї.

У Львові Андрій, за батьковою порадою, заїхав до підрядного готелю Куна, куди звичайно заїздили руські священники, і при допомозі готелевого фактора почав шукати собі кавалерського помешкання. По кількадевній біганині він нарешті знайшов таке помешкання і віднаняв один покій з харчем та обслугою у пані Кралінської, вдови по уряднику, яка прийняла його дуже чемно і так захвалила свій до винайму виставлений покоїк, що він згодився відразу на скромну зрештою ціну і того самого дня переніс туди свої речі з готелю. Немало біганини та клопотів коштував його також запис на університет, так що перші тижні львівського життя пробігли йому скоро та незамітно, мов у сні. Сні-

дання діставав він щорана в своїм покою, туди ж приносила йому служниця о першій годині обід, о шостій підвечірок, а коло восьмої невеличку вечерю. Життя його таким способом укладалося правильно та спокійно, як ніколи досі. Товариське життя університетської молодезі в тих часах було ще дуже слабо розвинене, і Андрій, хоч знайшов між університетськими слухачами немало своїх бувших товаришів із гімназії, не спішився приставати до жадного гурту, не вписався до жадного академічного товариства, а натомість у годинах, свобідних від університетських викладів, звичайно сидів дома і пробував вчитуватися в правничі книжки, що відповідали тим лекціям, яких слухав на університеті, або виходив до міста на прохід. Зі своєю господинею стрічався рідко, в її покоях не бував ніколи і нічого не знав, навіть про те, чи вона жие сама, чи не сама.

Аж десь у половині падолиста його увагу звернула на себе висока огрядна дама, блондинка, з незвичайно великими і блискучими очима, в незвичайно елегантнім, хоч не надто багатім одязі, яку зустрічав не раз на тій самій вулиці, де була його квартира, а одного разу підстеріг навіть, що вона входила до тої самої камениці. Він не мав звичаю заговорювати зі служницею; се зрештою була старша і загалом не дуже балакуча особа, а при тім його зацікавлення не було таке велике, щоб могло перемогти його несмілість супроти жіночого пола. Та одного дня сталася незвичайна річ. При наближенні першої години служниця ввійшла до його покою і сказала:

— Прошу панича, пані радникова просять до себе на обід.

Андрій не відповів нічого, навіть якось не здивувався, тільки встав і пішов за служницею до покою пані радникової. Покої були гарні, ясні, просторі, і хоч небагато, а все-таки зі смаком умебльовані. Перейшовши салон і ще одну кімнату, він опинився в їдальні, де біля накритого та вже заставленого стола його зустріла пані дому, обік якої стояла молода блондинка, що впала йому в око на вулиці, в скромнім, але дуже елегантнім домашнім убранні.

— Моя дочка Дося!— сказала пані дому, і Андрій чомно вклонився молодій дамі, при чім почув, що серце в його грудях забилося незвичайно скоро.

Панна Дося кивнула злегка головою в його бік і, вказуючи правою рукою крісло біля стола праворуч від материного, а напроти свого, сказала коротко:

— Прошу сідати!

За обідом пані дому розпитувала Андрія дуже ввічливо, як йому живеться у Львові, чи задоволений із помешкання та услуги і яким студіям віддається. Панна переважно мовчала, перекидаючися тільки іноді кількома словами з матір'ю. В протязі розмови пані дому перепросила Андрія за те, що запросила його сьогодні обідати з ними разом: учинила се тому, бо хотіла розвідати у нього, як йому подобалося помешкання в неї і чи не має якої потреби, в якій би вона могла вигодити йому. Він подякував за її ласку та старання, заявив, що наразі не має ніякої потреби, і сказав дещо про своїх родичів та про те, скільки матеріальних засобів батько призначив йому на удержання у Львові.

— Буде нам дуже приємно,— відізвалася зовсім свобідним і непримушеним тоном панна Дося до Андрія,— коли захочете частіше обідати з нами. Жиемо обі з мамою як черниці, не приймаємо ніяких гостей і рідко буваємо в товариствах, тож вибачте, пане Андрію, що ми деколи надужиемо вашої терпеливості і запросимо вас на коротеньку гутірку.

— Буде мені дуже приємно,— відповів Андрій і вклонився чемно панні Досі.— Сам я не смів би просити у пань такої ласки, але коли паням се може бути приємно, то я в кожній хвилі готов служити.

— Будемо старатися не надуживати ваших услуг,— з добродушним, материнським усміхом промовила пані радникова і подала Андрієві руку, яку сей поцілував.

На цьому скінчилася його перша візита у пань Кралінських.

Андрієві університетські студії пішли відтепер чимраз ліпше та успішніше, коли його домашнє життя скрашували не дуже часті, але завсіди приємні та приятельські зносини з обома жєнщинами, його хазяйками, матір'ю й дочкою. Протягом чотирьох літ він не переміняв квартири, а тільки літні вакації проводив дома у своїх родичів, помагаючи їм у часі тих вакацій у польових та домашніх роботах. Перед батьком він не таїв нічого зі своїх зносин з панями Кралінськими, але також не мав причини признаватися до чогось особливого, бо ті зносини ніколи не виходили поза обсяг приємних приятельських зносин. Андрій не давав ані матері, ані дочці ніякої нагоди робити йому протекцію або допомагати йому яким іншим способом, а також обі вони, матеріально забезпечені у своїх невеличких потребах, не дава-

ли йому ніякого приводу підозрівати їх о якісь самолюбні наміри. Протягом тих чотирьох літ Андрій, якимось навіть сам того не завважуючи, закоштував такого спокійного, рівномірного, духовою працею та веселістю й задоволенням заповненого життя, яке рідко кому трапляється в молодих літах і яке справедливо можна назвати міщанським щастям у найкращім значінні того слова. Аж на п'ятім році університетських студій, пригтовляючися до останніх правничих екзаменів, Андрій чимраз частіше почав думати про те, що по зложенні тих екзаменів найвластивіше для нього буде попросити о руку панни Досі і стати з нею під шлюбний вінець. Він не сумнівався про те, що її мати згодиться на сей зв'язок, а щодо своїх родичів, був також певний, що вони не спротивляться його щастю.

Правда, був один епізод у його зносинах із панями Кра-лінськими, коли йому могло здаватися, що його тихі мрії про родинне щастя в їх товаристві можуть розвіятися вні-віщо. В їх покоях почало досить часто бувати досить численне товариство старших дам і панів, до якого пані дому його не допускали, так що він довгий час не міг нічого знати про ціль тих відвідин. Се було власне в часі четвертого року його студій, і під кінець того четвертого року, перед літніми феріями, від самих великодніх свят аж до кінця курсу, його ані раз не запрошено до них на обід. Невважаючи на те, при його від'їзді додому обі пані попрощалися з ним дуже чемно і просили його не покидати їх квартири також на дальший рік. Вернувши з вакації до Львова, він не застав обох пань у домі, а від служниці, що пильнувала помешкання, довідався, що обі вони незабаром по його виїзді також виїхали до морських купелів у Остенді, в товаристві одного з тих панів, що бували в них минулого року і якого назву служниця затирила. Він звався барон Наугайм. Андрій не чував ніколи нічого про того барона, не знав його ближче і, не випитуючи в служниці нічого докладніше, з її розмови не міг догадатися, чи барон має які наміри щодо обох пань, чи не має ніяких. Та проте не можна сказати, щоби ся новість не наповнила його деяким побоюванням та не явилася темною хмаркою на небі його вимріяного міщанського щастя.

Андрій довго носився зі своїми думками, які не раз переривали йому його приготування до екзамену, і нарешті написав лист до батька, в яким перший раз звірився йому зі своїм наміром по зложенні екзаменів одружитися у Львові

з панною Кралінською і просив у батька не так поради, як радше відомості, чи може числити на його поміч, потрібну для заснування власного домашнього огнища, аж до часу, поки би, відбувши судову та адвокатську практику, міг числити на власний заробіток із доходів адвокатури. Се був натяк на запомогу з Довбушевих скарбів, яких часть старий Петрій повкладав у різні банки на процент. По кількох днях він одержав досить неприємну відповідь від батька, що його здоров'я значно погіршилося, господарство дає малий дохід, а на значнішу запомогу з іншого боку дуже слаба надія. Батько просив його, аби він, скоро тільки зложить екзамени, не гаючися і не роблячи ніякого важного кроку на власну руку, вертав додому.

V

СТАРІ ЗНАЙОМІ

Невеличкий смерековий лісок у стіп Чорної гори, та великі зміни зайшли в природі сеї гори за п'ять літ. Невеличкий та дикий і таємний лісок, що перед тим зеленим пластом лежав на спідній похилості Чорної гори і хоч трохи прикривав її щербатий скалистий бік, шез доразу. Черва, яка не раз, мов зараза, спадає на гірські бори, позбавила й Чорну гору її зеленої прикраси. Смереки повсихали, галуззя їх пообкришував вітер, а кора лупалася і відставала сама від голих стовбурів дерев. Сумний вид мертвоти і знищення представляв той лісок.

В одній із безлічі деберок серед висохлого лісу сидить троє людей. Найстарший із них із знаками ран на блідому лиці — то Олекса Довбушук, інші два — се його сини, Ленько й Сенько. Вони недавно вернули з в'язниці і спочивали по досить довгій дорозі.

«Товариші», переловлені стражниками тої пам'ятної ночі пожару, «вспівали» на Довбушуків так багато поганих штук, що їх засуджено на п'ять літ, а Олексу, повиліченні, на чотири роки до тяжкої в'язниці. Отсе вони, відбувши свою кару, вертали додому.

Неважаючи на цілорічне лічення в шпиталі, Олекса Довбушук не міг прийти до повного здоров'я та позбутися всіх наслідків тяжких ран, нанесених йому товаришами. Надто тюрма привчила його до понурої мовчанки, за якою

ховалася тільки тупа ненависть до людей та гірке почуття безсильності. Не знати, як і чому, всі його думки сходилися на тім, що тільки Петрій може допомогти йому сяк-так без біди докоротати свій вік. Натомість його сини страх як поступили наперед на дорозі, на яку звів їх перед тим їх отець. У товаристві злодіїв і злочинців вони вивчилися від них докладно того ремесла, а тепер, чуючи себе на волі, вони те тільки й думали, як би найуспішніше зайнятися своїм ремеслом.

Тихо було довкола. Олекса, змучений довгою дорогою до Перегинська, сидів у німій задумі на камені. У ніг його плив і журчав по грубих плитах маленький гірський потічок. Олекса непорушно дивився в його чисту, скляну воду і не промовив до синів ані слова. Вони також дорогою балакали дещо між собою, але з батьком говорили дуже мало. Ленько тепер, мабуть, надумав щось. Він усміхнувся і, моргнувши на брата, відвів його набік і запитав його:

— Ну, Сеньку, що будемо тепер робити? Слава богу, ми свободні, час би рушитися куди!

— Хіба я знаю, що зробимо? Ось і тато тут. Поговорімо з ним, що він нам порадить.

— Я й сам так думав, — відповів Ленько, — але, здається, з татом нема що говорити... Прикрутили його товариші, та й оглушила в'язниця. З нього не будемо мати ніякої потіхи.

Олекса зачув тих кілька слів і тільки буркнув під носом:

— Може, й ваша правда. Як не будете, то не будете.

— Та ми хотіли би, — підхопив Ленько, почувши слова батька, — але, не чувши досі від вас нічого, не маємо надії й надалі. Не знаємо навіть, чого ви нам казали йти до Перегинська. Адже нам там нема що робити.

— Хіба я вам казав? — огризнувся отець. — Адже нас усіх трьох відвели жандарми аж до сільської канцелярії і тільки тоді випустили на волю, коли вийт підписав за нас поквитування. А ви, скоро з канцелярії, зараз рушили в ліси, не заходячи до села. Я й сам не знаю, чого я пішов з вами.

— Та ми не дуже далеко від села, — сказав Сенько, — а тут у нас у деберці невеличка криївка. Там ми поховали дещо, то, може, тепер знайдемо та будемо мати на початок.

— Мабуть, не знайдемо, — з прикрим усміхом сказав Ленько. — Я вже одним скоком, ідучи сюди, заглянув до тої криївки. Пусто в ній, хоч копією гони.

— Е, ти заглянув до своєї,— відповів Сенько,— а я до своєї ще не заглядав. Не думаю, аби мою відкрив хто так легко, як я відкрив і опорожнив твою.

Ленько засвистав, покриваючи мішане почуття задоволення і незадоволення, і сказав ніби байдужно:

— А я й не знав, що в тебе є своя криївка.

— Отакої й гни! — відповів Сенько.— Так ти й гадав собі, що я дурень.

Олекса не без деякого задоволення слухав розмови своїх синів, а далі зворушеним голосом промовив:

— Бачу, мої дітоньки, що в вас немалий талант. Нехай вас бог благословить на вашій дорозі, а я вже не маю ані сили, ані охоти ходити за вами і слідити вас. Не знаю, що з вами буде, і не знаю, що зо мною буде, але гадаю, що найліпше буде для нас, коли ось тут розійдемося на різні дороги. Я вертаю до села. Пропали мої ноги для великої дороги. Піду до Петрія і наймуся в нього хоч воробців із проса пуджати, коли не зможу робити ніякої іншої роботи. А ви йдіть собі, куди ваша воля.

Сказавши се, він устав із місця, приляг до потоку і напився з нього чистої, хоч не дуже студеної води, а потім, не оглядаючися на синів і не кажучи їм ані слова більше, повільною ходою, підпираючися грубим костуром, справився на стежку, що через невеличкий пригірок провадила до села.

Сенько й Ленько сиділи на своїх місцях і не рушались з них при відході батька, а коли сей щез за пригірком, Сенько промовив, кепкуючи:

— Пішов старий на губи.

— Раз я сказав, що не будемо мати з нього потіхи, то так воно й буде,— доповів Ленько.

Знайшовши в Сеньковій криївці те, що там було заховане — дещо одежі та дещо грошей, переважно таких монет, якими не можна було безпосередньо користуватися, добутих у різних часах крадіжками та рабунками по панських дворах,— брати почули, що невелика їм із того потіха і що сяк чи так треба їм вертати до села і знайти собі безпечний осідок. Лісовими та польовими стежками вони рушили на свою Довбушуківку.

Сумною та непривітною пустокою стояла тепер та невеличка оселя, положена геть на відшибі від головного села, під самим лісом. Здавалося, що ліс розширився трохи і загорнув її під себе. Де-не-де з-поміж густих високих смерічок

виглядали повалені останки печей або чорні перепалені обломки бервен. Розвалини хат поросла́ густа та висока кропива, а по колишніх подвір'ях розсілися розкішні та самозадоволені будяки, загороджуючи доступ до хат. Було тихо. Ні один листок не ворухнувся, лише сонце пражило згори, а небо всміхалося ясно та погідно.

Довго ходили Довбушуки поміж корчами смерічок та кропиви, довго оглядали сумні розвалини своєї батьківщини. Нараз якийсь хрипливий голос звернув на себе їх увагу.

— Що се таке? — запитав Ленько брата.

Сенько не відповів нічого, але зараз почав пробиратися до місця, звідки доходив голос. Незабаром брати знайшли вузьеньку стежку, втопану поміж кропивою, і пішли нею.

На руїнах колишньої пустині з-поміж густих глогових і драпакових корчів виднілося щось немов будка, в якій не раз у бідніших газдів лежать пси. Кілька порохнявих, напівперегнилих дилин, опертих на кроківки, стриміло вгору, творячи яку-таку охорону від непогоди. Ззаду лежала величезна купа ломаччя, хашу та гнилих бервен, творячи непрохідну стіну. На землі замість постелі валялася купа листя із сухої соломи, і на тій нужденній мерві лежала, а властиво сиділа, опершися о грубий пень, стара вже людина. Зразу годі було розпізнати, чи се чоловік, чи жінка. Безладно понавішуване, брудне та діряве курмання — се була вся одежа тої руїни чоловіка, а тільки по довгім, у ковтуни скуйовдженім волоссі можна було пізнати в тій постаті жінку. Її лице було темне, як земля, давно не мите, а запалі очі ясніли з глибоких ямок несамовитим огнем. Її ноги були порепані та покриті струпами засохлої крові.

Охриплим, ледве чутним голосом співала вона, не рушаючися з місця і не зводячи очей із одної точки:

Ой за ліс милий, за ліс
Чорні оченька заніс,
І слідоньки забравши,
Серцю жалю завдавши.

Зітхнула, а потім зараз перейшла на іншу нуту:

Мати ж моя, мати, що ти учинила,
Що ти свої діти марне погубила?

— А се хто? — запитав Сенько шептом свого брата.

— Не пізнаєш? Се наша стрийна, Демкова жінка!

— Ова! Ось на яке зійшла! — промовив Сенько і зацмокав.

Демчиха не завважила Довбушуків. Не рушаючися з місця і вдивляючися все однаково в пустий темний простір, вона тоненьким голосом затигнула коліскову співанку, немов заколискуючи дитину до сну:

Ой не куй, не куй, сива зазулько, вночі,
Не вибирай си на терниньку очі!
«Ой як же ж мені поночі не кувати?
Маю дітоньки, нічим їх годувати».

Та нараз зареготалася різким, неприродним реготом і затигнула танечної:

Ой береза дуба везла,
Трохи впріла, трохи змерзла...

Потім зітхнула знов і говорила до себе, немов продовжуючи з кимсь перервану розмову:

— А що ж я їй зробила? Чи зілля винно що кому?.. Чи я винна, що нарвала?..

І безпосередньо по сих словах, звівши голову вниз, затигнула сумовито:

Кажуть люде, що суд буде,
А суду не буде!
Най на того суд упаде,
Хто судити буде!

Довбушуки стояли недалеко халабуди і мовчки придивлялися Демчисі.

Нараз почули за собою шелест бур'яну і лускіт лому. Обернулися і побачили парубка, в яким зараз пізнали свого молодшого братанича Іванка, Демкового сина.

— Се ти, Іванку? — озвався Ленько.

— Адже ж я! — відповів парубок.— А ви відки тут узялися?

— Вернули з Іванової хати,— відповів Сенько.

— Ова, так скоро? — жартуючи сказав парубок.— Я думав, що ви вікувати там будете.

— Та не зле нам там було,— відповів, також жартуючи, Ленько.— Але що ж, не хотіли пани довше держати та й нагнали нас додому.

— Шкода, бо без вас тут було досить спокійно,— сказав Іванко.— Тільки ось моя мама не може забути того, що сталося з вами всіми. А властиво вона забула все, навіть те, що вона моя мати.

І Іванко добув із кошелю, який приніс із собою, горщик зі стравою, положив його перед божевільною і мовчки чекав, поки вона пообідає. Демчиха, не кажучи ані слова, зирнула на горщик, узяла ложку і почала їсти зовсім спокійно, мов розумна людина. Іванко й оба Довбущуки мовчки придивлялися їй.

— Бачите, що сталося з вашою стрийною! — шепнув Іванко Довбущукам.

Брати насмішливо покивали головами.

— Нічого собі! Їсть добре, а більше їй нічого не треба,— сказав Сенько.

— Чи не нагодував би ти й нас так? — запитав Ленько свого братанича.

Іванко взяв з-перед матері порожній горщик, завинув його в шмату і, не відповідаючи на його питання, забирався вертати. Довбущуки поспішили за ним. Цікаві були дізнатися про все, що бачили.

— Іванку, Іванку, зачекай! Ми змучені й голодні! Чей же не будеш такий лихий на нас і не даси нам отут загинати з голоду?

— Та я не лихий на вас, але не знаю, чого вам треба і що можу зробити для вас.

— Та нам небагато чого треба на початок,— сказав Ленько.— А там ми якось дамо собі раду. Але скажи насамперед, як ти тут заходиш собі світу і що сталося з нашими?

— Що ж я вам скажу? Мені ніколи, робота чекає. А те, що тут сталося, то самі сумні річі. Як вас забрали, Демчиха довго ходила з хлопцем по пожарищі та заводила, а потім, немов щось надумала, прийшла в село, до Петрія. У Петрія була стара, ваша баба. Вона кілька неділь мешкала у Петрія, аж одного вечора нагло занедужала і тої самої ночі вмерла. Мов на нещастя, і Демчишин хлопець занедужав разом і вмер. Демчихи тоді не було дома. Господи милосердний, як бідна прилетіла звідкись! Нам аж серця краялися, слухаючи її ридання. Десь по півночі призналася, що струїла «стару». Небіжка варила собі у горнятку крупи, а вона влила до тих круп розпару якогось зілля. А як «стара» їла, прийшов Демчишин хлопчина, і вона й йому дала

тих круп. До доби обое померли. На другий день покликали громаду, взяли Демчиху і віддали до суду,— та там уже побачили, що бідній Демчисі помішалось в голові. Її привели назад у село і веліли вислати кудись у шпиталь. Але не було кому заплатити за ліки, то так вона й лишилася. І від того часу ціле літо тут просиджує та співає, а на зиму беруть її в село, аби тут не замерзла.

— А де ж ти? — спитав Сенько.

— У Петрія: і там біда. Старий Петрій став такий скупий та понурий, що, хто його давно знав, певно, не пізнав би його тепер. Петріїха послабла, гризеться. Сумно дуже в цілім домі.

— Що ж Петрій робить? — запитав Ленько.

— Що робить? Усе, як мара, шукає якоїсь пивниці, до якої згубив доступ, і ніяк не може віднайти його.

— Що ж то за пивниця?

— Там десь у горах була дебра, а в ній відомий йому вхід до підземного льоху. Не знаю, чи був там на правду льох, чи лиш йому снилося. Бо, відхорувавши по вашій хапатні, він пішов раз у те місце і не знайшов ані дебри, ані входу. Потім, як минуло літо, пішов іще раз і знов не знайшов нічого. Я оба рази слідив за ним. Прийде на місце, дивиться, хреститься, зітхне важко, походить довкола і вертає додому. Отак він робить кілька разів щороку.

— Ну, се йому, видно, зроблено не аби що! — сказав Ленько радісно.— А тепер, Іванку, бувай здоров! Іди, аби не спізнився до роботи! А ми, Сеню, ходім! Час і нам рушати.

— Куди ж ви тепер? — запитав Іванко.

Та на се питання не дждався відповіді.

VI

ОЛЕКСА Й ПЕТРІЙ

За той час Олекса дотюпав до Петрієвої хати. Петріїха власне вернула від сусіди і, засумована, сиділа під вікном. Петрій приліг на часину на постіль і заснув.

Нараз забрехали пси і кинулися насеред обори. На перелазі показався високий, згорблений, блідий чоловік.

Петріїха стала, мов прикована, побачивши того страшного чоловіка, котрий перед кількома літами таке нещастя наніс на ту тиху, мирну сім'ю.

— Кириле, Кириле! — закликала вона тремтячим голосом.

— Що там? — запитав Кирило будячися.

— Вставай! Гість до нас іде.

— Що за гість?

— Такий, якого, певно, не сподіваєшся!

В ту мить зі скрипом відчинилися двері, і в хату ввійшов Олекса.

— Слава богу!

Петрій остовпілим поглядом дивився на нього. Здавалося зразу, що не пізнає свого давнього противника.

— Слава навіки! — відповіла Петріїха.

Не оглядаючися, не кажучи ані слова, Олекса сів на лаві. Його ноги дилькотіли. Він не міг стояти довго.

— Вибачайте, — сказав він по хвилі, не підіймаючи звішеної на груди голови, — що я такий смілий і зараз розгощуюся!

— Нічого, нічого, просимо! — говорила Петріїха.

— Що вас привело до мене? — запитав Петрій.

Довбушук, почувши його голос, підняв голову вгору і впер у нього свої маленькі мутні очі. По-давньому загриз долішню губу зубами. Видно було, що ні літа, ні терпіння не викорінили з його душі давньої ненависті.

— Може би, ви були ласкаві, газдиньцю, лишити нас самих на хвилю? — сказав Олекса, звертаючися до Петріїхи.

Недовірливо оглядаючися, Петріїха встала і стояла хвилю, не знаючи, як і що, та побачивши, що лице чоловіка не каже нічого, пішла з хати.

— Чого вам треба від мене? — запитав Петрій. — Я думав, що я вже вільний від вас, а ви ще чогось загостили до мене.

— Бог із вами! Я не приходжу до вас у злім намірі ані не хочу вам нічим наприкрятися! Знаєте моє положення. Я тепер без хліба, і без хати, і без здоров'я. Покарав мене бог, але ви майте милосердя наді мною. Не хочу вашого, але маєте там у своїх руках те, що придбав наш дід, то нехай із того хоч частина дістанеться мені та й моїм дітям.

Петрій вдивлявся в лице Довбущука сумними очима, а потім промовив:

— Не хотіли ви мене слухати, коли ще оба ми були при здоров'ю, а тепер приходите, підкопавши моє здоров'я і своє стративши. А з того, що придбав ваш дід, я не маю майже

нічого. Тої самої осені, коли ви наважилися на життя моє та й мого сина, бог наслав на нас тяжкий допуст і відібрав нам те, за що між нами йшла колотнеча. Не знаю, чи осіння, чи весняна злива завалила й зарівняла без сліду ту деберку, в якій був вхід до яскині, де були зложені Довбушеві скарби. Коли я по довгій недузі очунав трохи і пішов на відоме мені місце, я не міг знайти ані стежки, ані деберки, ані входу до яскині. Все присипало каміння та шутер, що наслідком повені зсунулися з високої гори. Лишилася в моїх руках лиш та невеличка сума грошей, яку захопили були ваші сини і яку я віднайшов та зложив у касі, але з тих грошей дуже малий хосен, бо вони зложені так, що ані я, ані мій син не можемо відібрати їх, а навіть процентів із них не можемо дістати. Не моя воля була при тім, але я згодився, не знаючи, яка тяжка пригода чекає мене.

Довбушук слухав сього оповідання, звівши голову. Посивіла та згорблена стать Петрія та його журбою зіссане лице свідчили про те, що він не бреше і не дурить свого противника. Він зітхнув важко і сказав після довгої мовчанки:

— Ну, то що ж мені тепер робити?

— Не знаю,— відповів Петрій.— Я прийняв до себе одного з ваших, Іванка, і він у мене добрий та вірний слуга. І вас не вижену з хати, хоч ви й незарібні. Ще мене стане настільки, аби прогодувати незарібного чоловіка, а чей бог дасть, що оба ще з часом поправимося. А де ж ваші сини?

Довбушук махнув рукою.

— Не згадуйте мені про них!

— Ще вони в криміналі?

— Ні, ми вийшли всі три разом, але вони пішли собі шукати власного хліба.

— Се недобре,— сказав, подумавши, Петрій.— Можу догадуватися, якого хліба будуть вони тепер шукати. Та що маю робити? Лишайтеся в мене, доки вам тут злюбиться побути, та там побачимо, що можна буде зробити далі. Адже ж у вас є свої ґрунти та місця на хати. Якби сини захотіли, то могли би побудуватися та розгосподарюватися наново і не потребували би на те моєї помочі.

На сьому скінчилася розмова недавніх ворогів. Петріїха дала Олексі дещо пообідати, і він, знеможений дорогою, пішов до стодоли, де Петрій постелив йому на тоці солому та простирало, заніс подушку та коц, аби міг укритися та відпочити.

Олексові сини ще кілька днів крутилися по горах, шукаючи своїх давніх криївок, у яких було поховане різно-родне крадене добро, а потім, запомігшись трохи, прира-дили удатися до Львова, відшукати там деяких своїх по-ремних товаришів, з якими в тюрмі зробили були змову утворити злочинську шайку для успішного ведення гуртом злочинського ремесла.

VII

МІЖ ЧЕСНИМИ ЖИДАМИ

Ісак Бляйберг від кількох літ уже ходив по краю, знайомився з різними жидами, про котрих йому сказано, що вони вченіші і чесніші від інших, виступав у жидівських божницях по звичайних молитвах з промовами про потребу більшого освідомлення жидів і більшого зближення їх до християнських народів на взір того, що бачив у Німеччині та по інших австрійських краях, і викликав тими своїми промовами та розмовами декуди сміх, декуди обурення, декуди здивування, а декуди й зацікавлення. На питання про гешефт, яким він займається і з якого жиє, він звичайно від-повідав жартами, бо й справді у нього не було ніякого озна-ченого заняття, а був одержаний по матері невеличкий фонд, яким він заспокоював невеличкі потреби свого ван-дрівного життя. Не без того бувало, що деякі жиди розпиту-вали його із зацікавленням про його погляди та життєві пригоди, і таким він докладніше виясняв потреби жидів-ської маси, а з розмов із розумнішими серед них і сам собі уясняв чимраз більшу потребу більшої освіти для жидів понад ту, яку одержували в хайдерах, більшого зближення їх до християнської цивілізації, а особливо до народної маси польської та руської. Він відчував разом із іншими жидами, що серед тої маси жиє глуха ненависть до жидів, як визискувачів людської праці, і йому бажалося довести, з одного боку, жидів до того, аби перестали бути парази-тами на тілі тих християнських народів, серед яких їм доводиться жити, а з другого боку, показати також тим хри-стіянам, що в духовім житті та в історичнім розвої жидів є дещо таке, що варто пізнати а що могло би причинитися до поправи обопільних життєвих відносин. Усе те помалу вияснялося Бляйбергові, але йому годі було знайти між жидами таких приятелів, що могли би допомогти йому до

якогось корисного діла, а навпаки, до нього часто підходили та приближалися жиди досить непевного поведення, котрі з його оповідань та звісток про різні місця, в яких він бував, старалися добути для себе яку користь, знайти можливість зробити добрий гешефт.

У невеличкім місточку Жидачеві над Дністром був власне ярмарковий день. З довколишніх сіл та міст поз'їздилося багато народу, зібралось також немало жидів — орендарів, агентів, купців та різних промисловців. Значне їх число, знайомих і незнайомих, зібралось в помешканні Арона Вайнреба, властителя одинокого заїзного дому в тім місточку, і в окремії кімнаті його просторого помешкання устроїли собі «на почеканю» невеличку чорну біржу. Серед ненастанного гамору йшли розмови про різнородні інтереси, а від часу до часу одні виходили, а інші входили, як кому подобалося.

В однім куті, під стіною, на двох дерев'яних кріслах сиділи два приїжджі жиди середніх літ, один поважний орендар із великою сивою бородою, а другий худий, високий, з рудими пейсами та рудою тонкою бородою, відомий фактор із Тернополя.

— Ну, Хаїме, що скажеш? — запитав орендар фактора, коли сей, ввійшовши до кімнати і розглядаючися по зібраних, нарешті неспостережено наблизився й сів біля нього.

— Alles gut¹,— відповів коротко Хаїм.

— Пан приїхав? — запитав орендар.

— Ні, не приїхав, тільки слуги пригнали коні на ярмарок.

— Багато їх?

— Десять пар.

— А слуг багато?

— Всього два, а третій економ. Він має продавати коні на ярмарку.

— А купці є?

— Наші зараз обступили їх і торгують.

— Alles gut. Иди ж зараз і забалакай економа, а я прийду потім.

В тій хвилі до кімнати ввійшов Бляйберг і, привітавши зібраних та не бачачи між ними нікого знайомого, помалу наблизився аж до того кута, де сидів орендар. Бляйберг перед кількома роками познайомився з ним у Тернополі і пі-

---

¹ Все добре (нім.).— Ред.

знав у нім дуже розумного та, як йому здавалося, чесного жиди, з яким стрічався опісля дуже приємно. Він тепер утішився, побачивши його, і зараз сів біля нього на те саме крісло, з якого тільки що зіскочив Хаїм, аби бігти на ярмарок.

— Guten Tag, Abrum!¹ — привітав він орендаря.

— А, як ся маєте, пане Бляйберг! — відповів орендар, усміхаючися дружньо, і простяг йому руку до привітання.

— Що привело вас сюди? — запитав Бляйберг.

— А так, інтерес. У мене там господарство велике, а тут добрий торг на коні. Як же вам поводитьсь?

— Все по-старому. Не можу знайти собі такого діла, щоби могло зайняти мене, а тим часом шукаю та й шукаю чесних та розумних людей між нашими, аби звести їх якось до купи.

— Нашо вам сього? — з усміхом запитав орендар.

— Може би, з того що зварилося, — також усміхаючися, відповів Бляйберг.

— Що може з того зваритися? — знов запитав орендар і додав: — У нас чесні люди не займаються нічим, окрім святих книг, а розумні дбають про свої діла. А таких, що були би відразу і чесні, і розумні, ви між нашими не знайдете.

— Ну, — відповів усміхаючися Бляйберг, — маю в бозі надію, що в нас не так іще лихо. От і в вас самих я пізнав розумного чоловіка і не сумніваюся, що ви також чесний чоловік. А таких мав я нагоду пізнати ще й більше. А до тих, що займаються тільки святими книгами, я й не приступаю, бо з ними нема що говорити. Я вважаю їх дармоїдами, що святими книгами закривають своє нетрудяще життя. Думаю, що нам треба вибитися з того заклятого круга: або святе життя без діла, або гешефт і гешефт, і погодити справедливе та добродічне життя з практичною діяльністю.

— Wie meint ihr dus² практичне життя? — вмішався в розмову третій жид, що прислухався збоку до слів Бляйберга. — Я також практик, але ніколи не думав про те, аби погодити свою практику з якоюсь справедливістю. Geschäft ist Geschäft³, а все інше, то тільки на шабас.

---

¹ Добрий день, Абрум! (нім.) — Ред.

² Як ви мислите це (ідиш). — Ред.

³ Діло є діло (нім.). — Ред.

— Вибачайте, що мушу попросити вас,— промовив Абрум до Бляйберга.— Мушу йти подивитися на ярмарок.

— Піду й я з вами,— сказав Бляйберг, і оба враз устали із своїх сиджень. Вийшли, не прощаючися ні з ким, бо й ніхто серед загального гамору не звертав на них уваги.

Все місточко завалене було ярмарком. Зійшлася та з'їхалася надзвичайна сила народу, пригнано дуже багато коней, що були головним товаром, який стягав до Жидачева численних купців і продавців, навіть із далеких сторін Галичини. Навезено надто багато різного товару, який по різних містах ремісники заздалегідь приготували для ярмарку: селянських мальованих скринь, горшків, мисок та всякого гончарського товару включно до глиняних коників, свиставок та калатавок, призначених на забавки для дітей; пекарі та пекарки навезли багато пшеничних гусок, обаріноків, колачів та коників з пшеничного тіста, а образкарі під великим полотняним шатром порозкладали на довгих столах багато святих образів, хрестиків, медаликів та порозвішували над ними на жердках безліч різнобарвних стяжок та металевих ланцюжків. Були тут і шевці з пасовими та простими чобітьми, пов'язаними по парі і порозвішуваними на жердках, були й кушнірі з кожухами, футрами та смушевими шапками. Не бракувало й того міщанина зі Старого Міста, що продавав жіночі чіпці, штучно плетені з зеленого шовку і навішані на паличці, що мала дзвінок на верхнім кінці; за другий кінець він держав її в руці, мов свічку, час від часу підіймав високо вгору і потрясав нею, брязканням дзвінка ваблячи до себе сільських господинь. Поміж возами бігали мазярі з конвами чорної мазі, яку купували в них візники і яку з коновки наливано до дерев'яної чорної мазниці, привішеної ззаду до воза до середини задньої підтоки.

Сонце хилилося вже з полудня. На головній площі місточка, набитій народом та товарами, стояв ненастанний гамір, а знизу раз у раз підіймалася вгору величезна густа хмара куряви. В однім місці довкола п'яти пар гарних молодих коней стовпилася ціла купа не так купців, як баришівників та цікавих глядачів із селян. Коні раз по разу мусили гарцювати по площі, серед якої тиск народу творив шпалір, і кожда їх проїздка викликала голосні крики та гейкання. Двірський економ, що наглядав за продажем тих коней, сидів спокійно на лавці біля заїзного дому, що притикав до площі, пильним оком слідив за рухами коней і вислухував

те, що говорили 'охочі до купування, а два двірські слуги стояли біля коней, поприпинаних до дерев'яних стовпів, і випускали до бігу тільки ті коні, котрі хтось торгував.

Сюди звернувся орендар із Бляйбергом. Вони, проходячи крізь тиск народу, не могли розмовляти і йшли один за одним; орендар, здалека вгледівши групу двірських коней і незамітно простуючи до них, а Бляйберг роздивляючися довкола. Незамітно наблизився до орендаря Хаїм і шепнув йому до вуха, аби не приступав до економа і не заходив із ним у торг, бо все діло вже приготоване. Орендар із Бляйбергом пройшов побіля групи двірських коней, глянув на них як цікавий і знаючий господар, що радо бачить гарну скотину, навіть поцмокав губами і, не сказавши ані слова, пішов далі. Відійшли оба з Бляйбергом, може, зо двадцять кроків і не оберталися позад себе, коли на площі за ними зчинився страшений галас. Зразу тяжко було зрозуміти, що сталося. Завищали жіночі голоси, задудніли кінські копита, забряжчали розбивані горшки та залунали голосні окрики селян і жидів. Орендар і Бляйберг зупинилися і обернулися позад себе, та серед сутолоки народу не можна було розпізнати, що діється. Вереск не переставав, а серед юрби видно було якийсь шалений рух у напрямі вулиці. Тільки згодом юрба заспокоїлася настільки, що можна було розвідати, що сталося. А сталося щось таке, що не раз трапляється на многолюдних ярмарках. Вулицею посеред площі над'їхав селянський віз, запряжений парою коней, і зупинився недалеко того заїзного дому, під котрим сидів двірський економ, що продавав двірські коні. Господиня, що сиділа ззаду на тім возі, встала з воза, взяла в руку кобелю курей, які привезла на продаж, і пішла з ними на торговищу, лишаючи при возі свого чоловіка, що сидів на переді воза. Чоловік також ізліз із воза, дав коням їсти, не відпрягаючи їх від воза, поснідав сам, що мав при собі, стоячи біля воза, а потім, оглянувшись довкола і вбезпечившись, що з воза ніхто нічого не рушить, пішов до поблизького шинку випити горілки. Не барився там довго і вернув знов до свого воза, з привичною для селянина терпеливістю дожидаючи своєї жінки. Сидів так на возі, може, годину, а може, й довше. Коли коні з'їли те, що їм кинув був зразу, він кинув їм другу порцію сіна і знов сів на віз, дожидаючи жінки. Нарешті його зацікавили пишні двірські коні, які торговано недалеко нього, і він, злізши з воза і майже не віддаляючися від нього, почав придивлятися оживленому

торгові і прислухуватися розмовам та жартам баришівників. По якімось часі, сам не знаючи як і коли, він опинився серед їх гурту, раз у раз усміхаючися з задоволення. Та раптом за його плечима зчинилося щось таке, чого він найменше міг надіятися. Його коні мов шалені рванули з місця, обернулися з возом широким півколесом на вільній площі і потім, сполошені страшним вереском та ударами батогів ізбоку, завернули наліво, перевернули віз, і з його останками вдарили на ряди горшків, розложених перед гончарською будою, і зробили там страшне спустошення. Сполошені відси новими криками та ударами, вони вискочили на вулицю і погнали нею поміж рядами юрби, тратуючи людей та товари і зчиняючи довкола неописаний переполох. Усе те сталося протягом кількох хвиль, але метушня серед переляканої юрби була така велика, що ніхто не тямив, де він і що з ним діється. Двірського економа, що сидів спокійно недалеко своїх коней, юрба моментально зіпхнула з місця і занесла геть на площу, а коли він нарешті отямився і вернув на своє місце, ані його слуг, ані коней не було вже ані сліду, і ніхто з переляканих людей не міг сказати йому, куди вони поділися. Щоправда, слуги знайшлися незабаром, оба страшенно потоптані та покровавлені, але безтямні до тої міри, що не могли сказати нічого ані про те, що сталося з ними перед хвилею, ані куди поділися коні.

Незабаром на те місце, де пропали двірські коні, надійшли жандарми, що в числі шістьох парами патрулювали, проходжуючися вулицями місточка і пильнуючи порядку. Вони були свідками заколоту на площі, але не мали змоги спинити його; коли ж юрба трохи заспокоїлася, вони зараз зарядили погоню за сполошеними кіньми і розпочали слідство за причиною розруху. Приведено сполошені коні зі зламаним дишлем і передньою підтокою селянського воза. У коней, зовсім покритих піною від шаленого бігу, під затисненими хвостами були ще жмутки кропиви, яку впхали їм туди якісь злочинні руки, очевидно, на те, аби сполошити їх і зчинити розрух у ярмарку. Жандарми почали переслухувати селянина, властителя воза й коней, баришівників та інших людей, що стояли близько воза, окремо переслухали економа та двірських слуг, найбільше пошкодованих у тій справі, а потім, зробивши все можливе для привернення порядку, пішли далі патрулювати по місту, розпитуючи різних людей та нотуючи те, що чули від них.

Ярмарок помалу заспокоївся і дійшов до кінця, а вечором у Вайнребовім заїзнім домі знов зібралися деякі з тих жидів, що були там перед полуднем. Орендар Абрум знов сидів спокійно на лавці в куті кімнати, розмовляючи з Бляйбергом, що від полудня аж до вечора весь час не покидав його. Бляйберг дуже вподобав собі Абрума за його практичний розум та знання різних життєвих справ і рад був тому, що віднайшов у його душі, як йому здавалося, деяку симпатію до свого менше практичного ідеалізму. Витворити між галицькими жидами інтелігенцію, яка, не цураючися жидівської віри та національної традиції, так, як се чинять т[ак] зв[ані] «марморейні», німецькі або польські жиди, при тім шукала би спільного ґрунту для життєвої праці з інтелігенцією руською та польською, отсе чимраз більше вияснялося в Бляйберговій голові. Він почував се вже давніше, але тепер се вияснялося йому щораз більше, що така жидівська інтелігенція може виробитися тільки в новочасній християнській школі, яка, не накидаючи жидівській молодезі християнства, давала би їй доступ до всього новочасного знання. Абрум так само остро, як Бляйберг, осуждав життєву непрактичність т[ак] зв[аних] учених жидів та забобонність жидівської маси, що, неважаючи на щоденні зносини з християнською людністю, жиє в зовсім окремії духовній атмосфері.

Вже було досить пізно вночі, коли двері кімнати відчинилися, і до неї ввійшли два жандарми в звичайних уніформах, з величезними карабінами на плечах і з настромленими на них блискучими сталевими багнетами. За ними в покірній поставі йшов господар Вайнреб, повторюючи раз по раз:

— Ich weiss gur nichts! Ich weiss gur nichts!¹

— Тут орендар Абрагам Гляйхгевіхт? — запитав острим голосом один жандарм, увійшовши в його кімнату без привітання.

— Ich bin hier², — обізвався Абрум і піднявся зі свого сидженця.

— Kenn' Sie einen gewissen Chaim Spitzer?³

---

¹ Я зовсім нічого не знаю! Я зовсім нічого не знаю! (нім. діал.) — Ред.

² Я тут (нім.), — Ред.

³ Ви знаєте одного такого Хаїма Шпіцера? (нім. діал.) — Ред.

— Nein, ich kenn' ihn gur nischt¹,— відповів без вагання Абрум.

— Ich wusste, dass Sie dies verneinen werden,— сказав жандарм.— Also bis auf Weiteres sind Sie arretiert. Kommen Sie mit!²

— Was wollen Sie von mir? — протестував орендар.— Ich bin ein ehrlicher Mann³.

— Das wird sich schon zeigen. Kommen Sie mit uns!⁴ — сказав жандарм, по чім оба жандарми взяли його між себе і вийшли з кімнати, не відповідаючи на поклони господаря гостиниці.

— Wus ist dus? Wus ist dus?⁵— питали один одного здивовані та перелякані жиди по відході жандармів.

До Бляйберга підійшов той сам жид, що перед полуднем умішався був у його розмову з орендарем, і запитав його ледве чутно:

— Ви знаєте добре того орендаря?

— Що значить добре? — відповів жидівським звичаєм Бляйберг питанням на питання.— Як може один чоловік знати другого добре?

— А ви розговорилися з ним досить одверто,— сказав другий жид.

— Ні з ким не говорю інакше,— відповів Бляйберг,— бо не маю з чим критися.

— А той орендар властиво й не орендар,— сказав практичний розмівник.— Я знаю його трохи ближче, хоч він, певно, не знає мене. Він собі про людське око та для властей орендар, але на правду він голова широко розгалуженої шайки конокрадів, що веде величезну торгівлю краденими кінями, продаючи в Росії коні, крадені по наших боці, а в нас коні, крадені в Росії. Але сьогодні йому, мабуть, урвалося його ремесло. Я трошки прислужився йому,— він, певно, навіть не буде знати, за що. А вам раджу на другий раз бути осторожнішим у виборі своїх приятелів. Gute Nacht!⁶

І, сказавши се, він віддалився, полишаючи Бляйберга в невеличкім розчаруванні.

¹ Ні, я його зовсім не знаю (нім. діал.).— Ред.

² Я знав, що ви це заперечите. Отже, поки що ви арештовані. Ідіть зі мною! (нім.) — Ред.

³ Чого ви хочете від мене? Я чесна людина (нім.).— Ред.

⁴ Це вже виявиться. Ідіть з нами! (нім.) — Ред.

⁵ Що це? Що це? (нім. діал.) — Ред.

⁶ Добраніч! (нім.) — Ред.

Справа ярмаркового заколоту в Жидачеві не вияснилася вповні, бо Хаїм Шпіцер із краденими кіньми здужав утекти за границю, а орендар Абрум здужав очистити себе від підозріння, яке перед жандармами кинув на нього завидючий конкурент, який не міг дати достаточних доказів на potwierдження свого підозріння. Вияснено тільки те одно, що, за намовою Хаїма Шпіцера, оба молоді Довбушуки, Сенько й Ленько, впхали селянським коням жмутки кропиви під хвости і спричинили їх сполошення. Сенька, що п'яний заночував у шинку, арештували жандарми ще тої самої ночі, а Ленько, обережніший, утік разом із краденими кіньми та з Хаїмом невідомо куди.

VIII

УТЕЧА В'ЯЗНЯ

Кілька місяців після сеї події, одного осіннього вечора йшли досить довгим рядом парами Городецькою вулицею у Львові арештантi, що весь день були заняті роботою — різанням дерева в подвір'ї карного суду. Їх сірі суконні сердаки промокли до нитки, бо під холодним осіннім дощем вони весь день працювали під голим небом. І тепер вечором вулиця була вся мокра, покрита рідким болотом та калюжами брудної води. Арештантi не могли йти тротуаром, тільки мусили йти вулицею і грубими своїми капцями чалапкали по болоті. Тільки два дозорці з набитими карабінами та настромленими на них багнетами на плечах йшли в парі тротуаром, пильнуючи ззаду походу арештантів.

Нараз один арештант, мабуть, пошпотався о камінь, присів до землі, і в тій секунді голосно звякнув ланцюг.

— Що там таке? — крикнув грізно один дозорець, вибігаючи наперед.

Сумерк не дозволяв йому розпізнати в ряді, на котрім арештантi бренькнуло залізо.

— Що сталося? — крикнув дозорець другий раз.

Мовчанка. Арештантi стояли тихо, а коли ряд рушив даліше, йшли всі в найбільшій порядку.

Вже були недалеко Бригідок. Вулиця, котрою йшли до тюрми, вузенька, мало хто по ній ходить, а в тій порі, коли переходили нею арештантi, вже добрий сумерк заляг її.

Нараз удруге почувся брязк заліза,— і в тій секунді розлягся грізний крик дозорця ззаду:

— Стій!..

Запанувала метушня між арештантами. Ніхто не знав, що діється. Всіх очі обернулися в бік, куди в миг ока кинувся один дозорець. Перед ним побачили арештанти чоловіка, котрого пізнали по короткій сіраковій одежі. Се був один із їх товаришів, Сенько Довбушук.

— Тікай голій, задри поли! — крикнув жартуючи один арештант.

— Котрий то? — грізно запитав стражник іззаду.

— Се не я,— відповів інший арештант і кашельнув, аби звернути на себе увагу стражника, а відвернути її від утікача. Один із стражників поспішно загнав увесь гурт арештантів на подвір'я в'язниці і замкнув за ними фіртку, а другий погнав за втікачем. Се в них було службове правило, що не потребувало ніякого порозуміння.

Арештант, що пустився навтеки, був, видно, добрим бігцем і тікав темною вузькою вуличкою, скулившись по під мурований паркан. Стражник гнав за ним великими скоками і, здавалося, вже ось-ось дожене бідолаху. Він не хотів стріляти до нього, надіючися й так зловити його.

Та близькість неприятеля і нових кар додала сил утікачеві. Він побачив камінь серед вулички, вхопив його обома руками, обернувся і шпурнув ним щосили на стражника.

Удар міг був у миг ока розчерепити голову стражникові, але камінь трафив його лише в коліно. Стражник мимоволі зойкнув і, вхопивши обіруч тяжкий гвер, підскочив два кроки і щосили вдарив арештанта кольбою по плечах. Арештант похилився ще дужче до землі, але, не зупиняючися, біг далі. Стражник пробіг за ним іще кілька кроків, але біль у коліні був так сильний, що він нарешті мусив зупинитися і приляк на одно коліно, а тим часом арештант щез на темній площі, до якої доходила вузька вулиця.

На крик стражника надбігла поліція; деякі нічні проходжі обступили його зі всіх боків і розпитували, що сталося. Та даремні були пошукування поліції. Арештант пропав, мов камінь у воді.

ШЛЮБ АНДРІЯ

Вернувши додому зі Львова, Андрій застав родичів у досить невеселім стані. Отець раз у раз недомагав, а мати журилася його здоров'ям. Андрій поміркував зараз, що треба йому пробути дома довший час і по змозі підняти духа родичів, аби можна було поговорити з ними про усталення його будучини. Дізнавшись від вітця про страту Довбушевих скарбів через засипання входу, він старався потішити батька тим, що засип можна буде з часом розкопати. Рівночасно, переглянувши ті касові книжечки та записи, на які різними часами покладено більші або менші суми грошей, він переконався, що по сповненні деяких формальностей можна буде покористуватися процентами від тих капіталів. Старий Петрій, не знаючися на тих формальностях, досі не рушав тих процентів, так що капітали попідросли до значної висоти.

Розмовляючи про се з вітцем, він помалу справді підняв його духа і усунув ту ненастанну тривогу, що мучила його останніми часами. Пошукавши в хаті в різних відомих старому закамарках, вони знайшли ще дещо здавна похованих грошей, і старий дав себе намовити синові поїхати з ним разом до Станіслава до лікаря і полагодити там діла в урядовій касі. По кількох тижнях здоров'я старого поправилося значно, і Андрій був у посіданні такого капіталу, а властиво такої річної ренти, що забезпечувала йому щорічне удержання щонайменше на протяг тих років, які йому доведеться жити без заробітку, відбуваючи судову практику, а з невеликим заробітком у часі адвокатської практики.

Тоді він у свобідній хвилі почав говорити з вітцем про свої відносини до пані Кралінської та її дочки у Львові та про можливість одружитися по зложенні екзамену. Отець не спротивився тому, а мати аж заплакала з радості, почувши від Андрія просте та нехитре оповідання про його знайомість із львівськими панями. Материнське серце почувало природну гордість, що син сягнув хоч і не дуже високо, та все-таки вище свого стану, і вона, цілуючи його в голову, благословила його на щасливий вік.

Умовилися, що отець поїде з ним до Львова і пробуде там у його квартирі, аж доки не полагождать справи його подруження.

Кілька день перед їх від'їздом до дому Петрія прийшов старкуватий уже чоловік у міщанським одязі і, привітавшись з господарем, мовчки сів на лаві та придивлявся обом Петріям, то старому, то молодому, злегка всміхаючися. Потім промовив:

— Не пізнаєте мене?

— Ні, не пізнаю,— відповів старий Петрій, придивляючися до гостя.

— Я також не пізнаю,— відповів Андрій.

— То й добре,— сказав гість.— Нема по чім і пізнавати. Не так ми познайомилися, аби варто було про се згадувати. А проте я не забув за вас, та й є в мене невеличке діло до вас. Та й то не так до вас,— мовив він, позираючи на старого,— а більше до панича.

При тих словах він виняв із своєї шкіряної торби досить спору річ, завинену в полотняну шмату і зав'язану двома вузлами. Поклавши ту річ на столі і розв'язавши вузли, він виняв із шмати стару книжку в дерев'яній, шкірою обтягненій оправі, яку декуди поточили хробаки, і, подаючи її Андрієві, сказав:

— Я там на письмах небагато розуміюся. Друковане ще сяк-так, але писаного, особливо скорописом, не втну. Се стара друкована псалтиря, але в ній так далеце нема що читати. Але є там у різних місцях повліплювані картки паперу, записані різними письмами, пописано дещо спереду і ззаду на паперових обложках, а дещо подописувано також на берегах друку. Я там пробував дещо слезезувати, але небагато з того виrozumів. Лише стільки виrozumів, що ся книжка може пригодитися власне вам обом.

— Нам обом? — сказали разом оба Петрії.

— Так мені здається,— відповів гість, у яким читаць, певно, пізнав уже Невеличкого.— Тота книжка дісталася до моїх рук досить незвичайним способом, але про се я не буду оповідати вам. Я шукав чого іншого, та що інше знайшов. Шукайте ви тепер, може, будете щасливіші від мене.

По сих словах гість устав і, поздоровивши господарів, вийшов із хати. Старий Петрій сидів здивований за столом і силкувався пригадати собі, де й коли він бачив сього чоловіка, але не міг пригадати нічого. Андрій тим часом почав переглядати книжку, але скрутне скорописне письмо нелегко було читати, і він, попробувавши відчитати дещо в однім, другім і третім місці, відложив книжку набік і сказав:

— Ні, не йде! То треба при вільнішім часі задати собі праці.

І він, згорнувши книжку, положив її до своєї подорожньої валізи і пішов своїм звичаєм поглянути по господарстві.

По кількох днях оба Петрії поїхали до Львова. Пані Кралінська прийняла їх обох з нетаєною радістю, а коли Андрій зараз по приїзді в присутності вітця попросив у неї дозволу освідчитися о руку її дочки, вона прийняла се без зачудування, спокійно, мов давно надіялася того. Пани Досі тоді не було дома, і Андрій не міг зараз освідчитися їй. Мати по її повороті додому перша обговорила з нею Андрієві освідчини, і обі пані по короткій розмові рішили, що Андрій добра партія, якої не треба відкидати.

Минув місяць, протягом якого старий Петрій жив у Львові в синовій квартирі. Син у тім часі поздавав останні правничі екзамени, а по різдвяних святах, проведених майже фамілійно в товаристві обох пань Кралінських без посторонніх гостей, у першім тижні загальниці визначено шлюб Андрія з панною Кралінською. Шлюб мав відбутися зовсім скромно, без музик і без жадної зайвої паради, крім пошлюбної вечері для нечисленних зібраних гостей.

Кілька днів перед шлюбом Андрій зі своїм вітцем багато ходили по місті, яке старому Петрієві хотілося добре оглянути. У тих прохідках під час гарних зимових днів старому Петрієві кілька разів здавалося, що на вулицях хтось слідить за ними, часом перебігає їм дорогу, на перехрестях наскакує на них ізбоку або, йдучи напроти них другою стороною вулиці, впирає в них цікаві очі. Петрій, не говорячи синові нічого про своє підозріння, якось мимовільно слідив очима за тим чоловіком, що ніби переслідував його, і по кількох днях почав пізнавати серед прохожих на вулицях усе одного й того самого молодого парубка в міськім, не дуже поряднім, легкім, ніби робітницькім убранні, який зустрічався їм по кілька разів на день майже скрізь там, куди вони частіше ходили. Парубок, зустрічаючися з ними, ніколи не дивився на них просто, тільки все відвертав лице якось так, що Петрій не міг бачити його впрямно. Але він дивним прочуттям пізнавав його по ході здалека, навіть тоді, коли позад себе почував його наближення. Тоді в його тілі будилася недавно пережита тривога, пробігав мороз, і він мимоволі обертався позад себе та озирався довкола, мов при наближенні небезпеки.

Шлюб Андрія з панною Кралінською відбувся буднього дня пополудні в малім львівськiм костелі, в якому того полудня не було майже нікого, крім весільної дружини. Тільки при виході з костела коло його дверей зробилася невеличка товкiтня. Кілька п'яних робітників надійшло тротуаром поперед браму костела і, немовби нічого не бачачи, почали штовхати весільних гостей, що виходили з костела. Один наткнувся на дружбу, що йшов поперед панни молодої, та дружба зручним рухом руки відсторонив його набік. Другий, очевидно, наважився наткнутися на панну молоду, але другий дружба збоку підставив йому ногу, так що напасник як довгий повалився поперек тротуару. На нього в тій немилій позиції наткнулися два дальші товариші, що йшли зараз за ним, і оба попадали. Один, сильно п'яний, гримнувши чолом до тротуару, скрикнув якесь прокляття, але другий, упавши на коліна, вихопив із кишені револьвер і вистрілив, майже не мірячи, в середину весільної дружини.

— На, маєш, поганине! — скрикнув він при тiм і, зірвавшись на ноги, почав утікати.

Куля, призначена, очевидно, для старого Петрія, трафила нікому нічого не винну паню Кралінську, що йшла поруч нього зараз за шлюбною парою. Вона скрикнула голосно: «Єзус-Марія!» — потім ухопила себе рукою за груди і впала на землю. Довкола неї зчинилося збіговище народу, а за втікачем пустилася погоня охочих із публіки та поліціантів. Сим разом йому не вдалося втекти. Його на першiм перехресті вулиці зупинив фіакер, побуджений криком публіки. Його зараз ухопили в руки та відібрали йому револьвер, а поліція пізнала відразу, що се той сам Сенько Довбущук, який перед кількома місяцями втік із арештантської роботи і якого відтоді даремно пошукувала поліція. Переслуханий у поліції, він признався, що, зустрівши обох Петріїв на вулиці і пізнавши їх, він кілька днів слідив за ними, аби помститися на них за свою кривду, а коли своїм вистрілом зробив їм маленьку пакість на їх весіллі, то нехай вибачають. Коли йому сказали, що він не трафив Петрія, тільки зовсім не знайому йому паню, він відповів цинічно:

— Овва, то я дурень! Але старої бабенці і так не шкода.

Пані Кралінська наслідком віднесеної рани справді вмерла по кількох годинах, не прийшовши до себе, а Андрій зі своєю молодою дружиною сам на сам опинився на порозі до нового життя.

ЗБОРИ В ЖИДАЧЕВІ

Від часу своєї гостини в Жидачеві Бляйберг познайомився ближче з господарем тамошньої гостиниці Ароном Вайнребом і пізнав у нім не тільки надзвичайно розумного та практичного чоловіка, але також прихильника своїх вільнодумних у порівнянні до жидівського загалу поглядів. Розмовляючи часто з ним, він договорювався до деяких практичних планів, яких метою було утворення невеличкої організації для ширення тих поглядів серед ширшого загалу жидів. Оба вони при різних нагодах їздили до Стрия, до Болехова, Калуша та Станіславова, де в одного й другого були знайомі жиди, і разом із ними умовилися на означений день з'їхатися в такому місті, де би на них найменше звернено уваги, і обговорити спільно план організації. Арон запросив усіх до свого дому, запевняючи, що там буде найбезпечніше. Ходило головно о те, аби ввійти в порозуміння з віденськими та іншими вільнодумними жидами в Західній Європі, дізнатися про їх роботу та при їх допомозі розпочати дещо й у себе.

На означений день з'їхалося справді кільканадцять жидів, переважно заможних купців та торговців, що мали різnorodні зносини з християнами, а деякі також із заграничними жидами. В Ароновім домі в окремії кімнаті вони позасідали для товариської розмови, не списуючи ніяких протоколів і не входячи ні в які формальності. Бляйберг зовсім свobodно виложив свої погляди на потребу світської, новочасної освіти для жидівської інтелігенції, а що зібрані всі чули вже не раз від нього такі промови, то між ними не було такого, хто би противився їм, і вони приступили відразу до обговорення способу заснування формальної організації. Арон звернув увагу на те, що такі жидівські організації існують уже в Відні і по інших великих містах і що він першою потребою вважає ввійти з ними в ближче порозуміння. По досить довгій нараді, коли не знайшовся ніхто охочий до писемної кореспонденції з тими невідомими їм досі організаціями, ухвалено без формального голосування, але формальною згодою, зложити наразі по 10 ринських і за ті гроші вислати Бляйберга, що один між ними мав вільний час, до Відня, а в разі потреби також до інших міст, аби там придивився наочно жидівським організаціям і познайомився з їх цілями та способом їх ведення. Присутні зараз зло-

жили гроші, які передано Бляйбергові, по чім зібрані, щиро стискаючи одні других за руки, бажали собі взаїмно успіху в розпочатім ділі.

Се приємне засідання закінчила досить несподівана і дуже неприємна подія. Виглянувши крізь вікно, до якого кілька разів заглядав нетерпеливо, Арон побачив, що подвір'я його гостиниці майже все зачорнілося від жидів, яких щораз нові громадки входили крізь отворену браму. Всі входили і стояли в подвір'ї мовчки, очевидно, чекаючи чогось нового та невідомого. Незабаром серед них появилася незвичайна постать старого жиди з довгою, як сніг білою бородою, з кудлатою шабасовою шапкою на голові і в шабасовім убранні. Він ішов згорблений, а два молоді жиди з очевидною пошаною вели його попід руки. Коли оця трійця ввійшла на подвір'я, обведене від вулиці високим дерев'яним парканом, зібрана юрба жидів мовчки розступилася, лишаючи для них свобідний прохід до дверей гостиниці. Старий жид, очевидно рабин, привітав зібраних коротким поздоровленням: «Guten Tag», на що зібрані відповіли таким самим поздоровленням.

Потім рабин помалу наблизився до запертих дверей гостиниці, а один із тих, що вели його, тричі застукав до дверей. Їм отворено зісередини, вони увійшли всі три, а за ними помалу почали входити інші жиди. Рабин зі своїми провідниками пішов просто до тої кімнати, де було зібрання посторонніх жидів, між якими був також господар гостиниці. Вони здалека побачили його в вікні і не потребували питати нікого в домі.

До дверей кімнати застукано три рази. Арон сквапливо, як випадало услужному господареві, отворив двері. Ввійшов рабин зі своїми провідниками і, не здіймаючи шапки, поздоровив зібраних тими самими словами, якими поздоровив згромаджену на подвір'ї юрбу. Зібрані в кімнаті відповіли йому також тим самим поздоровленням. Тоді рабин, зупинившись посередині кімнати, оглянувся довкола і звільна запитав:

— Де тут Ісак Бляйберг?

Бляйберг виступив з-посеред зібраних і, наближаючися півкроку до рабина, відповів:

— Я тут.

— Ти Ісак Бляйберг? — знов запитав рабин, придивляючися йому трохи потемнілими старечими очима.

— Я Ісак Бляйберг, — відповів спокійно запитаний.

— Що робиш тут, Ісак Бляйберг? — знов запитав рабин.

— Що маю робити? — відповів Бляйберг.— Ми тут знайомі розмовляємо.

— Про що розмовляєте? — запитав рабин.

— Так собі, про свої діла,— відповів Бляйберг.

— Які се діла? — запитав рабин.

— Наші діла. Кому се цікаво знати? — з відтінком неспокою відповів Бляйберг.

— Мені не цікаво,— відповів рабин,— але я знаю. Ісак Бляйберг, ти робиш недобре діло. Ти робиш безбожне діло. Ти робиш таке діло, якого не робили наші вітці ані наші діди.

— Не почувуюся ні до якого злого діла,— знов спокійно відповів Бляйберг.

— Не почувашся? Се дуже зле. Повинен почуватися. Повинен давно знати, що ти ступив на злу дорогу і на злу дорогу ведеш своїх знайомих. Приступи ближче! Дивися мені просто в очі!

Бляйберг приступив ближче до рабина, хвилю глядів йому просто в очі, а потім спустив очі вниз.

— Бачу в твоїх очах трьох злих духів, Ісак Бляйберг,— понурим голосом промовив рабин.— Бачу духа цікавості, духа впертості і духа брехні. Дух цікавості тягне тебе до того, що не було відоме нашим вітцям і дідам; дух упертості змушує тебе стояти при своїм і не піддаватися нікому, а дух брехні раз у раз нашіптує тобі, що лиш те правда, що ти думаєш і що тобі здається, а все інше брехня. І ти віриш самому собі і більше нікому, а властиво віриш тому злому духові, що дурить тебе і не дає тобі пізнати правди.

— А хто ж знає правду? — несміло запитав Бляйберг.

— Слухай, я скажу тобі дещо правдиве, а Bissel vün der Emes¹. Ти знаєш, що перед віками римляни, гоїм, знищили наш нарід, нашу самостійність, нашу державу. Правда,— тебе вчили про те? Знаєш, що наша доля від віків — неволя, погорда, насильство й нужда! А знаєш ти, що нас спасло від цілковитої затрати серед потопу таких нещасть, що стало для нас дошкою спасення з розбиття нашої свободи? Знаєш? Здається, не знаєш того, та я скажу тобі. Нас спасло те, що, на думку наших ворогів, повинно було погубити нас,— нас спасло наше розсіяння по світі, нас спасла

¹ Трошечки правди (ідиш).— Ред.

окремішність нашого життя, нас спасли наші перекази та писання, наші обряди, нас спасла наша ненависть до переслідувачів, нас спасло наше лукавство з ними а наша єдність зі своїми! Се спасло нас, — але ти, здається, не знаєш сього!

Слухай, що ще скажу тобі! Хто повстає проти того, що нас спасло, той губить нас, той видає нам останню дошку, яка лишилася нам із великого корабля серед моря. А хто нас губить, той губить богом вибраний народ. А хто його губить, на того прокляття наше і боже прокляття!

Але тричі проклятий, хто підіймає руку на власний народ, тричі проклятий син Ізраїля, що хоче знищити святі перекази свого народу! Ісак Бляйберг, і ти простяг руку на святі перекази, — і на тебе трикратне прокляття!

Мимовільна дрож пробігла по всіх присутніх при сих рабинових словах.

Ісак хотів щось говорити, але рабин махнув рукою, аби мовчав.

— Не говори нічого, не виправдуйся, ми знаємо твої діла і твої слова! Тільки безоглядний відклик усього може тебе звільнити від прокляття. Вибирай: або держатися строго закону предків, або довіку бути вигнанцем поміж синами Ізраїля!

Арон несміло, крадькома приступив до Ісака і шепнув йому:

— Відклик!

Ісак нерішучо обернувся і промовив до Арона:

— Відкликати? Що відкликати?

— Відклик усе! Згодися на все, а то пропадеш! — шептав йому Арон з виразом перестраха. — Ти знаєш, що тобі грозить.

— Що мені грозить? — мов непритомний перепитав Бляйберг. — Що мені може грозити? Я ні до чого злого не почувуюся.

А потім, обертаючися до рабина, сказав рішучо:

— Не знаю, хто ви такий і хто дав вам право проклинати мене та говорити про якийсь відклик. Я ні з ким ні на що не змовлявся. Догадуюся, що ви рабин, але не признаю ніякої вашої власті над собою. Я гість у отсім домі і прошу вас випустити нас, гостей, свобідно та надіюся, що не захочете нарушити права чужого дому.

Рабин сумно похитав головою.

— Чи не казав я? — промовив він. — Із тебе говорить злий дух. Ти знаєш тільки себе й своє право і не почуваш

себе ні до якої провини. Але ми знаємо дещо більше і не на те прийшли, аби уступити перед твоїми дитячими словами. Ісак Бляйберг, ти без переслухання, на основі зізнань многих гідних віри і вірних синів Ізраїля, засуджений синедріоном не на виключення з-поміж синів Ізраїля, а на таку покуту, яку для таких відступників призначає наш закон і наші перекази, і від сеї хвилі ти невільний, і ми поступимо з тобою по своєму осудові, а не по твоїй волі.

Тоді оба шкільники, що привели сюди рабина, приступили до Ісака Бляйберга, зняли з нього його верхню одержу, обгорнули його вовняною плахтою сірої барви, потім зв'язали назад його руки, зняли з голови шапку та ярмурку, посипали голову попелом, а потім випроводили його на подвір'я перед зібрану громаду. Поставили його серед подвір'я на невеличкім стільці так, аби кождий міг бачити його. Тоді рабин приступив перед нього і, показуючи на нього пальцем, сказав голосно:

— Сини Ізраїля, отсе Ісак Бляйберг, відступник від нашого закону, засуджений на прилюдне зганьблення і до смертну покуту в невідомості, з утратою всього, що має, і навіть його імені. Пльоньте на нього кождий, хто признається до правдивої віри, так, як отсе я плюю.

І по сих словах рабин тричі плюнув на Бляйберга, а за ним учинили те саме шкільники, по чім до нього зі всіх боків почала тиснутися громада вірних синів Ізраїля. Його зіпхнули зі стільця, оплювали та обкидали болотом так, що й лиця його не можна було пізнати, а по довершенні сеї церемонії, з настанням ночі шкільники, закнеблювавши йому рот, вивели його зв'язаного з подвір'я гостиниці, посадили на приготовану до сього однокінку і повезли невідомо куди.

Рабин тим часом із Ароном та іншими жидами, що всі були з ним у порозумінні, сидів за столом у кімнаті і покріпляв себе вечерею, в якій брали участь також запрошені гості. Про Бляйберга ніхто з них не згадував ані словом, так, як коли би його ніколи не було на світі.

ХІ

ЛЕНЬКО ДОВБУЩУК

По ярмарку в Жидачеві Ленько Довбущук, користаючи з переполоху, вчиненого ним і його братом, допав одного щонайкращого коня з тих, що були приведені на

продаж, і дмухнув широкою вулицею на південь, потім загнув у вузьку вуличку на схід, а виїхавши на польову дорогу, погнав нею до широкого гостинця, який із Журавна веде до Стрия. Сим гостинцем він гнав далі без упину до самого Журавна, тут вечором разом із іншими людьми та кіньми переїхав поромом через Дністер і поїхав далі гостинцем, не лякаючися погоні. Заночував у найближчій коршмі, до якої ще тої самої ночі прибув Хаїм на іншим краденім коні і прибули ще два незнапі йому їзди також на крадених конях. Усі вони, очевидно, були в змові. Ленько одержав від Хаїма дещо грошей на дорогу та поручення такими й такими селами їхати все на схід аж до російської границі, до Гусятини, і там чекати на нього. Він вирушив досвіта і за кілька день без жадної перешкоди був у Гусятині. Не минув і тиждень від жидачівського ярмарку, а всі крадені коні безпечно переведено через границю, куди за паспортом поїхав також Хаїм, заплативши погоничам невеличкі суми грошей, за які вони були згоджені на се небезпечне діло.

Маючи гроші в чересі і чуючи себе безпечним від усякого підозріння, Ленько задумав вернути додому і ще раз поспробувати щастя віднайти Довбушеві скарби. Він знав від свого вітця, що в пивниці, яка була під Петрієвим домом, була одна дерев'яна стіна, а коли з тої стіни було виняти одно поперечно поставлене дерево, за ним мав бути вузенький вхід до довгого підземного льоху, викопаного невідомо ким і невідомо пощо. Олекса Довбушук перед своїми синами не раз висловляв догад, що там мусить бути хоч одна часть Довбушевих скарбів. Він догадувався також, що сам Петрій не знає про сю криївку, але ані сам він, ані його сини не мали змоги переконатися, скільки правди в тім оповіданні. Тепер Ленько, чуючи себе забезпеченим на довший час тими грішми, що одержав від Хаїма, постановив собі їхати до Перегинська принагідними фірманками, пожити там довший час і пошукати способу добутися до Петрієвої пивниці. Що сталося з його братом, він не знав і не міг довідатися ані від Хаїма, ані від його спільників, і тому надумав робити своє діло сам.

У Перегинську він застав досить несподівану річ. Його отець жив у домі Петрія. Побачивши, що їх старий осідок стоїть пустою, і довідавшись, де живе його отець, він без усякого вагання пішов до Петрія.

Він застав Петріїв при обіді. Вони обідали обоє в кімнаті, коли він увійшов до сіней. Петріїха вийшла й запи-

тала його, чого хоче. Вона, мабуть, не пізнала його зразу, бо, почувши його голос, перелякалася. Він сказав, що хотів би побачити свого тата. Вона не відповіла йому нічого, лише, вказавши рукою на двері протилежної кухні, вернула до кімнати і з острахом заперла двері за собою. Ленько ввійшов до кухні, де в куті на тапчані сидів його хорий отець.

Отець прийняв його досить байдужно, не питав, куди бував і що робив, а на синове запитання, чи не відбудувати би їм свою хату і не вертати на свій осідок, Олекса відповів, що на се не має ані грошей, ані сили, ані охоти. Ленько, оглянувши докладно хату, сіни та все обійстя Петрієвої хати, вийшов із неї і пішов на Довбушуківку. Та, бачачи вже здалека, що там справді пуста і нема де навіть переночувати, він зайшов до одної хати на краю села і впросився там на ніч.

Була темна осіння ніч. Сон і п'ятьма залягли Перегинсько. Петрій із жінкою та старою служницею спали в світлиці, а слуги в стайні.

Івась спав на оборозі. Йому, мабуть, крізь сон причулося, що хтось затріщав на перелазі. Напівсонний, підвів голову догори: тихо скрізь і темно скрізь. Тільки прислухавшись добре, він почув щось немов тихе чалапкання по підвір'ї.

— Пек тобі, маро! — буркнув сам до себе Івась, протираючи очі і підіймаючи голову вище. Але не чув нічого більше. Проте він довго ще не міг заснути. Якось моторошно стало йому. Він накрився з головою подігачкою, і в тій хвили знов причулося йому, немов щось тихенько, обережно рипнуло сінешніми дверми.

«Може, старий господар не може спати та вийшов надвір перейтися», — подумав собі Івась і незабаром заснув.

Та не сон то був і не мара, що чув Івась із оборогу. Нє старий Петрій рипнув дверми, виходячи надвір! Се був Ленько, що підкрадався до Петрієвої хати.

Зручно ступаючи в п'ятмі, він тихо, майже нечутно пройшов поперек подвір'я просто до передніх дверей Петрієвої хати. Двері були замкнені, і не було змоги отворити їх ніяким способом. При сих дверях, як він переконався при огляді, був залізний замок, а до того ще засув ізсереди, тож хоч би злодійським дротом і здужав відімкнути замок, засув не пустив би його досередини. Вся його надія була на задні двері, замикані тільки на засув, до якого знадвору вела

проверчена в стіні діра на дерев'яний ключ. З такими замками він відмалку привчився давати собі раду і вже заздалегідь приспособив собі невеличкий дерев'яний кимачок із кривим сучком, яким надіявся відчинити замок. Гірша була біда з тим, що біля стайні, яка притикала до хати, в дерев'яних будах спали два пси. Досі вони якось не почули його, але могли почути за найменшим шелестом. Опинившись біля дверей і не надумуючися ані хвилі, Ленько виліз на загату, що закривала собою передню стіну хати, і верхом сеї загати, дірою між натолоченою соломою та кроквами стріхи безпечно проповз аж до рогу хати, до якого припірав високий пліт. Загата з того боку кінчилася дерев'яними полінами, поприбиваними півперек до угла стіни, так що пролізти туди поза ріг хати було неможливо. Та Ленько швидко надумав вихід із сього положення. Добувши з череса малий ніжик, він почав перерізувати ним напмацки солом'яні перевесла, що прив'язували китиці стріхи до лат. Зробивши таким способом діру в стрісі і витягнувши з неї кілька китиць, він у одній хвилі дістався на під дому. Ступаючи тут обережно серед пільми і мацаючи щохвиля, аби не стукнути нічим, він доліз аж до платви над сіньми. На половині сеї платви було угло поперечної стіни, що виходило на сінні грубими кінцями дилин, із яких була збудована стіна. По тих кінцях дилин, гладко врізаних, мов по драбині, зручно й тихо Ленько зліз із поду до сіней. Опинившись в сінях, він поповз на пальцях до хатніх дверей, притулив вухо до дверей і довго прислухувався, як сапали в хаті Петрії; йому треба було знати, кілька людей у хаті, і він скоро переконався, що було їх усього троє. Потім намацав під стіною в сінях грубий дрюк, обмацав його з кінця до кінця, чи не запнеться о що і не наробить стуку, потім підняв його легко й обережно вгору і опер одним кінцем о клямку дверей, а другим положив на землю. Потім поповз до того місця, де кінець дрюка стояв на землі, обмацав ціле місце добре, добув із-за ременя ножа, обережно викопав ямку в землі і вложив у неї кінець дрюка. Потім знов наслухував довго. Все в хаті було тихо.

Тоді він поповз здовж стіни до кута, де при оглядинах завважив був дерев'яні двері до пивниці, що невеличким квадратом визначалися на землянім тоці сіней. Намацавши в тих дверях дірку від замка, Ленько добув із свого череса невеличкий гачок з міцного залізного дроту і по коротких зусиллях відімкнув замок. Але підняти двері, впущені

рівно в дерев'яну раму, була нелегка річ, і він доконав сього тільки при допомозі того ж дротяного гачка, який удалось йому проткнути крізь двері в тім місці, де дві дошки, споєні залізними завісами, недобре приставали одна до другої, так що між ними була невеличка прогалина, спричинена, може, тим, що дошки позсихалися. Двері підняв Ленько помаленьку, без найменшого стуку і, підперши їх головою, стоячи рачки на колінах і на руках, він одною рукою намацав сходи, що вели до пивниці.

Всунувшись попід двері на сходи, Ленько так само обережно спустив двері за собою, але при тім не міг удержатися від одної необережності, а власне від тої, що двері, входячи в продовбану часть рами, стукнули досить голосно. Незважаючи на те, Ленько серед густої п'їтми зійшов по сходах до пивниці, добув із череса невеличку бляшану ліхтарню, губку та кресило, двома чи трьома ударами кресила викресав іскру огню, яку підхопила губка, потім роздув губку, держачи її поміж пальцями, і засвітив до неї маленьку воскову свічечку, яку вигідно вже вставив у ліхтарню, і при її блідожовтім світлі міг оглянути нутро пивниці.

В тій хвилі, одначе, в сінях зробився стукіт. У хаті, видно, хтось збудився і захотів вийти, торкнув двері, відчиняючи їх, а недобре приставлений дрюк у сінях звалився від клямки і з досить голосним лускотом упав на землю. Хатні двері відчинилися, і хтось вийшов із хати.

Ленько зміркував відразу, що в пивниці він поки що безпечний, бо двері від неї заперті і ніхто вночі не буде тут шукати його. Та одного він не сподівався. На рамі пивничних дверей лишився його гачок, і тому двері, хоч як обережно він спускав їх, клацнувши, все-таки не заперлися зовсім добре і відставали трохи понад звичайний свій рівень. Стук сих дверей почув старий Петрій, який спав дуже чутко. Він зараз устав, засвітив свічку і відчинив хатні двері. Бачачи, що двері були заткані штучно підставленим під клямку дрючком, він зараз зміркував, що має діло з неабияким пташком, і поперед усього оглянув одні й другі сінешні двері. Двері були позамикані, значить, той, хто заткав хатні двері дрючком, мусив бути або в сінях, або на поду, або деінде. Про пивницю Петрій наразі не подумав. Обдивившись добре по сінях, заглянувши під жорна та за ступу і не знайшовши там нікого, він вернув до хати, обувся й надів кожух, узяв шапку на голову та, побудивши при тім жінку і служницю і не кажучи їм нічого, сам пішов до стайні

побудити слуг. Вони посхапувалися зі сну, повдягали на себе що мали під руками і, коли господар сказав їм, що вночі хтось був у його сінях, пішли зараз оглядати оба поди. І там не було нікого, але той, що оглядав під над стайнею, доглянув зараз діру у стрісі над кінцем загати. Невідомий гість, що в невідомій цілі гостив у їх хаті, міг туди ввійти, але міг і вийти.

Та Петрій тим часом, оглядаючи ще раз сінні зі свічкою в руці, побачив підозрене положення пивничних дверей. Не сподіваючися ніякого лиха, він при допомозі жорнівки підняв ті двері і, приперши їх до стіни, пішов по сходах до пивниці, держачи свічку перед собою. Та ще не дійшов до кінця сходів, коли з пивниці наглим скоком кинувся на нього Ленько, пхнув його ножом у самі груди, а сам кількома скоками, відчинивши сінешні двері, дмухнув надвір. Залопотіли його кроки по подвір'ю, загавкали пси і кинулися йому наздогін, а з пивниці добувалося важке стогнання Петрія, що, одержавши смертельну рану в груди, покотився вниз і випустив із рук свічку, яка тут же й погасла. Разом із нею згасло й його життя.

ХІІ

НІЧНІ МАРІ

Ленько Довбушук, пожартувавши з Петрієм, не чув себе безпечним у Перегинську і щодуху, неважаючи на темну ніч, зразу битою дорогою, а потім відомими собі стежками, аби змити всяку погоню, подався в напрямі до Калуша. Тут він незабаром знайшов собі товариша, з яким уже давніше мав змову на одно невеличке діло.

Ще будши в Жидачеві, він завважив поза тим місточком понад Дністром величезне пасовисько, на яким до пізньої осені день і ніч паслися стада коней. Вивести хоч десяток тих коней тою самою дорогою, якою вивів уже одного, се було для Ленька діло, на яке він тепер знайшов собі спільника. Оба вони, здибавшись в Калуші, заждали на погідну ніч, умовилися і приладилися відповідно до плану, обдуманого Леньком, і, діждавшись осінньої погоди, рушили в дорогу.

Ніч була трохи хмарна, але не дуже холодна. На пасовиську над Дністром конюхи наклали огонь і, сидючи біля нього, курили люльки та поглядали на коней, що, спутані

по парі залізними путами, паслися тут і там довкола них. Гостинцем, що йшов недалеко від них, надійшли два жебраки, обвішані торбами, з довгими палицями в руках, а побачивши здалека огнище, звернули з гостинця і наблизилися до конюхів. При їх наближенні конюхи пізнали, що їх було два, один молодий парубок напереді, а другий старий дід іззаду. Старий, очевидно, був сліпий, а молодий був його поводатор.

— Добрий вечір вам!— промовив голосно старий жебрак.

— Добре здоров'я!— відповів один із трьох конюхів. Два інші мовчали, пакаючи люльками та поглядаючи на жебраків.

— А куди бог провадить?— запитав конюх жебрака.

— Та не бог провадить, а отсей хлопчище, — відповів старий жебрак. — Ідемо до Стрия, та й не підночували в селі, а тепер серед пустині й ніч захопила. Богу дякуємо, що ми дійшли до огнику святого, бо моє старе тіло вже продрогло від холоду. Позвольте загрітися?

Конюхи кивнули головами на знак, що не боронять їм того добра, і оба жебраки, поклавши набік свої палиці, посідали коло огнища. Добру хвилю оба мовчки гріли руки. Потім старий сказав до молодого:

— Може би, ми повечеряли?

— Та й я не від того, — неохітно буркнув молодий, звичаєм усіх поводаторів незадоволений із того, що мусить служити старому й сліпому.

— Ану-но добувай, що бог дав!— сказав старий.

Молодий сягнув до важкої торби, що висіла з лівого боку при боці старого, виймив із неї два спорі шматки хліба і кілька печених яєць і, давши старому більший шматок у руку, сам почав теревити для нього яйце. Обтеревивши його, він услужував старому, поки той їв, подаючи йому за кожним кусником хліба вкусити яйця. Коли старий іззів свою пайку, повечеряв також молодий. Коли він скінчив їсти, старому захотілося випити, аби оگریти грішну душу. Молодий із тої самої торби, в якій старий сліпець носив харчі, не довіряючи їй поводаторові, виняв плескату фляшку з горілкою і подав старому. Сей, узявши її обома руками, притулив вузьку шийку до рота і, помалу булькаючи, випив із неї, кілька йому хотілося.

— На й тобі, хло!— сказав він до молодого.

Сей узяв фляшку і випив не дуже багато, стараючися, очевидно, пити так, аби не булькотало і аби старий не міг

зміркувати, кільки він вип'є. Та старий, очевидно, не був завидющий і, коли поводитатор перестав пити та хотів покласти йому фляшку назад у торбу, сказав:

— Агов! Може би, й ті газди напилися?

І, обертаючися до конюхів, запитав:

— Може, захочете покушати?

— Коли ваша ласка,— відповів один конюх.

І він узяв від поводитатора фляшку, потягнув із неї одним духом, кільки йому в рот увійшло, а потім подав фляшку другому. Сей, випивши, подав третьому, а той, випивши, заткав фляшку і поставив коло старого жебрака.

— Добра річ,— сказав при тім, цмокаючи губами.

— Некепська, лиш трохи мало,— сказав другий.

— Позвольте ще раз!— сказав старий жебрак.— Я того трунку не жаден. Ношу при собі для потреби, як трафиться, але впиватися, як то люблять інші діди, борони мене боже!

Конюхи тим часом іще раз обнесли фляшку по черзі. Оба жебраки, загрівшись, полягали на своїх торбах недалеко огнища, головами до толоки, а ногами до огню, і, здавалося, заснули зараз. Конюхи мовчали, якийсь час слухаючи, як коні скубуть траву та форкають час від часу, а потім один мов віднехочу сказав:

— Та незла горівка! Не вадить покуштувати ще раз.

І вони мовчки покуштували кождий іще раз і ще раз, поки не випорожнили фляшку, а потім полягали і заснули спокійно. Почувши се, молодий жебрак ворухнувся, сів і, оглянувшись довкола, сказав потиху до старого.

— Альо, до роботи!

Старий устав, не кажучи ані слова, і оба пішли до коней. Кождий із них приступив до іншої пари коней, а старий, у якого тепер очі були зовсім видющі, так само зручно залізним дротиком відімкнув колодку, якою прикріплене було залізне путо на кінській нозі, як і молодий.

— Буде по парі? — запитав старий молодого.

— Думаю, що безпечніше буде тільки по парі,— сказав молодий і, розпутавши пару коней та зсиливши їх тим самим путом за шиї, сів на одного з них і оглянувся на свого товариша. Сей, обвішаний торбами, полишивши біля огнища палицю та порожню фляшку, без великого труду сів також на коня з другої пари, і оба помаленьку рушили толокою в напрямі до гостинця. Виїхавши на гостинець, вони погналі коней і тільки задудніли, рушивши з копита.

Штука вдалася їм зовсім добре, а конюхи аж рано оглянулися, що жebraцький почастунок коштував їх дуже дорого, бо за нього їм пропали дві пари коней.

— То не жebraки були, а якісь нічні мари, що одурили нас,— сказав понуро той конюх, що побажав був жebraкам доброго вечора.

*

Могили, могили, могили...

Старого Петрія поховано з сільською парадюю, звичайною в тих сторонах для заможного селянина, але без участі сина. Під вражінням наглого нещастя, що впало на хату, якимось забули навіть повідомити його про смерть вітця. Аж під час похорону Петріїха догадалася попросити священика, аби написав до її сина до Львова, що його тато вмер нагло. Та й то вона не могла подати йому докладної адреси, і для того лист, адресований недокладно, запізнився на пошті на кілька днів.

Хто позбавив життя Петрія, про се не було майже ніякого сумніву. Петріїха, що бачила Ленька в своїй хаті, відразу сказала, що се зробив не хто інший, лиш він. Те саме подумав також Олекса Довбушук зараз у першій хвилі, почувши про те, що Петрія вбито в його власній пивниці, але не сказав про се нікому ані слова. Та зате на його власне життя в Петрівій хаті налягло щось, мов важкий камінь. Його не виганяв ані не випрошував ніхто, але йому відхотілося їсти, і по кількох тижнях, у яких він лежав, майже не встаючи, він одної ночі тихо згас, так що й ніхто не завважив часу його смерті.

Вмерла, також не завважена ніким, божевільна Демчиха в розвалині своєї хати на Довбушуківці, а коли Іванко кілька день по похороні Петрія прийшов відвідати її, застав у розвалині тільки голову та деякі часті її тіла, пообглодувані якимись звірами, не знати, чи псами, чи лисами. Зимою того самого року прийшло також до громадського уряду в Перегинську повідомлення від тюремного заряду у Львові, що в'язень Демко Довбушук умер у тюремнім шпиталі. Смерть потроху погодила завзятих противників і дала їм спокій, якого вони не зазнали за життя.

POSTSCRIPTUM

Отся повість, первісно друкована в студентському часописі «Друг» 1875 — 6, — се була перша моя повість, писана в двох перших роках моїх університетських студій для скромного, навіть на ті часи, заробітку. Друкована в мало розповсюдженім часописі, мало виробленою мовою та ще менше виробленим етимологічним правописом, вона в тім часі не звернула на себе нічиєї уваги, і тільки 1893 р. про неї згадав проф. Омелян Огоновський у своїй «Історії літератури руської», часть III, відділ 2, ст. 922, та й то лиш одним словом, що я її «писав». Знаючи добре хиби тої в молодих літах писаної повісті, я був би навіть не подумав переддрукувати її, якби не предложення д. Василя Сімовича, професора учит[ельської] семінарії з Чернівців, який 1908 р., в часі, коли мене постигло нещастя чи щастя безвладнення моїх рук, через посередництво д. В. Гнатюка попросив у мене дозволу передрукувати сю повість у видаваній ним «Бібліотеці для молодіжі», яку він там дав переписати фонетичним правописом. Коли таким способом була dokonana досить значна писарська праця, 409 сторін folіo письма, я пристав на виладження нового видання повісті, беручи на себе перше, як здавалося, важку працю — переглянути рукопис і поправити текст не тільки языково, але також, де мені видасться потрібним, річево. Сю працю я розпочав 1909 р., та вона затяглася досить довго тому, що языкових поправок показалося досить велика потреба, а річевих іще далеко більша. Поперед усього треба було робити багато скорочень, викидати багато зайвих описів ситуацій, покликів до читача, ліричних уступів, авторських рефлексій та моралізацій, плодів незрілої фантазії та невиробленого літературного смаку. Такі відскоки від простого та природного ходу оповідання були тоді в моді в галицько-руськiм письменстві, а дещо до того додалося в мене під впливом гімназiальної лектури, особливо таких письменників, як Шекспір, Шіллер, а ще ближче, спеціально для сеї повісті, німецьких повістей Е.-А.-Т. Гофмана «Kater Murr» і «Elixire des Teufels» та французької повісті Ежена Сю «Вічний жид», яку я читав у німецькiм перекладі. Не без впливу лишилася також популярна тоді італійська повість у польськiм перекладі «Rinaldo Rinaldini, welki bandyta włoski», яку ми ще в нижчій гімназії читали з великим зацікавленням. Мавши зразу намір подати в другім виданні сеї повісті

тільки документ літературного смаку того часу, коли вона була писана, я в часі редагування цього другого видання бачив себе змушеним робити чимраз більше перемін не тільки в висловах самого оповідання, але також у самім плані повісті. Вийшло з цього, що деякі розділи треба було переробити зовсім наново, інші пропускати, всю композицію значно упростити і нарешті відкинути цілу «Третью часть», яка не посуває ніякої акції далі, а тільки являється рядом сцен, без яких може обійтися повість, доведена до кінця другої часті.

Переробляючи тепер сю повість і прочитуючи її в первісній формі, я не міг не відчувати нескладності та неприродності многих сцен і цілої композиції, та притім мене самого здивувала різnorodність, а навіть, можна сказати, пестрота її змісту, множество введених у ній осіб, різnorodність описів, із яких деякі, приміром, опис Гошівського монастиря, вже тоді полягали на автопсії. В повісті виступають особи з різних суспільних верств, від найвищих до найнижчих, виступає і князь, і священник, і економ, і міщанин, і селяни, багатші та бідніші, виступає також досить виразно обрисованих кілька типів жидів. Усе те було тоді повинню в галицько-руськiм письменстві і не перестало бути новиною й тепер. Уся дія повісті покладена в 50-і роки минулого віку, але проте деякі епізоди відбуваються в XVIII в. (перші розділи другої часті), і се також було новістю в тодішнім галицько-руськiм письменстві. В повісті порушено і змальовано живими сценами такі суспільні явища, як ворожнечу між двома родинами, відносини руського попа до польського двора в XVIII в., опришківство XVIII і розбійництво половини XIX в., монастирське життя і життя урядничої родини у Львові, проби вільнодумного руху між жидами і рабинську реакцію проти того руху, конокрадство та ярмарок у малім містечку, втеку в'язня та міщанський шлюб із нещасливим випадком. Думаю, що безстороння оцінка сеї повісті мусить признати се все і не відмовить їй деякої літературної вартості так рішучо та безоглядно, як се вчинив український критик Сергій Єфремов у своїй студії про моє життя та мої писання. Мушу завважити ще, щодещо в моїй першій оповісті мало значіння як прочуття будущих течій у нашій суспільності. Опис того, як Невеличкий вилазить на стрімку скелю в Розгірчі, можна вважати прочуттям того замилювання до гімнастики та туристики, яке проявилось серед галицько-руської су-

спільності ще при кінці минулого століття. Щоправда, мій опис скелі в Розгірчі зовсім фантастичний, але, пишучи його, я вже мав у своїх споминах кількарізний побут в Уричу, де я сам вилазив на обі великі скелі, що мають на собі сліди великої людської праці з передісторичних та дуже давніх історичних часів. Подібні скелі звиджував і оглядав я пізніше також у Бубнищі та Синевідську Нижнім,— ся остання досі, здається, зовсім не відома ані нашим туристам, ані дослідникам нашої старовини. А коли в сценах із міського життя інтелігенції у Львові я попробував у новій переробці дати образок «міщанського щастя», в тихій, матеріально забезпеченій і духовою працею зайнятій сім'ї, то бажав би сим образком запротестувати проти неадекватності та тупоумія деяких наших молодших письменників та критиків, що, йдучи наосліп за покличами західноєвропейських песимістів, у міщанським (буржуазійнім) житті бачать синонім духового застою, неробства, дармоїдства, моральної гнилизни та браку естетичного почуття. Ті люди, очевидно, не почувають усеї недоречності своїх осудів, не розуміють того, що новочасне місто з його високо розвиненою торгівлею та промислом робить можливим жити на вищій культурній становищі, ніж се можливе по селах, а своїми культурними, комунікаційними та просвітніми засобами дає можливість освіченому чоловікові вповні та якнайширше розвивати свої духові та фізичні здібності, а навіть неосвіченому або малоосвіченому запевняє постійний і корисний заробіток та життя далеко вигідніше, як по селах. Розуміється, що й для розвою естетичного почуття новочасні міста навіть малопросвіченим масам людності дають далеко більше нагоди та можності, ніж се може навіть у сні маритися навіть найзаможнішим селянам.

Писано 10—12 падолиста 1912.

НЕЗАКІНЧЕНІ ТВОРИ

ГУЦУЛЬСЬКИЙ КОРОЛЬ

[У часі моїого побуту в Довгополі над Черемошем лі[том] 1898 р. трапилось раз так, що мене й жінку [одн]ої ночі страшенно розболіли зуби. Стогнуци, охаючи та розпучливо перевертаючися з боку на бік, ми обоє, одно в однім кінці кімнати, що служила нам нічлігом, а друге в другім, проводили безсонно в нічній п'їтїмї годину за годиную, з болю не чуючи навіть дзвінкого шуму Черемоша, що закручувався здоровою вужакою зараз же біля вікон нашої хати. Виснажені болем, наші нерви отупіли; ми не говорили з собою нічого і з тупою резигнацією ждали ранку.

Вчасним досвітком ми повставали — запухлі, невиспані, мов осуджені. До нас у хату заглянула молодиця, що прислугувала нам, і здивувалася, бачачи нас уже на ногах.

— Панство повставали так вчасно! А то чого?

Я сказав їй про наше лихо, що за всю неспану ніч обридила нам і постіль.

— Ай, ай, ай! — скрикнула молодиця. — Чому ж ви не збудили мене?

— А що ж би ти помогла нам? — промовила жінка.

— Я не я, але була б побігла до Мандрика.

— То що за Мандрик?

— А отой старий, наш близький сусіда; він пишеться інакше, Освіцінський чи як там, а в селі всі називають його Мандриком. А його син Іван — то вам не треба ніякого циркулика, такий майстер зуби рвати. З усіх гір до нього йдуть, навіть егомості приїздять.

Та ось від вікон, що тільки що розжеврїлися були до сходового сонця, забігали тіні по протилежній стїні, на ганку почувся стук кроків, і по хвилі ввійшли оба Освіцінські.

— Помагай біг! Йик ночували, іршені? — привітався старий, ледве чутно шамкаючи беззубим ротом.— Ай, мій панчику пишний, а чому ж ви не післали за нами, коли у вас таке вчіпилося? Та ми би зараз!.. Ми на таку річ помагаємо, богу дякувати!..

Молодший Освіцінський привітався також. Се був статний чорнявий гуцул, звиш 40-літній, уже давно жонатий. З його постави і рухів було видно, що він привик обертатися з усякими людьми і певний себе, знає свою вартість.

— Та де в вас болить? Котрий? — запитав він, наближаючися до мене. Я вказав болючий зуб, він попросив мене лягти на ліжку, а старий, усе балакаючи, вже був біля моєї голови.

— А так, так, мої любенькі,— приговорював він,— то вже так кажуть, що ми оба з сином ходимо: один тримає, а один рве. Ха, ха, ха! То так жартують люди, бодай здорові були. Часом, як який дівчак, то кидається, кричить, та й придержати треба. А то звичайно — крий боже. А все ніби відважніше йому, як я при нім. Бо то він від мене й навчився. Певно, не навчився б, якби йому бог такої руки не дав, такого чуття в пальцях. От молодші, жаден не навчився. Що кому бог дасть! Аякже, мій панчику пишний та чьимний! Та й ви, панечко молода, не бійтеси! Навіть не почувте, коли вам вітьггне. О, [мій син у тім майстер! До нас не то прості гуцули йдуть, але й їмості не раз приїжджеють.

Тим часом молодший видобув із своєї невідступної дзьобні цирулицькі кліщики, старі і порядно заржавілі, і, приступивши до мене, просив дозволу помацати хорого зуба.

— Прошу, ни бійтиси, паночку. Ще не знати, чи йому пора рватися, може, він здоров і тільки так жартує? Бо то всяко буває. Зуб також має свою натуру. Треба її знати, треба з ним уміючи. От мені, якби я так не посмотрив його пальцем (він у тій хвилі легесенько обсмотрював мій болючий зуб, який немов зі страху від приходу гуцулів і зовсім перестав боліти),— адже відки би я знав, чи він готов рватися і йик за нього братися? Адже потиснеш його занадто міцно, то він готов у кліщах хруснути, як горіх, а візьмеш занадто слабо, то він виховзнеться тобі з кліщів.

Я так заслухався його балакання, що ледве тоді почувся, коли в мене в роті справді щось легко хруснуло, як розколений горіх.

«От тобі й на! — подумав я. — Справді занадто цупко взяв, розколов».

Але гуцул уже поклав із своїх кліщів мій вирваний зуб на столі і говорив прицмокуючи:

— От біднечкий! Пек, пек, пек! Вийшов, вийшов увесь з корінцями. Тепер лише водички-плинички, вимити їм-ку, — мете мати спокій.

Заохочена тим успіхом, жінка й собі дала виконати таку ж операцію, яка повелася так само легко і майже без болю. Гуцульські пальці справді проявили незвичайну чуткість і певність, якої міг би позавидувати їм фаховий цирулик.

— От і видите! От і видите! — радувався старий Освіцінський, бачачи, що ми обое задоволені з їх операції. — Я казав, що мій Іван майстер неабиякий! О, то у нього від мене. Я також колись. О, я бував і по панах, і по міщанах. До мене з Кут ішли, хоч там у них жид Фроїм був, що кров пуцав і зуби рвав. А з зубами до мене йшли, все казали, що ні в кого нема такої легкої руки, як у мене.

Я заплатив «майстрові» за його труд, хоч він зразу й опинався брати гроші, а жінка задержала їх на снідання. Старий балакав ненастанно, від зубів давно вже перебіг на колишні порядки в горах, на опришків, на пушкарів, що мали гонити за ними, і на їх коменданта Герлічку, устеріцького мандатора, прозваного гуцульським королем.

— Ото пан був! Фудульний пан, дай му боже царство! Нема нині таких. То, бувало, не приступай! Аби-с отак нічого не винен, аби-с по-добру до нього йшов, а станеш перед ним, то все тіло на тобі терпне! Душа в п'яти ховаєся, як миш у нору. Той, бувало, як крикне, аж гори дрожать. На всі гори воевода був. Все, бувало, каже: «Я від самого цісаря мандат маю! Я вам не простий мандатор. Мене вислали в гори, аби тут порядок був, аби ні жадного опришка не було».

— А хіба тоді у вас багато опришків було? — запитав я.

— Та ніби, як вам сказати, було й не було, — відповів старий. — Отаких правдивих опришків, от як то повідають про Довбуша, таких, що ходили по долах, на панцькі двори або й на цілі міста нападали, з військами билися, — та де вже, таких за наших часів не було. Не видали ми таких. А от, знаєте, у гуцула гаряча кров, часом у коршмі поб'ються, один другого топірцем махне та й скалічить або й заб'є, — ого, вже біда, вже мусить тікати в опришки. Ще би панів не так боявся, як своїх людей. Бо тоді у нас як було: кривда

кому, один одного побив, покалічив або й забив,— бо нарід буйний був,— ого, вже покривджений або його рід біжуть на кичеру, трембітають до своїх, збивають ровту та й ідуть мститися. І вже нещасте там, куди вони прийдуть! То вже не пошанують ні старого, ні малого, а як найдуть винного, то б'ють, мучать, огнем припікають і, що захоплять у хаті, все беруть. То таких ровт гірше боялися, як панів, і йшли в опришки. То ніби як? Зайде десь у полонину, в пусту зимарку, та й живе собі там, ніччю заходить додому, набере там чого їсти та й знов іде, аби вороги не бачили. Так пробуде якийсь час, доки там роди посварені якомось не погодяться. То такі були опришки. Але як трафілося, що таких опришків зійдеся в полонині більше, та посідають собі, та розложать ватру, кулешу варять, люльки курять та й балу-балу... Сей те згадує, другий щось інше. А далі зговоряться, кождий про свою біду, що його привело в опришки, а хто його ворог або хто людей кривдить, та й піде у них у всіх пізьма на того чоловіка. Чи то багатир якийсь буде, чи панський вірник, що перед панамі на людей говорить,— то й вони давай, почнуть на нього змовлятися. Що їм там у горах! Вільні, як птахи, молоді, дужі, вже їм здається одному з другим, що й пана над ними нема! Та й гайда! Умовляться, коли, де й як, часом ще добрий чоловік, не опришок, трафиться, що доповість їм, які там у того чоловіка чи пана заходи, які слуги, які пси, які порядки... Чи то багато треба таким запалькам! Ого, чуеш, уже напали, газду зв'язали, на муки брали або й забили, гроші забрали — от тобі й опришки!

— То нібито значить: і опришки й не опришки,— докинув усміхаючися молодший Освіцінський.— Так, як то у нас кажуть: злодія в селі нема, самі люди крадуть.

Та й засміявся тихим, беззвучним сміхом.

— Говори! — скрикнув батько.— Та вже тоді, як таке скоїться, то й сліпий побачить, що то опришки. А нашому пану мандаторові лиш того треба. Зараз покривджені до нього, вбитого чи покаліченого на дарабу та й везуть до Устерік! Лемент, гвалт, крики. А пан Герлічка аж підскакує, аж по хаті бігає, аж зубами скрегоче. Нібито він так сердиться на злочинників. Але де там! Він з радості руки затирає. Бо се ж для нього празник, хапатня! Тут покажеться його сила, його цісарський мандат. У тім селі, де сталося злочинство, вже він там пан, цісар, старший від цісаря. Бо що цісар? Цісар сидить у Відні та й нічого не знає, а наш пан

загляне в кожду хату, розпитує кожного, хто знає і не знає про діло, і, що найважливіше, має право кожного зв'язати, бити, закувати в кайдани, забрати з собою і навіть покарати смертю. Без суду, без права, по власній уподобі. Не вірите, панчику? Отже бог мені свідок, що не брешу. Та куди! Часи недавні, ще й п'ятьдесят літ не минуло, а вже як зашу оповідати, то оті молоді й вірити не хочуть! Мав, мав таку власть наш тодішній мандатор, якої нині й сам намісник у Львові не має!

— Та ви, дедику, розговорилися, — промовив з легким докором син, — а забуваєте, що в нас сьогодні робуча днина.

— Ага, ага! — похопився старий. — Правда твоя, трсба би хоч одно сінце зробити. Літечко боже не жде, у нас у горах швидко минає. Не зробиш тепер сінця, прийде маржина з полонини, чим узимі погодуєш?

Я завважив, що дідусь уже занадто старий, щоб міг ставати до коси, що йому пора би посидіти біля хати, відпочити, на сонечку погрітися.

— Та вони, ховай боже, не дуже й гонять мене до роботи. От сиджу коло хати та стружу або тешу дещо. А до сінця, отут близько на долинку, то вже мене самого тягне. Сам іду, хоч з вилками та граблями. Змалечку дуже любив косарити та сіно робити, і тепер мені та робота аж пахне. Ну, ну, синку, йди лишень додому та збирайся, яде тут троха посиджу та поговорю, а потім надійду.

Син, не кажучи ані слова проти батькової волі, взяв крисаню, вклонився нам, поцілував батька в руку і вийшов.

— Чымний він у мене, годний син, — хвалився по його відході старий. — Слова мені згідного не каже, стравою не догонить, до роботи не силує. Дай йому боже на дітях поліху! Ая, ая! Таких синів нині небагато, ой любки мої, небагато! Не таке нині між людьми пішло, госпідку милосердний, не таке!

Я вже знав, що старий Освіцінський любить моралізацію і не дуже добрим духом дише на молоде покоління. От тим-то я завернув його думки назад на старовину.

— То ви знали декого з тих опришків? — запитав я.

— Ото! Чи знав? Таже то мої ровесники були. Чи раз ми вкупі дараби гонили на Вижницю, чи раз і в шинку пожартували! Всяко бувало. Адже Мирін Штола, той, що в Білоберезці повісили, то близький був, отут із Стебник. До нашої церкви щонеділі ходив, він і весь його рід. А вийшло таке, що й повис. За марницю повис, він і ще три легіні.

Історію зі Штолою — се була властиво одинока «опришківська» історія, яка живо лишилась у пам'яті старого діда — я вже чув від нього давніше, то й не дуже був цікавий на повторення. Та й сам Освіцінський, видно, нагадав собі щось інше, усміхнувся підсивим стриженням вусомі промовив:

— Е, я щось інше пану оповім, коли пан ласкаві слухати. За нашого старого пана, за Герлічку. Знаєте, панчику любий, я бачив його, як був от такий великий, що аж нам, усім гуцулам, сонце заступав, та й бачив його, як зробився такий маленький, що лиш у дошки класти. І знаєте, панчику, як мені бог милий, я помагав йому конати. Сам він усміхався гірко при тім та й говорив:

— Ей, Анджею! Ти, бачу, все цирулик! Ще й тепер мені сумлінний зуб витягаєш.

— Сумлінний зуб! — здивувався я.

— Так, панчику, він то сам так казав, дай йому господи небо... Або ні, дай йому, на що собі в тебе заслужив! Може, й гріх мені такому упиреві неба бажати. Страшний чоловік був. Він тут у горах своїми штуками опришків робив, навмисно робив, аби пускати страх по гуцулах і збиткуватися над ними. То я вже не знаю, як там йому то пан-біг милосердний порахує. Певно, на добрий руваш не закарбує.

Жіңка перебила нашу розмову, ставлячи перед старим Освіцінським нову склянку гарячого чаю. Старий сквапно взявся пити, прицмокуючи та прихвалюючи напій, якого не часто йому доводилося вживати при домашній кулеші.

— Отсе-то добре! От за се бізаплать! Аж у нутрі потепліло. Так, як би дух святий у чоловіка вступив! — приговорював він, сьорбаючи гарячий чай.— Хоч чоловік і не привик до того, а так десь-колись і я вживав. Не у пана Герлічки, ні! О, той не такий був. Він усе говорив: фрайтер не шаржі, гуцул не чоловік! У нього гуцул, навіть той найближчий до нього приподобник, отой Юріштан із Довгополя, що за нього пісню співають, навіть той не смів ніколи засісти з ним до одного стола. За порогом! Як був у ласці, то висилав йому до сінній півкварті горівки — менше Юріштан нараз не пив — і шматок купованого хліба зі свого стола,— більше ні за що! «Гуцул такий, ек пес,— говорив він не раз,— доти вірний, доки його під канчуком держиш, а дай йому волі, то він тобі до очий скочит!»

Та й держав він нас у руках! Матінко Христова, так держав, що ми за страхом та погрозою світу божого не бачили.

Що то нині: якісь пошти, якісь таліграфи, якісь казети приходять бог зна відки, новини людям приносять, що де діється. Он малі діти, та й ті по газетах вичитують, і що у Львові діється, і що в Відні діється, і що скрізь по світі божім діється. А тогди нічого того не було. Двадцять п'ять літ держав нас той Герлічка, як у бочці забитих, як у п'їтмі. Ми лише тільки й знали, що там опришки і тут опришки, що того вішають, того роками в Устеріках у погребі закованого держать, що там людей катують, січуть, аж кров по стінах бризкає. І нічого більше ми не знали. Лише глухі чутки десь-колись до нас заходили: то лях бунтується, то маскаль бунтується, а хто на кого і за що, ми того не знали. Нас на панщину не гнали, ми рубали в скарбовім лісі, гонили скарбові дараби Черемошем і платили дачки — платили, що зажадала фервальтерія, та й так жили. Але ми не жили, а тремтіли весь той час, бо над нами висіло одно страшне і невідоме: устеріцький пан. То був напrawdę наш король, наш найвищий судія, такий, що не питав ані суду, ані права, лише міг брати, в кайдани кувати, катувати та вбивати кожного, хто йому подобався. Сидів у тих Устеріках, як медвідь у гаврі, і куди простягнув лапу, текла кров, а принаймні пили слюзи.

До нас доходили глухі слухи. Поляки бунтуються, польські хлопи панів ріжуть — за що? Ми нічого не розуміли. Нам ані в церквах нічого не голошено, ані з двора не наказувано. Вся Черемошова долина отак жила. Двадцять п'ять літ. Чуємо отсе з-за ріки, з буковинського боку, що скрізь у краю панщину скасовано, а нам що з того? Байдуже. Ми й так панщини не робили. А фервальтерія стоїть, пан в Устеріках сидить — нам усе одно біда. Бачимо, як по буковинським боці, отут за рікою, люди юрбами ходять, кричать щось про свободу, а серед них кілька хлопів на конях, з колокільцями та білими ручниками переперезані, як до шлюбу. Питаємо: хто то? чого хочуть? Кажуть нам: «То Лукин Кобилиця з Плоскої, наш посол, він нам привіз із Відня свободу, каже нам, що відтепер маємо бути самі в собі, нікого не знати над собою, крім бога і цісаря!» А ми слухаємо й вухам своїм не віримо. Ні, се [не] для нас! Йой, госпідку, аби лише пан з Устерік не довідався!

А пан в Устеріках сидить, як заклятий. Відколи до нас прийшов, то який був тоді, такий живе й досі. Хіба виріс, огрубів, ще грізніший зробився. Ані один волосок не поси- вів, голос не послаб, хода не подалася. Три жінки мав

і одну за одною поховав, а сам байдуже. З четвертою оженився, балі справляє, гостей — панів із Косова, та з Кут, та бог зна відки частує, а гуцулів катує. Ми вже думали, що він вічний, що ніколи його не збудемося, що нам його пан-біг на вічне покаяння зіслав.

І нараз його не стало. Хто знає, коли й як. Ми все ще тремтіли по селах, засипані снігами. Наші діти все ще схапувалися по ночах та верещали крізь сон: «Пан з Устерік! Пан з Устерік!» Люди все ще при лихій годині кляли одні одних його іменем: «А бодай тя Герлічкова неволя не минула!» Тьфу, господи, змилуйся! А його вже не було. Шез невідомо коли. Устеріцький двір опустів, тих недобитків, що там роками сиділи, позамикані по пивницях, хтось уночі повипускав, пушкарі розбіглися, — вся сила, і вся тривога, і все панство — ну, кажу вам, як от роса на сонці або як слина на воді, так якось за одним разом і пропало.

А гуцули, звичайно, забитий, загуканий нарід. Було лихо — гнулися, не стало його — відітхнули на хвилю та й не мали часу навіть богу подякувати. Бо, крім того, що минулася та «Герлічкова неволя», ніщо інше в нас не змінилося. Знов прийшлося хилитися. Ані скарбових кльоців рубати, ані скарбових дараб гнати ми не перестали, але грошові данини зробилися чимраз тяжчі і життя тяжче і скрутніше — ой, ой, ой, яке скрутніше.

А про устеріцького пана швидко й зовсім забули. Хто йшов попри його двір, попри ті пивниці, де й досі ще настінах червоніла гуцульська кров, той хрестився, та відвертав лице, та щодуху спішив далі. Кому там було в голові питати: де дівся пан і що з ним сталося? От слава богу, що минулося страховище! Бодай не вертало ніколи!

Минуло щось зо п'ять літ від того часу. Не тямлю вже, чого мені довелося бути в Коломиї. Рідко я там бував, та мав знайомого на передмістю, — таки наш гуцул із Довгополя пристав там до вдови та й держав шиночок при вулиці. Допитався я до нього, а було щось таке, що треба було переночувати. Привіталися ми по старій знайомості, намістив він мене на нічліг, погостив, чим міг — і богу дякувати. А вечором, коли вже з шинку всі порозходилися, його жінка з дітьми пішла спати, а ми собі посідали на лавці, таки напотемки (тогда ще отих ламп, отого гасу й знаку не було: або світи свічку, як у церкві, або розкладай ватерку зі скипок на припічку). То ми сидимо в потемках та й балу-балу, се, ба друге-десяте. Аж нарешті він немов нагадав собі щось:

— Ото, а я й не сказав тобі, що тут недалеко мене жие наш гуцульський король.

— Король? Що за король? — здивувався я.

— Ба не темиш? Устеріцький пан.

— Устеріцький пан? Пан Герлічка! — скрикнув [я]. — Ба, а що ж він тут робить?

— Е, що робить! — мовив мій приятель. — Тут уж[є], братчіку, він нічого не робить. Тут уже запитай: що з ним робиться!

— То ніби що?

— Та що? Як би тобі сказати? Нібито гріх судити чоловіка, а що ж, коли відразу видно, що його бог ссудив. Ти знаєш, як він вийшов із Устерік?

— Ні, не знаю.

— Отож-то! Адже тямиш, він на старості літ женився четвертий раз.

— Ще бих не тямив! Я тоді usługував при нім, гуляв на тім весіллю з парубками. Ще бих не тямив. Пан був такий добрий, як ніколи, бочку горівки дав на всю громаду, музики наймив...

— А видиш, то вже, видно, його пан-біг так підводив під свою кару. Так його осліпив, що лиш у руки брати, як того птаха в сильці. Він тішився молодією жіночкою, а не знав, що то за чічка. А вона вже перед шлюбом мала собі лубаса в Кутах та й по шлюбі дурила старого дурня, що влізло. А він байдуже собі, катує гуцулів, здирає винних і невинних, усе горне на купу, на купу, а того й не бачить, що та купа все менша, менша... Нарешті жінці обридло панькатися з ним, покинула його і, забравши всі гроші, драпнула зі своїм любасом, куди знала. Аж тепер старий Герлічка як зо сну прокинувся. Мац-мац по своїх скринях та сховках — ого, і місце застило. Кажуть, що три дні й три ночі сидів як остовпілий на однім місці, не їв і не спав, але тяжко зітхав і кліпав очима, ні[би] плакав, але сльози не йшли, [а коли] устав по трьох днях, то його не пізнали. Тямиш, який був кремезний, ані волосочка сивого не було, хоч мав уже понад шісьдесят літ. А тоді, як устав по тім сидженню, то був сивий, як лунь, поморщений, зломаний, мов у ступі заопиханий.

— Го, пан-біг не потребує з неба злазити і прутом бити, — сказав я. — Знає пан-біг, як чоловіка взяти та й до землі пригнути.

— То-то, бачиш! Говорили ті, що були тоді при нім,

що, як отямився, то, нічого нікому не кажучи, зібрався в дорогу, до Кут, до її роду. А там уже все знали, а може, й змову мали з нею і кажуть йому: «Мовчи, чоловіче, і нічого не кажи, бо ще гірше буде. Вона має якісь папери і завдасть тебе до суду за катовання гуцулів». Чи то правда була, чи лише така поголоска, бог його знає, але то певно, що якомсь уговкали Герлічку. Вернув, як непишний, повипускав уночі всіх тих, що сиділи в його пивницях позамикані, розпустив усю службу, продав усе господарство і забрався з Устерік. Уже сюди, до Коломиї, йому й декрет вислуги прислали. Осів він тут, купив хатчину з огородом, наняв якусь удову до прислуги, ніби от собі старий пан на пенсії хоче віку доживати. Та ба, не так воно вийшло. Його жінка встигла за пару літ пропутати все те, що загарбала в нього, її любас набив її і прогнав, її рідні й знати не хотіли про неї, і ось одного дня, як сніг на голову, вона спадає на старого Герлічку. Що то була за стріча! Вся вулиця збіглася дивитися на дивовище! Старий Герлічка стояв коло дверей з буком, а вона скакала йому до очей, як собака, та цокотіл[а] та вишала:

— Ти, старий псе! Ти, упирю! Ти, кровопійце! Я через тебе вік свій стратила, а ти тепер гониш мене від свого порога? Ні, не дождеш! Не вступлюся! Чи тобі не сором жити з якоюсь палубою на публіку людську, а шлюбну жінку гнати від хати? Я тебе до суду завдам! Я тебе в криміналі згною!

Наслухалися ми тоді! Далі деякі сусіди вдалися в ту справу. Пішли могоричі, вклепали перепросини, хоч Герлічка до остатньої хвили змагався. Та не остоявся. Мусив відправити вдову і взяти жінку назад до своєї хати. І пішло у них життя, що й не сказати. День у день крики, бійки та лайки, день у день пекло. А старий усе змагався, десять разів викидав її з хати і знов приймав. Причепилася до нього, як п'явка, і ніяк відірвати. Пила з розпуки і все вертала до нього, тягла остатнє з хати і пропивала. Нарешті минулої зими, вертаючи ніччю п'яна з шинку, замерзла під плотом. Герлічка мусив ще й поховати її своїм коштом. І відтоді живе сам. Сидить у своїй хаті, як заповітлений, виходить хіба вечором, не говорить ні з ким, і ніхто не заходить до нього, зовсім як у пустині. І не то, щоб люди його...

. . . . .

КОМЕНТАРИ

У двадцять другому томі Зібрання творів І. Франка у п'ятдесяти томах вміщено прозові твори, написані у 1904—1913 рр. Сюди ввійшли, крім окремих оповідань і повісті «Великий шум», також другі редакції повістей «Воа constrictor» та «Петрії й Довбушуки» і незакінчене оповідання «Гуцульський король» (1905—1906), що за життя письменника не друкувалося.

ХОМА З СЕРЦЕМ І ХОМА БЕЗ СЕРЦЯ

Вперше надруковано німецькою мовою у недільному белетристичному додатку до газети «Die Zeit» 19 червня 1904 р. (№ 626, с. 3—6) під назвою «Thomas mit dem Herzen und Thomas ohne Herz». Того ж року надруковано в «Літературно-науковому віснику», кн. 8, с. 123—145, із приміткою: «Оце оповідання в скороченій і менше обробленій формі було написане по-німецьки і надруковане в недільнім додатку до віденської газети «Die Zeit», ч. 626, із [дня] 19 червня 1904». Без істотних змін оповідання передруковане у зб.: Місія. Чума. Казки і сатири. Львів, 1906, с. 183—210.

Німецький текст не має поділу на розділи. Готуючи український варіант оповідання, І. Франко переклав його початок дослівно з німецької мови, додаючи лише в кількох місцях окремі речення. У першому розділі додано абзац: «— А я тобі кажу, куме Блажею...» У другому розділі розширено абзац, що починається словами «— Любов сліпа...», додано текст від слів «про якого злі язики говорили» до слів «докази його розуму». Інший і кінець другого розділу, який у німецькому варіанті закінчувався словами «спльовує і відходить». У третьому розділі дописано цілі сторінки. Від слів «Він покинув свої германістичні студії» йде новий текст до слів «про стан твого розумового підковання». В кінці третього розділу додано абзац: «Тут розмову обох приятелів...» Пісня Хоми з серцем у німецькому варіанті має лише один куплет, який відповідає третьому куплету в українському тексті. Повністю написано четвертий розділ.

У відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР (ф. 3, № 377) зберігається первісний начерк початку оповідання. Наводимо цей уривок:

ХОМА З СЕРЦЕМ

Казка

I

Якось-то раз в саму глупу північ ішла селом бабуся, вся в білому, з великою торбою за плечима. Іде й спотикається, паличкою поперед себе дороги шукає, зовсім так, як сліпа. Аж ото насупроти неї чалапкає друга бабуся, чорна-чорна, як вуголь, уся в лахмітті, обшарпана, обтраскана і також з торбою за плечима.

— Пома[га]йбі, Доленько! — сказала чорна бабуся.

— Здорова була, Бідонько! — відповіла Доля.

— А куди се ти плетешся, небого? — питає Біда.

— Та от іду до Іванихи, знаєш, отут на Зарінку. Власне сьогодні має їй бог хлопчика дати. То хочу йому дещо подарувати.

— Та візьми й мене з собою! Я видюща, навіть в п'яті бачу, я тебе проведу. А то ти сама, сліпуючи, розіб'єшся де о пліт або в рів упадеш.

— Та добре, сестрице, веди. Йому й так, мабуть, без тебе в життю не обійтись.

— Видима річ! — підхопила Біда. — Нема й не було того, хто б в життю моїх рук уйшов. Хіба що зараз умре по народженню.

— Е, Іванишньому хлопцю се не суджено, — каже Доля. — У неї, бідної вдови, шестеро дрібних дітей, а се має бути семе. Вже по смерті батька родиться — значить, мусить жити.

— Го, го, го, Доленько, — зареготалась Біда, — ти щось так говориш, як коли б в моїй норі на терновій подушці три ночі проспала.

— Так або не так, — відказала Доля. — Вже я знаю, що говорю. Але гов! Ми вже, мабуть, під хатою.

— Так і є, — сказала Біда. — У вікнах світиться, в печі горить, дитина пищить.

— Ходімо ж до хати! — сказала Доля, і обі бабусі відразу вчинилися в хаті, не відчинивши дверей.

— Помагайбі, Іванихо! — сказала Доля.

А Іваниха, тільки що вродивши хлопчика, навіть без помочи баби, поралась коло печі, грюючи купіль для дитини. Була се крепка, здорова жінка.

— Бог вас приносить, гостеньки! — сказала Іваниха. — Сідайте!

— Ні, небого, ти сама лязь, а ми тут за тебе упораємось. Не бійся, ми знаємо, що кому бог судив, то й зла ніякого тобі не зробимо.

Іваниха лягла на постіль. Біда сіла їй в головах і проганяла сон з її повік, от так, як уліті старовлива мати проганяє мухи з очей дитини. А Доля тим часом поралась коло печі, злагодила купіль для дитини, вийняла з своєї торби пару пеленочок і взяла дитину від матері, щоб її скупати.

— Постій, постій, Доленько, — спохватилась Біда. — Адже ж і я мушу щось своєму похресничкові до купелі дати!

І пошолопавши довго в своїм кошелі, витягла відтам завинений у десятьох шматках «дурний» крейцар, ще й продірявлений, сбідрила його, обнюхала та й кинула в купіль.

— І за те спасибі! — сказала Доля, хухнула тричі на воду і положила в неї дитя.

— Що ж би то я йому дала? — почала міркувати Доля, купаючи дитину.

— Обіцяй йому гарну жінку! — підхопила Біда.

— Е, гарна жінка — великий клопіт, — відказала Доля.

— Ну, то дай йому багато грошей! — каже Біда.

— Багато грошей мати, то так як на бистрім коні їхати, — можна голову зламати, — задумчиво відказала Доля.

— Ну, то зроби його великим паном, — сказала Біда.

— В такім разі треба б йому серце заморозити, — відказала Доля.

— Е, тобі-бо не догодиш! — каже Біда. — Ну, то не дай йому нічого більше, лиш одно велике та гаряче серце!

Подається за збіркою «Місія. Чума. Казки і сатири».

«Die Zeit» — віденська щоденна газета демократичного напрямку. На початку ХХ ст. І. Франко був постійним співробітником цієї газети.

«Літературно-науковий вісник» — художній, науковий і публіцистичний журнал. У 1898—1906 рр. виходив у Львові при активному співробітництві І. Франка і мав демократичне спрямування. У 1907 р. редакцію переведено до Києва. В цей період журнал перейшов на ліберально-буржуазні, а згодом буржуазно-націоналістичні позиції.

БУДЯКИ

Вперше надруковано в журн. «Новий громадський голос», 1905, № 1, с. 4—6.

Без істотних змін оповідання передруковане 1906 р. у зб.: Місія. Чума. Казки і сатири, с. 177—182, за якою тут і подається.

«Новий громадський голос» — громадсько-політичний і літературний журнал-двотижневик демократичного напрямку. Виходив у Львові у 1904—1906 рр.

ПІД ОБОРОГОМ

Вперше надруковано у зб.: На лоні природи і інші оповідання. Львів, 1905, с. 126—150.

Подається за першодруком.

СОЙЧИНЕ КРИЛО

Із записок відлюдька

Вперше надруковано у зб.: На лоні природи і інші оповідання, с. 199—255.

Подається за першодруком.

Камоенс Луїс ді (1524 або 1525—1580) — португальський поет епохи Відродження.

Емерсон Ральф-Уолдо (1803—1882) — американський буржуазний філософ-ідеаліст і письменник, автор творів філософсько-моралізаторського характеру.

Рескін Джон (1819—1900) — англійський буржуазний письменник, історик, мистецтвознавець і публіцист.

Россінієва увертюра до «Вільгельма Телля» — увертюра до опери італійського композитора Джоаккіно-Антоніо Россіні (1792—1868) «Вільгельм Телль» (1829).

«*Neue deutsche Rundschau*», «*Jugend*», «*Liberalism veto*» — німецькі періодичні видання початку ХХ ст.

...**Уайльд**ову статтю про Христа... — Йдеться про статтю англійського письменника і критика Оскара Уайльда (1854—1900).

«*Артистичний вісник*» — журнал з питань літератури, образотворчого мистецтва, музики й театру, що виходив у Львові в 1905—1907 рр.

Жорес Жан (1859—1914) — французький історик і громадсько-політичний діяч, засновник французької соціалістичної партії, борець проти милітаризму та реакції, видатний оратор.

Д'Аннунціо Габріеле (1863—1938) — італійський письменник-декадент. З кінця ХІХ ст. — пропагандист імперіалізму, пізніше — фашизму.

Дузе Елеонора (1858—1924) — італійська драматична актриса.

Коробка Пандори — джерело біди й лиха. За грецькою міфологією Пандора відкрила скриньку, де були закриті всі лиха, і вони розлетілися по всьому світу.

Німрод — біблійний образ мисливця.

Кохановський Ян (1530—1584) — видатний польський поет епохи Відродження, один із зачинателів національної літератури.

ДРІАДА

Уривок із повісті

Вперше надруковано у зб.: *На лоні природи і інші оповідання*, с. 56—76.

У «Передньому слові» до збірки «Батьківщина і інші оповідання» (К., 1911) І. Франко визначає «Дріаду» як уривок із повісті «Не спитавши броду», що так і не була закінчена (див. том 18 нашого видання). Оскільки «Дріаду» надруковано як окреме закінчене оповідання, а повість «Не спитавши броду» світу не побачила, воно вміщується в основному тексті тому.

Подається за першодруком.

Дріади — у грецькій міфології німфи, покровительки дерев.

Фавн — у римській міфології бог, покровитель лісів.

ВОА CONSTRICTOR

[Друга редакція]

Вперше надруковано в журн. «Громадський друг», 1878, № 2, с. 98—109, та збірках «Дзвін», с. 187—202, і «Молот», с. 39—62. 1884 р. у доопрацьованому вигляді повість вийшла

у Львові окремою книжкою. Ця перша редакція повісті подана у чотирнадцятому томі нашого видання.

У 1905—1907 рр. І. Франко докорінно переробив повість, створивши нову її редакцію. Вона вийшла окремою книжкою: І в а н Ф р а н к о. *Voas constrictor*. Нове, перероблене видання. Львів, 1907.

У другій редакції І. Франко значно розширив твір. Докладніше змальовано дитинство Германа, введено образ Вольфа, з яким Герман зайнявся гендлярством, зовсім інакше подано образ Рифки та її сім'ї, одруження Германа; їх син тут зветься не Готліб, а Дувідко, відсутня сцена, де Готліб душить батька. Знято також розповідь про Івана Півторака та його сім'ю. Інше й закінчення повісті — Герман гине від випадкового вибуху у штольні.

В архіві І. Франка (№ 334) зберігається частина автографа другої редакції повісті (6 аркушів) — уривки третього і четвертого розділів. Текст автографа і видання збігається.

Подається за виданням 1907 р.

«Г р о м а д с ь к и й д р у г» — літературний і політичний журнал революційно-демократичного напрямку, який видавали 1878 р. у Львові І. Франко та М. Павлик. Вийшло два номери, що були конфісковані цензурою. Як продовження журналу в 1878 р. вийшли збірники під назвами «Дзвін» і «Молот».

В а с и л і а н с ь к і ш к о л и — школи, створені на Україні уніатським чернечим орденом Василя Великого, що існував з початку XVII ст. на землях Західної України і Західної Білорусії. У василіанських школах панували схоластично-езуїтські методи навчання.

...кримінальні романи «Рінальдо Рінальдіні» та повісті Ежена Сю, Габорію, Монтепена... — Йдеться про роман німецького письменника Христіана-Августа Вульпіуса (1762—1827) «Рінальдо Рінальдіні» (1798), твори французьких письменників Ежена Сю (1804—1857), Еміля Габорію (1832—1873) і Ксав'є де Монтепена (1823—1902).

Р о д а н — тепер р. Рона.

ВЕЛИКИЙ ШУМ

Повість

Вперше надруковано в журн. «Літературно-науковий вісник», 1907, кн. 5, с. 193—205; кн. 6, с. 385—402; кн. 8, с. 169—190; кн. 10, с. 4—23; кн. 11, с. 189—211; кн. 12, с. 382—401. 1908 р. повість вийшла окремою книжкою: І в а н Ф р а н к о. Великий шум. Повість. Передрук з «Літературно-наукового вісника». У Києві, 1907 (на обкладинці: 1908).

Збереглася частина автографа повісті (ф. 3, № 336) — 19 аркушів. За авторською нумерацією це сторінки 3—4, 38—51, 54, 61, 62, що охоплюють весь третій розділ (без останніх двох абзаців), уривки з четвертого, а також частину листа до батька старшої дочки пана Суботи.

У першодруку в тексті листа Євгснії до батька редакцією «Літературно-наукового вісника» зроблено купюру. Оскільки повість друкувалася без участі І. Франка, то відновлюємо цю купюру

за автографом (с. 293—295) від слів: «Хто не переживав з ним таких інтимних моментів» до «...зав'язував і розв'язував бандажі, пензлю...» Закінчення купюри відсутнє.

Подається за окремим виданням 1907 (1908) р.

Йосифінські інвентарі — поземельний кадастр Галичини, складений на підставі указу австрійського імператора Йосифа II у 1786—1787 рр. з метою збільшення оподаткування населення.

Угорський бунт під проводом Кошута. — Мається на увазі угорська буржуазна революція 1848—1849 рр. під керівництвом Лайоша Кошута (1802—1894).

Шашкевич Маркіян Семенович (1811—1843) — український поет-демократ, ініціатор видання альманаху «Русалка Дністровая» (1837), учасник львівського гуртка прогресивно настроєних молодих письменників «Руська трійця».

Вагилевич Іван Миколайович (1811—1866) — український поет і фольклорист, учасник «Руської трійці».

Головацький Яків Федорович (1814—1888) — український поет, вчений і педагог, учасник «Руської трійці».

Паскевич Іван Федорович (1782—1856) — російський військовий діяч, генерал-фельдмаршал. Керував придушенням польського визвольного повстання 1830—1831 рр. і революції в Угорщині в 1849 р.

Гвардія народова — легальна польська військова організація з головним осередком у Львові, заснована для підтримки австрійського уряду під час революції 1848 р.

твори Сапфони й Арістофана — твори старогрецьких авторів — поетеси Сапфо (кінець VII — початок VI ст. до н. е.) і драматурга Арістофана (бл. 445—385 до н. е.).

«мартова гарячка» 1848 р. — епізод із історії буржуазної революції 1848 р. у Львові.

манеке ль фарес — полічено, зважено, розділено. Слова з Біблії, що вживаються в значенні таємного і грізного нагадування про чийсь фатальний кінець.

дух Банка — у трагедії В. Шекспіра «Макбет» привид вбитого; у переносному значенні — докори сумління.

НЕНАЧЕ СОН

Вперше надруковано в журн. «Літературно-науковий вісник», 1908, кн. 3, с. 449—453.

Подається за першодруком.

СИН ОСТАПА

Вперше надруковано в журн. «Літературно-науковий вісник», 1908, кн. 5, с. 212—215.

Зберігся недатований автограф оповідання (ф. 3, № 371). Текст автографа і першодруку збігається.

Подається за першодруком.

Терлецький Остап (1850—1902) — український публіцист, літературознавець і громадський діяч революційно-демократичного напрямку.

ПЕТРІЙ І ДОВБУЩУКИ

[Друга редакція]

Вперше надруковано в журн. «Друг», 1875, № 19—24; 1876, № 1—7, 9—11, 13—15, 17—20. Перша редакція повісті вміщена у чотирнадцятому томі нашого видання.

У 1909—1912 рр. письменник повернувся до роботи над твором — відредагував «маловироблену мову» повісті, значно скоротив текст, вніс істотні зміни в сюжет, характеристику героїв. Таким чином, виникла нова редакція повісті, що вийшла окремою книжкою: І в а н Ф р а н к о. Петрії й Довбущуки. Повість у двох частих. Друге перероблене видання із 6 образками і портретом автора. Чернівці, 1913.

П'ять ілюстрацій до повісті належать польській художниці Августі Кохановській (1863—1927) і одна — Йосипові Куриласу (1870—1951).

До нового видання І. Франко додав «Передмову» та «Postscriptum», у яких виклав історію написання повісті та її другого видання (друкується разом з текстом повісті).

Подається за виданням 1913 р.

«Д р у г» — літературно-науковий журнал. Виходив у Львові в 1874—1877 рр. Спочатку мав «москвофільський» напрям. З приходом у його редакцію І. Франка (липень 1876 р.) «Друг» став органом демократичної молоді.

В е р х р а т с ь к и й Іван Григорович (1846—1919) — учитель Дрогобицької гімназії, мовознавець і природознавець, діяч «народовського» табору.

...п о ч а т к о в у і с т о р і ю Р и м у д о Т у л л і я Г о с т і л і я... — тобто до третього римського царя, що за легендою правив у 672—640 рр. до н. е.

«К р а л е д в о р с ь к и й р у к о п и с» — збірка поезій, підроблена у 1819 р. чеськими філологами В. Ганкою та Й. Ліндою під стародавні пам'ятки.

К н и г а Й о в а — одна з старозавітних біблійних книг.

С о ф о к л (бл. 495—406 або 405 до н. е.) — великий давньогрецький драматург.

М а л е ц ь к и й Антоній (1821—1913) — польський історик літератури, професор Львівського університету.

Б і л о у с Михайло — видавець українських книжок у м. Коломиї в кінці ХІХ — на початку ХХ ст. Його видання мали здебільшого реакційний характер.

«П р о с в і т а» — культурно-освітня громадська організація, заснована 1868 р. у Львові. Спочатку діяльність «Просвіти» мала ліберально-буржуазний, культурницький напрям, але з кінця ХІХ ст. до більшості її осередків проникли буржуазно-націоналістичні елементи.

М а к о в е й Осип Степанович (1867—1925) — український письменник, критик, публіцист і громадсько-культурний діяч, редактор ряду періодичних видань.

С л о в а ц ь к и й Юліуш (1809—1849) — великий польський поет-демократ.

...початок віршованої драми «Славою»...
— Мова йде про недруковану за життя письменника юнацьку драму «Славою і Хрудош» (вміщена у двадцять третьому томі нашого видання).

Гофман Ернст-Теодор-Амадей (1776—1822) — німецький письменник-романтик.

Довбуш Олекса (1700—1745) — уславлений ватажок опришків на західноукраїнських землях у 30—40-х роках XVIII ст. У повісті «Петрії й Довбушуки» І. Франко час життя Олекси Довбуша переніс на другу половину XVIII — першу половину XIX ст.

Міцкевич Адам (1798—1855) — великий польський поет і діяч національно-визвольного руху.

Красінський Зигмунт (1812—1859) — польський поет, представник реакційного романтизму.

Крашевський Юзеф Ігнаци (1812—1887) — польський письменник, автор численних повістей з селянського життя та романів на історичні теми.

Коженювський Юзеф (1797—1863) — польський письменник. Деякий час працював на Україні.

Держковський Юзеф (1807—1865) — польський письменник і журналіст. Жив і працював у Галичині.

Захар'яsevич Ян (1825—1906) — польський письменник і публіцист, автор ряду творів з життя українських селян.

Лозинський Валерій (1837—1861) — польський письменник, історик і публіцист. Жив і працював у Галичині. Автор авантюрно-пригодницької повісті з галицького життя «Матвій Чорний» (1860).

Народний дім — культурно-освітня організація, заснована у Львові Головною руською радою в 1849 р. В його роботі брала участь клерикально-буржуазна інтелігенція Галичини. У 60-х роках Народний дім перейшов під керівництво галицьких «москвофілів».

Раковцій — Ракоці Ференц (1676—1735), керівник національно-визвольного повстання в Угорщині проти австрійської династії Габсбургів (початок XVIII ст.).

Маркіза Louilly — впливова дама при дворі польського короля Станіслава-Августа Понятовського (друга половина XVIII ст.).

Бригідки — в'язниця у Львові за часів Австро-Угорщини.

Саббат-море — за старовірською міфологією вічно бурхливе море, спокійне тільки по суботах.

Огоновський Омелян Михайлович (1833—1894) — український літературознавець буржуазно-націоналістичного напрямку, професор Львівського університету. І. Франко гостро критикував роботи Огоновського за їх націоналістичне спрямування і примітивний метод дослідження.

Сімович Василь Іванович (1880—1944) — український філолог; в час видання повісті «Петрії й Довбушуки» працював викладачем Чернівецької учительської семінарії.

Гнатюк Володимир Михайлович (1871—1926) — український фольклорист і етнограф демократичного напрямку, академік АН УРСР.

Ефремов С. О. (1876—1937) — український літературознавець і громадський діяч буржуазно-націоналістичного напрямку.

У 1917—1919 рр.— один з ватажків контрреволюційної Центральної Ради і Директорії. В 1926 р. очолив націоналістичну «Спілку визволення України». І. Франко має на увазі його статтю «Певець боротьби и контрастов» («Киевская старина», 1903, кн. 11—12), у якій С. Єфремов негативно оцінив повість «Петрії й Довбушки».

НЕЗАКІНЧЕНІ ТВОРИ

ГУЦУЛЬСЬКИЙ КОРОЛЬ

Вперше надруковано М. Возняком у вид.: Іван Франко. Статті і матеріали. Збірник перший. Вид-во Львів. держ. ун-ту, 1948, с. 5—14. Зберігся автограф (ф. 3, № 338). В автографі бракує другої сторінки після речення: «З усіх гір до нього йдуть, навіть егомості приїздять» та кінця. В архіві І. Франка (ф. 3, № 386) зберігається також список оповідання, зроблений невідомою рукою (24с.), в якому теж немає тексту другої сторінки автографа. У цьому списку останнє речення закінчене: «І не те, аби люди його обмнили, але сам він немов жахається людей». Список датований — «8.ІХ». Подається за автографом.

ПОЯСНЕННЯ СЛІВ

А б ш и т — документ про звільнення з військової служби

А д о р а́ т о р — прихильник, поклонник

А л я р м о́ в н и й д з в і н о́ к — дзвінок тривоги

А р с е́ н і к — миш'як

А х т а — акт

Б а к у н я р і — контрабандисти, що перевозили тютюн

Б е з х о с е́ н н и й — некорисний

Б і с к у п — єпископ

Б л а в а́ т н і т о в а́ р и — мануфактура

Б л а х м а́ н и т и о́ ч і — замилувати очі, обманювати

Б р и т а́ н — бульдог

Б у д з — грудка сиру

Б у́ т н и й — буидючний, нахабний, зухвалий

Б а н ь к і́ р — бічна кімнатка, відокремлена стіною від великої кімнати

В а р і́ я т — божевільний

В е р т г а́ й м і в к а — вогнетривка каса фабрики Вертгейма

В і́ п у л и т и о́ ч і — витріщити очі

В і́ в к а́ н н я — вигукування

Г а́ в р а — звіряче лігво, барліг

Г а л а п а́ с — дармоїд

Г а́ л ь б а — півлітровий кухоль для пива

Г а́ р е ц ь (горець, гарнець) — міра місткості, становить 3—4 літри

Г в е р — рушниця

Г е р а́ в с — геть

Г е́ ц а — жарт, витівка

Г л і́ т н о — людно, тісно

Г о́ т у р — глухар

Г р а т у л ю в а́ т и — вітати

Г у́ м б у р г (гумбуг) — брехня, обман, ошуканство

Г у́ р м а — натовп

Д в о р е́ ц ь — вокзал

Д е в е с т а́ ц і я — спустошення, знищення

Д е́ л и н (длинн, длина) — обтесана балка, брус

Д е н у н ц і ю в а́ т и — доносити

Д з ь о́ б н я — гуцульська вовняна торба

Д и л ь к о́ т і т и — тремтіти

Д и с п о н у в а́ т и — розпоряджатися

Д і е́ т а́ р і й — канцелярський писар

Д о м і н і к а́ л ь н і п а п е́ р и — папери, що стосуються панських маєтностей

Дубельтівка — рушниця з двома стволами, двостволка

Дучка — дірка, нора

Жасно — жахливо

Жентіця — сироватка

Жирандоль — свічник

Жур — страва з вівсяного борошна

Залярмобаний — стривожений

Завальонбана — закрита вуаллю

Загальниця — загальний (всеїдний) тиждень, третій перед великим постом

Загарливий — гарячий, палкий

Заінвентувати — записати, заінвентаризувати

Закнеблювати — заткнути

Закон'язнути — замерзнути, заціпеніти

Зариглювати — засунути на засув

Зарінок — рівне місце біля ріки

Зафресбаний — збен-тежений

Захляпаний — заляпаний, брудний

Зацукатися — зупинитись на слові, затятися

Зачирати — зачерпнути

Здецидбаний — рішучий

Злямпартований — зруйнований розпусним життям

Зманеровати — бути неприродним у поведінці, маніритися

Зуховатий — задержуватий, нахабний

Індемнізація — відшкодування, винагорода

Індоленція — нездібність

Інтервеніювати — втручатися

Інтерціза (ерцетизна) — запис майна на когось

Йовіальність — добродушна жартівливість, веселість

Кавза — судова справа, біда, нещастя

Кагальна каса — каса єврейської релігійної громади

Казня — тюремна камера

Камеральний — державний

Канцеліст — канцелярнст, писар

Каптувати — прихилити когось на свій бік

Карнеоль — коштовний камінь

Касино — казино, клуб

Катюляти — котити

Кимак — колода, дубок

Кирата — кіина молотарка

Клямра — скоба, гак, пряжка

Кльоц — колода

Кобель — кошик

Коллятор — поміщик, що рекомендував священника на парафію

Конвенціональний — відповідний до угоди

Консбрція — товариство, об'єднання

Конфесіонал — віросповідник

Концепт — план, схема

Копати — бити ногами

Крайсгауптман — начальник повіту

Крейцар — дрібна австрійська монета

Куренда — розпорядження духовенству, видане церковною владою

Курмання — лахміття

Куферок — чемоданчик

Ландсдрагони — кіннотники крайового війська

Л е ф о ш і в к а — мисливська рушниця

Л і в а́ р а — лійка, черпак

Л і в е́ р а́ н т — доставник, перепродувач

Л і н і я — лісова просіка

Л о́ т а ш — квітка, що росте у вологих місцях, весною цвіте жовтим цвітом

Л ю́ з о м — поодинці

Л ю́ с т р а́ ц і я — ревізія, перевірка діяльності

Л я́ м п к а — чарка

М а н д а́ т о р — австрійський поліцейний і судовий урядовець за часів панщини

М а р ж і́ н а — худоба

М а р к і́ т н о — ніяково, сумно

М а́ т а́ д о р — поважна особа

М е́ р в а — перетерта, прогнила солома

М е́ р е — справді, дійсно

Н а в п р о́ ц а п и — наввипередки

Н а г о́ л о́ в а ч — уздечка

Н а н а́ ш к о — хресний батько

Н е х а́ р н и й — брудний, неохайний

Н і́ в о р о́ т о м і т і́ — пропасти, знищитися, перевестися

Н о́ р а́ — джерело

О б а́ р і́ н к и — бублики

О б д у́ к ц і я — медичний огляд

О́ в ш і́ м — авжеж, охоче

О п о́ к а — вапняк, легка гірська порода

П а́ л у́ б а — великий критий віз; одоробло, незграба

П а н о́ ш і́ т и с я — панитися, гордитися

П а р а́ в а́ н и к — ширма

П а р о́ в і́ н а — довгий дрюк

П а́ р о х — священик

П а́ р т е́ р б и́ й — одноповерховий

П а́ р ц е́ л я — земельний наділ

П а́ р ц е́ л ь ц і́ я — розподіл землі

П е́ н я́ — кара, біда

П і́ н я в о — повільно

П і́ з ь м а — злість

П л а́ н т у́ в а́ т и — вирощувати

П л ю́ т а — дощ, дощова погода

П о́ д і́ г а́ ч к а — рядно

П р е́ л і́ п о́ т е́ н т (пленіпотент) — уповноважений (у справах громадського майна)

П р е́ м і́ с а — засновок, твердження

П р о́ п і́ н а́ ц і́ я — державна монополія на горілку

П р у́ д е́ р і́ я — фальшива сором'язливість

П у́ б л і́ к а — сором, ганьба

П у́ з д е́ р к о — скринька

Р а́ ф і́ н е́ р і́ я — очищення

Р а́ х у́ б а — розрахунок

Р е́ в е́ р е́ н д а — ряса і

Р е́ з и́ г н а́ ц і́ я — примирення

Р е́ м о́ н с т р у́ в а́ т и — заперечувати, стримувати

Р е́ с п е́ к т — повага, пошана

Р е́ с т а́ в р а́ т о р — господар ресторану (реставрації)

Р е́ с т и́ т у́ ц і́ я — повернення права

Р і́ т и́ р ж і́ — рицарі

Р і́ щ я — хмиз

Р о́ в т а — загін озброєних людей

Р о́ з д р у́ ц к а́ т и — розшматувати

Р у́ в а́ ш — нагорода

Р у́ с т и́ к а́ л ь н и́ й — селянський, мужичий

С а́ р к н у́ т и — спалахнути

С е́ н д з я́ — суддя

С е́ р в і́ т у́ т — право користуватися чужим майном (випас худоби на панських полях тощо)

С і к а в к а — пожежна пом-
па
С к а́ п р а в і т и — закисну-
ти (очі)
С к и н д я́ ч к а — стрічка
С к л е п — крамниця
С к о м п л і к о в а н и й —
ускладнений
С к р о ф у л і ч н и й — золо-
тушний
С л е б е з у в а́ т и — читати
по склядах, невміло читати
С л и ж — назва дрібної риби
С л о п е́ ц ь — пастка, мишо-
ловка
С л я м а з а́ р н і с т ь — не-
дбальство, лінощі
С о т н а́ р — центнер
С п і ж а́ р н я (шпіжарня) —
комірчина
С т р е п і х а́ т и й — костру-
батий
С т р и й н а́ — дядина, дру-
жина батькового брата
С т р і л ь б а́ — рушниця
С т р у б і́ т и с я — напиться
до безтями
Т а б у л я́ р н і к и́ й г и —
книжки, в яких записується
право на нерухоме майно
Т а к с а́ т о р — особа, яка
оцінює вартість чогось (ма-
єтку, поля)
Т о л е р у в а́ т и — допуска-
ти, терпіти
Т р а т у в а́ т и — топтати
Т р и с т е́ н н и й — дідько
Т р і н к г е́ л ь д — винагоро-
да, чайові
Т р у ч а́ т и — штовхати
Т у́ м а н — дурень
Т у́ р а — подорож, турне
Т у́ р м а — отара овець
У д о б р у́ х у в а́ т и — задо-
брювати
У р л ь о́ п — відпустка з вій-
ська
Ф а́ к т о р — посередник
Ф а н т о́ м и — привиди
Ф а т і́ г а — турбота
Ф а ц і́ а́ т а — лице, сбраз

Ф е́ р і ї — канікули
Ф е р л я́ д у́ н о к — судова
повістка
Ф е с т — дуже, міцно, сильно
Ф і р м а́ н к а — візникуван-
ня
Ф р е́ н з л і — торочки
Ф р и з у́ р а — зачіска
Ф у д у́ л ь н и й — гордови-
тий
Ф у́ м а — пиха
Ф у́ т р о — одяг з хутра

Х а б у́ з — бур'ян
Х а́ й д е р — єврейська релі-
гійна школа
Х о м'я́ н у́ т и — сильно вда-
рити
Х о с е́ н — користь

Ц а б а н і́ т и — накидатись,
бити, кричати, ляяти
Ц е́ с і я — відмова від майна
Ц і́ р к у л — адміністративна
округа
Ц и р у́ л и к — фельдшер
Ц у в а́ к с — новак; в ав-
стрійському військовому та
арештантському жаргоні —
поява нової особи в гурті

Ч е п і́ р г а́ т і — розлогі
Ч і́ ч к а — квітка
Ч у́ п к а т и — чалапати

Ш в а́ д р о́ б н и — ескадрони
Ш и х т а́ р і — робітники змі-
ни
Ш і́ п к а — повітка, навіс
Ш п а́ д а — шпага
Ш п а́ л і́ р — тиск, затор
Ш п и х л і́ р — комора
Ш п і ж а́ р н я — комірчина
Ш т а́ ф а́ ж а — група лю-
дей або тварин на картині
чи в архітектурному ан-
самблі
Ш т а́ ф е́ т а — естафета, лист
Ш у́ т е р — дрібні перетерті
камінці

Я с к і́ н я — печера

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

1. Іван Франко. Фото. 1910 . . . . . 4—5
2. Титульна сторінка другого видання повісті
«*Voas constrictor*» . . . . . 224—225
3. Сторінка автографа повісті «*Voas constrictor*» 224—225
4. Обкладинка повісті «Великий шум» . . . 256—257
5. Обкладинка другого видання повісті «Пет-
рії й Довбушуки» . . . . . 256—257

ЗМІСТ

ПОВІСТІ ТА ОПОВІДАННЯ

Хома з серцем і Хома без серця	7
Будяки	30
Під оборогом	35
Сойчине крило. <i>Із записок відлюдька</i>	53
Дріада. Уривок із повісті	94
Voа constrictor [Друга редакція]	109
Великий шум	208
Неначе сон	318
Син Остапа	323
Петрії й Довбушуки [Друга редакція]	327
Передмова	327
Postscriptum	486

НЕЗАКІНЧЕНІ ТВОРИ

Гуцульський король	491
КОМЕНТАРІ	501
Пояснення слів	512
Список ілюстрацій	517

Академия наук
Украинской ССР
Институт литературы
им. Т. Г. Шевченко

ИВАН

ФРАНКО

Собрание сочинений
в пятидесяти томах

Художественные
произведения

Томы 1—25

Том 22

Повести и рассказы
(1904—1913)

(На украинском языке)

*Друкується за постановою
Президії АН УРСР*

Редактор

В. А. Зіпа

Художній редактор

С. П. Квітка

Оформлення художника

О. Г. Комяхова

Технічний редактор

М. А. Притикіна

Коректори *В. М. Семенюк,*

В. М. Божок, Ю. І. Бойко

Інформ. бланк № 2957.

Здано до набору 09.10.78. Підп. до друку
28.03.79. Формат 84×108¹/₃₂. Папір друк.
№ 1. Літ. гарн. Вис. друк. Фіз. друк. арк.
16,44+3 вкл. Ум.-друк. арк. 27,62. Обл.-вид.
арк. 27,47. Тираж 44900. Зам. 8-424.
Ціна 3 крб. 10 коп.

Видавництво «Наукова думка»,
Київ, Респіна, 3

Книжкова фабрика імені М. В. Фрунзе
Республіканського виробничого об'єднання
«Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР,
Харків, Донець-Захаржевська, 6/8.